

ЮЗ І ЮЗИВКА

ЮЗ И ЮЗОВКА

Джон Юз
1814-1889

Фонд підтримки прогресивних реформ
Фонд поддержки прогрессивных реформ

Юз і Юзівка
Юз и Юзовка

Донецьк 2000
Донецк 2000

У книзі розглядається історія життя і діяльності Джона Юза, його послідовників та їх внесок у розбудову промисловості, економіки, культури і соціальної інфраструктури міста Юзівки (Донецька). Книга містить багатий фактичний матеріал і фотодокументи, які свідчать про становлення і розвиток Юзівки як індустріального центру України.

Призначена для широкого кола читачів.

В книге рассматривается история жизни и деятельности Джона Юза, его последователей и их вклад в развитие промышленности, экономики, культуры и социальной инфраструктуры города Юзовки (Донецка). Книга содержит богатый фактический материал и фотодокументы, которые свидетельствуют о становлении и развитии Юзовки как индустриального центра Украины.

Предназначена для широкого круга читателей.

Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П.

Юз і Юзівка. Пер. англ. текстів І.М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової./ Під загальною ред. Гайдука В. А. — Донецьк: «Фирма «Кардинал», — 2000. 320 с. з іл.

Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговой В.И., Навка И.П.

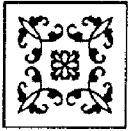
Юзи и Юзовка. Пер. англ. текстов И.Н. Яндоли; подбор и рубрикация худ. текстов Л.Г. Вергазовой / Под общей ред. Гайдука В. А. — Донецк: «Фирма «Кардинал», — 2000. 320 с. с илл.

ISSBN 966-95367-5-8

© Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П., Частина 1./ Гайдук В. А., Ляшенко В.Г., Мозговой В.И., Навка И.П., Часть 1.

© Яндола І.М. Частина 2. Переклад з англійської./ Яндола И.Н. Часть 2. Перевод с английского.

© Видавництво "Фирма "КАРДИНАЛ", 2000 р./ Издательство "Фирма "КАРДИНАЛ", 2000 г.

Вступ

Введение

Ідея підготувати подібну книжку-альбом народилась ще у 1990 році, коли до рук авторів потрапила майже невідома у нас монографія англійського дослідника Е.Г. Боуїна «Джон Х'юз (Юзівка) 1814—1889» на англійській і валлійській мовах, яка була видана в Уельсі у 1978 році.

Вразило те, що англійці зберігають і вивчають свою історію через життя і діяльність видатних представників нації навіть тоді, коли ця діяльність здійснюється в інших країнах.

Виявилось, що вони знають про свого земляка Джона Юза, який працював у Донбасі понад двадцять років, значно більше, ніж ми, мешканці колишньої Юзівки, яка багато в чому зобов'язана своїм походженням саме цьому валлійському підприємцю.

Першою спробою виправити, як нам здавалось, цю історичну несправедливість став переклад книжки українською і російською мовами. Проте досить швидко ми зрозуміли, що висвітлення постаті Джона Юза і пов'язаної з ним історії Донецька (Юзівки) через призму англійців буде неповним, однобоким, а отже, в якійсь мірі неісторичним. Ось чому, використовуючи і впроваджуючи антропологічний принцип, запропонований Боуїном при описі історичних подій, ми зробили спробу максимально розширити можливості читача щодо об'єктивного і багатогранного погляду на величну і неоднозначну постать Д. Юза, історію його життя й історію міста.

Це виявилось досить складною проблемою. Більшість міст-гігантів мають тривалу історію, яка налічує не одну сотню, а іноді й не одну тисячу років. Повільний перебіг безлічі подій у цьому випадку піддається детальній фіксації і описується більш-менш докладно. Осмислення фактів і процесів відбувається на певній часовій відстані, має свою традицію та досить стійкий і неупереджений на них погляд.

Ідея підготувати подібну книгу-альбом народилась ще в 1990 році, коли в руки авторів попала почти неизвестная у нас монография английского исследователя Е.Г. Боуина «Джон Хьюз (Юзовка) 1814—1889» на английском и валлийском языках, изданная в Уэльсе в 1978 году.

Поразило то, что англичане, сохраняя свою историю, изучают и описывают жизнь даже тех выдающихся представителей нации, деятельность которых осуществлялась в других странах.

Оказалось, что они знают о своем земляке Джоне Юзе, который работал в Донбассе более двадцати лет, гораздо больше, чем мы, жители бывшей Юзовки, во многом обязанной своим происхождением именно этому валлийскому предпринимателю.

Первой попыткой исправить эту, как нам казалось, историческую несправедливость стал перевод книги на украинский и русский языки. Однако вскоре стало ясно, что и образ Джона Юза, и история Донецка (Юзовки), увиденные сквозь призму англичан, страдают предвзятостью, а следовательно, в какой-то мере не историчны. Вот почему, развивая антропологический принцип, предложенный Боуином при описании исторических событий, мы попытались максимально расширить возможности читателя для объективного и многогранного взгляда на величественную и неоднозначную фигуру Д.Юза, историю его жизни и историю города.

Проблема оказалась непростой. Большинство городов-гигантов имеют длительную историю, которая насчитывает не одну сотню, а иногда и не одну тысячу лет. Плавное течение множества событий в этом случае поддается детальной фиксации и описывается более-менее подробно. Осмысление фактов и процессов происходит на определенном временном расстоянии, имеет свою традицию и довольно устойчивое и непредвзятое толкование.

Зовсім інша справа у нашому випадку. Діяльність Д.Юза і розвиток Юзівки були настільки стрімкими і приголомшуючими, що зупинитись на конкретних фактах, проаналізувати їх і зробити висновки не вистачало часу. Історія постійно асоціювалася з повсякденністю і майже не мала минулого. Юз і його послідовники були часткою історії, творили її і жили у ній. Як результат цього — історичних описів життя і діяльності таких особистостей майже нема, а документів, які фіксують органічну пульсацію великого міста, не так вже й багато.

Звичайно, ми намагались зібрати їх якомога більше, але, щоправда, зібрали не всі.

Можливо, що наша інтерпретація подій може наштовхнутися на критику й дорікання у необ'єктивності при більш віддаленому у часі погляді на проблему.

Ми прекрасно це розуміємо, що й примусило нас, по-перше, розширити рамки дослідження від періоду Дикого поля і перших поселень на цій території до перетворення міста у сучасний мегаполіс, по-друге, характеризувати постать Д.Юза не тільки через його діяльність у різних сферах життя, але й через життя і діяльність сучасників і продовжувачів справи валлійського підприємця у Донбасі. Ми спробували створити історичний контекст, але на цьому не зупинились.

Нам треба було показати різні погляди на історичний процес, пов'язаний з індустріальною революцією у Донбасі, — внутрішній і зовнішній, об'єктивний і суб'єктивний, науковий і художньо-публіцистичний. І ми це зробили, використовуючи структуру дослідження і методи подачі матеріалу.

Крім першої авторської частини, альбом містить переклад книги англійського дослідника Боуіна «Джон Х'юз (Юзівка) 1814—1889», художні твори і фольклор, які так або інакше торкаються постаті Д.Юза або Юзівки, спогади або історію діяльності видатних сучасників і нащадків. Все це, якщо є можливість, підтверджується відповідними документами.

Таким чином, чи не найголовніша наша мета — не просто дати погляд на проблему, використо-

Совсем другое дело в нашем случае. Деятельность Д. Юза и развитие Юзовки были настолько стремительными и ошеломляющими, что остановиться на конкретных фактах, проанализировать их и сделать выводы не было времени. История постоянно ассоциировалась с повседневностью и практически не имела исторического контекста. Юз и его последователи были частью истории, творили ее и жили в ней. В результате исторических описаний жизни и деятельности таких личностей почти нет, а документов, которые фиксируют органическую пульсацию огромного города, не так уж и много.

Естественно, что мы стремились собрать их как можно больше, но, конечно, собрали не все.

Возможно, что наша интерпретация событий может натолкнуться на критику и обвинения в необъективности при более отдаленном во времени взгляде на проблему.

Мы прекрасно это понимаем, что и заставило нас, во-первых, раздвинуть рамки исследования от периода Дикого поля и первых поселений на этой территории до превращения города в современный мегаполіс, во-вторых, характеризовать образ Д.Юза, не только через его деятельность в различных сферах, но и описывая жизнь и деятельность современников и последователей валлийского предпринимателя в Донбассе. Мы попытались создать исторический контекст, но на этом не остановились.

Нам необходимо было показать различные точки зрения на исторический процесс, связанный с индустриальной революцией в Донбассе, — внутренний и внешний, объективный и субъективный, научный и художественно-публицистический. И мы это сделали, используя структуру исследования и методы подачи материала.

Кроме первой авторской части, альбом содержит перевод книги английского исследователя Боуина «Джон Хьюз (Юзовка) 1814—1889», художественные произведения и фольклор, которые так или иначе касаются фигуры Д. Юза или Юзовки, воспоминания и историю деятельности выдающихся современников и потомков. Все это, по возможности, подтверждается соответствующими документами.

вуючи відомі тільки нам «сухі» цифри, документи і факти, але створити атмосферу тих часів, посилячись на якомога більше джерел і точок зору.

Цієї мети ми вряд чи змогли б досягти, якби не допомога і підтримка ряду організацій і окремих осіб.

У збиранні матеріалів на різних етапах роботи над книгою нам допомагали співробітники Державного архіву Донецької області (директор Метальникова Лідія Борисівна) і Донецького краєзнавчого музею — Койнаш Тетяна Павлівна, Тимофеева Тетяна Юріївна, Привалова Ольга Яківна, а також співробітник Донецької обласної бібліотеки ім. Н.К. Крупської Шевеленко Ніна Панасівна.

Колектив авторів вдячний донецькому філологу-фольклористу Тимофееву Петру Тимофійовичу, Гнатку Олегу Івановичу, що працює над історією старої Юзівки.

Усі ці матеріали знайшли своє відображення у виданні і значно поглибили зміст і сприйняття проблеми.

Сподіваємось, що ми надали можливість читачам більш досконально пізнати свою історію, бо саме історична пам'ять дозволить усім нам здолати сьогоднішні негаразди і піднятися до вищих щаблів національної гідності й духовності.

Таким образом, едва ли не главная наша цель — не просто показать взгляд на проблему, используя известные только нам «сухие» цифры, документы и факты, а создать атмосферу того времени, ссылаясь на как можно большее количество источников и точек зрения.

Этой цели мы вряд ли бы достигли, если бы не помощь и поддержка ряда организаций и конкретных лиц.

В подборе материала на разных этапах работы над книгой нам помогали сотрудники Государственного архива Донецкой области (директор Метальникова Лидия Борисовна) и Донецкого краеведческого музея — Койнаш Татьяна Павловна, Тимофеева Татьяна Юрьевна, Привалова Ольга Яковлевна, а так же сотрудник Донецкой областной библиотеки им. Н.К. Крупской Шевеленко Нина Афанасьевна.

Колектив авторов выражает благодарность донецкому филологу-фольклористу Тимофееву Петру Тимофеевичу, Гнатко Олегу Ивановичу, который работал над историей старой Юзовки.

Все эти материалы нашли свое отражение в издании и существенно углубили содержание и восприятие проблемы.

Надеемся, что мы предоставили возможность читателям глубже познать свою историю, ибо историческая память позволит нам всем преодолеть сегодняшние трудности и подняться к вершинам национального достоинства и духовности.

Частина I

Часть I

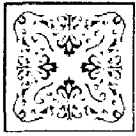
A decorative flourish consisting of two symmetrical, swirling lines that curve upwards and then downwards, framing the text below.

*"То над степью пустой загорелась
мне Америки новой звезда"*

А. Блок

**Витоки міста
У истоков города**

Чи була Юзівка Диким полем?

Была ли Юзовка Диким полем?

Подібне питання обов'язково виникає при визначенні дати заснування Юзівки. У зв'язку з цим і сьогодні точаться суперечки про те, що являла собою територія сучасного Донецька до часу, коли англієць Джон Джеймс Х'юз¹ розпочав будівництво металургійного заводу в Донбасі.

Офіційною датою «народження» Юзівки більшість вважає 1869 рік. І це цілком ймовірно, бо саме з цього часу територія Юзівки з розрізнених сіл і копалень почала перетворюватись у єдиний поліс з усіма належними для міста атрибутами і компонентами: осідлим населенням, специфікою промислової культури і діяльності, єдиними органами міського самоврядування, міським патріотизмом з відповідною самоідентифікацією більшості населення міста, оригінальною субкультурою і традиціями, громадським життям, яке відображало не тільки загальнонаціональні, але й специфічні внутрішні проблеми міста, розвинутою транспортною мережею, єдиною назвою тощо.

Проте існують й інші думки з цього приводу. Одна з них — національно-патріотична, яка шукає витoki міста, орієнтуючись на перші поселення на території сучасного Донецька. Позиція цілком зрозуміла і виправдана з точки зору передісторії міста, передумов, які пізніше визначили колорит майбутньої міської культури, але не більше того.

Прихильники дати заснування Юзівки у 1917 році орієнтуються на документи, які цей статус підтверджують, і демонструють чиновницький погляд на проблему.

Третя точка зору так або інакше вислов-

Подобный вопрос обязательно возникает при определении даты основания Юзовки. В связи с этим и сегодня продолжают спорить о том, что представляла собой территория современного Донецка ко времени, когда англичанин Джон Джеймс Хьюз¹ начал строительство металлургического завода в Донбассе.

Официальной датой «рождения» Юзовки большинство считает 1869 год. И это вполне оправданно, поскольку именно с этого времени территория Юзовки из разрозненных сел и рудников стала постепенно превращаться в единый полис со всеми необходимыми атрибутами и компонентами: оседлым населением, спецификой промышленной культуры и деятельности, единими органами местного самоуправления, городским патриотизмом с соответствующей самоидентификацией большинства населения, оригинальной субкультурой и традициями, общественной жизнью, которая отражала не только общенациональные, но и специфические внутренние проблемы города, развитой транспортной сетью, единым названием и т. п.

Впрочем, существуют и другие точки зрения на эту проблему. Одна из них — национально-патриотическая, которая ищет истоки города, ориентируясь на первые поселения на территории современного Донецка. Позиция вполне понятна и оправданна с точки зрения предьстории города, предпосылок и условий, которые впоследствии так или иначе отразились на колорите будущей городской культуры, но не более того.

Сторонники даты основания Юзовки в 1917 году ориентируются на документы, которые этот статус подтверждают, и демонстрируют чиновничий взгляд на проблему.

¹ В английській транскрипції прізвище звучить як «Х'юз», тому, коли мова йде про його діяльність в Англії або у Росії до будівництва ним металургійного заводу, чи коли історію його життя описують англійські дослідники, використовується написання «Х'юз».

¹ В английской транскрипции фамилия звучит как "Хьюз", вот почему, когда речь идет о его деятельности в Англии или в России до строительства металлургического завода или когда историю его жизни описывают английские источники, мы используем написание "Хьюз".

люється в більшості західних досліджень, які відносять «дикість» Дикого поля до часів, коли Джон Х'юз заснував на місці степової пустелі цивілізоване місто. При цьому подібні дослідження обов'язково нагтовхуються на нестыковку ідеальних концепцій з реальністю і вимушені замовчувати ряд фактів, не пояснюючи суперечливість своїх позицій.

Ось як, наприклад, ці протиріччя відбиваються в дослідженні Е. Г. Боуїна (Англія), надрукованому в нашому виданні окремою частиною:

«Вибір будівельного майданчика для металургійного заводу, а потім і майбутнього міста Юзівки міг бути абсолютно випадковим і, безумовно, міг випасти на будь-яке місце в цьому вугільному басейні. Щоб зрозуміти, що насправді сталося, нам необхідно усвідомити, що велика частина території Південної України до того часу являла собою нескінченні простори бідних степових земель.

Степ був широким і пустинним, навколо панував глибокий спокій, тому що зв'язків із зовнішнім світом практично не було. Зрідка можна було побачити чумака, який, куняючи, проїжджав на своєму возі, запряженому чотирма круторогими волами...».

Така ж картина описується і в дослідженні професора Єрусалимського університету Теодора Фридгута, який у 1998 році видав книгу «Юзівка і революція». Згідно з його концепцією, геологорозвідувальні роботи щодо наявності у Донбасі вугільних пластів уперше зробив англієць Ніксон в 1724 році, а Джон Х'юз першим створив, по суті, на незаселеній і нерозвинутої у промисловому відношенні території модель індустріального Донбасу і став фундатором Донецька.

Подібні теорії базуються на довіднику «Новоросійське товариство Юзівка», підготовленому його правлінням, тобто співвітчизниками Х'юза. Цілком зрозуміло, що історія Юзівки описується в ньому з 1869 року і, звичайно, територія, на якій виникло селище, представляється тут не інакше, як Дике поле:

«Джон Х'юз повинен був створити велике промислове підприємство майже в пустелі... На-

Третья точка зрения так или иначе высказывается в большинстве западных исследований, которые отодвигают «дикость» Дикого поля ко времени, когда Джон Хьюз основал на месте степной пустыни цивилизованный город. При этом подобные исследования обязательно наталкиваются на нестыковку идеальных концепций с реальностью и вынуждены замалчивать ряд фактов, не объясняя противоречивость своих позиций.

Вот как, например, эти противоречия отражаются в исследовании Е. Г. Боуина (Англия), опубликованном в нашем издании отдельной частью:

«Выбор строительной площадки для металлургического завода, а затем и будущего города Юзовки мог быть совершенно случайным и, безусловно, мог выпасть на какое угодно место в этом угольном бассейне. Чтобы понять, что же в действительности произошло, нам необходимо уяснить, что большая часть территории Южной Украины к тому времени представляла собой бесконечные просторы бедных степных земель.

Степь была широкой и пустынной, вокруг царил глубокий покой, потому что связей с внешним миром практически не было. Изредка можно было увидеть чумака, который, дремая, проезжал на своем возу, запряженном четырьмя круторогими волами...».

Такая же картина описывается и в исследовании профессора Иерусалимского университета Теодора Фридгута, который в 1989 году опубликовал книгу «Юзовка и революция». В соответствии с его концепцией, геологоразведочные работы относительно имеющихся в Донбассе угольных пластов впервые провел англичанин Никсон в 1724 году, а Джон Хьюз первым создал по сути на незаселенной и неразвитой в промышленном отношении территории модель индустриального Донбасса и стал основателем Донецка.

Подобные теории базируются на справочнике «Новороссийское общество Юзовка», подготовленном его правлением, то есть соотечественниками Хьюза. Вполне понятно, что история Юзовки описывается в нем с 1869 года и, конечно, территория, на которой возник поселок, представляется здесь не иначе, как Дикое поле:

«Джон Хьюз должен был создать крупное про-

вколишня місцевість являла собою безлюдний степ, серед якого важко було знайти навіть скромне житло і абсолютно неможливо — робітників».

Проте, подібні метафоричні описи Дикого поля руйнуються, коли починається реальний аналіз подій, який ніяк не вписується в образ безлюдної пустелі.

Той же Е. Г. Боуін далі пише:

«Джон Х'юз побудував свій перший будинок в Донбасі на хуторі поміщиці Смолянинової. Тут він звів також кузню і став планувати будівництво металургійного заводу ...

Хутір, на якому він поселився, і запланований металургійний завод знаходилися на правому березі верхів'я ріки Кальміус. Він відразу зрозумів, що на руду, вугілля і водні ресурси, незважаючи на їх наявність, сподіватися довго не можна: згодом мінеральні запаси будуть вичерпані. Тому, крім землі, яку він орендував у поміщиці Смолянинової, він ще скупив землю у донських козаків на протилежному березі ріки».

Пізніше про це пише і професор Теодор Фрідгут: «Х'юз придбав у поміщиків Смолянинових невеличку садибу і оселився у простій, критій соломною хаті». Тут же називаються деякі шахти, які діяли на той час, але не вказується, коли вони виникли.

Що ж являла собою територія сучасного Донецька у 1869 році? Якщо це було Дике поле, тоді як ця «безлюдна пустеля» змогла майже миттєво дати стільки робочих рук, так чи інакше знайомих з промисловим виробництвом, щоб не тільки побудувати завод, але й паралельно працювати на ньому? Чи мав тоді право досвідчений підприємець-металург Джон Х'юз ризикувати не тільки капіталом Новоросійського акціонерного товариства, але й людськими долями понад ста фахівців-співвітчизників, які разом з ним вирушили до Росії, сподіваючись на успіх?

Відповідь на ці питання, якщо бути об'єктивним, досить проста і водночас неоднозначна. Звичайно, вибір Джона Х'юза був не таким вже й випадковим, тому що перед відкриттям нової справи він заздалегідь відвідав Донбас і побачив тут не Дике поле, а територію з величезними мінераль-

мишленне підприємство почти в пустынe... Окружающая местность представляла собой безлюдную степь, среди которой трудно было найти даже скромное жилье и совершенно невозможно — рабочих».

Впрочем, подобные метафорические описания Дикого поля разрушаются, когда начинается реальный анализ событий, никак не вписывающийся в образ безлюдной пустыни.

Тот же Е. Г. Боуин далее пишет:

«Джон Хьюз построил свой первый дом в Донбассе на хуторе помещицы Смоляниновой. Тут он возвел также кузницу и стал планировать строительство металлургического завода ...

Хутор, на котором он поселился, и запланированный металлургический завод находились на правом берегу верховья реки Кальмиус. Он сразу понял, что на руду, уголь и водные ресурсы, несмотря на их наличие, надеяться долго нельзя: со временем минеральные запасы будут исчерпаны. Поэтому, кроме земли, которую он арендовал у помещицы Смоляниновой, он еще скупил землю у донских казаков на противоположном берегу реки».

Позднее об этом пишет и профессор Теодор Фридгут: «Хьюз приобрел у помещиков Смоляниновых небольшую усадьбу и поселился в простой, крытой соломой избе». Здесь же называются некоторые шахты, которые действовали в это время, но не указывается, когда они возникли.

Что же представляла собой территория современного Донецка в 1869 году? Если это было Дикое поле, тогда как эта «безлюдная пустыня» смогла почти мгновенно дать столько рабочих рук, так или иначе знакомых с промышленным производством, чтобы не только построить завод, но параллельно и работать на нем? Имел ли тогда право опытный предприниматель-металург Джон Хьюз рисковать не только капиталом Новороссийского акционерного общества, но и человеческими судьбами около ста специалистов-соотечественников, которые вместе с ним отправились в Россию в надежде на успех?

Ответ на эти вопросы, если быть объективным, довольно прост и одновременно неоднозначен. Конечно, выбор Джона Хьюза был не таким уж случайным, потому что перед открытием ново-

ними і, головне, людськими ресурсами, які вже мали певний досвід колективної праці і зустрічалися з промисловим виробництвом.

Дійсно, на цей час (тобто до 1869 року) територія сучасного Донецька була вже заселеною, найбільш вдале місце для будівництва металургійного заводу вказане завідуючим кафедрою Харківського технологічного інституту Мевіусом у 1867 році, вугільні родовища розвідані ще в 1721 році російським інженером Г.Г.Капустіним, а в Бахмутському повіті Катеринославської губернії вже був досвід будівництва Луганського металургійного заводу (щоправда, невдалий) і вугільних шахт у Лисичанську і селищах на території майбутньої Юзівки. Досить сказати, що шахти й рудники, які належали поміщикам Рутченкам, Карпову, Рикову, як і безліч невеликих селянських копалень, давали на цей час до 25 % всього вугілля в Донбасі.

Вугілля добували ще з початку XIX століття. До цього був причетний і генерал-губернатор Новоросії Воронцов, і місцеві поміщики, імена яких досі зустрічаються в місцевій топонімії: Авдотьино, Алексеевка, Григор'євка, Рутченково, Александровка, Ларино, Любимівка, Николаєвка, Лівено.

За даними перепису 1859 року, в цих населених пунктах, які поступово поглинула Юзівка, мешкали 2 279 чоловік, причому їх жителі, хоч і були селянами, але з усе зростаючою орієнтацією на промислове виробництво: вони постійно «підробляли» на рудниках, а пізніше, якщо і займалися селянською працею, то знову-таки для постачання робітничої Юзівки продовольчими товарами.

Цікаві у цьому відношенні дані іншого статистичного збірника, наведені донецькими істориками Лихолобовою З.П. і Бочаровим В.В. За даними довідника, 1884 року в Юзівці нараховувалось 5 494 особи, але іноземців серед них було всього 300 чоловік. Всі інші, як правило, робітники Юзівського металургійного заводу або члени їх сімей, прибули сюди з навколишніх сіл і міст Бахмутського повіту (їх було 1 189 чоловік), з інших міст Катеринославської губернії (605 чоловік) і з інших губерній (2 993 особи).

го дела он предварительно посетил Донбасс и увидел здесь не Дикое поле, а территорию с огромными минеральными и, главное, людскими ресурсами, которые уже имели определенный опыт коллективного труда и встречались с промышленным производством.

Действительно, к этому времени (то есть к 1869 году) территория современного Донецка была уже заселена, наиболее удачное место для строительства металлургического завода указано заведующим кафедрой Харьковского технологического института Мевіусом в 1867 году, угольные месторождения разведаны еще в 1721 году русским инженером Г.Г.Капустиным, а в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии уже был опыт строительства Луганского металлургического завода (правда, неудачный) и угольных шахт в Лисичанске и поселках на территории будущей Юзовки. Достаточно сказать, что шахты и рудники, которые принадлежали помещикам Рутченко, Карпову, Рыкову, как и множество небольших крестьянских копей, давали к этому времени до 25 % всего угля в Донбассе.

Уголь добывали еще с начала XIX столетия. К этому был причастен и генерал-губернатор Новороссии Воронцов, и местные помещики, имена которых до сих пор встречаются в местной топонимии: Авдотьино, Алексеевка, Григорьевка, Рутченково, Александровка, Ларино, Любимовка, Николаевка, Ливино.

По данным переписи 1859 года, в этих населенных пунктах, которые постепенно поглотила Юзовка, проживало 2279 человек, причем их жители, хотя и были крестьянами, но все более возрастающей ориентацией на промышленное производство: они постоянно «подрабатывали» на рудниках, а позднее, если и занимались крестьянским трудом, то опять-таки для снабжения рабочих и служащих Юзовки продовольственными товарами.

Интересны в этом отношении данные другого статистического сборника, приведенные донецкими историками З. П. Лихолобовой и В. В. Бочаровым. По данным справочника 1884 года в Юзовке насчитывалось 5 494 человека, но иностранцев среди них было всего 300 человек. Все остальные, как правило, рабочие Юзовского металлургиче-

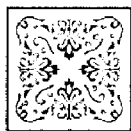
Отже, Дике поле можна вважати лише метафоричною назвою певного періоду, яку можна використовувати для зіставлення доіндустріального кустарного розвитку Донбасу з його промисловим цивілізованим засвоєнням, яке привело до концентрації не тільки металургійної і вугільної, але й інших галузей промисловості і сприяло спочатку створенню робітничого селища, а згодом об'єднанню навколишніх сіл і селищ у єдине місто Юзівку зі своєю оригінальною культурою і традиціями.

Каталізатором цих процесів став саме Джон Х'юз. Власне, з будівництва ним металургійного заводу в 1869 році і починається історія Донецька як міста.

ского заводу или члены их семей, прибыли сюда из окрестных сел и городов Бахмутского уезда (их было 1189 человек), из других городов Екатеринославской губернии (605 человек) и других губерний (2 993 человека).

Следовательно, Дикое поле можно считать лишь метафорическим названием определенного периода, которое можно использовать для противопоставления доиндустриального кустарного развития Донбасса с его промышленным цивилизованным освоением, которое привело к концентрации не только металлургической и угольной, но и других отраслей промышленности и способствовало сначала созданию рабочего поселка, а затем объединению окружающих сел и поселков в единый город Юзовку со своей оригинальной культурой и традициями.

Каталізатором этих процессов стал именно Джон Хьюз. Собственно, со строительства им металлургического завода в 1869 году и начинается история Донецка как города.

Факти, документи і коментарі

Факты, документы и комментарии

1. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. — СПб.: изд. А.Ф.Девриена. — (В пер.). Т. 14: Новороссия и Крым. — 1910. — 983 с.

«В 1840 г. началась разработка антрацита, но каменный уголь появился на рынке только в 1870 г., когда открылось движение по Курско-Харьковско-Азовской железной дороге (1879 г.), и до 1875 г. количество добываемого антрацита постоянно превышало добычу собственно каменного угля. Общая добыча угля в 1869 г. едва достигала 2 1/4 млн. пуд.» (с. 370).

2. По Екатерининской железной дороге. Вып. II-й. Издание управления Екатерининской железной дороги. — Екатеринослав. — Типо-литография Екатерининской железной дороги. — 1912. — 336 с. с илл.

«Одновременно с развитием на юге России металлургической промышленности, потреблявшей на месте огромное количество каменного угля, развивалась с такой же быстротой и рельсовая сеть, открывавшая возможность вывоза угля за пределы района. Из той обширной и детально развитой рельсовой сети, которая известна под именем Донецких участков Екатерининской ж. д., старейшей по времени сооружения частью была линия Горловка — Ростов, открытая для движения в 1869 г. Одновременно с устройством вблизи Еленовки металлургического завода Новороссийского общества была сооружена и линия Еленовка — Ясиноватая — Константиновка, открытая для движения в 1872 г., соединившая Юзовский завод с рудными месторождениями близ ст. Еленовка — с одной стороны и с общей русской-рельсовой сетью — с другой; через десять лет, в 1882 г., эта линия продолжена к югу до Мариуполя, и таким образом, для района открывается второй выход к морю.» (с. 15).

3. Михаил Альтер. Для великой пользы отечеству. — РиО, № 7, 24 сентября 1993 г.

«В те дни, когда Пушкин размышлял о глубине сибирских руд, 1 августа 1827 г. в научной и отечественной печати обширная территория Юга России впервые была названа «Донецкий горный кряж» и как производная от него стали входить в обиход доселе неизвестные топонимы «Донецкий бассейн», «Донецкий горнопромышленный район» и широко употребляемый ныне — «Донбасс».

**Будівництво першої домни.
Строительство первой домны.**

Человеком, что называется погарившим своей стране Донбасс, был горный инженер, геолог, неутомимый исследователь подземных богатств нашего края Евграф Петрович Ковалевский».

4. И. А. Гонимов. Старая Юзовка, 1869—1905. Сталинский металлургический завод. — М. — К.: ОГИЗ. — 1937.

«Первыми квалифицированными рабочими Юзовки (кроме англичан) были потомки крепостных, переселенных мастером Гаскойном с Урала на Луганский завод. Они переходили с одного казенного завода на другой — с Луганского на Керченский, с Керченского на Петровский, с Петровского на Лисичанский — и, наконец, попали к Юзу.

Неквалифицированных рабочих — а их было большинство — Юз вербовал в основном из местных крестьян — украинцев, жителей Скотоводской и Авдеевской волостей. Завод Новороссийского общества был основан на стыке владений нескольких помещиков, крепостные которых после освобождения остались почти без земли. Обезземеленные крестьяне соглашались на любую работу, потому что им ничего другого не оставалось. К Юзу шли не только мужчины, но и подростки и женщины.

Были и пришлые рабочие, число их увеличивалось по мере роста железнодорожной сети и увеличения числа предприятий в Донбассе. Сперва эти «пришедшие» шли, главным образом, из Черниговской, Харьковской и Воронежской губерний, но постепенно по мере оскудения губерний Центральной России (Орловской, Тульской) все увеличивался приток людей и оттуда.

Этот процесс особенно усилился в начале 90-х годов после голода 1891 года». (с. 35)

5. И. А. Гонимов. Старая Юзовка, 1869—1905. Сталинский металлургический завод. — М. — К.: ОГИЗ. — 1937.

«Луганский завод, построенный в 1797 году, не справился со стоявшей перед ним задачей — стать чугуноплавильным заводом, — постепенно он превратился в машиностроительный завод. Заводу не удалось использовать местные руды и пришлось работать на уральском чугуне.

Вторая попытка постройки чугуноплавильного завода на Украине была сделана почти через пятьдесят лет.

Однако неудача и здесь постигла казну. Постройка Керченского завода, на котором была сделана попытка плавки чугуна из керченской руды на грушевом антраците, оказалась невыгодной. Сперва плавка не удалась из-за технических несовершенств. Тогда инженером Мевуисом была построена новая небольшая домна, которая и стала работать. Хотя опыт показал техническую возможность выплавки чугуна из керченских руд на антраците, но в то же время выявил экономическую нецелесообразность такой плавки, так как выход чугуна из бедных керченских руд был очень мал (26 процентов), а антрацит обходился дорого — 15 копеек за пуд. Этим, собственно, была решена судьба керченского завода. Фактически же он был взорван во время Крымской войны.

Столь же неудачно было строительство Петровского завода (1858 г.), который после ряда технических несовершенств был закрыт. Однако наладить плавку чугуна из местных руд и на минеральном топливе было настолько важно, что казна сделала еще одну попытку — и опять неудачно. На этот раз близ лисичанского каменного угля, но, как потом оказалось, уголь давал кокс весьма плохого качества, а руда находилась от завода не ближе шестидесяти верст.

Параллельно с казенными проектами и строительством появляются частные предложения и проекты постройки на юге чугуноплавильного завода. Проекты были самые разнообразные. Одни из них, как проект Массе, предлагали организовать на юге грандиозное комбинированное предприятие, охватывающее громадное пространство; другие проекты были скромнее, как, например, проект Жиффио и Дависон, но они требовали небывалых льгот: все железные дороги на расстоянии тысячи верст от их завода должны были снабжаться исключительно их рельсами и т. п.

Все эти проекты так и не были осуществлены; выданная же правительством ссуда-субсидия в 135 тысяч рублей ростовскому предпринимателю для постройки чугуноплавильного и рельсового завода, так и осталась невозвращенной, а завод — недостроенным.

Неудачи этих проектов убедили Юза, что нужно прежде всего найти место, наиболее подходящее для будущего строительства, такое, где были бы месторождения коксующегося каменного угля и поблизости была бы руда.

Как это часто бывает, помог счастливый случай.

Неподалеку от хутора, на котором поселился Юз, на казацкой стороне реки Кальмиуса¹, промыслял бывший пастух помещицы Чеботаревой Яков Иванович Древицкий. Зоркий и неупомимый, как степной волк, Яков Иванович целыми днями рыскал по балкам и холмам, обнюхивал каждый лесочек, чуть ли не руками ощущивал каменные гривы, торчащие из земли, и черные, как сажа, сланцы — хвосты угольных пластов. Он умел находить нужный язык с шахтерами, и те рассказали ему о подземных потоках, встреченных при проходке шахт, о крепости пород, о мощности пластов и об их простирании. Так постепенно Древицкий превратился в своеобразного маркшейдера², которому приходилось все держать в уме по причине своей безграмотности.

Эти маркшейдерские сведения очень пригодились Древицкому впоследствии, когда он сам сделался углепромышленником. Без всяких затрат на изыскания и предварительные разведки он выбирал места, где уголь залегал под самой землей. Он начинал работу наверняка. Правда, шахты его были не больше обыкновенного колодца, и все оборудование их ограничивалось примитивным конным приводом и двумя багьями для подъема угля наверх — в этом отношении Древицкий ничем не отличался от прочих мелких хищников, копавшихся в драгоценной донецкой земле. Но никто не знал эту землю так хорошо, как он. Уголь давал ему огромные барыши, и через несколько лет у него уже работали десятки людей, в разговорах с которыми он любил употреблять им же придуманную поговорку:

«Первый класс — это я свиней пас. Второй класс — я овец пас. Третий класс — быков пас. А четвертый — вас, дураков, пасу».

Все это было, впрочем, позднее. В то время, когда Юз начинал свои изыскания, Древицкий был еще далек от богатства и от самостоятельности. Юз сразу оценил его по заслугам и втянул в круг своих интересов. Это было тем удобно, что дружба с бывшим пастухом выглядела очередным забавным чудачеством.

Древицкий сопровождал Юза и его геолога в экскурсиях по всему Бахмутскому уезду, показывал месторождения угля и руды, когда нужно было, доставлял образцы железняков, камня и глины. Ночью, спустив с цепи собак, чтобы никто не нарушал его покоя, Юз записывал в памятную книжку полученные от Древицкого сведения, а маркшейдерские данные заносил на карту, чтобы проверить их впоследствии вместе с геологом, когда все будет подготовлено.

Именно Древицкий привел Юза к широкой, с просторным и плоским дном котловине в верховьях реки Кальмиуса.

Близость стилских железных руд, мощные, выходящие на поверхность угольные пласты, расположенные по соседству залежи огнеупорной глины, известняка и доломита — все это было словно нарочно создано для Юза. Лучшего места для завода нельзя было и пожелать...» (с. 16 — 21)

¹ Река Кальмиус служила границей между Екатеринославской губернией и областью Войска Донского.

² Лицо со специальным горнотехническим образованием в области горной геодезии.

Як Х'юз став Юзом

Как Хьюз стал Юзом

Коли Д.Х'юз розпочав свою підприємницьку і промислову діяльність у Донбасі, він вже був зрілою людиною і мав значний досвід організації металургійного виробництва в Англії. У 1869 році йому виповнилось 54 роки. Так що ризик відкриття нової справи у нього базувався не тільки на інтуїції, але й на політичних, соціально-економічних, демографічних й інженерних розрахунках.

Власне, все його попереднє життя, особливості характеру й рід діяльності стали тими чинниками, які логічно привели Д.Х'юза до рішення зв'язати свою подальшу долю з Росією, а саме з індустріалізацією Донбасу. Цьому сприяли навіть місце і час його народження.

Когда Д.Хьюз начал свою предпринимательскую и промышленную деятельность в Донбассе, он был уже достаточно зрелым и имел значительный опыт организации металлургического производства в Англии. В 1869 ему исполнилось 54 года. Вот почему риск, связанный с открытием нового дела, основывался у него не только на интуиции, но и на политических, социально-экономических, демографических и инженерных расчетах.

Собственно, вся его предыдущая жизнь, особенности характера и род деятельности стали теми условиями и причинами, которые логично подвели Д.Хьюза к решению связать свою дальнейшую судьбу с Россией и с индустриализацией

Д.Х'юз народився у 1814 році в місті Мертир Тидвіл, що на півдні Уельсу (Англія), у сім'ї інженера-металурга. Індустріалізація цього краю проходила у нього на очах. Тут він разом з батьком пройшов всі перипетії історичного для Англії перетворення Дикого Уельсу у структурований промисловий басейн з розвинутою для того часу вугледобувною і металургійною промисловістю. Проте, на відміну від свого батька Д.Х'юз став не тільки свідком промислової революції в Англії, яка у 40-х роках минулого століття перетворилась у «майстерню світу», але й найактивнішим носієм ідеології індустріалізації суспільства. Усе подальше його життя і діяльність в Англії і особливо у Донбасі підтверджують цю тезу і показують, як за допомогою таких особистостей індустріальна революція швидко, майже миттєво, охопила країни й континенти і стала надбанням світового співтовариства.

Отримавши домашню освіту, Д.Х'юз пішов працювати до батька на металургійний завод Кіфартфи, де оволодів усіма тонкощами виробництва металу. До 48 років — часу, коли він розпочав свою справу, він пройшов шлях від учня до досвідченого інженера-металурга.

У 1852 році Д.Х'юз придбав завод «Уксайд Енджиніринг» у м. Ньюпорті і з цього часу захопився ідеями організації, впровадження і розповсюдження нових методів металургійного виробництва. Для початку досить було заводу в Ньюпорті, де він розпочав експерименти з паровими двигунами і зосередив зусилля на кораблебудуванні та ливарному виробництві, перепрофілювавши ковальський напрям заводу на виготовлення якорів, ланцюгів, броньованих щитів і орудійних лафетів для лінкорів, а також залізничних рейок.

Така діяльність Д.Х'юза, враховуючи період переобладнання Британського флоту і розв'язання транспортних проблем у Європі за допомогою залізниць, швидко принесла йому авторитет не тільки в Англії, але й за її межами. У 1860 році він був прийнятий до Ради директорів асоціації підприємців-суднобудівників «Мільвол Енджиніринг та Шипблдинг Компані», а згодом став директором цієї компанії.

Донбасса. цьому способствовали даже место и время его рождения.

Д.Хьюз родился в 1814 году в городе Мертир Тидвил, что на юге Уэльса (Англия), в семье инженера-металлурга. Индустриализация этого края проходила у него на глазах. Здесь он вместе с отцом испытал на себе все перипетии исторического для Англии процесса превращения Дикого Уэльса в структурированный промышленный бассейн с развитой по тем временам угледобывающей и металлургической промышленностью. Впрочем, в отличие от своего отца Д.Хьюз стал не только свидетелем промышленной революции в Англии, которая в 40-х годах прошлого столетия превратилась в «мастерскую мира», но и активнейшим носителем идеологии индустриализации общества. Вся его жизнь и деятельность в Англии и особенно в Донбассе подтверждают этот тезис и показывают, как с помощью таких личностей индустриальная революция практически мгновенно охватила страны и континенты и стала достоянием мирового сообщества.

Получив домашнее образование, Д.Хьюз пошел работать к отцу на металлургический завод Кифартфи, где овладел всеми премудростями получения железа. К 48 годам — времени, когда он открыл свое собственное дело, он прошел путь от ученика до опытного инженера-металлурга.

В 1852 году Д. Хьюз приобрел машиностроительный завод «Уксайд Энджиниринг» в городе Ньюпорте, и с этого времени им овладели идеи организации, внедрения и распространения новых методов металлургического производства. Для начала было достаточно завода в Ньюпорте, где он экспериментировал с паровыми двигателями и сосредоточил свои усилия на судостроении и литье, изготовлении морских якорей, цепей, бронированных щитов и артиллерийских лафетов для линкоров, а также железнодорожных рельсов.

Подобная деятельность Д.Хьюза, учитывая период переоснащения Британского флота и решение транспортных проблем в Европе с помощью железных дорог, быстро принесла ему авторитет не только в Англии, но и за ее пределами. В 1860 году он был принят в Совет директоров ассоциации предпринимателей-судостроителей «Миль-

Слава «мільвольських щитів», «стрингерів Х'юзза» (так звали залізні лафети для важких морських гармат) і залізних рейок з Південного Уельсу, звичайно, досягла і Росії. Для переговорів щодо переозброєння Балтійського флоту і будівництва залізниць до Англії були відряджені російські інженери — генерал Томібен і полковник Герн. Тут вони й зустрілись з Д.Х'юзом. Саме від них досвідчений валлійський інженер-металург і підприємець почув про великий інтерес Росії до розробки вугільних родовищ і виробництва заліза у Донбасі за допомогою іноземних спеціалістів та інвестицій.

Справа у тому, що у Донбасі геологічна розвідка виявила великі запаси вугілля і залізної руди, які при відсутності необхідних технічних знань не змогли розробляти промисловим способом. Тоді у 1866 році російський уряд запропонував п'ять концесій на розробку металургійних ресурсів.

Одна з цих концесій на будівництво рейко-прокатного заводу в Донбасі була подарована російському князю Кочубею, який невдовзі продав свої концесійні права Джону Х'юззу за 24 тис. англійських фунтів стерлінгів. Джон Х'юз на той час вже мав уяву про можливості Донбасу не тільки з розповідей Томібена й Герна, але й через безпосереднє знайомство з регіоном.

Так виникла угода про створення «Новоросійського акціонерного товариства» для видобутку вугілля, виплавки заліза й виробництва рейок з капіталом у 300 000 фунтів стерлінгів. 16 квітня 1869 року цар Олександр II підписав відповідну угоду, за якою передбачалось ще й будівництво залізниці, яка б з'єднувала Харківсько-Азовську лінію з Донбасом.

Влітку 1870 року Х'юз прибув до Таганрога на восьми навантажених необхідним інструментом і обладнанням кораблях, на яких знаходилося біля сотні південноуельських спеціалістів-металургів. Далі обладнання прийшлося перевозити до місця призначення через сотні кілометрів степом на волах.

Долаючи труднощі, пов'язані з переїздом і адаптацією до нових умов, суворої зими і холери, Д. Х'юз та його однодумцям вдалося збудувати

вола Енджиниринг и Шипбилдинг Компани», а потім став директором цієї компанії.

Слава «мільвольських щитів», «стрингерів Х'юзза» (так називали изготовленные им лафеты для морских пушек) и железнодорожных рельсов с Южного Уэльса, конечно, долетела и до России. Для переговоров, касающихся перевооружения Балтийского флота и строительства железных дорог, в Англию были откомандированы русские инженеры генерал Томибен и полковник Герн. Здесь они и встретились с Д.Хьюзом. Именно от них опытный валлийский инженер-металлург и предприниматель услышал об интересе России к разработке угольных месторождений и производству металла в Донбассе с помощью зарубежных специалистов и инвестиций.

Дело в том, что в Донбассе геологической разведкой были обнаружены огромные залежи угля и железной руды, которые из-за отсутствия необходимых технических знаний не могли разрабатываться промышленным способом. Вот почему в 1866 году российское правительство предложило пять концессий на разработку металлургических ресурсов.

Одна из этих концессий на строительство рельсопрокатного завода в Донбассе была подарена русскому князю Кочубею, который вскоре продал свое концессионное право Джону Хьюзу за 24 тыс. английских фунтов стерлингов. Д.Хьюз к этому времени уже имел представление о возможностях Донбасса не только из рассказов Томибена и Герна, но и исходя из непосредственного знакомства с регионом.

Так появилось соглашение о создании Новороссийского акционерного общества по добыче угля, выплавке стали и производству рельсов с капиталом в 300 000 фунтов стерлингов. 16 апреля 1869 года царь Александр II подписал соответствующий декрет, где предусматривалось еще и строительство железной дороги, которая должна была соединить Харьковско-Азовскую линию с Донбассом, а 3 июля 1869 года Новороссийское общество было зарегистрировано в Лондоне.

Летом 1870 года Хьюз прибыл в Таганрог на восьми груженых необходимыми инструментами и оборудованием кораблях, на которых находилось

Memorandum of Association

OF THE

NEW RUSSIA COMPANY, LIMITED.

1. The name of the Company is **NEW RUSSIA COMPANY, LIMITED.**
2. The Registered Office of the Company will be situated in England.
3. The objects for which the Company is established are:—
  1. To manufacture locomotive engines, railway carriages, wagons, turntables, and every description of rolling-stock, rails, railway-plant, armour-plated and other ships, iron forts, turrets, shields, embrasures, and other war defences of iron or other materials, shot, shells, and weapons, and munitions and materials of war of all and every kind and description to work iron and coal mines, and generally to carry on the businesses of Iron and Steel Manufacturers, Iron Masters, and Coal and Coke, Iron, and Brick and Tile Dealers, or any of them, or any other business or trade connected with or subsidiary to the same.
  2. To negotiate for and obtain contracts and grants from any foreign or other government or authority, person or persons, company or companies, for the supply of any such articles and materials as aforesaid; to enter into and carry on all or any of the works and matters aforesaid, either in England, Russia, or other foreign parts, and either alone or in conjunction with any other Company, individual, or individuals, and either wholly or partially to sublet or otherwise deal with the same.
  3. And the doing all such other things as are incidental or conducive to the attainment of the above objects.
4. The liability of the members is limited.
5. The capital of the Company is £300,000, divided into 6,000 shares of £50 each.

*See Private Book
Document No. 110*

[Handwritten signature]

**Меморандум про створення Новоросійського акціонерного товариства.
Меморандум о создании Новороссийского акционерного общества.**

*Перевезення обладнання для металургійного заводу з Таганрога до Юзівки.
Перевоз оборудования для металлургического завода из Таганрога в Юзовку.*

першу домну практично за вісім місяців. 24 квітня 1871 року домна була запущена в експлуатацію...

Отже, початок був покладений. Незважаючи на те, що виробництво чавуну першої домни було зупинено внаслідок аварії, металургійний завод почав працювати. Це сталося 24 січня 1872 року, коли домну «задули» повторно.

Відтепер піч працювала все надійніше і продуктивніше. Цьому сприяли знання і технічний досвід співвітчизника Х'юза — майстра Річардса, який був першокласним спеціалістом по домнах, а також те, що Джон Х'юз вперше в Росії застосував для виплавлення чавуну кокс.

Ця подія докорінно вплинула на подальшу долю як самого Х'юза, так і на долю краю і майбутнього міста. У процесі подальшої праці Х'юз все більше пристосовувався до російської дійсності. З іншого боку, революційні зміни відбулися і на донецькій землі.

Х'юз швидко зрозумів психологію навколишнього середовища і механізми впливу як на селянство, власників копалень і поміщиків, так і на російське чиновництво. Його поведінка і діяльність на перший погляд здавалися дивними і не викликали недовіри й підозри. Він не нехтував оточенням ні поміщиків, ні навколишніх селян. Прибувши до Донбасу разом з чотирма старшими синами Джоном Джеймсом, Артуром Девідом, Айвором Едвардом і Альбертом, англієць

около сотни южноуэльских специалистов-металлургов. Далее оборудование пришлось перевозить к месту назначения через сотни километров по степи на волах.

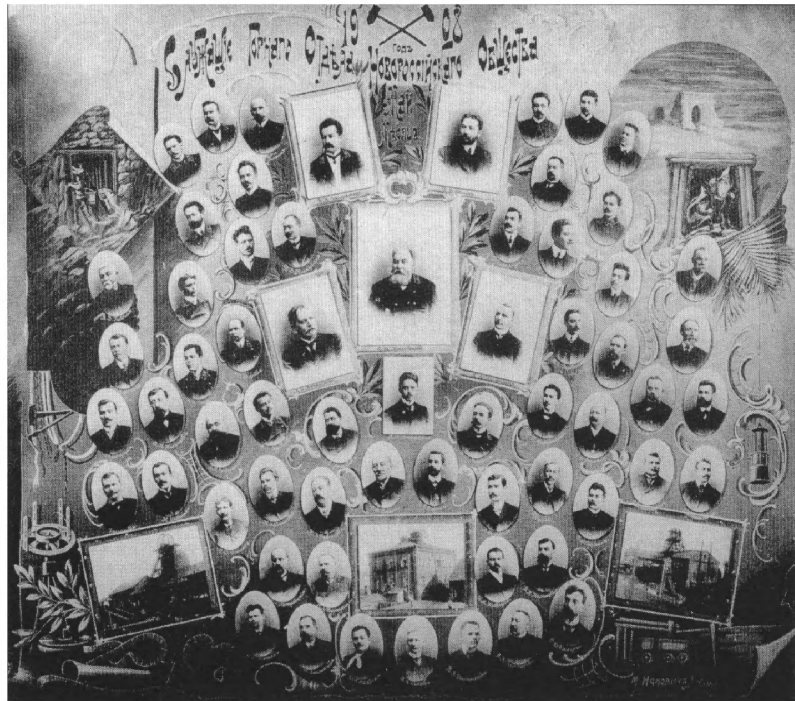
Преодолевая трудности, связанные с переездом и адаптацией к новым условиям, суровую зиму и вспышки холеры, Д. Хьюзу и его сподвижникам удалось построить первую домну практически за 8 месяцев. 24 апреля 1871 года домна была сдана в эксплуатацию...

Итак, начало было положено. Несмотря на то, что производство чугуна было остановлено из-за аварии, металлургический завод начал работать. Это случилось 24 января 1872 года, когда домну задули вторично.

Печь заработала надежно и эффективно. Этому способствовали знания и технический опыт соотечественника Хьюза — мастера Ричардса, который был первоклассным специалистом по домнам, а также то, что Джон Хьюз впервые в России применил для выплавки чугуна кокс.

Это событие коренным образом повлияло на дальнейшую судьбу как самого Хьюза, так и судьбу края и будущего города. В процессе дальнейшей работы Хьюз все больше приспосабливался к российской действительности. С другой стороны, революционные изменения произошли и на донецкой земле.

Хьюз быстро определил психологию и меха-

Гірничий відділ Новоросійського товариства, 1908 р.
Горный отдел Новоросийского общества, 1908 г.

створив ще одну — «російську сім'ю», від якої вже у 1870 році народився позашлюбний син Іван¹. Побудувавши кузню, Х'юз час від часу працював там разом з селянами і завойовував у них авторитет практичного, але щедрого хазяїна. Навколишні поміщики теж знали його у неформальному спілкуванні, тому він без великих труднощів зміг за короткий час і за невеликі гроші придбати у них в оренду або скупити землі, багаті на корисні копалини.

Джон Х'юз був одним з перших іноземних підприємців в Росії, бо офіційним місцем перебування правління акціонерного товариства визначався Лондон. Директором-розпорядником, крім нього, був ще Джон Вірст Гуч з окладом у 1000 фунтів стерлінгів на рік. Справами у Росії керували вони, але найсуттєвіші, особливо фінансові питання, вирішувались в Англії, туди ж повинні були надходити і гроші від прибутків.

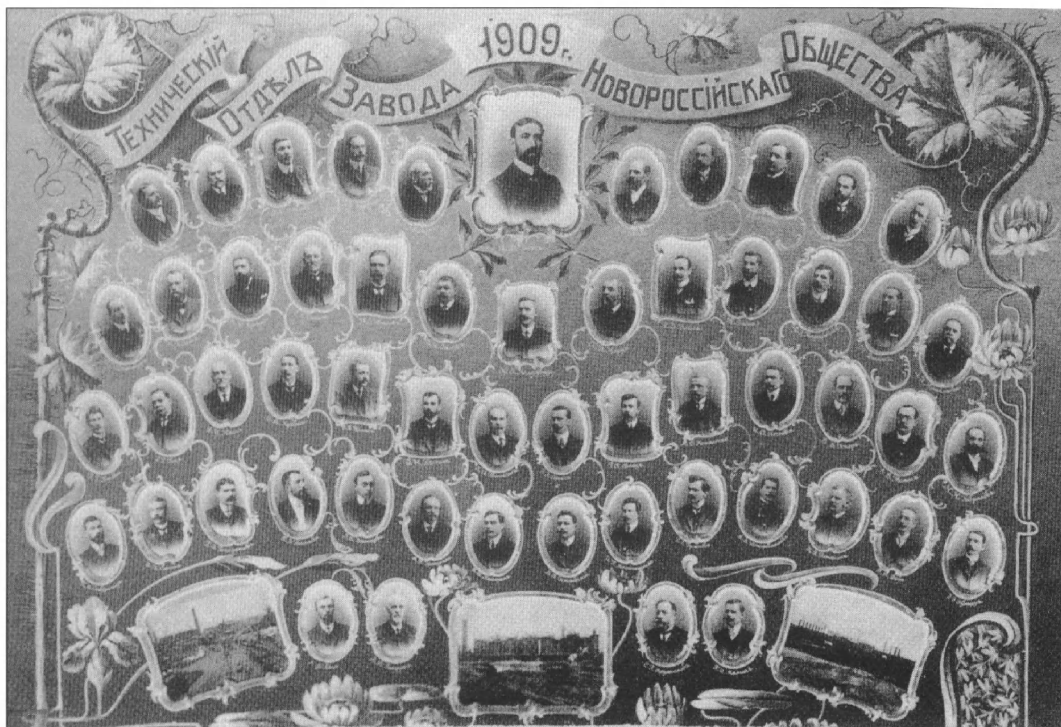
Х'юз також усвідомив, що підприємницьку діяльність він може вести, тільки спираючись на традиційний досвід російських акціонерних то-

низми впливання на крест'ян, владельцев шахт, поміщиків и на російських чиновників. Его поведение и деятельность на первый взгляд казались странными и не вызывали недоверия и подозрения. Он не пренебрегал окружением ни помещиков, ни местных крестьян. Прибыв в Донбасс вместе с четырьмя старшими сыновьями Джоном Джеймсом, Артуром Дэвидом, Айвором Эдвардом и Альбертом, англичанин образовал еще одну «русскую семью», от которой уже в 1870 году родился внебрачный сын Иван¹. Построив кузницу, Хьюз время от времени работал в ней вместе с крестьянами и завоевывал у них авторитет практичного, но щедрого хозяина. Окружающие помещики тоже знали его в неформальном общении, поэтому он без особых усилий смог за короткое время и за небольшие деньги приобрести у них в аренду или скупить земли, богатые полезными ископаемыми.

Джон Хьюз был одним из первых иностранных предпринимателей в России, поскольку официально правление акционерного общества находилось в Лондоне. Директором-распорядителем,

¹ Цікаво, що доля нащадків Х'юза по цій лінії практично повністю пов'язана з Юзівкою, Радянським Союзом і СНД. Іван прожив 40 років і помер у 1910 р. У нього було 9 дітей, від яких народилося 15 правнуків і 12 праправнуків Джона Х'юза. Двоє правнуків, Ельвіра Федорівна і Олександр Федорович Булгакови, живуть у Донецьку, всі останні — у різних містах на території колишнього Радянського Союзу, і лише син Ельвіри Федорівни Сергій Харитонов (праправнук Джона Х'юза) працює у Бромтонгоспіталі в Лондоні.

¹ Интересно, что судьба потомков Хьюза по этой линии практически полностью связана с Юзовкой, Советским Союзом и СНГ. Иван прожил 40 лет и умер в 1910 году. У него было 9 детей, от которых родилось 15 правнуков и 12 праправнуков Джона Хьюза. Двое правнуков, Эльвира Федоровна и Александр Федорович Булгаковы, живут в Донецке, все остальные — в разных городах бывшего Советского Союза, и только сын Эльвиры Федоровны Сергей Харитонов (праправнук Джона Хьюза) работает в Бромтонгоспитале в Лондоне.

*Технічний відділ Новоросійського товариства, 1908 р.
Технический отдел Новороссийского общества, 1908 г.*

вариств, які для встановлення надійних зв'язків при дворі користувались послугами почесних осіб, відомих серед царських чиновників.

Таким почесним директором Новоросійського товариства став князь Кочубей. Він, як записано у товариському статуті, мав лише право присутності і дорадчого голосу на засіданнях правління, але й не ніс ніякої відповідальності як директор.

Зміцнивши свої позиції серед населення і чиновників, Х'юз майже стопроцентно міг сподіватись на успіх.

І успіх прийшов. Перш за все він був пов'язаний з тим, що Х'юзу вдалося вирішити найголовніше питання — створити і закріпити постійні робочі кадри зі своєю філософією та нормами моралі і життя. Це була важлива перемога. Х'юз поступово змінював і психологію селянина, і психологію тимчасового робітника, і позицію навколишніх землевласників та російського чиновництва. Він зміг перебороти і самого себе, бо під впливом російської дійсності все більше відчував себе російським підприємцем.

У його власному житті, побуті і методах управління все більше переплітались риси «середньовічного англійського барона» з рисами російського землевласника і заводчика. Те ж саме відбувалося і з його валлійськими співвітчизниками, які пристосовувались до місцевих умов.

кроме него, был еще Джон Вирст Гуч с окладом в 1000 фунтов стерлингов в год. Делами в России заведовали они, но самые существенные, особенно финансовые вопросы, решались в Англии, туда же должна была переводиться и прибыль.

Кроме этого, Хьюз также понял, что предпринимательскую деятельность он может вести только опираясь на традиционный опыт российских акционерных обществ, которые для установления надежных связей при дворе пользовались услугами почетных лиц, известных среди царских чиновников.

Таким почетным директором Новороссийского общества стал князь Кочубей. Он, как записано в товарищеском уставе, имел лишь право присутствия и совещательного голоса на заседаниях правления, но и не нес никакой ответственности как директор.

Укрепив свои позиции среди населения и чиновников, Хьюз почти стопроцентно мог надеяться на успех.

И успех пришел... Прежде всего он был связан с тем, что Хьюзу удалось решить самый главный вопрос — создать и закрепить постоянные рабочие кадры со своей философией и нормами морали и жизни. Это была самая серьезная победа английского предпринимателя. Хьюз постепенно изменял и психологию крестьянина, и психологию временного работника, и позицию окрестных зем-

Будинок Джона Х'юза.
Дом Джона Хьюза.

Джон Джеймс Х'юз швидко став спочатку Джоном Юзом, а потім був «охрещений» народом і офіційними колами Іваном Юзом, Іваном Івановичем Юзом і навіть Іваном Івановичем Івановим.

Діючи методами «батого і пряника», Юз зміг створити постійну робочу еліту. Щоб витравити у вчорашнього селянина його прагнення до землі і отримувати зверхприбуток, Джон Юз нещадно експлуатував робітників (робочий день досягав 16 годин на добу: тим більше, чим некваліфікованішою була праця), не дозволяв заводчанам «обзаводитись» земляними ділянками, збільшував заробітну плату влітку (щоб підтримати сезонну працю), будував більш-менш пристойне житло для кваліфікованих робітників і спеціалістів і примушував жити у землянках і казармах заробітчан і чорноробів.

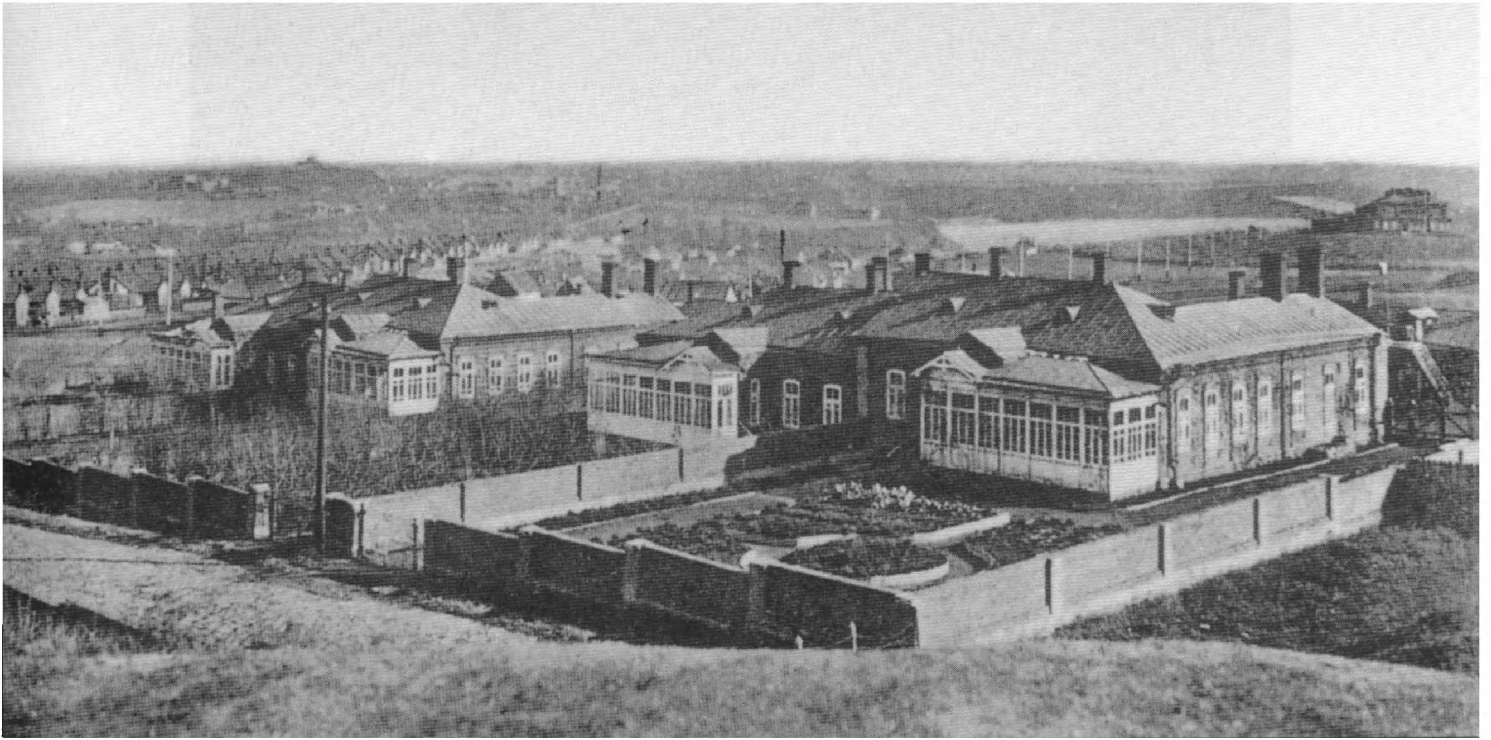
Звичайно, що його відношення до співвітчизників було іншим. Вони жили окремою англійською колонією у спеціальних кам'яних будинках, для них у першу чергу будувались школи і спортивно-культурні та оздоровчі заклади, але при цьому Юз «вислав» в Англію валлійців, які починали пиячити, і поступово створював соціальну інфраструктуру для робітників.

левладельцев и российского чиновничества. Он сумел перебороть и самого себя, поскольку под влиянием российской действительности все более ощущал себя российским предпринимателем.

В его собственной жизни, быте и методах управления все больше переплетались черты «средневекового английского барона» с чертами русского землевладельца и заводчика. То же произошло и с его валлийскими соотечественниками, которые приспособлялись к местным условиям.

Джон Джеймс Хьюз быстро стал Джоном Юзом, а затем был «окрещен» народом и официальными кругами Иваном Юзом, Иваном Ивановичем Юзом и даже Иваном Ивановичем Ивановым.

Действуя методами «кнути и пряника», Юз смог создать постоянную рабочую элиту. Чтобы вытравить у вчерашнего крестьянина его стремление к земле и получать сверхприбыль, Юз безжалостно эксплуатировал рабочих (рабочий день длился до 16 часов в сутки: тем дольше, чем неквалифицированной был труд), не разрешал заводчанам обзаводиться земельными участками, увеличивал заработную плату летом, чтобы ликвидировать сезонный труд, строил более-менее нормальное жилье для квалифицированных рабочих

*Будинки англійців у Юзівці. 1910 р.
Дома англичан в Юзовке. 1910 г.*

В принципі, методами управління він мало чим відрізнявся від російських капіталістів того часу, хоча цілком природно, що форми його взаємовідносин з заводським і шахтарським оточенням мали англійську специфіку, яка так або інакше вплинула на культуру Юзівки і створила колорит майбутнього Донецька і донеччан.

У відносинах з царем, царськими чиновниками і землевласниками Юз чітко дотримувався російських правил гри, тому і був прийнятий при дворі та мав урядові привілеї при розширенні свого бізнесу.

Ось як про це пише І. Гонімов: «Як тільки Юз досяг перших успіхів, він зразу ж простягнув руку до казенного гаманця. Юзово-Севастопольська залізниця платила за кожний пуд юзівських рейок 1 крб. 32 коп, що разом з 50 копійками попудної премії складало ціну, нечувану навіть для того часу. Крім того, Юз почав клопотати про надання Новоросійському товариству монополії на постачання рейок для ділянки Харківсько-Юзівської залізниці, яку будувала концесія Полякова.

Полякову вигідно було купувати рейки у Пастухова, і, щоб досягти свого, Юзу прийшлося звернутись за допомогою до високих покрови-

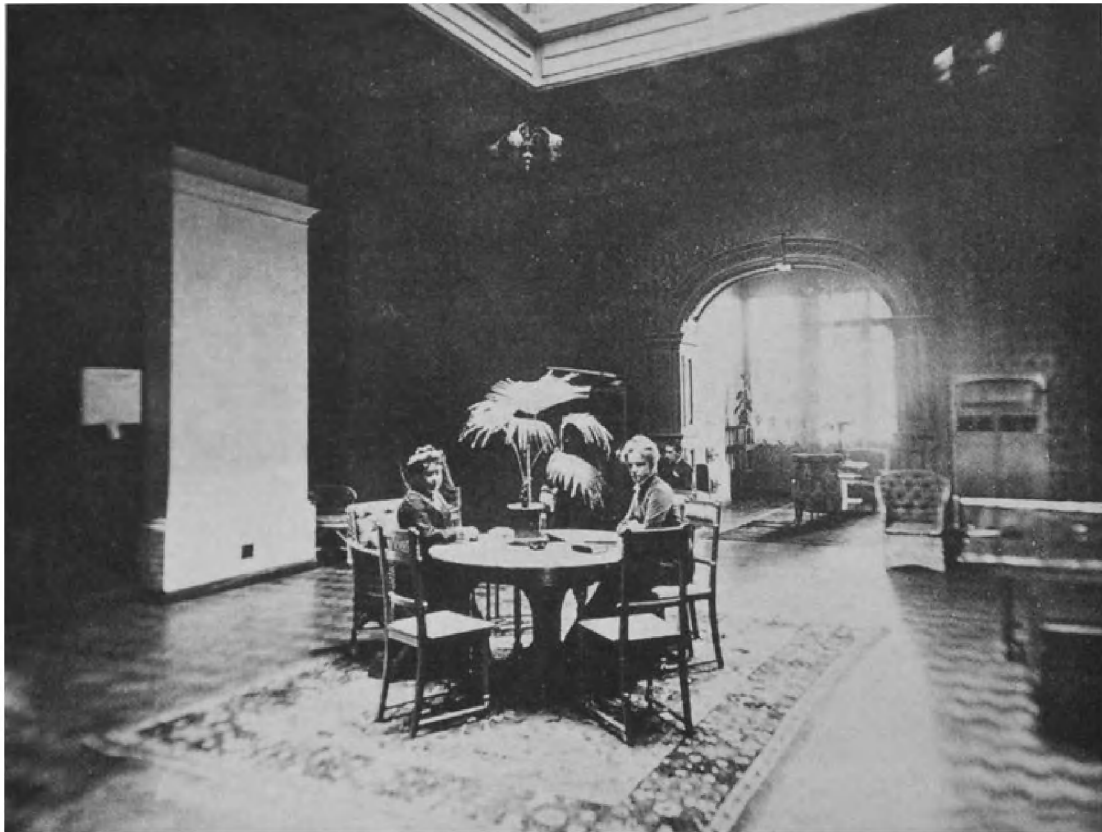
и спеціалістів и заставлял жить в землянках и казармах временщиков и чернорабочих.

Естественно, что его отношение к соотечественникам было другим. Они жили отдельной английской колонией в специальных домах, для них в первую очередь строились школы, спортивно-культурные и оздоровительные учреждения, но при этом Юз «высылал» в Англию валлийцев, которые начинали пьянствовать, и постепенно создавал социальную инфраструктуру для рабочих.

В принципе, методами управления он мало чем отличался от российских капиталистов того времени, хотя вполне естественно, что формы его взаимоотношений с заводским и шахтерским окружением имели английскую специфику, которая так или иначе наложила свой отпечаток на культуру Юзовки и создала колорит будущего Донецка и дончан.

Во взаимоотношениях с царем, царскими чиновниками и землевладельцами Юз четко придерживался российских правил игры, поэтому был принят при дворе и имел правительственные привилегии при расширении своего бизнеса.

Вот как об этом пишет И. Гонимов: «Как только Юз добился первых успехов, он немедленно

*Внутрішній інтер'єр будинку Джона Х'юза.
Внутреннее убранство дома Джона Хьюза.*

телів. Тільки після того, як уряд справив тиск на Полякова, угода була, нарешті, підписана...».

Справа у тому, що крім суто металургійного виробництва у 1873 році у Юзівці був пущений рейкопрокатний завод, який до 1887 року був єдиним підприємством в Україні, котре виробляло рейки з металу власного виготовлення. Враховуючи «залізничний бум» того часу, можна зрозуміти, які великі прибутки отримувало Новоросійське акціонерне товариство.

Монополія на постачання рейок, державні замовлення і попудна премія настільки зміцнили позиції товариства, що для з'єднання заводу зі станцією Юзово була збудована колія у десять верст, а в 1876 році задута друга домна.

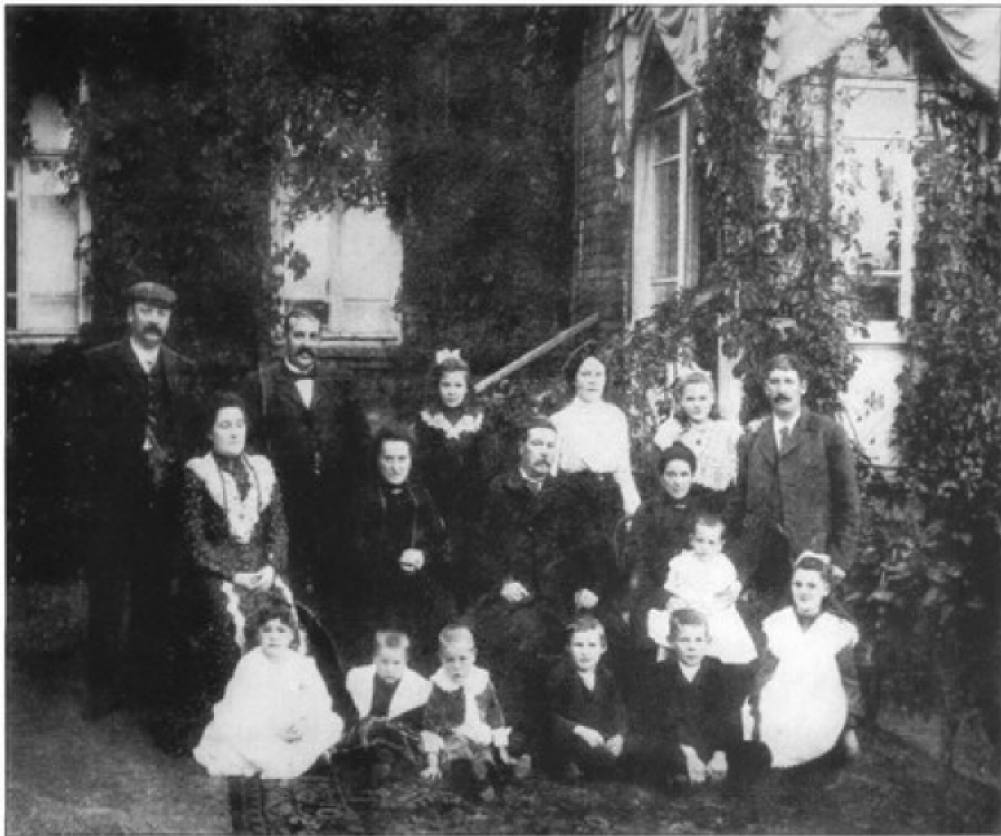
Таким чином, у другій половині 70-х років XIX ст. у Юзівці на території Новоросійського товариства діяли вже дві домни, які давали 6% всього видобутку чавуну в Росії, рейковий завод, цегельний завод, мартен, 24 пудлингові печі, 13 зварювальних печей. У 1874 році на заводах і шахтах Юза працювало півтори тисячі робітників, а в кінці 70-х років у Юзівському селищі мешкало вже 4 тис. чоловік. З 1880 року завод почав випускати залізничні костилі, болти, гайки, дрот.

протягнув руку к казенному кошельку. Юзово-Севастопольская железная дорога платила за каждый пуд поставленных им рельсов 1 руб. 32 коп., что вместе с 50 копейками попудной премии составляла цену, неслыханную даже по тому времени. Кроме того, Юз возбудил ходатайство о предоставлении Новороссийскому обществу монополии на поставку рельсов для целого участка Харьковско-Азовской железной дороги, строившейся концессией Полякова.

Полякову было выгодно покупать рельсы у Пастухова, и, чтобы добиться своего, Юзу пришлось прибегнуть к помощи высокопоставленных покровителей. Только после того, как правительство оказало давление на Полякова, сделка была, наконец, совершена...».

Дело в том, что кроме чисто металлургического производства в 1873 году в Юзовке был пущен рельсопрокатный завод, который до 1887 года был единственным предприятием в Украине, изготавливавшим рельсы из металла собственного производства. Учитывая «железнодорожный бум» того времени, можно догадываться, какие огромные прибыли текли на счета Новороссийского акционерного общества.

*Родина валлійського фахівця в Юзівці.
Семья валлийского специалиста в Юзовке.*

Для будівництва другої домни використовувались майже всі власні будівельні матеріали: каміння, цегла, вапно, глина.

У цей же час Юз почав розвивати підсобне сільське господарство, збудував молочну ферму, кінний завод і, таким чином, міг навіть конкурувати з сусідніми поміщиками.

Юзівське селище могло існувати самостійно і не залежати від інших. Незабаром Юзівський завод поглинув землі поміщиків Смолянинова, Нестерова, Ларіна, а у 1874 р. скупив концесію у Полякова на будівництво металургійного заводу.

Незважаючи на те, що в управлінні заводом брали участь лише практики, включаючи самого Юза, які не мали відповідної інженерної або наукової освіти (до речі, це теж одна із стійких традицій російського підприємництва), Новоросійське акціонерне товариство розвивалось за часів Юза швидко. Про це досить красномовно свідчать факти:

1870 — 1872 рр. Тільки-но задули повторно домну і вона почала працювати, при заводі відкрили безкоштовну лікарню на 12 місць і аптеку.

Рік 1874-й. Виробництво чавуну досягло

Монополия на поставку рельсов, государственные заказы и попутная премия настолько укрепили позиции общества, что для соединения завода со станцией Юзово была построена железнодорожная ветка длиной в десять верст, а в 1876 году задута вторая домна.

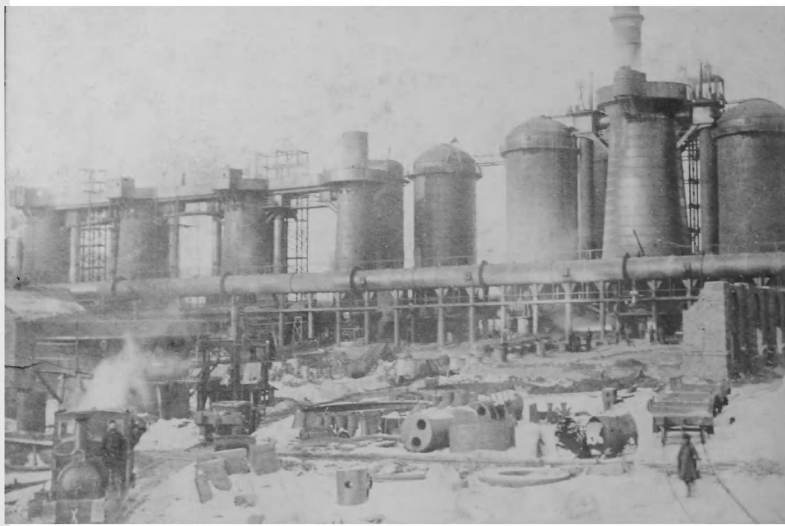
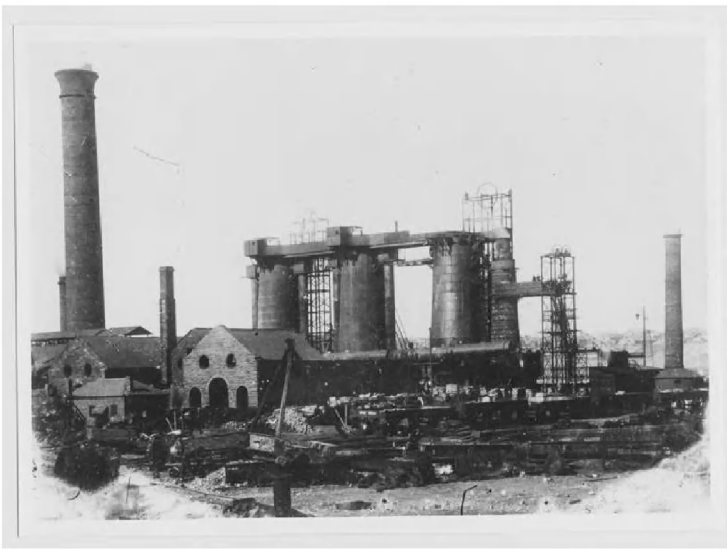
Таким образом, во второй половине 70-х годов XIX столетия в Юзовке на территории Новороссийского общества действовали уже две домны, которые давали 6% всего производства чугуна в России, рельсовый завод, кирпичный завод, мартен, 24 пудлинговые печи, 13 сварочных печей.

В 1874 году на заводах и шахтах Юза работали полторы тысячи человек, а в конце 70-х годов в Юзовском поселке проживало уже 4 тыс. человек. С 1880 года завод начал выпускать железнодорожные костыли, болты, гайки, проволоку. Для строительства второй домны использовались уже все собственные строительные материалы: камень, кирпич, известь, глина.

В это же время Юз стал развивать и подсобное сельское хозяйство, построил молочную ферму, конный завод и, таким образом, мог даже конкурировать с соседними помещиками.

Юзовский поселок мог существовать

*Юзівський металургійний завод.
Юзовский металлургический завод.*

150 т на тиждень, а в рік вальцювалося понад 8000 т рейок. Завершується будівництво другої домни, а на заводі працює біля двох тисяч осіб.

Рік 1876-й. Виготовлення чавуну перевищує 16,2 тис. тон. У цьому ж році починає розроблятися сім вугільних пластів, які постачають вугілля для дванадцяти коксових батарей і для місцевих залізничних колій. Завод починає модернізацію, завдяки якій на ньому вводять в експлуатацію двадцять два парових двигуни.

Завод Новоросійського товариства стає найбільшим серед подібних у Росії і відомим серед населення і офіційних кіл як «Юзівський завод». З цього часу велике селище, яке розрослося навколо заводу, отримує назву Юзово, або Юзівка.

1876 — 1886 рр. Заводи Юзівки подвоїли виробництво, а домни були переоснащені на виплавлення сталі. У 1884 р. виробництво сталі досягло 20 тис. тон. На заводі працюють три мартенівські печі з гарячою піддувкою.

Юз все більше звертає увагу на соціальну інфраструктуру містечка: відкриває дві школи для англійських і російських дітей з оплатою за навчання 50 коп. на місяць, будує велику кам'яну церкву.

Рік 1889-й. Юз стає найбільшим землевласником у регіоні. Крім заводів і шахт Юзівки, Новоросійське товариство придбало кілька багатих рудників у Кривому Розі і для з'єднання двох баєсейнів почало будувати нову залізницю.

Виробнича потужність заводу виросла

самостійно и не зависит от других. Вскоре Юзовский завод поглотил земли помещиков Смолянинова, Нестерова, Ларина, а в 1874 г. скупил концессию у Полякова на строительство металлургического завода.

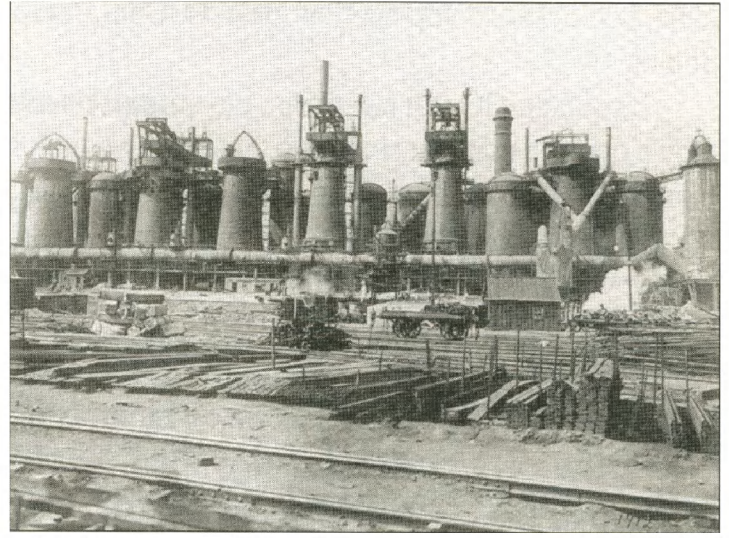
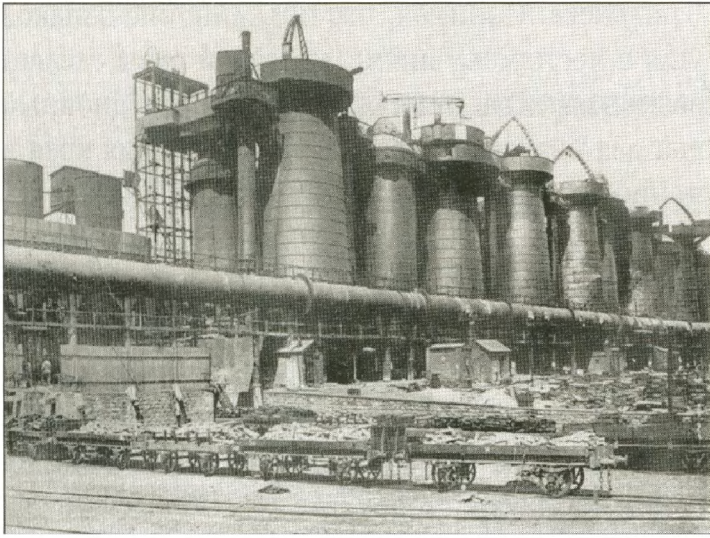
Несмотря на то, что в управлении заводом участвовали только практики, включая самого Юза, которые не имели соответствующего инженерного образования (кстати, это тоже одна из устойчивых традиций российского предпринимательства), Новороссийское акционерное общество развивалось во времена Юза быстро. Об этом достаточно красноречиво свидетельствуют факты:

1870—1872 гг. Только что повторно задули домну, и она начала работать, как при заводе открыли бесплатную больницу на 12 коек и аптеку.

Год 1874-й. Производство чугуна достигло 150 т в неделю, а в год выплавлялось более 8000 т рельсов. Заканчивается строительство второй домны, а на заводе работает около двух тысяч человек.

Год 1876-й. Выплавка чугуна превышает 16,2 тыс. т. В этом же году начинают разрабатывать семь угольных пластов, которые снабжают углем двенадцать коксовых батарей и местные железнодорожные линии. Завод начинает модернизацию, благодаря которой на нем вводят в эксплуатацию двадцать два паровых двигателя.

Завод Новороссийского общества становится крупнейшим среди аналогичных в России и получает среди населения и официальных кругов название Юзовский. С этого времени огромный

*Юзівський металургійний завод.
Юзовский металлургический завод.*

втричі. Кількість робітників у металургійній промисловості досягла 6 тис., а у вугледобуваючій — 2 тис. Населення Юзівки стало перевищувати 20 тис. Це вже було справжнє місто з чітким плануванням на англійський зразок, центром з оригінальною архітектурою будинків для адміністрації і спеціалістів, Преображенським собором, Державним банком, Комерційним училищем, Братською школою, готелем «Великобританія», чайними, базарами, магазинами і ярмарками, традиціями громадського життя, праці та відпочинку.

Між тим, Юз все більше замислювався над майбутнім не тільки Юзівки, але й усього Донбасу і Кривбасу. Розуміючи, що поєднання запасів вугілля з покладами залізної руди дозволяє зробити ще один революційний крок до індустріалізації і розквітання краю і принесе значні прибутки, Юз намагається залучити до реалізації цього проекту російський уряд. З цією метою у червні 1889 року він від'їжджає до столиці Росії, плануючи зустрітись з царем. Але реалізувати цей план йому не судилося. 28 червня 1889 року Джон Юз помер у готелі «Англєтер» у Санкт-Петербурзі.

Завод, промислове містечко і спадщина у розмірі 90 тис. фунтів стерлінгів і 4 шилінги перейшли після смерті Юза у власність чотирьох його синів, які з перемінним успіхом керували Новоросійським товариством до 1900 року, а потім управління заводом переходило до призначених товариством англійського інженера Андер-

поселок, розросшийся вокруг заводу, тоже называется Юзово, или Юзовка.

1876 — 1886 гг. Заводы Юзовки удвоили производство, а домны были переоснащены на выплавку стали. В 1884 году производство стали достигает 20 тыс. тонн. На заводе работают три мартеновские печи с горячей поддувкой.

Юз все больше обращает внимание на социальную инфраструктуру поселка: открывает две школы для английских и русских детей с оплатой за обучение 50 коп. в месяц, строит большую каменную церковь.

Год 1889-й. Юз становится крупнейшим землевладельцем в регионе. Кроме заводов и шахт Юзовки, Новороссийское общество приобрело несколько богатых рудников в Кривом Роге и для соединения двух бассейнов начало строить новую железную дорогу.

Производственная мощность завода выросла втрое. Количество работников в металлургическом производстве достигло 6 тыс., в угледобывающей — 2 тыс. Население Юзовки стало превышать 20 тыс. Это уже был настоящий город с четким местным планированием на английский манер, центром с оригинальной архитектурой домов администрации и специалистов, Коммерческим училищем, Братской школой, гостиницей «Великобританія», чайными, базарами, магазинами и ярмарками, традициями общественной жизни, труда и отдыха.

Между тем, Юз все больше задумывался над будущим не только Юзовки, но и всего Донбасса и

сена, російського управляючого А. О. Свицина та інших.

Закладена Юзом ідеологія, що спиралась на віру в освіту і підприємництво, діяла аж до революції 1917 року і дозволяла нарощувати потужності і розбудовувати місто, яке отримало цей статус у 1917 р. і з гордістю носило ім'я Юза до 1924 року.

За статистичними даними, у 1900 році на металургійному заводі працювало вже 44 домни і ще 10 будувалося, у 1913 році металургійні заводи Юзівки і Донбасу виплавляли майже половину сталі, вироблюваної в Росії, а шахти Донбасу давали дев'яносто відсотків всього національного видобутку вугілля.

На 1917 рік населення Юзівки досягло 50 тис. чоловік...

Революція і громадянська війна боляче вдарили по економіці Юзівки. Але завод і місто, незважаючи на зменшення населення у 1923 році до 32 тис. чоловік, вижили.

Прищеплена Юзом ідеологія індустріалізації Англії якнайкраще лягла на донецький ґрунт і виробила стійкий імунітет проти усіляких соціальних потрясінь і політичних катаклізмів.

Промислове місто зростало і розквітало...

Кривбасса. Понимая, что объединение запасов угля с месторождениями железной руды сделает возможным совершить еще один революционный шаг для индустриализации и процветания края и принесет значительные прибыли, Юз пытается втянуть в реализацию этого проекта и российское правительство.

С этой целью в июне 1889 года он отправляется в столицу России, планируя встретиться с царем. Но реализовать этот план ему не удалось. 28 июня 1889 года Джон Юз умер в гостинице «Англетер» в Санкт-Петербурге.

Завод, промышленный поселок и наследство в размере 90 тыс. фунтов стерлингов и 4 шиллинга перешли после смерти Юза в собственность четырех его сыновей, которые с переменным успехом руководили Новороссийским обществом до 1900 года, затем управление заводом перешло к назначенному обществом английскому инженеру Андерсену, потом — в руки российского управляющего А. А. Свицина и т.д.

Заложённая Юзом идеология, опиравшаяся на веру, образование и предпринимательство, действовала вплоть до революции 1917 года и позволяла наращивать мощности и отстраивать город, который получил этот статус в 1917 году и с гордостью носил имя Юза до 1924 года.

По статистическим данным, в 1900 году на металлургическом заводе работало уже 44 домны и еще 10 строилось, а в 1913 году металлургические заводы Юзовки и Донбасса выплавляли почти половину стали, выпускаемой в России, а шахты Донбасса давали девяносто процентов всей национальной добычи угля.

На 1917 год население Юзовки достигло 50 тыс. человек.

Революция и гражданская война больно ударила по экономике Юзовки. Но завод и город, несмотря на уменьшение населения в 1923 г. до 32 тыс. человек, выжили.

Привитая Юзом идеология индустриализации Англии наилучшим образом легла на донецкую почву и выработала стойкий иммунитет против всяческих социальных потрясений и политических катаклизмов.

Промышленный город рос и расцветал...

Факти, документи і коментарі

Факты, документы и комментарии

1. И. А. Гонимов, Старая Юзовка. 1869—1905. Сталинский металлургический завод. — М. — К.: ОГИЗ, 1937.

«Джон Джеймс Юз, директор Мильвольского завода в Лондоне, приехал в Россию в связи с заказом русского правительства его заводу брони для укрепления форта <Констан тин> в Кронштадте. Потомственный предприниматель-делец Юз был вместе с тем и практиком-изобретателем. Он устроил первую в Англии подъемную машину прямого действия (на собственном заводе), а затем, будучи уже директором Мильвольского завода, изобрел «юзовские» лафеты для дальнобойных орудий. Юзу удалось наладить довольно крепкие связи в России и перекупить концессию на постройку рельсового завода в России у князя Кочубей, который, хотя и получил концессию за два года до того, еще не приступил ни к организации акционерной компании, ни к постройке завода. Договор между русским правительством и Юзом был утвержден 18 апреля 1868 года. По договору вновь образуемое акционерное общество получило название Новороссийского акционерного общества. Юз взял на себя обязательство образовать акционерную компанию для разработки каменного угля на юге России и водворения там рельсового производства, устройства чугуноплавильного и железодельного завода, устройства рельсового и механического производства с обязательством довести выплавку чугуна до ста тонн еженедельно, а рельсы делать из железа собственной выделки. Юз взялся также вести разработку каменного угля в таких размерах, чтобы количество добываемого угля могло удовлетворить по возможности потребности железных дорог, заводов и частных лиц так, чтобы в случае, если правительство потребует этого, общество довело количество угля до 2 тысяч тонн в сутки.

Все основное оборудование завода должно было быть привезено из Англии, для выделки же всякого железного инструмента и машин Юз должен был выстроить специальные механические мастерские. По договору Юз обязался организовать акционерное общество со складочным капиталом в 300 тысяч фунтов стерлингов (около 3 миллионов рублей), из которых 50 тысяч фунтов стерлингов должны были быть немедленно переведены в банк и израсходованы на постройку завода.

В свою очередь, правительство гарантировало Юзу максимальную помощь и поддержку. Как и уральским горнопромышленникам в свое время, правительство даровало Юзу безвозмездно нужные ему для постройки завода земли с ископаемыми в окрестностях Харьковско-Азовской железной дороги.

Помимо того Юзу была обещана огромная премия-субсидия: в течение десяти лет на каждый пуд рельсов Юз получал сверх обычной стоимости 50 копеек (по договору с Кочубеем эта премия была дана только на пять лет). Обычно применяемое в то время право беспощинного привоза из-за границы всех необходимых для устройства завода предметов было даровано правительством Новороссийскому обществу. Правительство даровало также обществу концессию на постройку железных дорог для соединения завода и копей с одним из пунктов Харьковско-Азовской железной дороги, причем три четверти стоимости дороги брало на себя правительство.

Помимо того, как гласит устав, ввиду важности развития каменноугольных разработок и устройства чугуноплавильного и рельсового завода, правительство дает обществу вспомоществование — ссуду в размере 500 тысяч рублей, но лишь после того, как обществом будет потрачено на постройку завода свыше одного миллиона рублей.

Заключив договор, Юз поехал осматривать угленосные земли, где он должен был строить завод, а затем отправился в Англию. Через месяц после соглашения с царским правительством Юз образовал в Лондоне акционерное общество.

Официальным местопребыванием правления общества намечен был Лондон. Директорами-распорядителями были назначены инженер Джон Юз и гражданский инженер Джон Вирет Гуч с окладом в 1000 фунтов стерлингов в год каждый. Директоры-распорядители должны были вести всеми делами общества в России, все же существенные вопросы должны были быть ими согласованы с основными директорами общества в Англии, а деньги переводиться в Лондон на имя банкиров общества. Как и во всех акционерных обществах, в Новороссийском акционерном обществе тоже выделено было почетно-подставное лицо со связями при дворе. Таким директором общества был князь Кочубей. Его права и обязанности были довольно четко определены в товарищеском уставе. Князь Кочубей был почетным директором, но лишь «с правом присутствия и совещания в заседаниях правления и требования о занесении в протокол мнения его по всем вопросам, которые в заседаниях будут обсуждаться; не имея же других прав, ни обязанностей, он не подлежит никакой ответственности в качестве директора».

Организованное Юзом акционерное общество было одним из первых акционерных предприятий в России с иностранным капиталом. Иностранец-мастер, иностранец-инженер были известны в России с давних времен, иностранцы же предприниматели, ввозящие капитал в Россию, стали появляться впервые.» (с. 12—14).

«Юзу исполнилось уже пятьдесят лет, когда он появился в Донецком бассейне.

Это был с виду еще не старый и широкоплечий человек. Казалось, его грузное тело непомерно давит на ноги, и именно поэтому они согнулись дугой, как ноги бульдога. Он был очень подвижен. Но в этой подвижности таилось что-то смешное — будто он только

притворялся таким ради какой-то веселой шутки. Постоянная улыбка на толстых губах делала его круглое, окаймленное борожкой лицо одновременно хитрым, многозначительным и слащавым.

С молитвенником, псалтырем и библией в саквояже, как английский миссионер, высадился он в таганрогском порту. Не промышленник, а святой отец.

Цельность впечатления нарушали только монтекристо в клетчатом футляре, револьвер и целая свора собак-терьеров, pointers, овчарок и пуделей, прибывших на пароходе вместе с багажом.

Охотник?

Патер?

Юз сразу прослыл оригиналом. Русские помещики и шахтовладельцы присматривались к нему с нескрываемым любопытством и охотно повторяли анекдоты, которыми сопровождался каждый шаг чудаковатого иноземца». (с. 11)

«Юз прослыл кузнецом — английским кузнецом, который приходит на работу в щегольском камзоле, с золотой цепью в петлице и обучает крестьянских парней заводской работе. О нем начали говорить уже не только помещики и шахтовладельцы, но и крестьяне окрестных деревень:

— Чудак барин...

— Не барин, а кузнец.

— Барин! Цепь - то золотую видали?

— А кувалдой как вертит?

Кузнец, барин, чудак, англичанин... Молва о Юзе пошла гулять по степи». (с. 21—22)

«Все лето 1869 года Юз был занят «выделкой инструмента». Так казалось окружающим. На самом же деле он закреплял за собой угольные и железорудные земли. Работа в кузнице придавала его переговорам непринужденный характер: дело, дескать, не к спеху.

За рубль-два в год крестьяне окрестных поселков — Силлы и Каракубы — уступали свои наделы в аренду. Юз предоставлял им преимущественное право на возку и доставку к месту постройки необходимых материалов, и этого было достаточно, чтобы крестьяне смирялись в торге. Пользуясь тяжелым положением разоряющейся части крестьянства, Юз, как и остальные углепромышленники, за гроши получал не только недра, но и рабочую силу.

С княгиней Ливен Юз заключил договор на эксплуатацию ископаемых богатств ее имения, простирающегося во все стороны на десятки верст¹. Об этих местах, как о самых замечательных по мощности и чистоте каменноугольных залежей, профессор Ле-Пле упоминал в своих исследованиях еще в 1837 году. Для постройки завода и закладки шахт Юз заарендовал особо еще 150 десятин. Кроме того, русское правительство предоставило ему по уставу право безвозмездно пользоваться казенными землями, какие только «будут приисканы обществом поблизости или на самой линии Харьковско-Азовской железной дороги».

Всего этого было вполне достаточно, чтобы обеспечить будущий завод топливом и флюсами². Юз получил неисчерпаемый источник угля, огнеупорной глины, известковых и доломитовых карьеров. Новороссийское общество почти даром прибрало к рукам огромнейшие подземные богатства». (с. 23)

«24 апреля 1871 года печь была, наконец, задута, а через три дня осела. Футеровка³ печи не выдержала высокой температуры при наличии сильного дутья. Огнеупорный кирпич стал плавиться, сгорели фурмы⁴, вода пошла в печь. Образовавшиеся настывы, из-за неправильно составленной шихты⁵ и нарушенного режима печи росли и ширились внутри, принимая самую причудливую форму. С каждой новой вагонеткой руды настывь обрастала новыми космами и, наконец, застыла огромной глыбой.

— Козел! — разнеслось по всей округе и эхом отозвалось в Петербурге.

Юзу было над чем призадуматься. Кроме неудачи с плавкой для этого имелись еще и другие основания. Подсчитывая расходы, падающие на транспорт, он поневоле вспомнил своего соотечественника Гаскойна, построившего Луганский завод, который пришлось закрыть из-за слишком высокой себестоимости чугуна.

Юз пользовался рудами, давно известными, залежавшими на расстоянии 25—15 верст от завода. Перевозить их было тем более невыгодно, что содержали они не более 40 процентов железа. Разработка же криворожских руд (содержавших до 65 процентов железа) началась только со второй половины 80-х годов⁶.

Тяжело везти руду на волах за десятки верст! Но до английского марганца еще дальше, а Юз ввозил через таганрогский порт упакованный в ящики английский марганец. Он смело пошел на расходы, казавшиеся казенным чиновникам невероятными. Да и как могло быть иначе? Вернуться обратно в Англию на завод? Отказаться от десятилетнего годового оклада и дивидендов по акциям? Отказаться от правительственных субсидий? Ведь даже на такое мероприятие, как постройка ветки для соединения завода с Константиновской веткой, правительство отпустило 500 тысяч рублей, покрыв тем самым три четверти стоимости дороги! А

¹ Впоследствии, в 1889 г., Юз приобрел часть этой земли в собственность Новороссийского общества.

² Примеси, добавляемые к руде для увеличения ее плавкости.

³ Внутренняя обкладка металлургических печей, делается из огнеупорной глины.

⁴ Отверстия, служащие для задувания воздуха в доменные печи.

⁵ Совокупность материалов, перерабатываемых в процессе выплавки чугуна, железа и стали.

⁶ Юзовский завод начал работать на криворожских железняках с 1886 года.

премия в 50 копеек с каждого пуда выплавленного на заводе чугуна! За десять лет это должно было дать 1,5 миллиона рублей — сумму, достаточно большую, чтобы не скупиться на расходы, по крайней мере, в первое время.

Перестройка печи продолжалась долго. Руководил ею Ричардс. Особенно трудно было удалить козла. Свернувшаяся глыбой масса весом в сотни пудов застыла на дне домны и приняла форму печеного конуса. Джон Юз бегал со своей палкой, с которой он никогда не расставался, вокруг домны, взбирался наверх, залезал внутрь. В течение многих недель выбивали футеровку, ломали края козла, и, когда он почти повис в воздухе, похожий на гигантский гриб, разобрали дно и спустили его в вырытую под печью яму.

Похоронив козла, приступили к переустройству домны, или, вернее, к постройке новой.

24 января 1872 года домна была задута вторично». (с. 25—27)

2. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — 35 с.

«В отчетном 1882 году, 1 ноября последовало открытие ветви Донецкой каменноугольной железной дороги до г. Мариуполя, на протяжении 99 верст» (с. 18).

3. Краткий обзор горнозаводской промышленности и движения разных грузов в Екатеринославской губернии. — Екатеринослав: Издание Екатеринославской земской управы. — 1897. — 49 с.

«Старейший по времени Юзовский завод представляется теперь по силе производительности и самым большим заводом в России и занимает на юге наиболее выгодное положение в экономическом отношении. Даже более: завод этот построен на самом угле и отчасти даже на руде. С 1895г. после приобретения Новороссийским обществом всего имения князя Ливена в количестве 20 тыс. десятин оно заняло еще более исключительное положение, т.к. в имении этом находится один из лучших в Донском бассейне пластов коксующегося угля, Смоляниновский, одинаково и пламенный уголь, а потому Новороссийское может развивать свое дело почти безгранично, не покупая ни одного пуда угля на стороне.

Завод этот уже и теперь потребляет 30 млн. пудов угля и, как говорит директор завода, Новороссийский рудник мог бы свободно удвоить свою производительность для продажи угля, если бы железные дороги были в силах аккуратно перевозить передаваемый им уголь в больших количествах.

Другая и еще более своеобразная и исключительная особенность этого великана заключается в том, что управлением завода заведует старший сын памятного в крае И.И. Юза, тоже Иван Иванович. Кроме того, в управлении заводом участвуют еще 3 брата господ Юзы и мастера из англичан и русских, исключительно практики без научной подготовки, так что на всем Новороссийском заводе нет ни одного инженера или ученого техника. Между тем как на других заводах руководят производством русские и иностранные инженеры». (с. 26-27).

4. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. — СПб.: изд. А.Ф.Девриена. — (В пер.). Т. 14: Новороссия и Крым. — 1910. — 983 с.

«Общее число работающих на донецких каменноугольных коях (1900—1901гг.) превышало 7 тыс. чел. Рабочим на рудниках обыкновенно представлялись бесплатные помещения, тип и качество которых весьма различны.

Среди предпринимателей в последнее время замечается стремление к замене больших казарм небольшими семейными домами, благодаря чему на рудники привлекаются более надежные рабочие элементы. Однако большинство предприятий ведется на арендуемых землях, причем срок аренды по закону не должен превышать 36 лет, что является препятствием для организации хороших колоний при рудниках и вообще для полного развития предприятия.

На угольных коях образовалось ядро горнозаводского населения, составляющего уже 65 % всей массы рабочих.

Поденная оплата рабочим		
Чернорабочий	60—80 коп. зимой	75 к. — 1 р. летом
Внутри рудника	80 коп. зимой	1р. 20 коп. летом
Забойщик	1р. 25 коп. зимой	2р. летом

Работа на большей части рудников производится с 4 час. утра до 19.30 и только на некоторых круглые сутки с двумя сменами. Хотя за последнее время условия труда и жизни рабочих на рудниках улучшились, особенно на более крупных предприятиях, принадлежащих иностранным капиталистам, тем не менее они остаются крайне тяжелыми, и донецкая каменноугольная промышленность почти всегда испытывает, особенно в летнее время, недостаток рабочих рук. Правительство даже предлагало углепромышленникам предоставить до 10 тыс. арестантов, но это предложение не было принято владельцами копей». (с. 372).

«В 1870г., в год открытия Курско-Харьковско-Азовской ж.д. и появления на рынке каменного угля, открылся первый частный завод для выплавки чугуна, основанный английским предпринимателем И.И. Юзом. Завод этот с успехом развивал свою деятель-

ность, несмотря на отсутствие в то время покровительственных мер, чем он был обязан главным образом удобному местоположению, а также различным премиям со стороны правительства — на чугун, рельсы и т. д». (с. 376).

«Добыча марганца в Донбассе»

1891 — 0,7 млн. пуд

1892 — 1,8 млн. пуд

1893 — 4,7 млн. пуд

1895 — 2,4 млн. пуд

1898 — 3,6 млн. пуд

1900 — 5,4 млн. пуд

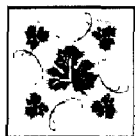
1901 — 4,2 млн. пуд

(с. 376)

«Добыча железных руд (в 1 тыс. пудов)»

Годы	Кривой Рог	Донецк	Всего
1891	25,557	2,235	28,816
1897	107,088	8,904	117,702
1899	159,442	15,619	187,616
1900	163,524	7,484	191,215
1901	110,982	6,339	144,960

(с. 374)

Послідовники і конкуренти

Последователи и конкуренты

Юзівський металургійний завод Новоросійського акціонерного товариства став основою розвитку гірничозаводського і торговельно-промислового району у центральному Донбасі. Навколо заводського селища почали виникати вугільні шахти, рудники і майстерні, збудовані як іноземними, так і місцевими підприємцями.

Крім британських промисловців, значний внесок в економіку району внесли французькі підприємці, які створили тут акціонерну компанію «Societe miniere et Industrielle» (Рутченківське гірниче і промислове товариство). Причому, якщо англійці на ключові посади в управлінні запрошували своїх співвітчизників, то французи наймали на роботу російських інженерів. Так у компанії з'явилися Олександр Андрійович Ауербах і Микола Степанович Авдаков.

У серпні 1872 р. О.А. Ауербах прибув до Парижа і підписав контракт з французами, згідно з яким він повинен був переселитися до Донбасу, вибрати найбільш придатне родовище вугілля, придбати його, збудувати шахти і почати видобуток вугілля. Невдовзі О.А. Ауербах переїхав до Таганрога і почав вивчати вугільні родовища. За результатами цих досліджень він рекомендував засновникам товариства придбати маєток поміщика М.І.Щабельського Курахово і орендувати землі з родовищами вугілля у маєтку братів Рутченків. Родовище було природним продовженням пластів, які розроблялися Юзом. Але рутченківське вугілля належало до кращих сортів коксового вугілля, а курахівське — до багатого на летючі речовини кам'яного вугілля.

Правління товариства схвалило вибір інженера і доручило О.А. Ауербаху придбати у власність маєток Щабельського за 250 тис. карбованців, а маєток братів Рутченків орендувати строком на 36 років з виплатою кожному власнику по 6 тис. карбованців за рік. Завдяки цьому

Юзовский металлургический завод Новороссийского акционерного общества стал основой для развития крупного горнозаводского и торгово-промышленного района в центральном Донбассе. Вокруг заводского поселка начали возникать угольные шахты, рудники и мастерские, построенные как зарубежными, так и местными предпринимателями.

Кроме британских промышленников, в экономику района значительный вклад внесли французские предприниматели, которые образовали здесь акционерную компанию «Societe miniere et Industrielle» (Рутченковское горное и промышленное общество). Причем, если британцы на ключевые посты в управлении и обслуживании производства приглашали своих соотечественников, то французы нанимали на работу русских инженеров. Так в компании появились Александр Андреевич Ауэрбах и Николай Степанович Авдаков.

В августе 1872 г. А.А. Ауэрбах прибыл в Париж и заключил контракт с французами, по которому он должен был переселиться в Донбасс, выбрать подходящее месторождение угля, приобрести его, построить шахты и добывать уголь. Вскоре А.А.Ауэрбах переехал в Таганрог и стал разведывать угольные месторождения. В результате появились рекомендации для владельцев общества, согласно которым предлагалось купить имение помещика Н.И.Щабельского Курахово и арендовать земли с месторождением угля в имении братьев Рутченко. Месторождение было естественным продолжением пластов, разрабатываемых Юзом. Однако рутченковский уголь принадлежал к лучшим коксовым углям, а кураховский — к очень богатым летучими веществами каменным углям.

Правление общества одобрило выбор инженера и поручило А.А.Ауэрбаху приобрести в собственность имение Щабельского за 250 тыс. рублей, а имение братьев Рутченко арендовать сроком на 36 лет с оплатой каждому владельцу по

сім'я Рутченків зібрала необхідний капітал і організувала власний бізнес.

М.С. Авдаков виконував функції технічного директора і керував будівництвом двох шахт французької компанії — «Глибокої» і «Удачей». За роботу платили великі гроші, тому Авдаков став невдовзі власником великого капіталу, з яким прийшов авторитет до нього серед гірничопромисловців Донбасу. Багато років він очолював Раду з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, був членом правління Рутченківського гірничого і промислового товариства. Річний прибуток М.С. Авдакова складав біля 400 тис. карбованців.

Поряд з іноземними підприємцями високу ділову активність виявляли також місцеві поміщики і гірничі інженери. Так, наприклад, у 1876 р. О.А. Ауэрбах на замовлення поміщика Петра Олександровича Карпова почав розвідку вугілля у його маєтку. Пошуки, на які П.О. Карпов витратив 4 тис. карбованців, принесли позитивні результати. Але далі справа не пішла.

Вільних грошей у Карпова не було, а брати кредит у банку він не хотів. Прийшлося наймати підрядчика. Ним став Ігнат Петрович Прохоров, який працював у того ж Ауэрбаха на Рутченківському руднику. Прохоров погодився збудувати за свої кошти шахту і видобувати вугілля, але при цьому йому треба було виплачувати за видобуте вугілля 4 — 4,5 копійки за пуд.

Так П.О. Карпов без будь-яких витрат став отримувати 3 копійки з пуда чистого прибутку. Всі кошти він потім уклав у будівництво капітальної шахти, яка пізніше виросла у Вознесенський рудник.

Розбагатів при цьому і І. П. Прохоров, що дозволило йому орендувати вугільне родовище неподалік від Юзівського заводу і розробляти за свої кошти. Обидва підприємці зв'язали свою подальшу долю з вугільною промисловістю, тому не випадково стали найактивнішими учасниками з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Відомим власником шахт став також Я.І. Древицький, колишній пастух поміщиці Чеботарьової. Він добре знав розташування природних багатств Донбасу. Саме Древицький супроводжував Джона Юза під час його поїздок по Бахмутському повіту

6 тис. рублей в год. Благодаря этим деньгам семья Рутченко скопила необходимый капитал и вскоре организовала собственное дело.

Н.С. Авдаков выполнял функции технического директора и руководил строительством двух шахт французской компании — «Глубокой» и «Удачей». Работа была высокооплачиваемой, и вскоре Авдаков стал собственником довольно крупного капитала, с которым к нему пришел авторитет среди горнопромышленников Донбасса. Долгие годы он возглавлял Совет съезда горнопромышленников Юга России, был членом правления Рутченковского горного и промышленного общества. Годовой доход Н.С. Авдакова составлял около 400 тыс. рублей.

Наряду с иностранными предпринимателями высокую деловую активность проявляли также местные помещики и горные инженеры. Так, например, в 1876 г. А.А. Ауэрбах по предложению помещика Петра Александровича Карпова начал разведку угля в его имени. Поиски, на которые П.А. Карпов затратил 4 тыс. рублей, увенчались успехом. Но дальше дело не пошло.

Свободных денег у П.А. Карпова не было, а брать кредит в банке он не хотел. Пришлось нанять подрядчика. Им оказался Игнат Петрович Прохоров, работавший у того же Ауэрбаха на Рутченковском руднике. Прохоров согласился построить за свой счет шахту и производить добычу угля, но при этом ему нужно было выплачивать за добытый уголь 4—4,5 коп. за пуд.

Так П.А. Карпов без всяких затрат стал получать более 3 коп. с пуда чистой прибыли. Все средства он потом вложил в строительство капитальной шахты, которая впоследствии выросла в Вознесенский рудник.

Разбогател при этом и И.П. Прохоров, это позволило ему взять в аренду угольный участок недалеко от Юзовского завода и разрабатывать за свой счет. Оба предпринимателя связали свою дальнейшую судьбу с угольной промышленностью, не случайно поэтому они стали активными участниками съездов горнопромышленников Юга России. Крупным шахтовладельцем стал также Я.И. Древицкий, бывший пастух помещицы Чеботаревой. Он очень хорошо знал расположение природных богатств Донбасса. Именно Я.И. Дре-

*Рекламний проспект машинобудівного заводу Е. О. Боссе.
Рекламный проспект машиностроительного завода Э. А. Боссе.*

і показував, де залягає вугілля. Пізніше він став непримиренним суперником Д.Юза, але це не перешкодило йому бути членом з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії.

Бурхливий розвиток вугільної промисловості значно підвищив попит на машини й обладнання. Як наслідок цього у 1889 р. бельгійські підприємці Боссе і Генефельд заснували машинобудівний і чавуноливарний завод (зараз відкрите акціонерне товариство «Донецькормаш»), який став виготовляти гірнорудне обладнання. У 1900 році на заводі працювало вже понад 200 робітників і службовців.

Але попит на ремонт і виробництво машинобудівної продукції не втратився. Ось чому вже у 1898 р. була відкрита ще й майстерня для ремонту шахтного обладнання, яка пізніше стала основою Рутченківського машинобудівного заводу гірничорудного обладнання.

Світова економічна криза 1900—1903 рр. боляче вдарила по економіці Юзівки. Різко скоротились обсяги промислового виробництва, зросло безробіття. Криза поставила у скрутне становище власників невеликих підприємств, які несли великі збитки. Краще почували себе акціонерні компанії. Тому не випадково, що саме у ці роки (1902 р.) було створене Товариство Рутчен-

вицький супроводжав Джона Юза во время его поездки по Бахмутскому уезду и показывал, где залегают уголь. Впоследствии он стал непримиримым соперником Д.Юза, но это не помешало ему быть членом съезда горнопромышленников Юга России.

Бурное развитие угольной промышленности резко повысило спрос на машины и оборудование. Как следствие этого в 1889г. бельгийские предприниматели Боссе и Генефельд основали машиностроительный и чугунолитейный завод (ныне ОАО «Донецкормаш»), который стал изготавливать горнорудное оборудование. В 1900 г. на заводе работало уже более 200 человек.

Однако спрос на ремонт и производство машиностроительной продукции не иссяк. Вот почему уже в 1898 г. были открыты еще и мастерские по ремонту горношахтного оборудования, которые впоследствии стали основой Рутченковского машиностроительного завода горнорудного оборудования.

Мировой экономической кризис 1900—1903 гг. больно ударил по экономике Юзовки. Резко сократились объемы промышленного производства, выросла безработица. Кризис поставил в сложное экономическое положение владельцев небольших предприятий, которые несли большие

Рекламний проспект технічної контори К. О. Семадени.
 Рекламный проспект технической конторы К. А. Семадени.

ківських кам'яновугільних копалень. ініціатором створення Товариства став гірничий інженер Олександр Володимирович Рутченко, а до складу правління ввійшли його брати — гірничі інженери Микола Володимирович і Сергій Володимирович Рутченки, Штедінг Ернест Олександрович — гірничий інженер, управляючий Вознесенським рудником П.О.Карпова, а також власник вугільної контори Ш.Н. Беспалов. Акціонери придбали два рудники — «Нестерівський», який належав гірничому інженерові Н.Ф. Дітмару, і «Братський», який розробляли брати Рутченки, а потім з'єднали їх у спільне підприємство.

Так учораšní поміщики, інженери і авантюристи під впливом започаткованої Юзом індустріалізації, ставали промисловцями, власниками шахт і заводів...

А Товариство тим часом розвивалось. Усі шахти були обладнані паровими підйомними машинами, на них працювало понад 500 працівників, діяли 9 парових котлів і парові насоси для водовідливу. У власності Товариства було також 3 паровози і власна під'їзна дорога, яка з'єднувала шахти зі станцією «Рутченкове».

Щоправда, ділова активність юзівців виявлялась не тільки у сфері промислового підприємництва, але й в інших напрямках бізнесу. Так, на-

убытки. В лучшем положении находились акционерные компании. Не случайно поэтому именно в эти годы (1902 г.) в Юзовке было создано Товарищество Рутченковских каменноугольных копей. Инициатором создания Товарищества выступил горный инженер Александр Владимирович Рутченко, а в состав правления вошли его братья — горные инженеры Николай Владимирович и Сергей Владимирович Рутченко, Штединг Эрнест Александрович — горный инженер, управляющий Вознесенским рудником П.А.Карпова, а также владелец угольной конторы Ш.Н.Беспалов. Акционеры приобрели два рудника — «Нестеровский», который принадлежал горному инженеру Н.Ф.Дитмару, и «Братский», который разрабатывался братьями Рутченко, и затем слили их в единое предприятие.

Так вчерашние помещики, инженеры и авантюристы, под влиянием начатой Юзом индустриализации, становились промышленниками, владельцами шахт и заводов.

А Товарищество тем временем развивалось... Все шахты были оборудованы паровыми подъемными машинами, на них трудилось свыше 500 человек, работало 9 паровых котлов и паровые насосы для водоотлива. Собственностью Товарищества были также 3 паровоза и собствен-

К. А. СЕМАДЕНИ и К^о. ЮЗОВКА.

Регулировка этого самостоятельного вращения барабана, с бумажной лентой осуществляется солидным часовым механизмом, маятник которого можно точно регулировать.

Записывающий механизм снабжен двумя штифтами с разными гирескопическими чернилами, из которых один, соединяющийся с маятником, записывает на бумагу опускающемся барабаном винтообразную кривую, между тем как другой, неподвижный штифт, тянется по пустой линии.

Таким образом достигается записывание кривых в винтообразном направлении на бумагу длиной всего в 1.07 метра; получается большое количество следующих одна за другой диаграмм, при чем все сделанные записи видны на бумаге со всех сторон одинаково хорошо и представляют собою очень наглядную картину.

Пока тахографы изготовляются только одной модели, и его можно применять, смотря по делению шкалы, не только для регистрации хода машин, значительно изменяющих свою скорость (в самый короткий промежуток времени (как-то, подъемных машин в шахтах, железо-прокатных валах), но и для устройств, сравнительно редко изменяющих свою скорость (канатная дорога, кабельная откатка, водократительная машина и т. п.). Особенно рекомендуется установка и применение тахографов при устройствах с обусловленным постоянством и равным количеством оборотов (моторы электрических центральных станций, бумажных фабрик, привалов и т. д.).

По желанию можно снабдить тахограф, предназначенный для подъемных машин в шахтах, цепью вращающей электрической сигнализации, которая в случае развития самой большой допустимой скорости предупреждает о такой сильной эпохе колокола, находящегося на крышке предохранительного кожуха.

Ниже приводятся образцы четырех диаграмм в натуральную величину и действительности их вид, снятых при трех подъемных машинах в шахтах (две подъемные машины приводятся в движение паром, одна электричеством), и электрической центральной станции для передачи электрического тока.

Тахограф Карлик'a приводится в движение, в виду незначительного сопротивления, самым простым образом: посредством круглого ремешка 6 мм толщины, концы которого скручены, как у линейных машин, короткими крючками.

При установке тахографа важно принять во внимание то, что он должен быть так установлен, чтобы машина могла, по полноразмерной головке, наблюдать за указателем глубины в самом тахографе, так как только тогда машина сможет точно определить отмеченную тахографом скорость.

При заказах на тахографы просим указать

для подъемных машин:

- 1) наибольшую скорость подъемной машины в метрах в секунду;
- 2) средний диаметр конических или цилиндрических барабанов; расстояние между осями канатной;
- 3) диаметр барабанного вала в месте, где приводится устройство и движение. Если движение осуществляется путем привода, то указать диаметр передаточного вала и отношение оборотов;
- 4) способ установки и привод в движение;

для прочих устройств:

- 1) наибольшее количество оборотов вала, с которого встает передача;
- 2) диаметр этого вала;
- 3) способ установки и систему привода.

Цены тахографа, снабженного легко регулирующимся частным механизмом с 8-ми дисками, хромолом, никелированными или эмальрованными частями, двумя роликами, флажком, ртуть, оптический масштаб, 100 шт. бумажных лент, 12 шт. регистрирующих штифтов, 2 флажками нессылающихся чернил, 2 шт. трубочек для них, 2 точных весов, достаточной длины ремешком, с улакомой, уплоченным фрегатом и пашинной, с контрольным звонком с проводом:

Фн. 1) в желтом предохранительном ящике . . . Руб. 360,—
Фн. 2) в деревянном ящике . . . . . 335.—

Один з магазинів братів Тудоровських.
Один из магазинов братьев Тудоровских.

приклад, у цей же період інженери В.Д. Данчич і О.А. Бронштейн організували технічну контору, яка обслуговувала промислові компанії у Юзівці. Але паралельно існувала ще одна технічна контора, яка належала інженеру К.О. Семадені. Не дивно, що контори конкурували між собою за місце на ринку.

Поряд з будівництвом промислових підприємств у Юзівці розвивалось виробництво у сфері комерції і послуг. Серед таких виробництв особливо виділялось «Товариство Ф.Н. Пенякова і сини». Сім'я мала склади залізних і скоб'яних виробів, фабрику фарб, здійснювала постачання у Юзівку лісових матеріалів для рудників і заводів. У самій Юзівці Г.С. Пеняков відкрив магазин з продажу паперів і типографію.

Серед представників торговельно-промислової буржуазії Юзівки великими обсягами торговельних послуг виділялись брати Георгій Степанович і Микола Степанович Лобасови. Вони мали власні будинки у Юзівці, Бахмуті (Артемівську), Дмитріївці (Макіївці). У Юзівці Лобасови володіли бакалійними і гастрономічними магазинами, винним складом російських та іноземних вин, фабрикою масляних фарб, миловарним заводом, фабрикою туалетного мила, складами скоб'яних товарів і мастильних матеріалів.

Доброю репутацією у покупців Юзівки користувались магазини братів Тудоровських. Один

ний під'їздною путь, соединявший шахты со станцией «Рутченково».

Впрочем, деловая активность юзовцев проявилась не только в сфере промышленного предпринимательства, но и в других направлениях бизнеса. Так, например, в это же время инженеры В.Д. Данчич и О.А. Бронштейн создали техническую контору, которая обслуживала промышленные компании в Юзовке. Но параллельно существовала еще одна техническая контора, которая принадлежала инженеру К.А. Семадени. Не удивительно, что конторы конкурировали между собой за место на рынке.

Наряду со строительством промышленных предприятий в Юзовке развивалось производство в сфере коммерции и услуг. Среди таких производств выделялось «Товарищество Ф.Н. Пенякова и сыновья». Семья владела складами железных и скобяных товаров, фабрикой красок, вела поставку в Юзовку лесных материалов для рудников и заводів. В самой Юзовке Г.С. Пеняков открыл писчебумажный магазин и типографию.

Среди представителей торгово-промышленной буржуазии Юзовки крупными объемами торговых сделок выделялись братья Георгий Степанович и Николай Степанович Лобасовы. Они имели собственные дома в Юзовке, Бахмуте (Артемовске), Дмитриевке (Макеевке). В Юзовке Лобасовы владели бакалейными и гастрономическими ма-

Приватна фотографія Б.С. Стесіна.
Частная фотографія Б.С. Стесина.

магазин містився у будинку на Першій лінії (вул. Артема), а другий — в адміністративному корпусі Новоросійського товариства. Тудоровські торгували оптом і в роздріб чоловічим, дамським і дитячим взуттям, шкіряними виробами, гумовими калошами. Але невдовзі вони заснували і власне виробництво взуття, подошв і шахтних бурок.

М.С. Левандовський тримав у Юзівці модний галантерейний магазин «Прогрес», де реалізовував товари з сукна, приймав замовлення від населення на чоловічий і жіночий одяг. Купець Д.Л. Кроль побудував черепично-плиточний завод, мав склади кафельної плитки і пляшок.

До початку першої світової війни у Юзівці здійснювали торговельні операції понад 250 торговельних будинків, магазинів, лавок і складів. Торговельний обіг перевищував 30 млн крб. на рік, а кількість підприємців, які займалися торгівлею, складала 196 чоловік. Юзівка перетворилась не тільки у великий промисловий, але й у торговельний центр. Це створило передумови для розвитку фінансової сфери. Для задоволення потреб комерсантів у Юзівці було створене Товариство взаємного кредиту. Члени товариства отримали можливість брати кредити на вигідних умовах. Головою цього товариства був обраний Г.І. Масяков.

газинами, винним погребом русских и иностранных вин, фабрикой масляных красок, мыловаренным заводом, фабрикой туалетного мыла, складами скобяных товаров и смазочных материалов.

Хорошей репутацией у покупателей Юзовки пользовались магазины братьев Тудоровских. Один магазин размещался в здании на Первой линии (ул. Артема), а второй — в административном корпусе Новороссийского общества. Тудоровские торговали оптом и в розницу мужской, дамской и детской обувью, товарами из кожи, резиновыми калошами. Однако вскоре они организовали и собственное производство обуви, подошв и шахтных бурок.

М.С. Левандовский содержал в Юзовке модный галантерейный магазин «Прогресс», где реализовывал товары из сукна, принимал заказы от населения на мужские и дамские платья и костюмы. Купец Д.Л.Кроль построил черепично-плиточный завод, имел склады кафельной плитки и бутылок.

К началу первой мировой войны в Юзовке осуществляли торговые операции свыше 250 торговых домов, магазинов, лавок и складов, торговый оборот превышал 30 млн. руб. в год, а число предпринимателей, которые занимались торговлей, составило 196 человек. Юзовка превратилась

Членами правління стали О.Г. Андреев, О.А. Бронштейн, Е.С. Коптилов, бухгалтером призначений Я.О. Ярको.

Зростання промислового потенціалу Юзівки продовжувалося і в роки першої світової війни. У цей період відкривалися навіть нові підприємства. Наприклад, у 1916 році акціонерне товариство Путилівських заводів у Петрограді перевезло сюди частину обладнання і на базі механічних майстерень біля залізничної станції Юзово створило своє підприємство, у лютому 1917 року випустив продукцію перший у Росії азотний завод, збудований на Смолянці, Рутченківський і Мушкетівський коксові заводи.

Таким чином, до 1917 року завдяки підприємницькій ініціативі у Юзівці були збудовані потужні об'єкти матеріальної культури — заводи, шахти, де працювали тисячі робітників і службовців.

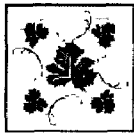
За економічним потенціалом Юзівка перевищувала більшість міст Донбасу й України. Дитя Джона Юза — металургійний завод — став тим плацдармом, з якого почався індустріальний розвиток регіону, поступово стала формуватись міська інфраструктура, здійснився перехід до якісно нового життєвого укладу, що базувався на індустріальній ідеології. Юзівка стала своєрідним випробувальним полігоном, де впроваджувались нові норми життя, нові технології, створювалась модель нового суспільства.

не тільки в крупний промисловий, но и торговый центр. Это создало предпосылки для развития финансовой сферы. Коммерсантами в Юзовке было создано Общество взаимного кредита. Члены общества получили возможность брать кредит на выгодных условиях. Председателем общества был избран Г.И.Масяков. Членами правления стали О.Г.Андреев, О.А.Бронштейн, Е.С.Коптилов, бухгалтером назначен Я.А.Ярко.

Рост промышленного потенциала Юзовки продолжался и в годы первой мировой войны. В этот период открывались даже новые предприятия. Так, например, в 1916 г. акционерное общество Путиловских заводов в Петрограде перевезло сюда часть оборудования и на базе механических мастерских возле железнодорожной станции Юзово создало свое предприятие, в феврале 1917 г. выпустил продукцию первый в России азотный завод, построенный на Смолянке, Рутченковский и Мушкетовский коксовые заводы.

Таким образом, к 1917 году благодаря предпринимательской инициативе в Юзовке были построены крупные объекты материальной культуры — заводы, шахты, где работали тысячи рабочих и служащих. По экономическому потенциалу Юзовка превосходила многие города Донбасса и Украины. Детище Джона Юза — металлургический завод — стал тем плацдармом, на котором начала формироваться городская инфраструктура, осуществлялся переход к качественно новому жизненному укладу, основанному на индустриальной идеологии.

Юзовка стала своеобразным испытательным полигоном, где внедрялись новые нормы жизни и быта, новые технологии, создавалась модель нового общества.

Факти, документи і коментарі

Факты, документы и комментарии

1. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. — СПб.: изд. А.Ф.Девриена. — (В пер.). Т. 14: Новороссия и Крым. — 1910. — 983 с.

«В настоящее время в Юзовке имеется до 20-ти промышленных предприятий с общим оборотом на сумму свыше 19 млн. руб. Крупнейшее из них — завод Новороссийского общества, в нем 13 доменных печей, 2 бессемеровских, 1 марганцевая, 10 мартеновских, 2 вагранки, 42 горных кузницы, 6 паровых молотов, 14 прокатных станков; заводом проплавляется свыше 17,8 млн. пудов криворожских, 1,3 млн. пудов донецких, 0,9 млн. пудов марганцевых руд и выплавляется более 13 млн. пудов чугуна на сумму 7,6 млн. рублей, кроме того, до 10 млн. пудов литого металла, на заводе занято около 9,5 тыс. рабочих.

Из шахт после Новороссийского общества первое место занимает шахта Южно-Российского Днепровского металлургического общества, добывает свыше 3,6 млн. пудов угля — 300 рабочих, в том числе до 1 000 работающих под землей.

Александровские копи — 27 млн. пудов угля,

Рудник Н.А. Успенского — 2 млн. пудов,

Копи Александрова — 1,3 млн. пудов,

Семеновские — свыше 1,2 млн. пудов.

Рыковские копи интересны по глубине (200 сажень) — занимает первое место среди всех русских шахт, изобилует болотным газом». (с. 841)

2. Краткий обзор горнозаводской промышленности и движения разных грузов в Екатеринославской губернии. — Екатеринослав: Издание Екатеринославской земской управы. — 1897.

«В 1897 г. в Донецком бассейне было 113 отдельных лиц и компаний, имевших свои или арендованные копи; из этих 113 было всего 8 таких, которые отправили в течение года 6 млн. пудов угля и более; в общей сложности эти фирмы вывезли на рынки потребления до 107,3 млн. пудов, т.е. более 67 % всего годового вывоза». (с. 25)

3. По Екатерининской железной дороге. Выпуск II-й. — Екатеринослав: Издание управления Екатерининской железной дороги. Типо-литография Екатерининской железной дороги. — 1912.

«Так развивались в крае обе основы роста и развития каменноугольной промышленности: металлургическая промышленность, потребляющая каменный уголь на месте, и рельсовая сеть, дающая возможность вывозить его за пределы района. А параллельно их росту и развитию росла и развивалась каменноугольная промышленность. В течение 60-х годов добыча каменного угля в Донецком бассейне редко достигала 10 млн. пудов в год и лишь в конце этого периода превысила эту цифру. В 1869 году — 13 млн., в 70-м г. — 15 млн. и в 71 г. — 25 млн. Открытие Юзовского узла подняло добычу угля до 86 млн. пудов в 1880 г., 91 млн. пудов в 1881 г. и 106 млн. пудов в 1882 г. (с. 17)

4. Справочная книга «Фабрика и заводы» Екатеринославской губернии. Издание год 1-й. — Екатеринослав: Типография Братства Св. Владимира, 1908.

«Типо-литография. Юзовка. Владелец Пеняков И. Л.» (с. 176).

«Чугунолитейные и механические заводы. Владелец Лундышев Николай Александрович» (с. 177).

«Юзовский завод Новороссийского общества — директора: Иван и Артур Иванов Юз. Иностранцы инженеры, производительность на 140 000 т. р., 153 паровых котла, численность рабочих — 8 320 (с. 280).

«Вольнский рудник, Юзовка. Владелец Вольнский Н. Д.,

Александровский рудник, Юзовка. Владелец Иванов А. И.

Рудник Новороссийского общества.

Михайловский рудник. Ст. Мангрыкино. Владельцы Полугаенко М. и Туткевич» (с. 281).

5. Днепропетровский областной государственный архив, ф. 11, оп. 1, л. 1239, л. 38.

Его превосходительству

Господину Екатеринославскому губернатору

Репорт

Доношу Вашему превосходительству, что на земле землевладелицы Пелагеи Александровны Нестеровой вновь открыты две шахты под названием «Черногорка» № 3 и 4, глубиною до 8 саж. Уголь добывается посредством лошадиных сил до 4 000 пудов в сутки, при обслуживании рабочих в числе 21 человек.

Об этом сообщено и Окружному инженеру Юзовского Горного Округа местным приставом общества «Русский Провиданс».

Уездный исправник

№ 3260

сентября 6 дня 1913 г.

6. Днепропетровский областной государственный архив, ф. 11, оп. 1, д. № 576, л. 1.

Заведующего Юзовским Горным районом на правах исправника помощник Бахмутского уездного исправника.

Репорт

Имею честь доложить Вашему Превосходительству, что во вверенный мне район входит Юзовка с заводом и шахтами Новороссийского общества, рудники Ветка того же общества, рудники Рутченковского Горнопромышленного общества (французской компании), Рудники Товарищества Рутченковских Каменноугольных копей, Вознесенские рудники наследников П. А. Карлова, Трудовской рудник Лидиевского общества, Александровская копь Алексеевского Горно-промышленного общества, Александровский рудник Никола-Михайловского Общества, Анненский рудник Успенского и К°, рудник Бейсбейна, рудник Иванова, Механический завод Боссе, Красногоровский завод огнеупорных изделий, все рудники и шахты близ станции Юзово и далее до Кураховского имения Горного и Промышленного Общества...

За исправника

№ 545

6 мая 1907 года.

Рутченковское почт. отд. Екатеринославской губ.

7. Донецкий машиностроительный завод имени Ленинского комсомола. Ред. коллегия: А. Б. Бондарев, Т. Ф. Билан и др. — Донецк, 1989.

«Год 1898-й. Предприимчивые заводчики Э. А. Боссе и Ф. Г. Генефельд, купив у помещика и шахтовладельца Рутченко две десятины земли, построили около села Григорьевка чугунолитейный завод. Первые пятьдесят рабочих набраны на завод из крестьян...

Завод представляет собой полукустарную мастерскую с одним горном. Здесь изготавливаются шахтные котлы, небольшие котлы, кузнечные подковки, колосники...

Год 1896-й. Из «Ведомости о фабрично-заводском заведении»: «Завод имеет паровых машин — 2 по 14 лошадиных сил, котлов паровых — 2 по 240 квадратных футов.

Рабочий день длится по десять с половиной часов. На заводе работает 140 человек. Завод имеет право на одну постоянную кровать в Григорьевской земской больнице. Родильного приюта, яслей, школ, богадельни, больничной кассы страхования — нет. Пенсии не выплачиваются...».

Год 1903-й. На месте мастерских построены цехи: слесарный, механический, модельный, литейный. Рабочий день длится 12 — 14 часов. Заработная плата не превышает 20 рублей в месяц...» (с. 5—10)

Переплетіння культур чи нова культура?

Переплетение культур или новая культура?

За земським переписом, проведеним у липні 1884 р., у селищі Юзівка мешкало 5 494 особи. Корінні жителі Бахмутського повіту склали всього 21,6%, а більше 24% населення були вихідцями з Центральної Росії і понад 20% — вихідці з південних і південно-західних губерній. На кінець XIX століття Юзівка стала досить великим містом, в якому проживали представники різних національностей. Про це, зокрема, пише професор Єрусалимського університету Теодор Фридгут у книзі «Юзівка і революція», ілюструючи свої роздуми розповіддю про долю 23-річного Кузьми Русанова, який у 1884 році пішки прийшов у Юзівку на заробітки за 840 кілометрів від дому.

Робітничий клас, що формувався у Юзівці, мав в основному селянське коріння. Представники земства, які обстежували умови життя шахтарів Бахмутського повіту, відмічали у своєму звіті: «Усі вони пішли з дому з-за необхідності, тому що робити їм там було нема чого. Вони вдома — зайві руки і зайві роти. Вони покинули батьківщину на невизначений час, може, назавжди. Зв'язок з батьківщиною у більшості випадків обмежується у них спогадами про неї та надсиленням час від часу грошей додому на виплату податків. Для них тут друга батьківщина, яка дає змогу заробити на хліб». Більшість з прибулих на заробітки залишались у Юзівці назавжди, інші, не витримавши ритму індустріальної праці, повертались до села.

Найшвидше процес формування постійних робітничих кадрів проходив на Юзівському заводі Новоросійського товариства та інших підприємствах металообробки. Значно гірше цей процес йшов на шахтах. Слабка механізація, важкі умови праці негативно впливали на формування робітничих кадрів.

Найбільш далекоглядні підприємці прагнули будувати житло для шахтарів. Так, О.А. Ауер-

По земской переписи, проведенной в июле 1884 г., в поселке Юзовка проживало 5494 человека. Коренные жители Бахмутского уезда составляли всего 21,6%. Более 24% населения были выходцами из Центральной России и свыше 20% — выходцы из южных и юго-западных губерний. В конце XIX столетия Юзовка стала довольно большим городом, в котором проживали представители различных национальностей. Об этом, в частности, пишет профессор Иерусалимского университета Теодор Фридгут в книге «Юзовка и революция» и иллюстрирует свои рассуждения рассказом о судьбе 23-летнего Кузьмы Русанова, который в 1884 году пешком пришел в Юзовку на заработки за 840 километров от дома.

Формировавшийся рабочий класс Юзовки имел в основном крестьянские корни. Представители земства, которые обследовали условия жизни шахтеров Бахмутского уезда, отмечали в своем отчете: «Все они ушли из дома по необходимости, потому что делать им там нечего. Они дома — лишние руки и лишние рты. Они бросили родину на неопределенное время, может быть, навсегда. Связь с родиной в большинстве случаев ограничивается у них воспоминаниями о ней да высылкой время от времени денег в дом на уплату податей. Для них здесь вторая родина, которая дает возможность заработать кусок хлеба». Многие из пришедших на заработки оставались в Юзовке навсегда, другие, не выдержав ритма индустриального труда, возвращались в деревню.

Быстрее всего процесс формирования постоянных рабочих кадров проходил на Юзовском заводе Новоросийского общества и других предприятиях металообработки. Значительно хуже и труднее этот процесс шел на шахтах. Слабая механизация, тяжелые условия труда негативно влияли на формирование рабочих кадров.

Наиболее дальновидные предприниматели

Е.А. Боссе з групою робітників, 1896 р.

Э.А. Боссе с группой рабочих, 1896 г.

бах здригнувся від жаху, коли побачив землянки, в яких жили шахтарі Рутченківського рудника. Ось чому насамперед він почав із будівництва невеличких будинків для сімейних робітників. Справа у тому, що багато хто з шахтарів привозив свої сім'ї із села, або заводив їх на новому місці, вступаючи у громадянський шлюб з «мадамами» (так звали жінок, які жили зі своїми обранцями, не обвінчавшись у церкві).

Самітні робітники жили у гуртожитках — казармах. Важкі умови життя, відірваність від традиційного селянського побуту примушували людей об'єднуватись у земляцтва. Земляки разом працювали, разом відпочивали, навіть учиняли бійки «на кулаках» поміж собою залежно від приналежності до певної губернії: росіяни з татарами, росіяни з українцями тощо. Кулачні бої учинялись у вихідні. Це була своєрідна активна форма відпочинку юзівців.

З іншого боку, умови особистої безпеки примушували об'єднуватись у земляцтва вчорашніх селян. У Юзівці існували злочинські банди, які займались грабіннями робітників, особливо в день отримання заробітної плати. Крім малих шайок, у районі діяли дві великих банди на чолі з отаманами Малаховим і Сибіряковим. Вони учиняли криваві бійки між собою за райони впливу, які часто закінчувались вбивствами.

Ще одним соціальним злом Юзівки було лицтво. У містечку знаходилося багато кабаків і трактирів, готелів, які не мали нічого спільного зі своїм призначенням. Ці розсадники пияцтва зус-

стремились строить хорошее жилье для шахтеров. Так, А.А. Ауэрбах пришел в ужас, когда увидел землянки, в которых жили шахтеры Рутченковского рудника. Поэтому прежде всего он приступил к строительству небольших домиков для семейных рабочих. Дело в том, что многие шахтеры привозили свои семьи из деревни или заводили их на новом месте жительства, вступая в гражданский брак с «мадамами» (так называли женщин, которые жили со своими избранниками, не обвенчавшись в церкви).

Одинокие рабочие жили в общежитиях — казармах. Тяжелая жизнь, оторванность от традиционного крестьянского быта заставляла их объединяться в землячества. Земляки вместе работали, вместе отдыхали, даже дрались между собой «на кулаках» — в зависимости от принадлежности к определенным губерниям: русские с татарами, русские с украинцами и т.д. Кулачные бои устраивались в выходные дни. Это была своеобразная активная форма отдыха юзовцев.

С другой стороны, условия личной безопасности заставляли объединяться в землячества и вчорашних крестьян. В Юзовке существовали банды, которые занимались открытым грабежом рабочих, в особенности в дни получек. Кроме мелких шаек, действовали две большие банды во главе с атаманами Малаховым и Сибіряковим. Эти банды из-за районов «влияния» вели друг с другом кровавые побоища, зачастую заканчивающиеся убийствами.

Другим социальным злом Юзовки было пьянство. В местечке процветали кабаки и трактиры,

трічалися на кожному кроці. Власники таких «закладів» досить легко викачували з кишень робітників гроші, зароблені тяжкою працею.

Навіть англійська колонія не була застрахована від цього пороку. О.А. Ауэрбах у спогадах про початок розвитку кам'яновугільної промисловості писав, що англійці запозичили у місцевого населення лайки і вживання горілки, яка їм прийшлась до вподоби, і вони настільки цим зловживали, що Джону Юзу іноді приходилось відправляти найзаядлівіших випивох до Англії. В англійській колонії робили спробу боротись з пияцтвом, для чого розвивали спорт і культуру: влаштували скачки, грали між собою у футбол, гольф, теніс, ставили аматорські спектаклі.

Проте процес урбанізації мав не тільки негативний бік. Саме він створив передумови для розвитку мережі закладів освіти і відпочинку. На цьому етапі історії в Юзівці почав формуватися урбанізм як спосіб життя, тобто сукупність притаманних населенню міста норм поведінки, обумовлених високою концентрацією населення і особливостями міської субкультури.

Юзівка стала місцем активної взаємодії культур. При цьому національний рівень міжкультурного діалогу охопив не тільки українсько-російсько-грецький діалог. Присутність у селищі представників європейської культури (британської, бельгійської, французької) вносила своєрідність у культурну специфіку регіону. Крім цього, англійська колонія, як й інші поселення іноземців, була наочним прикладом пропаганди міського способу життя, міської культури, яку європейці перенесли до Донбасу.

Важливе місце у культурному житті Юзівки посідали школи й інші навчальні заклади. На той час саме вони були єдиними осередками культури, навколо яких концентрувалось громадське життя, формувалось культурне середовище.

Розвиваючись, капіталістична економіка регіону вимагала освічених і кваліфікованих кадрів. Джон Юз прекрасно розумів, що від рівня кваліфікації робітників залежать його прибутки, ось чому вже у 1876 році він відкрив школу для дітей місцевих робітників. Саме на території Новоросійського товариства пізніше стало діяти початко-

гостиниці, не имевшие ничего общего со своим назначением. Эти значные места встречались на каждом шагу. Владельцы таких «заведений» довольно легко выкачивали из карманов рабочих деньги, заработанные тяжелым трудом.

Даже английская колония не избежала этого порока. А.А. Ауэрбах в воспоминаниях о начале развития каменноугольной промышленности писал, что англичане заимствовали у местного населения брань и питье водки, которая им пришлась по вкусу. Они так злоупотребляли этим, что многих из них Джону Юзу приходилось отправлять обратно в Англию. В английской колонии пытались бороться с пьянством путем привлечения колонистов к спорту и культуре. Англичане часто устраивали скачки, играли между собой в футбол, гольф, теннис, ставили любительские спектакли.

Однако процесс урбанизации нес не только отрицательные явления. Именно он создал предпосылки для развития сети учреждений образования, досуга населения. На этом этапе истории Юзовки начал формироваться урбанізм как образ жизни, т.е. совокупность присущих населению норм и правил поведения, обусловленных высокой концентрацией населения и особенностями городской субкультуры.

Юзовка стала местом активного взаимодействия культур. Причем национальный уровень межкультурного диалога охватил не только украинско-русско-греческий диалог. Присутствие в поселке представителей европейской культуры (британской, бельгийской, французской) также вносило своеобразие в культурную специфику региона. Кроме того, английская колония, как и другие поселения иностранцев, была наглядным примером пропаганды городского образа жизни, городской субкультуры, которую европейцы перенесли в Донбасс.

Важное место в культурной жизни Юзовки занимали школы и другие учебные заведения. Долгое время они являлись единственными очагами культуры, вокруг которых концентрировалась общественная жизнь, формировалась культурная среда.

Развивавшаяся капиталистическая экономика региона требовала грамотных и квалифициро-

*Учні неповної середньої школи. 1900 р.
Учащиеся неполной средней школы. 1900 г.*

ве народне училище, яке розташувалося в одному з житлових будинків у тимчасовому приміщенні. Вчилася у ньому 50 учнів, а викладала там всього одна вчителька. Але розвиток заводу і збільшення кількості робітників вимагало розширення училища. Таким чином, у цьому ж тимчасовому приміщенні невдовзі стали вчитися вже 100 учнів на двох додаткових відділеннях, яким викладали вже декілька вчителів.

У такому вигляді училище функціонувало до 1902 року, коли Новоросійське товариство відбудувало для училища спеціальне приміщення в окремому будинку, так звану «Велику школу».

У новому приміщенні було 6 великих світлих класних кімнат, де вміщувалося 40—50 учнів у кожній, бібліотека, фізичний кабінет і викладацька. У цьому ж будинку розташувався великий концертний зал розміром 10,3 сажени на 4,3 сажени. Крім «Великої школи» Новоросійське товариство відкрило ще 9 її відділень у різних районах Юзівки, а також на рудниках «Ветка», Ново-Смолянському, у маєтку «Пески».

Кількість викладачів у Юзівці у 1914 році досягла 59 чоловік: 5 законовчителів, 18 вчительок, 22 вчителів, 3 вчителів креслення і малювання, 3 вчителів іноземних мов, 6 вчительок рукоділля і 2 вчительки гімнастики. У школах у 1914 році навчалось 1875 дітей, з них 866 дівчат і 1 009 хлопців.

ванних кадрів. Джон Юз хорошо понимал, что от уровня квалификации рабочих зависит его прибыль, поэтому уже в 1876 году он открыл школу для детей местных рабочих. Позднее именно на территории Новороссийского общества стало действовать начальное народное училище, которое разместилось в одном из жилых домов во временном помещении. Учился в нем 50 учеников, а преподавала там одна учительница. Однако развитие завода и увеличение числа рабочих потребовали открытия в том же временном помещении еще двух отделений училища. Теперь количество учащихся достигало 100 человек, и в училище было уже несколько преподавателей.

В таком виде училище функционировало до 1902 года, когда Новороссийское общество построило специальное здание, так называемую «Большую школу».

В новом здании размещалось 6 больших светлых классных комнат, рассчитанных на обучение 40—50 учеников в каждом классе, библиотека, физический кабинет и учительская. В том же здании размещался большой концертный зал размером 10,3 сажени на 4,3 сажени. Помимо «Большой школы», Новороссийское общество открыло еще 9 ее отделений в разных районах Юзовки, а также на рудниках «Ветка», Ново-Смолянском, в имении «Пески».

Юзовка.
Jousofka.

Синагога и еврейское Училище.
Synagogue et Ecole juive.

Надanie Э Кречмера въ Юзовкѣ.

Еврейська школа в Юзівці.
Еврейская школа в Юзовке.

При школах працювали і курси для дорослих. Система викладання була предметною. Показова деталь: навчання у школах Новоросійського товариства було безкоштовним, а всі підручники учні отримували у школі, сплачуючи за них по 5 карбованців на рік. Сироти від плати звільнялись. Освіта мала тенденцію до розвитку. Так, у 1917 році у школах Новоросійського товариства навчалось вже 2 761 чоловік.

Поряд зі школами Новоросійського товариства у Юзівці функціонували й інші навчальні заклади: нижчі початкові училища (двокласне училище Братства, де навчалось 1 002 учня; однокласне церковноприхідське училище, в якому навчалось 85 чоловік; єврейське громадське училище «Талмуд Тора», де вчилося 242 хлопця); єврейська жіноча школа на 153 особи, єврейська жіноча школа Богдановської на 50 дівчат, одне вище початкове училище, де навчалося 245 хлопців. Всього у перерахованих навчальних закладах навчалося 4 293 особи.

На початку ХХ століття у Юзівці з'явилися середні навчальні заклади: три гімназії (міська жіноча гімназія на 581 місце; приватна жіноча гімназія Гаргер, де навчалось 460 дівчат; приватна чоловіча гімназія Гофнера, у якій навчалось 120 хлопців), а також восьмикласне комерційне училище Юзівського товариства «Просвіта», яке було

Количество преподавателей в Юзовке в 1914 году достигло 59 человек: 5 законоучителей, 18 учительниц, 22 учителя, 3 учителя черчения и рисования, 3 учителя иностранных языков, 6 учительниц рукоделия и 2 учительницы гимнастики. В школах в 1914 году обучалось 1875 детей, из них 866 девочек и 1 009 мальчиков. При школах работали курсы для взрослых. Система преподавания на курсах была предметная. Примечательная деталь: обучение в школах Новороссийского общества было бесплатным, а все учебники ученики получали из школы, выплачивая за них по 5 руб. в год. Сироты от оплаты освобождались. Образование имело тенденцию к развитию. Так, в 1917 г. в школах Новороссийского общества обучалось уже 2 761 человек.

Наряду со школами Новороссийского общества в Юзовке функционировали и другие учебные заведения: низшие начальные училища (двоклассное училище Братства, где обучалось 1 002 человека; одноклассное церковноприходское училище на 85 человек; еврейское общественное училище «Талмуд Тора», где училось 242 мальчика), еврейская женская школа на 153 человека, еврейская женская школа Богдановской, где обучалось 50 человек; одно высшее начальное училище, в котором обучалось 245 мальчиков. Всего в перечисленных учебных заведениях обучалось 4 293 человека.

В начале ХХ столетия в Юзовке появились

Комерційне училище в Юзівці.
Коммерческое училище в Юзовке.

відкрито 30 серпня 1909 року. Цей середній навчальний заклад був створений за ініціативою юзівських купців і підприємців, зокрема, братів Лобасових. У січні 1912 року училище розташувалося у власному приміщенні на Першій лінії. У 1917 році в училищі навчались вже 599 осіб. Усього ж у середніх навчальних закладах навчалось 5 327 дітей.

У перші роки існування Юзівки православні зазнавали великих труднощів, пов'язаних з відсутністю церков і храмів. Тому наприкінці 1883 року на прохання жителів селища на кошти купця Лобасова (біля 3,5 тис. карбованців) був збудований молитовний будинок, хоча перше побажання прихожан було іншим: спорудити церкву, але на це не вистачило грошей.

І все ж, незважаючи на труднощі будівництва храму, юзівці від цієї ідеї не відмовились. Кошти на його споруду незабаром були знайдені. Економія Лівена пожертвувала 5 тисяч карбованців, іконостас, будівельні матеріали на суму 2 тис. карбованців і 66 десятин землі для церковного притчту; заводське управління Новоросійського товариства пожертвувало 5 тис. карбованців; купці Лобасови — 2 тис. карбованців грішми і начинням; останні жителі Юзівки збрали на будівництво 3 тис. карбованців. Робітники заводів були обкладені податком на будівництво

средние учебные заведения: три гимназии (городская женская гимназия, на 581 место; частная женская гимназия Гаргер, где обучалось 460 девочек; еврейская частная мужская гимназия Гофнера, где обучалось 120 мальчиков), а также восьмиклассное коммерческое училище Юзовского общества «Просвещение», открытое 30 августа 1909 года. Это среднее учебное заведение было создано по инициативе юзовских купцов и предпринимателей, в частности, братьев Лобасовых. В январе 1912 г. училище разместилось в собственном здании на Первой линии. В январе 1917 г. в училище обучались уже 599 человек. Всего же в средних учебных заведениях обучалось 1 760 человек. В целом из 9 379 детей от 7 до 13 лет в Юзовке обучалось 5 327 детей.

В первые годы существования Юзовки православные испытывали большие трудности, связанные с отсутствием церквей и храмов. Но в конце 1883 г. по просьбе жителей поселка на средства купца Лобасова (около 3,5 тыс. рублей) был построен молитвенный дом, хотя первоначальным желанием прихожан было возведение церкви, но средств для ее сооружения не оказалось.

И все же, несмотря на трудности, связанные со строительством церкви, жители Юзовки от этой идеи не отказались. Средства на сооружение храма вскоре были найдены. Экономия Ливена

*Свято-Преображенський собор. Юзівка.
Свято-Преображенский собор. Юзовка.*

церкви: 1% з карбованця заробітку, який отримували на протязі 6-ти місяців. Так було зібрано 17 тис. карбованців. Цеглу для будівництва церкви виготовляли на місці, на спеціальному невеличкому заводі. Восени 1883 року почались будівельні роботи і вже у 1884 році церква була збудована.

У 1893 році Преображенська церква у Юзівці підлягла суттєвій реконструкції. До церкви була прибудована трапезна, два приміщення для алтарів з півдня і з півночі від головного алтаря, чотири куполи. Але, що саме головне, була споруджена дзвінниця — найвища споруда в Юзівці. У 1894 році Святійший Синод затвердив причт церкви з трьох священників, диякона і трьох псаломщиків. Утримання церкви взяло на себе Новоросійське акціонерне товариство.

У дев'яності роки ХІХ — початку ХХ століття у Юзівці було споруджено вже декілька православних церков. Як правило, кошти на їх будівництво виділяли юзівські підприємці. Так, на Вознесенському руднику на кошти власника шахти Петра Карпова на честь Воздвиження Господнього була побудована кам'яна однопрестольна церква. Причт із священника і псаломщика отримував на Вознесенському руднику платню у розмірі 1200 карбованців. У 1903 році на кошти Рутченківського гірничопромислового товари-

пожертвовала 5 тис. рублей, іконостас, строительные материалы на сумму 2 тис. рублей и 66 десятин земли для церковного причта; заводское управление Новороссийского общества пожертвовало 5 тис. рублей; купцы Лобасовы отдали церкви 2 тысячи рублей деньгами и утварь; остальные жители Юзовки собрали 3 тис. рублей. Рабочие завода были обложены налогом на строительство церкви: 1% с рубля заработка, который удерживали в течение 6 месяцев. Таким образом было собрано 17 тис. рублей. Кирпич для строительства церкви производили на месте, на специальном небольшом заводе. Осенью 1883 г. начались строительные работы, и уже в 1884 г. церковь была построена.

В 1893 г. Преображенская церковь в Юзовке подверглась существенной реконструкции. К зданию церкви была пристроена трапезная, два предела, два помещения для алтарей с юга и с севера от главного алтаря, четыре купола. Но, главное, была возведена колокольня — самое высокое сооружение в Юзовке. В 1894 г. Святейший Синод утвердил причт церкви из трех священников, дьякона и трех псаломщиков. Содержание церкви взяло на себя Новороссийское акционерное общество.

В девяностые годы ХІХ — начале ХХ века в Юзовке были сооружены уже несколько православных церквей. Как правило, средства на их строительство выделяли юзовские предприниматели.

Англиканська церква.
Англиканская церковь.

ства і прихожан була споруджена дерев'яна однопредстоляна церква в ім'я Святителя Миколая. У 1910 році на Смолянці прийняла прихожан церква Петра і Павла.

Поряд з будівництвом православних церков споруджувались храми інших конфесій. Відомо, що у 1892 році Новоросійським товариством на території заводу був споруджений католицький молитовний будинок Святого Іосифа, англиканська церква, дві синагоги. Мусульманське населення Юзівки користувалось послугами мулли Мустафіна. Настоятелем Юзівського римсько-католицького костельола був ксьондз М.І.Валіліз, Юзівської англиканської церкви — А.Ридль, вірмено-григоріанської — К. А. Довотьян.

У кінці ХІХ — на початку ХХ століття в духовному житті Юзівки відбулися якісні зміни, пов'язані з відкриттям закладів культури. Директор Новоросійського товариства Адам Олександрович Свицин у Ларинці спорудив літній театр під назвою «Аудиторія». При ньому працювали два драматичних гуртки — український і російський, а також хорівий колектив. Учасниками цих гуртків були службовці і кваліфіковані робітники. Залучення робітників і службовців до театрального мистецтва, безперечно, сприяло зростанню культурного рівня, художньо-естетичного виховання робітничих мас. Відомо, що спектаклі ставились і в англійській колонії.

Так, на Вознесенском руднике на средства шахтовладельца Петра Карпова в честь Вознесения Господня была построена каменная однопредстоляная церковь. Причт из священника и псаломщика получал жалованье на Вознесенском руднике в размере 1200 рублей. В 1903 г. на средства Рутченковского горнопромышленного общества и прихожан была сооружена деревянная однопредстоляная церковь во имя Святителя Николая. В 1910 г. на Смолянке приняла прихожан церковь Петра и Павла.

Наряду со строительством православных церквей сооружались храмы других конфесий. Известно, что в 1892 г. Новороссийским обществом на территории завода были построены католический молитвенный дом Святого Иосифа, англиканская церковь, две синагоги. Мусульманское население Юзовки пользовалось услугами муллы Мустафина. Настоятелем Юзовского римско-католического костела был ксендз М.И. Валилис, Юзовской англиканской церкви — А. Ридль, армяно-григорианской — К. А. Довотьян.

В конце ХІХ — начале ХХ столетия в духовной жизни Юзовки произошли качественные изменения, связанные с открытием учреждений культуры. Директор Новороссийского общества Адам Александрович Свицин на Ларинской стороне соорудил здание летнего театра под названием «Аудитория». При этом театре работали два драматических кружка, русский и украинский, орга-

*Учасники аматорського спектаклю. Лежить молодий Бальфур. 1911 р.
Участники любительского спектакля. Лежит молодой Бальфур. Юзовка, 1911 г.*

Поряд з аматорськими виставами жителі Юзівки мали змогу бачити гру професійних акторів, які гастролювали в Донбасі. Як правило, ці спектаклі проходили у приміщенні цирку, а також у мало пристосованому для театральних вистав приміщенні братів Тудоровських. Великою популярністю у юзівців користувався кінематограф. У 1917 році у Юзівці працювали кінотеатри «Колізей», «Сатурн», «Соболев», «Наш куток», «Станція Бальфуровка».

У дореволюційній Юзівці розвивалось і музичне мистецтво. Існували аматорські музичні гуртки, які створювались як серед учнівської молоді, так і в робітничому середовищі. Особливо музичним мистецтвом цікавились робітники Юзівського заводу. З їх числа був організований любительський оркестр. Влітку по суботах і неділях у саду Новоросійського товариства на відкритій естраді грав оркестр для відпочиваючих.

На початку ХХ століття у Юзівці почала виходити і періодична преса. Перша газета з'явилась у роки першої російської революції. Називалась вона «Ізвестія Совета рабочих депутатов Юзівського району» і видавалась у 1905 році. У роки першої світової війни почала видаватись газета «Телеграми», яка виходила з 1914 по 1916 роки. Після перемоги Лютневої революції у 1917 році у Юзівці почали виходити три газети, при-

низован хоровой коллектив. Участниками этих кружков были служащие и квалифицированные рабочие. Приобщение рабочих и служащих к театральному искусству, несомненно, способствовало росту культурного уровня, художественно-эстетического воспитания рабочих масс. Известно, что спектакли ставились и в английской колонии.

Наряду с любительскими спектаклями жители Юзовки могли видеть игру профессиональных актеров, гастролировавших в Донбассе. Как правило, эти спектакли проходили в здании цирка, а также в мало приспособленном для театральных постановок здании театра братьев Тудоровских. Большой популярностью у юзовцев пользовался кинематограф. В 1917 году в Юзовке работали кинотеатры «Колізей», «Сатурн», «Соболев», «Наш уголок», «Станция Бальфуровка».

В дореволюционной Юзовке получило развитие и музыкальное искусство. Существовали любительские музыкальные кружки, которые создавались как в среде учащейся молодежи, так и в рабочей среде. Большую тягу к музыке проявляли рабочие Юзовского завода. Из числа рабочих был организован любительский оркестр. В легнее время по субботам и воскресеньям в саду Новоросийского общества на открытой эстраде играл оркестр для отдыхающих.

В ХХ столетии в Юзовке начала появляться и

чому «Ізвестія Совету робочих депутатів» видавалась на кошти Новоросійського акціонерного товариства; орган місцевої організації есерів «Клич народу» фінансували місцеві підприємці, а газету «Донецька мисль» видавав юзівський мільйонер Альтшулер, член Соціалістичної єврейської робітничої партії.

У Юзівці стала формуватись унікальна за своїм значенням для майбутнього розвитку культура — не патріархальна й ідилічно-селянська, а динамічна, націлена у цивілізацію, з її прагненням до освіти, колективізму, постійних змін і водночас стійкості; побудована на взаємовпливі і терпимості до всіх культурних і національних традицій. Але ця культура повинна була створюватись не тисячоліттями, а практично миттєво, зазнаючи різноманітних соціальних перевантажень, проходячи через жорстокі історичні жорна криз, погромів і революцій, психологічної ломки і дискомфорності.

У Донбасі відбувався своєрідний сплав традиційної російської і української культури, яка була принесена сюди вихідцями з села, з культурою інших народів, а також культурою елітарною, що прийшла у Юзівку разом з технічною інтелігенцією, вчителями, лікарями, європейськими спеціалістами і управляючими заводів і фабрик. При цьому споконвічна культура греків, євреїв, волохів, татар, казаків, англійців, так само як і українців або росіян з роками все більше ставала екзотикою і була пов'язана з ностальгією за своєю малою або великою батьківщиною, а в Донбасі народжувалась нова культура, в якій перевищують залежно від специфіки заселення території лише елементи первинної культури, що забезпечують колорит району, місту, селищу або іншому населеному пункту.

периодическая печать. Первая газета появилась в годы первой русской революции. Называлась она «Известия Совета рабочих депутатов Юзовского района» и издавалась в 1905 году. В годы первой мировой войны стала издаваться газета «Телеграммы», которая выходила с 1914 по 1916 годы. После победы Февральской революции в 1917 г. в Юзовке стали выходить три газеты, причем «Известия Совета рабочих депутатов» издавалась за счет средств Новороссийского акционерного общества; орган местной организации эсеров «Клич народа» финансировали местные предприниматели, а газету «Донецкая мысль» издавал юзовский миллионер Альтшулер, член Социалистической еврейской рабочей партии.

В Юзовке стала формироваться уникальная по своему значению для будущего развития культура — не патриархальная и идиллически-крестьянская, а динамичная, устремленная в цивилизацию, с ее тягой к образованию и коллективизму, постоянным изменениям и одновременно устойчивости, построенная на взаимовлиянии, терпимости ко всем культурным и национальным традициям. Однако эта культура должна была складываться не тысячелетиями, а практически мгновенно, испытывая многообразные социальные перегрузки, проходя через жестокие исторические жернова кризисов, погромов и революций, психологической ломки и дискомфорта.

В Донбассе произошел своеобразный сплав традиционной русской и украинской культуры, которая была принесена сюда выходцами из деревни, с культурой других народов, а также культурой элитарной, принесенной в Юзовку технической интеллигенцией, учителями, врачами, европейскими специалистами и управляющими заводов и фабрик. При этом исконная культура греков, евреев, волохов, татар, казаков, англичан, равно как и культура русских или украинцев, с годами все больше становилась экзотикой и была связана с ностальгией по своей малой или большой родине, а в Донбассе зарождалась новая культура, в которой преобладали в зависимости от специфики заселения лишь элементы первичной культуры, обеспечивающие колорит району, городу, поселку или другому населенному пункту.

Факти, документи і коментарі

Факты, документы и комментарии

1. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. — СПб.: изд. А.Ф.Девриена. — (В пер.). Т. 14: Новороссия и Крым. — 1910. — 983 с.

«Около Юзовских каменноугольных копей и заводов в настоящее время имеется целый заводской город, в нем насчитывается по переписи 1897 г. 34 799 душ, а население его достигает 40 тыс. жителей. Здесь имеется 6 церквей, больница, 3 аптеки (1 заводская), 4 училища, 4 библиотеки и театр.

Верстах в 6 к северо-западу от Юзовки и в 13 км к югу от Ясиноватой располагается железнодорожная станция Юзово с грузооборотом до 25,5 млн. пуд.» (с. 841).

2. Донецкий областной государственный архив. Ф. 10, оп. 1, д. 5, л. 65.

«Этнический состав населения поселка, а затем города Юзовки к началу XX века был пестрым: русские — 31 952, евреи — 9 934, украинцы — 7 086, поляки — 2 120, белорусы — 1 465, армяне — 421, татары — 334, греки — 334, казахи — 130, англичане — 101, цыгане — 96, немцы — 70. Всего в Юзовке в этот период проживало 54 718 человек 37 национальностей».

3. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — 35с.

«Кроме издавна живших в губернии раскольников, в некоторых торговых селениях, так, например, при заводе Новороссийского общества, в Бахмутском уезде, проживает по одному и более семейства старообрядцев, но проживают они, как люди торговые, временные...» (с. 22).

Спорт як спосіб життя

Спорт как образ жизни

Важливою складовою культури Юзівки став спорт. Власне для юзівців, а пізніше для донеччан спорт був не просто культурою, а способом життя й існування. Як правило, дух спорту в Донбасі витає не тільки над стадіонами і спортивними майданчиками, але й далеко за їх межами.

У Донбасі спорт люблять... Джерела цієї любові — історична пам'ять про часи Юза, коли починав зароджуватись юзівський футбол, і дійсність важкої небезпечної праці із загостреним відчуттям життя з його боротьбою, емоціями і поразками, взаємовиручкою і взаємопідтримкою.

Спочатку спорт у Юзівці був екзотикою для великої кількості вчорашніх селян, які працювали на Юзівському металургійному заводі і шахтах Новоросійського товариства. Вони могли тільки спостерігати, як англійська еліта — управляючі, інженери і спеціалісти — грають у футбол, теніс, гольф або їздять на «самокатах» (велосипедах). Для заняття спортом не було ні грошей, ні технічних умов, ні відповідної культури. Але азарт, прагнення до самовдосконалення, зростаюча робітничая гордість змушували молодь з ентузіазмом першопродців «ганяти м'яча», набитого ганчірками, або займатись атлетикою на непристосованих майданчиках, у полі чи в землянках. Звичайно, вони копіювали своїх «хазяїв», але йшли й далі у своєму прагненні бути сильнішими, розумнішими і впевненішими.

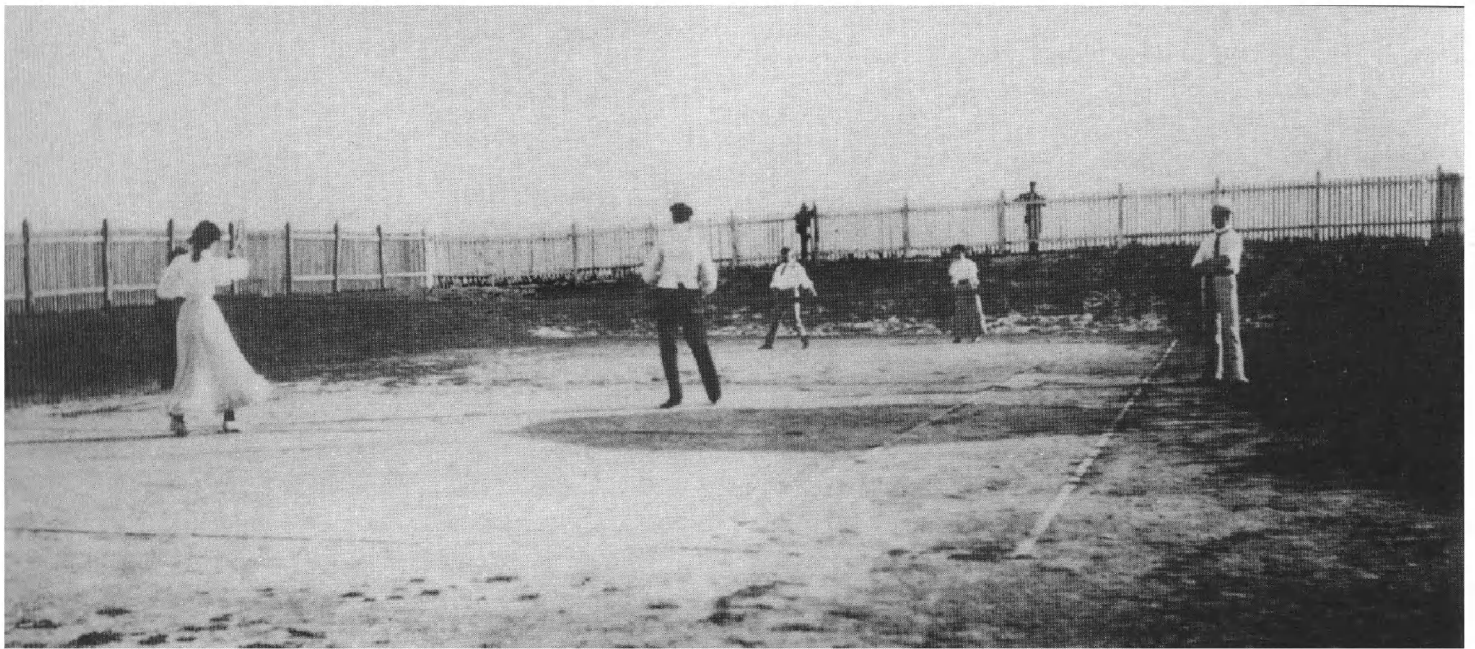
Історія юзівського спорту — це історія двох його напрямків — англійського, який був первинним, каталізуючим моментом, і масового, робітничого, що став невід'ємною частиною способу життя промислового міста. Ці дві гілки, існуючи паралельно, у майбутньому настільки зрослися, що через півстоліття, оцінюючи гру флагману донецького футболу команду «Шахтар», багато хто із знавців бачив у ній «англійський стиль». Ось

Важной составляющей культуры Юзовки был спорт. Собственно для юзовцев, а позднее для дончан спорт стал не просто культурой, а способом жизни и существования. Как правило, дух спорта в Донбассе витает не только над стадионами и спортивными площадками, но и далеко за их пределами.

В Донбассе спорт любят... Источники этой любви — историческая память о временах Юза, когда начал зарождаться юзовский футбол, и реальность тяжелого опасного труда с обостренным ощущением жизни с ее борьбой, эмоциями, победами и поражениями, взаимовыручкой и взаимоподдержкой.

Сначала спорт в Юзовке был экзотикой для вчерашних крестьян, которые работали на Юзовском металлургическом заводе и шахтах Новороссийского общества. Они могли только наблюдать, как английская элита — управляющие, инженеры и специалисты — играют в футбол, теннис, гольф или катаются на «самокатах» (велосипедах). Для занятий спортом не было ни денег, ни технических условий, ни соответствующей культуры. Однако азарт, стремление к самосовершенствованию, возрастающая рабочая гордость заставляли молодежь с энтузиазмом первопродцев «гонять мяч», набитый тряпками, или заниматься атлетикой на неприспособленных площадках в поле или землянках. Конечно, они копировали своих «хозяев», но шли дальше в своем стремлении быть сильнее, умнее и увереннее.

История юзовского спорта — это история двух его направлений — английского, которое было первичным, и массового, рабочего, которое стало неотъемлемой частью способа жизни промышленного города. Эти две ветви, сосуществуя параллельно, в будущем настолько переплелись, что через полстолетия, оценивая игру флагмана донецкого футбола команды «Шахтер», многие из знатоков

*Тенісний корт.
Теннисный корт.*

як про це писав футбольний оглядач Мартин Мержанов у 60-ті роки ХХ століття: «Манерою гри «Шахтар» нагадує англійський клуб ... — команду, яка грамотно використовує силові прийоми, володіє раціональною (типовою для північних команд) технікою і довгими точними передачами, які дозволяють їй гостро атакувати ...».

На жаль, про історію становлення спорту в англійській колонії Новоросійського товариства і його організаторів невідомо майже нічого, крім загальних фраз про те, що англійці неохоче залучали робітників Юзівки до своїх занять спортом.

Зате відомо про організаторів і засновників фізичної культури і спорту серед простого населення Юзівки. Цей власне «юзівський» напрямок розвитку спорту починається з 1900 року і пов'язаний з іменами російського гірничого інженера Валер'яна Данчича і робітника Артема Філіна.

Саме в цьому році Данчич отримав дозвіл займатись важкою атлетикою у приміщенні школи Новоросійського товариства. За свої кошти він придбав необхідний інвентар, і незабаром серед робітників заводу почала діяти перша у Донбасі секція важкої атлетики.

За його ініціативою і при підтримці Новоросійського товариства у 1900—1901 рр. у Юзівці будується один з кращих циклодромів (велотреків) у Росії. Його бетонне покриття з довжиною доріжок 0,5 версти дозволяло проводити тут

увидели в ней «английский стиль». Вот как об этом писал футбольный обозреватель Мартын Мержанов в 60-е годы ХХ столетия: «Манерой игры «Шахтер» напоминает английский клуб... — команду, которая грамотно использует силовые приемы, владеет рациональной (типичной для северных команд) техникой и длинными точными передачами, позволяющими ей остро атаковать...».

К сожалению, об истории становления спорта в английской колонии Новороссийского общества и его организаторах неизвестно почти ничего, кроме общих фраз о том, что англичане неохотно вовлекали рабочих Юзовки в спортивную жизнь.

Зато известно об организаторах и основателях физической культуры и спорта среди простого населения Юзовки. Это собственно «юзовское» направление развития спорта начинается в 1900 году и связано оно с именами русского горного инженера Валерьяна Данчича и рабочего Артема Филина.

Именно в этом году Данчич получил разрешение заниматься тяжелой атлетикой в помещении школы Новороссийского общества. За свои деньги он приобрел необходимый инвентарь, и вскоре среди рабочих завода стала функционировать первая в Донбассе секция тяжелой атлетики.

По его инициативе и при поддержке Новороссийского общества в 1900—1901 гг. в Юзовке строится один из лучших в России циклодромов

Юзовка. Прудь №1 Новоросійск. Общества — Lac No.1 de la New Russia Co. Jousoffka.
 Сер. I № 14. Издаііе Э. Кречмера въ Юзовкѣ. *We have 3 large lakes H.S.F.*

На міському ставку.
 На городском пруду.

змагання загальноросійського й міжнародного рівнів, а в Юзівці створити Юзівське велосипедно-атлетичне товариство (ЮВАТ). Розпорядниками цього товариства були О. Подгайський і С. Адріанопольський, причому перший з них довгий час вважався лідером серед юзівських велосипедистів, таких як Демченко, Гаєт, Шпатюков, Мурін. Юзівський циклодром бачив на своїх треках виступи чемпіонів світу Метрова (Франція) і Бутилкина (Росія). Звичайно, що цей вид спорту був привілейованим: по-перше, для занять у товаристві ЮВАТ треба було сплачувати досить високий внесок, а, по-друге, тренування здійснювались тільки на власному велосипеді. На відміну від секції важкої атлетики, велоспортом займались в основному інженери і службовці Новоросійського товариства.

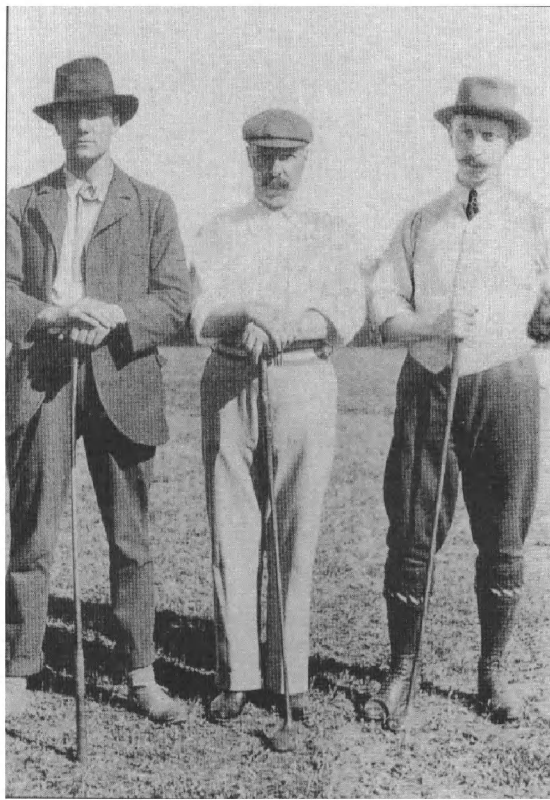
Між тим і велотрек, і гурток важкої атлетики після подій 1903—1905 рр. було ліквідовано, тому що в організації страйку на металургійному заводі приймав участь і гірничий інженер, дворянин Валер'ян Данчич. Його спочатку вислають із Юзівки у Горлівку, а потім за вироком військового суду 7 листопада 1908 року засуджують до каторжних робіт.

Справа у тому, що об'єднання робітників і службовців у спортивні секції були не просто

(велотреков). Его бетонное покрытие с длиной дорожек 0,5 версты позволяло проводить здесь соревнования общероссийского и международного уровня, а в Юзовке создать Юзовское велосипедно-атлетическое общество (ЮВАО). Распорядителями этого общества были А. Подгайский и С. Адрианопольский, причем первый из них считался лидером среди юзовских велосипедистов, таких как Демченко, Гаєт, Шпатюков, Мурін. Юзовский циклодром видел на своих треках выступления чемпионов мира Метрова (Франция) и Бутилкина (Россия). Естественно, что этот вид спорта был привилегированным: во-первых, для занятий в обществе ЮВАО необходимо было уплачивать довольно высокий взнос, а, во-вторых, тренировки осуществлялись только на собственных велосипедах. В отличие от секции тяжелой атлетики, велоспортом занимались в основном инженеры и служащие Новороссийского общества.

Между тем и велотрек, и кружок тяжелой атлетики после событий 1903—1905 гг. были ликвидированы, потому что в организации стачки на металлургическом заводе принимал участие и горный инженер, дворянин Валерьян Данчич. Его сначала высылают из Юзовки в Горловку, а потом по приговору военного суда 7 ноября 1908 года ссылают на каторжные работы.

Гольф.
Гольф.

об'єднаннями за інтересами — вони були свідомим високим рівнем культури і свідомості робітничих мас, які гостріше відчували соціальні процеси і за якими йшли люди.

Ось чому після ліквідації велотреку масовий спорт у Юзівці не вмер. Більше того, тут стали створюватись і робітничі спортивні гуртки. Перший такий універсальний гурток (тут займались і боротьбою, і штангою, і гімнастикою, і звичайним футболом) організували молоді робітники металургійного заводу Артем Філін, Микола Рижков і Павло Загоруйко. Колектив цієї спортивної секції швидко виріс з дванадцяти до тридцяти осіб. Займались атлети 2—3 рази на тиждень в орендованій землянці на колишній 19-й лінії (зараз вулиця Кальміуська). Лідером і душою гуртка був Артем Філін. Він був чемпіоном не тільки серед своїх товаришів, але й отримував перемоги у боротьбі з іноземними професіоналами: Петерсоном (чемпіоном Данії), Г.В. Едманом (чемпіоном Прибалтики), Филипом Ван Гаазом з Голландії та інш., які приїздили у Юзівку з показовими виступами.

1907 рік став для гуртка розгромним. Його заборонили у зв'язку з участю робітників-спортсменів у революційному русі. Філін як керівник

Дело в том, что объединения рабочих и служащих в спортивной секции были не просто объединениями по интересам — они являлись свидетельством высокого уровня культуры и сознательности рабочих масс, которые острее ощущали социальные процессы и за которыми шли люди.

Вот почему после ликвидации велотрека массовый спорт в Юзовке не умер. Более того, здесь стали создаваться и рабочие спортивные кружки. Первый такой универсальный кружок (здесь занимались и борьбой, и штангой, и гимнастикой, и футболом) организовали молодые рабочие металлургического завода Артем Филин, Николай Рыжков и Павел Загоруйко. Коллектив этой спортивной секции быстро вырос с двенадцати до тридцати и более человек. Занимались атлеты 2—3 раза в неделю в арендованной землянке на бывшей 19-й линии (сейчас улица Кальмиусская). Лидером и душой кружка был Артем Филин. Он был чемпионом не только среди своих товарищей, но и побеждал на ковре иностранных профессионалов: Петерсона (чемпиона Дании), Якобсона, Г.В. Эдмана (чемпиона Прибалтики), Филипа Ван Гааза из Голландии и др., которые приезжали в Юзовку с показательными выступлениями.

1907 год стал для кружка разгромным. Его зап-

Валер'ян Данчич. 1904 р.
Валерьян Данчич. 1904 г.

гуртка змушений був звільнитись з заводу і, переселившись на лівий берег річки Кальміус, так звану область Війська Донського, влаштуватися слюсарем механічних майстерень Риковського рудника. Але спортивною діяльністю і спортом Артем займатись не припинив. Навпаки, із створення ним футбольної команди «Вперед», яка потім стала називатись «Кальміусом», почався новий етап у розвитку юзівського футболу і спортивного руху взагалі.

Справа у тому, що це була перша команда, котра виникла за територіальним (спочатку її називали «дикою», як і багато інших, які з'явилися під впливом «Кальміусу»: «Пастуховка», «Ветка», «Смолянка» тощо), а не виробничим принципом. Внаслідок цього, по-перше, склад таких команд став демократичним, по-друге, сильнішим, мобільнішим й універсальнішим, по-третє, на них не могла безпосередньо впливати адміністрація шахт і заводів, що робило їх організаційно вільними і в деякій мірі невідконтрольними.

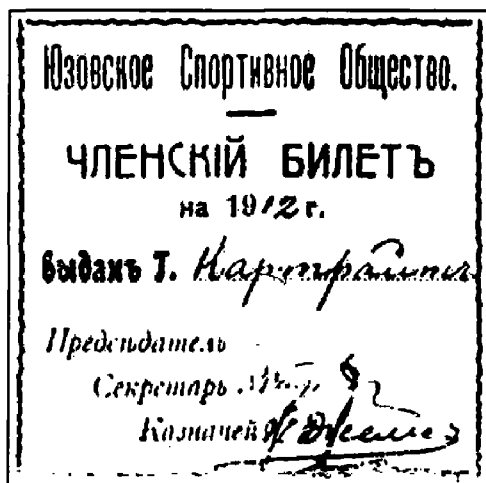
Це в решті-решт стимулювало чиновництво та адміністрацію до створення масових спортивних об'єднань у межах селища, міста, регіону і країни.

Проте це сталося у 1908—1911 рр., але до цьо-

ретили в зв'язи з участієм робочих-спортсменів в революційному русі. Філін як керівник кружка вимушений був уволитись з заводу і, переселившись на лівий берег Кальміуса, так названу область Войска Донського, устроїться слесарем механічних майстерень Риковського рудника. Однак спортивною діяльністю і спортом Артем займатись не перестав. Наоборот, з організації ім футбольної команди «Вперед», котра потім стала називатись «Кальміусом», почався новий етап у розвитку юзовського футболу і спортивного русі взагалі.

Дело в том, что это была первая команда, которая возникла по территориальному (сначала ее называли «дикой», как и множество других, которые появились под влиянием «Кальмиуса»: «Пастуховка», «Ветка», «Смолянка» и т.д.), а не производственному признаку. В результате, во-первых, состав таких команд стал демократичнее, во-вторых, сильнее, мобильнее и универсальнее, в-третьих, на них не могла непосредственно влиять администрация шахт и заводов, что делало их организационно свободными и в какой-то мере неподконтрольными.

Это в конце концов стимулировало чиновничество и администрацию к созданию массовых

Членський квиток Юзівського спортивного товариства.
Членский билет Юзовского спортивного общества.

го у Юзівці вже були команди, що створювалися із числа робітників на противагу «англо-бельгійських». Одна з них, найбільш відома, носила назву «Невдачна». Її організував Іван Невдачний з робітників рейкопрокатного цеху металургійного заводу, де працював службовцем. Ця команда частіше всього перемагала, поки не зустріла серйозного «дикого» суперника — команду «Кальміус». У поєдинках з «кальміусцями» А. Філіним, М. Рижковим, Є. Голощаповим, С. Литвиновим, Г. Мощевим, Я. Надточієм, М. Тихоновим, О. Надточієм, І. Свиридовським, І. Чухновим, І. Ящиковим форварди «Невдачної» Іван Заварнов і Антон Щербаков були безсильними. І це не випадково. Крім зазначених вище причин, команда «Кальміус» мала ще одну перевагу: граючий тренер команди Артем Андрійович Філін обов'язково займався з гравцями боротьбою і важкою атлетикою, привчав їх до вивчення спортивної літератури з власної бібліотеки. Саме у межах цього універсального спортивного гуртка Філін вперше у Донбасі провів офіційне змагання борців, враховуючи їх вагові категорії.

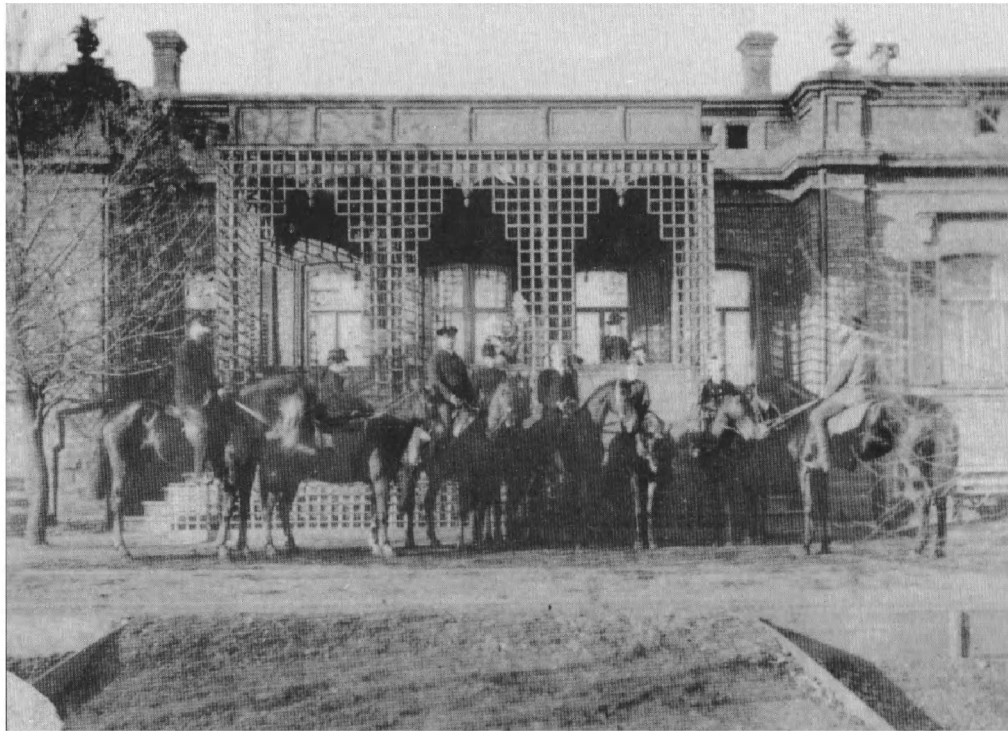
Щоправда, крім робітничого гуртка у Юзівці діяла ще школа важкої атлетики власника одного з публічних будинків, колишнього циркового атлета Скопко-Штрума, який за гроші проводив теоретичні консультації з французької боротьби і фізичних вправ з важкої атлетики.

Така різноплановість спортивного руху обумовила створення у селищі спортивного товариства на суворих статутних засадах. Третього

спортивних об'єдинень в черте поселка, города, региона и страны.

Впрочем, это произошло в 1908—1911 гг., но до этого в Юзовке уже были команды, которые создавались из числа рабочих в противовес «англо-бельгийским». Одна из них, наиболее известная, носила название «Неудачная». Ее организовал Иван Неудачный из рабочих рельсопрокатного цеха металлургического завода, где он работал служащим. Эта команда побеждала чаще всего, пока не встретила серьезного «дикого» соперника — команду «Кальмиус». В поединке с «кальмиусцами» А. Филиным, Н. Рыжковым, Е. Голощаповым, С. Литвиновым, Г. Мощевым, Я. Надточием, Н. Тихоновым, А. Надточием, И. Свиридовским, И. Чухновым, И. Ящиковым форварды «Неудачной» Иван Заварнов и Антон Щербаков были бессильными. И это не случайно. Кроме указанных выше причин, команда «Кальмиус» имела еще одно преимущество: играющий тренер команды Артем Андреевич Филин обязательно занимался с игроками борьбой и тяжелой атлетикой, приучал их к изучению спортивной литературы из собственной библиотеки. Именно среди членов этого универсального спортивного кружка Филин впервые в Донбассе провел официальные соревнования борцов, учитывая весовые категории.

Справедливости ради, следует отметить, что кроме рабочего кружка в Юзовке действовала еще школа тяжелой атлетики владельца одного из публичных домов, бывшего циркового атлета Скопко-Штрума, который за деньги проводил теорети-

Скачки.

Скачки.

жовтня 1911 року виконуючий обов'язки катеринославського генерал-губернатора камер-юнкер Татищев підписав «Статут Юзівського спортивного товариства». Статут був настільки демократичним, що йому можна позаздрити і сьогодні: керівні органи товариства обирались на загальних зборах, п'ять членів товариства могли запропонувати і вимагати екстренних зборів з будь-якого питання, спорткомітет міг бути переобраним достроково, комітет і ревізійна комісія (штатні органи) несли повну відповідальність перед загальними зборами. Щоправда, діяльність товариства при організації масових заходів повинна була здійснюватись тільки з дозволу поліції, а для членів товариства передбачався досить великий для робітника і за тих часів щорічний внесок у розмірі 5 крб.

Першою футбольною командою Юзівського спортивного товариства, організованою ще у 1910 році, стала команда металургійного заводу. Вона складалась в основному з англійських службовців. Відомий її склад: Джеймс, Лаз, Челескі, Локс, Волошинов, Буткевич, Грищенко, Горбаті, Амстронг, Гау, Мармазов, Атвуд, Ташейт, Віскін, Дорре, Масленников (чемпіон Донбасу з футболу 1913 року, учасник 2-го чемпіонату Російської імперії, після революції — перший голова Юзів-

ческие консультації по французской борьбе и физическим упражнениям по тяжелой атлетике.

Такая разноплановость спортивного движения обусловила создание в поселке спортивного общества на строгих уставных началах. Третьего октября 1911 года исполняющий обязанности Екатеринославского генерал-губернатора камер-юнкер Татищев подписал «Устав юзовского спортивного общества». Устав был настолько демократичным, что ему можно позавидовать и сегодня: руководящие органы общества избирались на общем собрании, пять членов общества могли предложить и потребовать экстренное собрание по любому поводу, спорткомитет мог быть переизбран досрочно, комитет и ревизионная комиссия (штатные органы) несли полную ответственность перед общим собранием. Правда, деятельность общества, касающаяся массовых мероприятий, могла осуществляться только по разрешению полиции, а для членов общества предусматривался довольно высокий для рабочего того времени ежегодный взнос в размере 5 рублей.

Первой футбольной командой Юзовского спортивного общества, созданной еще в 1910 году, стала команда металлургического завода. Она состояла в основном из англичан. Известен и ее состав: Джеймс, Лаз, Челески, Локс, Волошинов, Бут-

*Футбольна команда Юзівського спортивного товариства (1912 р.)
Футбольная команда Юзовского спортивного общества (1912 г.)*

ського робітничого спорттовариства і чемпіон Донецька з конькобіжного спорту).

До періоду 1911—1913 рр. відноситься початок міжміських зустрічей з футболу, ініціатором яких були члени спортивного товариства, що складалося, як правило, з іноземних службовців. Такі зустрічі між командами Юзівки, Дружківки, Костянтинівки, Краматорська, Маріуполя, Харкова виявили безперечного лідера — команду Юзівського металургійного заводу.

Футбол як вид спорту охоплював все більшу аудиторію. Ось чому 6 січня 1912 року за ініціативою спортивних товариств Петербурга, Москви, Києва, Одеси, Севастополя у Росії був створений Всеросійський футбольний союз (ВФС), який у цьому ж році став членом ФІФА. У вересні-жовтні Всеросійським футбольним союзом був проведений перший чемпіонат Росії, переможцем якого стали футболісти Петербурга.

Юзівка, незважаючи на те, що вона вважалась селищем, поступово набувала слави футбольного міста, яке на рівних могло сперечатися з командами Одеси, Харкова, Миколаєва, Києва. Треба було тільки відійти від виробничого принципу побудови команд і створити міську команду на демократичних засадах. І така команда була створена весною 1913 року, яка мала право брати участь в офіційних змаганнях. До цього 13

кевич, Грищенко, Горбати, Амстронг, Гау, Мармазов, Атвуд, Ташейт, Вискин, Дорре, Масленников (чемпіон Донбасса по футболу 1913 года, учасник 2-го чемпіоната Російської імперії, після революції — перший голова Юзовського робочого спортивного товариства і чемпіон Донецька по конькобежному спорту).

К періоду 1911—1913 гг. относится начало междугородних встреч по футболу, инициатором которых были члены спортивного общества, состоящего в основном из иностранных служащих. Такие встречи между командами Юзовки, Дружковки, Константиновки, Краматорска, Мариуполя, Харькова определили, безусловно, лидера — команду Юзовского металлургического завода.

Футбол как вид спорта охватывал все большую аудиторию. Вот почему в январе 1912 года по инициативе спортивных обществ Петербурга, Москвы, Киева, Одессы, Севастополя в России был создан Всероссийский футбольный клуб (ВФС), который в том же году стал членом ФИФА. В сентябре-октябре Всероссийским футбольным клубом был проведен первый чемпионат России, победителями которого стали футболисты Петербурга.

Юзовка, несмотря на то, что она считалась поселком, постепенно приобретала славу футбольного города, который на равных мог соперничать с командами Одессы, Харькова, Николаева, Киева.

квітня 1913 року була заснована «Донецька футбольна ліга», яка розробила умови розиграння першого Кубка Донбасу. Перший матч за цей кубок відбувся 11 травня 1913 року в Юзівці. Юзівська команда, у якій грали вже не тільки англійці, але й російські робітники К. Масленников і Г. Мармазов, виграла матч у поєдинку з дружківськими футболістами з рахунком 2:1. Юзівка стала переможцем турніру.

У тому ж таки році Донецька ліга була прийнята до Всеросійського футбольного союзу, що й дозволило команді Юзівки брати участь у 2-й першості Росії з футболу. «Новачок» впевнено стартував, розгромивши у першій грі команду Ростова з рахунком 5:1, але у чвертьфіналі поступився команді з Харкова, з рахунком 0:4. Щоправда, 2-й чемпіонат був визнаний недійсним, бо у команді Одеси, переможця змагання, було у складі 4 іноземці замість дозволених 3-х. До речі, у юзівців їх було шість.

Не розіграли в 1914 році і Кубок Донбасу — перешкодила перша світова війна.

У передреволюційний і особливо післяреволюційний періоди у Юзівці, і, ширше, у Донбасі спорт все більше набуває масовості, а у футболі чітко формуються три напрямки: територіальний (збірні міст), виробничий (збірні підприємств і галузей), юнацький.

У цих же напрямках юзівські клуби і товариства завжди були у числі лідерів. Але особливою популярністю у юзівців у радянські часи, як і раніше, незмінно користувався футбол, а серед футбольних команд — команда Юзівського металургійного заводу (після революції клубу ім. Леніна).

Ми зупиняємо свою розповідь на 1923 році, бо з 1924 року мова буде йти про сталінський і донецький спорт. Так от, у 1923 році Донбас мав найбільшу кількість спортивних клубів і команд серед міст України: клубів — 54, команд — 92 (порівняйте ці цифри з найближчим суперником — містом Харковом: клубів — 32, команд — 59).

Показово, що саме ці два міста, Юзівка і Харків, зустрілися в 1923 р. у фіналі першості України з футболу. Фінальна гра і додатковий час не виявили переможця, рахунок залишився

Необходимо было только отойти от производственного принципа организации команды и создать городскую команду на демократических началах. И такая команда была создана весной 1913 года, она приобрела право участвовать в официальных соревнованиях. До этого 13 апреля 1913 г. была основана «Донецкая футбольная лига», которая разработала условия розыгрыша первого Кубка Донбасса. Первый матч на этот кубок состоялся 11 мая 1913 года в Юзовке. Юзовская команда, в составе которой играли теперь не только англичане, но и российские рабочие К. Масленников и Г. Мармазов, выиграла матч с дружковскими футболистами со счетом 2:1. Юзовка стала победителем турнира.

В этом же году Донецкая лига была принята во Всероссийский футбольный союз, что и позволило команде Юзовки участвовать во 2-ом первенстве России по футболу. «Новичок» уверенно стартовал, разгромив команду Ростова со счетом 5:1, но в четвертьфинале уступил команде Харькова со счетом 0:4. Правда, 2-ой чемпионат был признан недействительным, так как в команде Одессы, победителя чемпионата, было 4 иностранца вместо разрешенных 3-х. Кстати, у юзовцев их было шесть.

Не разыграли в 1914 году и Кубок Донбасса — помешала первая мировая война.

В предреволюционный и особенно в послереволюционный периоды в Юзовке и, шире, в Донбассе спорт все больше приобретал черты массовости, а в футболе четко обозначились три направления: территориальное (сборные городов), производственное (сборные предприятий и отраслей) и юношеское.

Во всех этих направлениях юзовские клубы и общества были в числе лидеров. Однако особенной популярностью у юзовцев в советский период, как и раньше, неизменно пользовался футбол, а среди футбольных команд — команда Юзовского металлургического завода (после революции клуба им. Ленина)...

Мы останавливаем свой рассказ на 1923 годе, так как с 1924 года речь должна идти о сталинском и донецком спорте. Так вот, в 1923 году Донбасс имел наибольшее количество спортивных клубов и команд среди городов Украины: клубов — 54,

нічийним 1:1, і лише у повторному матчі перемогу одержали харків'яни з рахунком 5:1.

Юзівську команду знову ж таки представляли футболісти клубу ім. Леніна. У її складі на той час було вже майже сто процентів юзівців — робітників заводів і шахт: Т. Прохоров, А. Головнєв, О. Щербаков, Ф. Єпіфанцев, О. Безкровний, І. Алексєєв, Я. Головнєв, К. Дощечкін, М. Єгоров, М. Навольнєв, І. Петров, В. Разогренов, М. Зотов, Е. Даар.

Спорт став не екзотикою, не мрією — він став для багатьох мешканців міста способом життя...

команд — 92 (для сравнения: ближайший соперник — город Харьков имел 32 клуба и 59 команд).

Показательно, что именно эти два города, Юзовка и Харьков, встречались в 1923 году в финале первенства Украины по футболу. Финальная игра и добавочное время не выявили победителя: счет продолжал быть ничейным 1:1, и лишь в повторном матче победу одержали харьковчане со счетом 5:1.

Юзовскую команду опять-таки представляли футболисты клуба им. Ленина. Ее состав на этот раз был почти на сто процентов сформирован из юзовцев — рабочих заводов и шахт: Т. Прохоров, А. Головнєв, А. Щербаков, И. Алексєєв, Ф. Епіфанцев, А. Бєскровний, Я. Головнєв, К. Дощечкін, Н. Єгоров, М. Навольнєв, И. Петров, В. Разогренов, Н. Зотов, Э. Даар.

Спорт стал не экзотикой, не мечтой — он стал для многих горожан образом жизни...

Факти, документи і коментарі

Факты, документы и комментарии

I. СТАТУТ ЮЗІВСЬКОГО СПОРТИВНОГО ТОВАРИСТВА — ЮЗІВКА : ТИПОГРАФІЯ БЕЛІКОВА, 1911.

I. УСТАВ ЮЗОВСКОГО СПОРТИВНОГО ОБЩЕСТВА — ЮЗОВКА: ТИПОГРАФИЯ БЕЛИКОВА, 1911.

1. Цели общества, его права и обязанности.

§1. Юзовское спортивное общество имеет целью: а) содействовать развитию и распространению среди членов всякого рода спорта, спортивных игр, гимнастики, фехтования и проч. видах укрепления и восстановления здоровья.

§2. Для достижения означенных целей О-во имеет право: а) устраивать все необходимое для занятий и изучения всех видов спорта, в особом помещении или на открытом воздухе; б) устраивать отдельные чтения и лекции по вопросам, относящимся до целей О-ва; в) устраивать всевозможные игры, экскурсии, упражнения и состязания публичные и непубличные, а равно и всякого рода развлечения для членов Об-ва.

Примечание. Устройство публичных состязаний и проч., допускается не иначе, как с разрешения начальника местной полиции;

г) приобретать движимое и недвижимое имущество;

д) издавать обязательные для членов, гостей и служащих правила и инструкции.

Примечание. Правила и инструкции, издаваемые Обществом, должны быть в точности согласованы с действующими узаконениями и правительственными распоряжениями;

е) искать и отвечать по делам О-ва перед судом в лице комитета, который выдает доверенность или одному из членов, или лицу, имеющему право ходатайствовать в судах.

2. Состав общества.

§3. Общество состоит из: а) почетных членов; б) действительных членов; в) членов соревнователей; и г) разовых гостей.

§4. Почетными членами могут быть лица: а) оказавшие особые услуги Обществу и б) получившие известность в какой-либо отрасли спортивного дела.

§5. Действительными членами могут быть лица обоего пола, достигшие 21 года.

Примечание. В члены О-ва не допускаются: а) учащиеся в учебных заведениях; б) состоящие на действительной военной службе нижние чины и юнкера; в) подвергшиеся ограничению прав по суду.

§6. Членами соревнователями могут быть все лица, за исключением упомянутых в отделе б и в примечании к §5.

§7. Гостями могут быть все лица, желающие принять участие в игре, спорте и т. п., по рекомендации одного из членов Общества.

§8. Почетные члены избираются из числа лиц, указанных в §4, по предложению комитета общим собранием.

§9. Лицо, желающее вступить в общество, должно быть рекомендовано двумя членами. Комитет, собрав сведения о рекомендованном (по §5), подвергает его закрытой баллотировке на общем собрании членов О-ва.

Примечание. Все учредители О-ва считаются действительными членами.

3. Обязанности и права членов и гостей.

§10. Действительные члены и члены соревнователи делают взносы: а) единовременный, при вступлении в О-во, в размере двух рублей и б) ежегодный, в размере не менее 5 рублей, уплачиваемых ежемесячно, но не позднее 1-го июля.

Примечание 1. Каждый взнос может быть меньше одного рубля.

Примечание 2. При неуплате взносов до 1-го июля виновный лишается права принимать участие в делах О-ва... до уплаты долга и подвергается штрафу по 50 копеек за каждый просроченный месяц. Не погасившие долга до 1-го января считаются выбывшими из О-ва и принимаются вновь по баллотировке. Ко дню баллотировки долг должен быть погашен.

Примечание 3. Изменение размера ежегодных взносов может последовать по постановлению общего собрания.

§11. Почетные члены освобождаются от всяких обязательных взносов.

§12. Разовые гости делают одновременные взносы в размере, определяемом общим собранием на каждый год, но не менее 50 коп. за один день.

§13. Почетные члены пользуются всеми правами действительных членов.

§21. Если собрание, за неявкой достаточного количества числа членов не состоится, то назначается второе собрание, какое и считается состоявшимся в том случае, если явившихся членов, не принадлежащих к комитету, не менее десяти человек. Для решения же вопросов, перечисленных в §19 и на вторичном собрании требуется не менее 1/4 всех членов О-ва.

§22. Общие собрания бывают очередными и экстренными. Первые собираются один раз в год; экстренные же созываются

Комитетом или по собственной инициативе по письменному заявлению пяти членов О-ва; при этом в поданном заявлении должны быть указаны вопросы, подлежащие обсуждению общего собрания.

Примечание. Общее собрание созывается и по требованию ревизионной комиссии.

§23. Приглашения членов на все собрания делаются повестками, при этом на очередные не менее, как за 2 недели, а на экстренные — за неделю.

Примечание 1. Между первым несостоявшимся собранием и вторым, должен быть промежуток не менее недели и для экстренных — не менее 2-х дней.

Примечание 2. О дне, часе и месте собрания, а равно и в вопросах, подлежащих обсуждению, заблаговременно извещается местная полиция.

§24. На всех собраниях председательствует лицо, избираемое каждый раз собранием из своей среды, но не принадлежащее к членам Комитета и Ревизионной комиссии.

§25. Ведению общих собраний подлежат: а) выбор действительных и почетных членов и членов соревнователей, избрание членов Комитета и Ревизионной комиссии и кандидатов к ним; б) рассмотрение и утверждение годового отчета, сметы на предстоящий год; в) разрешение жалоб членов О-ва на Комитет; г) рассмотрение и утверждение всякого рода правил и инструкций; г) разрешение всякого рода вопросов, касающихся внутренней жизни О-ва и его деятельности, превышающих компетенцию Комитета и е) все вопросы, перечисленные в §19.

Примечание. Отчеты О-ва, а равно и все инструкции и правила общества, издаваемые Об-ом, по одобрению их общим собранием и напечатании, доставляются Екатеринбургскому губернатору, а также сообщаются сведения об изменении наличного состава членов Правления и Ревизионной комиссии.

6. Комитет общества

§26. Комитет О-ва состоит из 7-ми почетных и действительных членов О-ва, избираемых закрытой баллотировкой общим очередным собранием в начале каждого года, не позднее февраля месяца.

Примечание. Для избрания требуется абсолютное большинство голосов. В противном случае для лиц, не получивших такого большинства, в то же собрание производится перебаллотировка.

§27. Члены Комитета уже из своей среды избирают председателя, казначея, секретаря и других должностных лиц.

§28. К обязанностям Комитета относятся: а) прием и хранение всякого рода взносов и пожертвований; б) внесение на хранение в кредитные учреждения и получение из них сумм О-ва за подписью не менее трех членов Комитета, в том числе и казначея О-ва; в) расходование сумм О-ва на его нужды; г) сношения по делам О-ва с разными учреждениями и лицами; г) ведение отчетности и письмоводства; е) составление смет и годовых отчетов и предьявление их общим собраниям; ж) заведование всеми учреждениями, служащими и вообще всеми делами О-ва; з) наблюдение за исполнением устава и приведение в исполнение решений общих собраний; и) наем служащих и их увольнение; к) наем помещений, если О-во будет нуждаться в таковом; л) заключение от имени О-ва всякого рода договоров и выдача доверенностей; м) устройство всякого рода состязаний и игр, публичных и непубличных, экскурсий, чтений и лекций по вопросам, относящимся до целей О-ва, а равно всякого рода развлечений для членов О-ва и о) поддержание порядка и наблюдение за исполнением правил при всякого рода состязаниях и играх, собраниях и проч.

§29. Заседания Комитета созываются председателем, а в его отсутствие, в экстренных случаях, секретарем, по мере надобности или по своей инициативе, или по письменному заявлению не менее трех членов Комитета, и считаются состоявшимися при наличии четырех членов.

§30. Все вопросы решаются простым большинством голосов. При равенстве голосов председатель или его заместитель дает перевес.

§31. За целостность принадлежащих О-ву сумм и имущества отвечает: Комитет О-ва в полном составе и Ревизионная Комиссия.

7. Ревизионная комиссия

§32. Ревизионная комиссия состоит из трех членов, избираемых общим собранием из членов О-ва, не входящих в состав Комитета.

§33. На обязанности Ревизионной Комиссии лежит постоянное наблюдение за счетоводством Комитета и проверка годовых отчетов. О всех замеченных неправильностях Комиссия докладывает ближайшему общему собранию, в экстренных же случаях Комиссия может требовать от Комитета созыва общего собрания, письменно изложив мотивы своего требования.

Примечание 1. При оставлении членом Комитета или Ревизионной комиссии своей должности, на его место заступает кандидат, получивший наибольшее число голосов, без баллотировки и несет его обязанности или до возвращения заменяемого им лица, или до срока избрания этого последнего.

Примечание 2. При недостатке кандидатов выборы должностных лиц могут быть проведены и среди года, когда выборы производят вновь.

8. Общие положения.

§34. Общество открывает свои действия со дня получения утвержденного устава, после чего созывает первое очередное собрание для избрания должностных лиц и решения прочих вопросов.

§35. Общество имеет печать с надписью: «Юзовское Спортивное Общество».

§36. В случае состоявшегося решения о закрытии О-ва собрание постановляет о дальнейшем назначении капиталов и имущества О-ва, оставшихся по удовлетворении всех обязательств. Постановление это производится в исполнение с разрешения г. Екатеринославского губернатора.

§37. О состоявшемся решении закрыть О-во Комитет доносит г. губернатору и публикует в Губернских ведомостях.

§38. В случае признанной О-вом необходимости изменений или дополнений устава, проект таковых представляется г-ну губернатору, для внесения в Губернское по делам об обществах и союзах присутствие.

§39. Протоколы общих собраний, касающиеся разъяснений и развития параграфов сего устава, имеют для членов О-ва обязательную силу, как все правила, издаваемые общими собраниями.

§40. Комитет обязан предоставлять г. губернатору годовой отчет в двух экземплярах.

§41. Комитет имеет право, с разрешения местной полиции, печатать для рассылки членам все издаваемые общими собраниями правила, инструкции, разъяснения и вообще все, что, по его мнению, следует довести до сведения всех членов О-ва.

§42. Лица, подписавшие проект настоящего устава, считаются членами учредителями Общества и вступают в него без баллотировки.

2. Таблица розыгрышу Кубка Донбасу з футболу 1913 р.

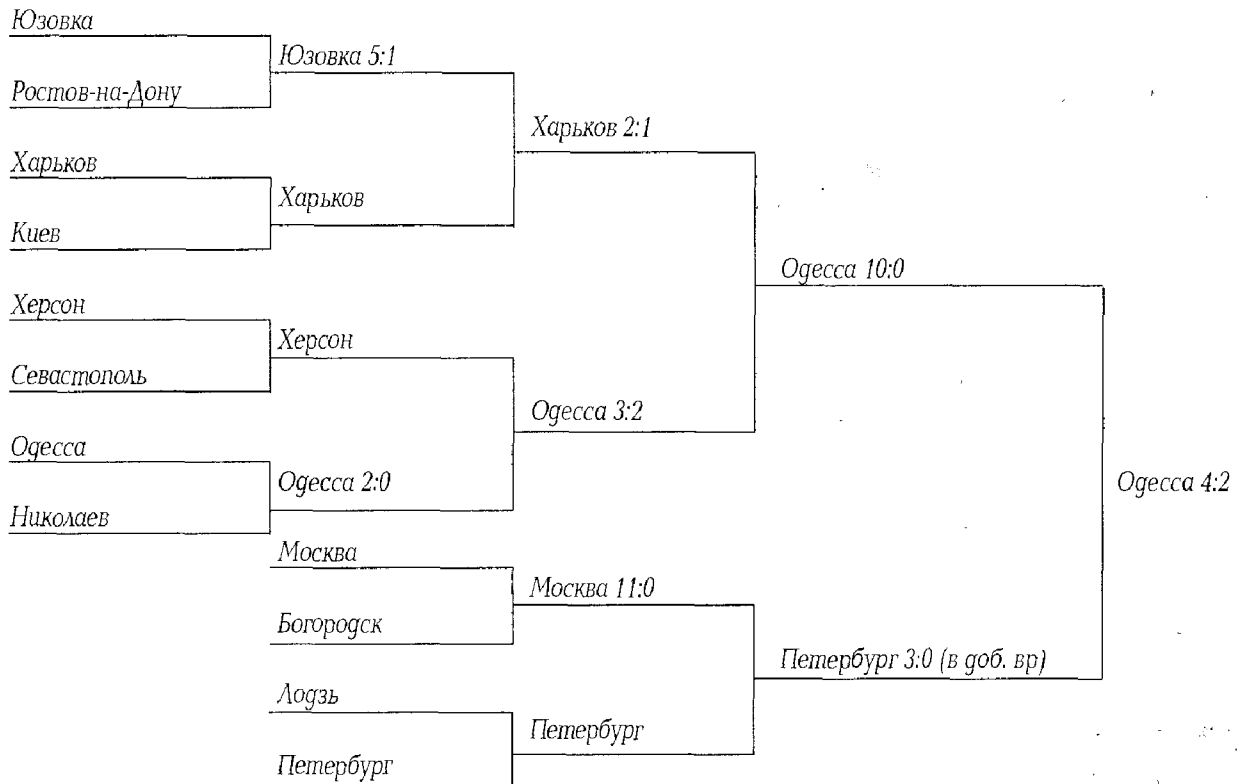
Таблица розыгрыша Кубка Донбасса по футболу 1913 г.

Команды игроков	1	2	3	4	Очки	Мячи	Место
1. Юзовка		2:1	1:0	2:1	11	12:3	1
		1:1	4:0	2:0			
2. Дружковка	1:2		0:0	9:0	7	18:9	2
	1:1		4:3	3:3			
3. Краматорск	0:1	0:0		6:1	3	11:13	3
	0:4	3:4		2:3			
4. Константиновка	1:2	0:9	1:6		3	8:24	4
	0:2	3:3	3:2				

3. II першість Російської імперії з футболу

II первенство Российской империи по футболу

(Сентябрь-октябрь 1913 года.)

4. **Протокол заседания комитета красной физкультуры.** Присутствовали: председатель комитета красной физкультуры Архипкин, секретарь Нехорошев, приглашенные спортсмены: Гил, Эдмунд, Масленников, Попов, Филин. От совпрофа — Лернер, от всеобуча — Ямпольский.

Повестка дня:

1. *Вопрос об организации.*

2. *О выделении ответственных инструкторов в спортсекции.*

Постановили:

1. *Изыскать средства для усовершенствования ледяного катка. Открыть каток к 1 января 1923 года.*

2. *Тяжелая атлетика — Филин.*

Сокольская секция — Эдмунд.

Легкая атлетика — Герасимов.

Футбол — Попов.

Конькобежцы — Масленников.

5. «Филин А.А. — хороший гиревик и техник французской борьбы. Преподает гантельную гимнастику, тяжелую атлетику, французскую борьбу. Заведует секцией физического воспитания при Центральном рабочем клубе Юзовки. Награжден Большим золотым жетоном Совета физкультуры».

«Петрушкин И.М. — молодой спортсмен. Как студент Донтехникума им. Артема организовал спортивные кружки. Около 200 человек занимались гантельной гимнастикой и легкой атлетикой. Корреспондент-организатор спортивного отдела газеты. Награжден серебряным жетоном». Подобные характеристики даны Ф.С.Эдмунду, М.В.Зайцеву и другим.

Так зароджувалось громадянське суспільство

Так зарождалось гражданское общество

Характер праці, особливості культури й побуту промислового центру Донбасу, прагнення до колективізму і згуртованості, досить високий рівень освіченості — усі ці фактори забезпечили стрімке зростання соціальної активності населення Юзівки.

Юзівські шахтарі першими в Донбасі виступили на захист своїх економічних інтересів. У лютому 1874 року вони висунули Джону Юзу вимогу підвищити заробітну плату. Підвищення розцінок шахтарі чекали два місяці, а 15 квітня 1874 року не вийшли на роботу. Страйкарі намагались притягнути на свій бік і робітників заводу, але адміністрація, щоб запобігти хвилюванням, напоїла високооплачуваних вальцювальників і спонукала їх на бійку з шахтарями, вчорашніми селянами. При цьому англійські службовці очолили штрейкбрехерів, які побити шахтарів. Страйк, таким чином, провалився.

Але через рік, 26 квітня 1875 року шахтарі знову почали вимагати затриманої заробітної плати, а через два дні не вийшли на роботу. У селищі почались хвилювання, які переросли у погроми кабаків і тракторів, де робітників нещадно обирали. Поліція не змогла припинити безчинства.

Прийшлося викликати армію. Дев'ятого квітня 1875 року у Юзівку прибув урядник з солдатами, і хвилювання припинились. Але все ж таки 1 травня 1875 року Джон Юз змушений був виплатити належну заробітну плату.

Страйки робітників і шахтарів Юзівки проходили й у 80-і—90-і роки XIX століття. П'ятнадцять тисяч шахтарів рушили до центру Юзівки. Щоб запобігти бунту, 3 серпня 1892 року до Юзівки прибуло два батальйони піхоти, а потім додатково ще три сотні козаків. Почались репресії. П'ятсот шахтарів було заарештовано, 190 покарані різками, 62 особи засуджені до каторги і

Характер труда, особенности культуры и быта промышленного центра Донбасса, стремление к коллективизму и сплоченности, достаточно высокий уровень образованности — все эти факторы обеспечили стремительный рост социальной активности населения Юзовки.

Юзовские шахтеры первыми в Донбассе выступили на защиту своих экономических интересов. В феврале 1874 г. они потребовали, чтобы Джон Юз увеличил заработную плату. Повышения расценок шахтеры ожидали два месяца, а 15 апреля 1874 г. не вышли на работу. Бастующие попытались привлечь на свою сторону и рабочих завода, однако, чтобы предотвратить забастовку, администрация напоила водкой высокооплачиваемых вальцовщиков и спровоцировала их на драку с шахтерами, главным образом, вчерашними крестьянами. Английские служащие возглавили штрейкбрехеров, которые избивали шахтеров. Забастовка, таким образом, провалилась.

Однако через год, 26 апреля 1875 г. шахтеры снова потребовали выплаты денег и спустя два дня не вышли на работу. В поселке начались волнения, которые переросли в погромы кабаков и тракторов, где рабочих безжалостно обирали. Полиция была бессильна остановить беспорядки.

Пришлось использовать армию. 29 апреля 1875 г. в Юзовку прибыл урядник с солдатами, и волнения прекратились. Однако 1 мая 1875 г. Джон Юз вынужден был выдать задержанную зарплату.

Забастовки рабочих и шахтеров проходили и в 80-е—90-е годы XIX века. В 1892 г., например, произошел «холерный бунт». Пятнадцать тысяч рабочих-шахтеров двинулись в центр Юзовки. Для предотвращения беспорядков 3 августа 1892 г. в Юзовку прибыло два батальона пехоты. А затем еще дополнительно три сотни казаков. Начались репрессии: пятьсот шахтеров были арестованы, 190 наказаны розгами, 62 человека приговорены

тюрми. Незважаючи на репресії, кінець 90-х років ознаменувався новим етапом розвитку робітничого руху.

У 1897—1898 роках організовано виступили тепер вже й металурги, які вимагали скорочення дванадцятигодинного робочого дня. Першого січня 1898 року вони залишили робочі місця на годину раніше. Поліцейські кордони були зменшені, і робітники вийшли на вулицю. Організованість і продуманість дій металургів примусили адміністрацію у лютому 1898 року встановити 10,5-годинний робочий день.

Боротьба робітників Юзівки з цього моменту ввійшла в нове русло. У значній мірі цьому сприяла діяльність соціал-демократів. Перші їх дії відносяться до літа 1898 року, коли у Ростові-на-Дону Донським Комітетом РСДРП на гектографі були віддруковані прокламації, які розповсюдились у Юзівці.

В цьому ж 1898 році у самій Юзівці була створена перша місцева організація загальноросійської політичної партії — марксистський гурток у доменному цеху заводу Новоросійського товариства. Її ядром стали робітники М. Кошеленко (Кошелев), О. Чернов, П. Карагодін, К. Крижановський та ін.

Незважаючи на поліцейські переслідування, соціал-демократи мали великий вплив на свідомість робітників. Проте слід відмітити, що серед соціал-демократів Юзівки досить стійкі позиції займали меншовики, які перевищували чисельно більшовиків.

Під керівництвом соціал-демократії у січні 1905 року металурги Юзівки першими у Донбасі відгукнулися на події Кривавої неділі і провели 17 січня страйк. Події розвивалися стрімко, і вже у першій половині грудня 1905 року була створена Юзівська Рада робітничих депутатів.

У роки першої російської революції 1905—1907 років у Донбасі, як і по всій країні, йшов процес формування місцевих відділень російських політичних партій. Різні прошарки суспільства визначали свої політичні симпатії. Наприклад, орган гірничопромисловців Півдня Росії газета «Гірничозаводський листок» у травні 1905 року надрукувала статтю «До питання про народ-

к каторге и тюремному заключению. Несмотря на репрессии, конец 90-х годов ознаменовался новым этапом в развитии рабочего движения.

В 1897—1898 гг. организованно выступили теперь уже и металлурги Юзовки, которые требовали сократить двенадцатичасовой рабочий день. Первого января 1898 г. они покинули рабочие места на час раньше. Полицейские кордоны были прорваны, и рабочие вышли на улицу. Организованность и продуманность действий металлургов заставили администрацию в феврале 1898 г. установить 10,5-часовой день.

Борьба рабочих Юзовки с этого момента вошла в новое русло. В значительной степени этому способствовала деятельность социал-демократов. Первые их действия относятся к 1898 г., когда в Ростове-на-Дону Донским комитетом РСДРП на гектографе были отпечатаны прокламации, которые распространились в Юзовке.

В том же 1898 году уже в самой Юзовке была создана первая местная организация общероссийской политической партии — марксистский кружок в доменном цехе завода Новороссийского общества. Ее ядром стали рабочие М. Кошеленко (Кошелев), А. Чернов, П. Карагодин, К. Крыжановский и другие.

Несмотря на полицейские преследования, социал-демократы оказывали существенное влияние на сознание рабочих. Следует также отметить, что в социал-демократической среде Юзовки довольно прочные позиции занимали меньшевики, которые в численном отношении превосходили большевиков.

Под руководством социал-демократов в январе 1905 г. металлурги Юзовки первыми в Донбассе откликнулись на события Кровавого воскресенья и провели 17 января стачку. События развивались стремительно, и уже в первой половине декабря 1905 г. был образован Юзовский Совет рабочих депутатов.

В годы первой российской революции 1905—1907 гг. в Донбассе, как и во всей стране, шел процесс формирования местных отделений российских политических партий. Различные слои общества определяли свои политические симпатии. Например, орган горнопромышленников Юга России

не представництво і потреби промисловців». У ній була сформульована офіційна позиція Ради з'їзду гірничопромисловців. «Симпатії віддані проекту групи «земської меншості» на чолі з колишнім головою Московської губернської земської управи паном Д.М.Шиповим», — відмічалось у статті. У цій же газеті були сформульовані політичні погляди підприємців Донбасу. Зокрема, говорилося, що в основу суспільного устрою «повинен бути покладений принцип рівноваги окремих суспільно-політичних груп відповідно до їх значення у житті країни. Віддавати ж перевагу дворянському землеволодінню не відповідає сучасному стану промисловості і політичного життя Росії».

Таким чином, власники шахт і заводів Донбасу визначились у своїх політичних поглядах до весни 1905 року. Вони віддали перевагу ліберально-консервативному напрямку, який представляла партія октябристів (офіційна назва «Союз 17 октября»). Вона об'єднувала службовців шахт і заводів району, тісно зв'язаних з великим капіталом.

Серед значної кількості інтелігенції — вчителів, лікарів, юристів великою популярністю користувалися кадети. Це була партія ліберально-демократичного спрямування, яка прагнула зайняти позицію «лівіше» октябристів і «правіше» соціал-демократів. Її організація виникла в Юзівці у 1906 році.

Відомо, що в Донбасі діяли також організації монархістів, які сповідували ідеологію консерватизму і заявляли, що вони є опорою самодержавства на місцях. Провідні позиції монархічних організацій займали «Союз російського народу» і «Союз російських робітників». Що стосується Юзівки, то тут активно виявили себе чорносотенці із «Союзу російського народу».

Архівні документи відобразили їх участь у триденному єврейському погромі у жовтні 1905 року, організованому поліцією. Виявили себе юзівські монархісти і в день вступу Росії у першу світову війну 1914 року, коли організували молебін у Спасо-Преображенському соборі, а також хід-демонстрацію з церковними хоругвами і співанням гімну «Боже, царя бережи» на

газета «Горнозаводский листок» в має 1905 года опублікувала статтю «К вопросу о народном представительстве и нуждах промышленников». В ній була сформульована офіційна позиція Совета съезда горнопромышленников. «Симпатии были отданы проекту группы «земского меньшинства» во главе с бывшим председателем Московской губернской земской управы г. Д.Н. Шиповым», — отмечалось в статье. В этой же газете были сформулированы политические взгляды предпринимателей Донбасса. В частности, говорилося, что в основу общественного устройства «должен быть положен принцип равновесия отдельных общественно-экономических групп соответственно их действительному значению в жизни страны. Отдавать же преимущество дворянскому землевладению не соответствует современному состоянию промышленной и политической жизни России».

Таким образом, владельцы шахт и заводов Донбасса определились в своих политических взглядах к весне 1905 г. Они отдали предпочтение либерально-консервативному направлению, которое представляла партия «октябристов» (официальное название «Союз 17 октября»), а в 1906 г. в Юзовке возникла организация октябристов. Она объединяла главным образом представителей технической интеллигенции и служащих шахт и заводов района, тесно связанных с крупным капиталом.

Среди значительной части интеллигенции — учителей, врачей, юристов большой популярностью пользовались кадеты. Это была партия либерально-демократического толка, которая стремилась занять позиции «левее» октябристов и «правее» социал-демократов. Ее организация возникла в Юзовке в 1906 г.

Известно, что в Донбассе действовали также организации монархистов, которые исповедовали идеологию консерватизма и заявляли, что являются опорой самодержавия на местах. Ведущие позиции монархических организаций занимал «Союз русского народа» и «Союз русских рабочих». Что касается Юзовки, то здесь активно проявили себя чорносотенцы из «Союза русского народа».

Архивные документы отразили их участие в трехдневном еврейском погроме в октябре 1905 г., организованном полицией. Проявили себя юзов-

підтримку Миколи II і монархії. Лідером юзівських монархістів був торговець-підприємець П.Є.Зузуля.

У цей період відбулося оформлення місцевих організацій «Бунду» і «Поалей-Ціон». Найбільш інтенсивно цей процес йшов у тих містах і селищах, де частка єврейського населення була значною, зокрема, у Юзівці.

Організація «Поалей-Ціон» виникла у селищі в кінці 1906 року. Керівниками групи були інженер Франк Михайлович Маркунас, технолог Вацлав Михайлович Бельський, а також Гір Енштейн і Залман Лосен. Організація створювала загони самозахисту, розповсюджувала нелегальну літературу. Жандармське управління відносило цю організацію до злочинного угруповання і вело роботу щодо її ліквідації.

Поява і діяльність політичних партій серйозно впливали не тільки на населення, але й на процеси формування державної влади.

У лютому-березні 1906 року мешканці Юзівки прийняли активну участь у виборах до Першої Державної Думи. Вони відбувались в умовах зростання революційної боротьби та урядових репресій. Усі політичні партії, за винятком більшовиків, прийняли в них активну участь. Боротьба за голоси виборців розвернулася на мітингах, на сторінках газет і журналів.

Металурги і шахтарі Рутченківки і Юзівки висунули до Думи робітника Михайличенка Митрофана Івановича, який за своїми політичними поглядами був близьким до соціал-демократів. На виборах він отримав перемогу.

Але Перша Дума проіснувала всього 72 дні, а потім була розпущена. Першими на цю подію відреагували юзівці. Вони зібрались на мітинг, ховаючи від поліції свого улюбленця — колишнього депутата Державної Думи М.І. Михайличенка. Дуже популярними серед юзівців стали і демонстрації. На залізничну станцію збирались демонстранти по 8—10 тисяч. У цих випадках на станцію направлялась охорона, яку зустрічали вигуками «Ура!», на що охорона іноді відповідала тим же.

У зв'язку з цим у Юзівці було засноване тимчасове генерал-губернаторство та охоронне жан-

ские монархисты и в день вступления России в первую мировую войну 1914 г., когда организовали молебень в Спасо-Преображенском соборе, а также шествие-демонстрацию с церковными хоругвями и пением гимна « Боже, царя храни» в поддержку Николая II и монархии. Лидером юзовских монархистов был торговец-предприниматель П.Е. Зузуля.

В рассматриваемый период времени произошло оформление местных организаций «Бунда» и «Поалей-Цион». Особенно интенсивно этот процесс шел в тех городах и поселках, где доля еврейского населения была значительной, в частности, в Юзовке.

Организация «Поалей-Цион» возникла в поселке в конце 1906 г. Руководителями группы были инженер Франк Михайлович Маркунас, технолог Вацлав Михайлович Бельский, а также Гир Энштейн и Залман Лосен. Организация создавала отряды самообороны, распространяла нелегальную литературу. Жандармское управление относило эту группу к преступному сообществу и вело работу по ее ликвидации.

Появление и деятельность политических партий оказывали существенное влияние не только на население, но и на формирование органов государственной власти.

В феврале-марте 1906 г. жители Юзовки приняли активное участие в выборах в Первую Государственную Думу. Они проходили в условиях нарастания революционной борьбы и правительственных репрессий. Все политические партии, за исключением большевиков, приняли в них активное участие. Борьба за голоса избирателей развернулась на митингах, на страницах газет и журналов.

Металурги Рутченковки и шахтеры Юзовки выдвинули в Думу рабочего Михайличенко Митрофана Ивановича, который по своим политическим взглядам был близок к социал-демократам. На выборах он одержал победу.

Однако Первая Государственная Дума существовала всего 72 дня, а затем была распущена. Своеобразно на это событие отреагировали жители Юзовки. После роспуска Думы, когда повсюду царил тишина, юзовцы первыми собрались на митинг, скрывая от полиции своего любимого оратора, бывшего депутата Государственной

*Директор Новоросійського акціонерного товариства Адам Олександрович Свіцин. Юзівка. 1910 р.
Директор Новоросийского акционерного общества Адам Александрович Свицин. Юзовка. 1910 г.*

дармське управління. Промисловці і власники шахт вимагали від влади наведення порядку.

Обстановка у Юзівці була небезпечною. Так, 3 серпня 1906 року у три години дня невідомі стріляли в механіка Юзівського заводу британського підданого Чемберса. Він отримав легке поранення в плече. Після цього нападники кинули дві саморобні бомби, які вибухнули, не завдавши шкоди Чемберсу. Один з нападників був затриманий городовими. У нього відібрали револьвер, але натовп робітників, що зібрався навколо, відбив затриманого, поранивши двох городових камінням. Серед населення, але більше всього серед іноземних службовців, виникла паніка. З-за масових погроз, відсутності зв'язку і безпеки городові не ризикували виставляти пости. У Юзівку були змушені ввести додаткові військові частини. Влада намагалась будь-що зупинити хвилю революційного екстремізму. Почались масові арешти.

Вони послабили перш за все організацію соціал-демократів. На протязі другої половини 1907 року чисельність найбільшої у Донбасі Юзівсько-Петровської організації зменшилась з 2000 до 500 осіб, а на початок 1909 року в ній залишилось 100 осіб. Під поліцейські переслідування потрапили також місцеві організації есерів,

Думи М.И. Михайличенко. Очень популярными среди юзовцев стали демонстрации. На железнодорожной станции собирались демонстранты по 8—10 тысяч. В этих случаях на станцию посылалась охрана, которую встречали криками «Ура!», на что охрана иногда отвечала тем же.

В связи с этим летом 1906 г. в Юзовке было учреждено временное генерал-губернаторство и охранный жандармское управление. Промышленники и шахтовладельцы требовали от власти наведения порядка.

Обстановка в Юзовке была взрывоопасной. Так, 3 августа 1906 г. в три часа дня двое неизвестных стреляли в механика Юзовского завода британского подданного Чемберса. Он получил легкое ранение в плечо. После этого нападавшие бросили две самодельные бомбы, которые взорвались, не причинив вреда Чемберсу. Один из нападавших был задержан городовыми. У него отобран револьвер, но собравшаяся толпа рабочих, ранив двух городских камнями, отбила задержанного. При этом рабочие угрожали перебить всех городских. Среди населения, но больше всего среди иностранных служащих, возникла паника. Из-за массовых угроз, отсутствия связи и безопасности городские не рисковали выставлять посты. В Юзовку были вынуждены ввести дополнительные

Робітники Юзівського металургійного заводу.
Рабочие Юзовского металлургического завода.

сіоністів-соціалістів. Так, 29 квітня 1907 року у селищі Юзівка приставом заводу Новоросійського товариства Геннадієм Миколайовичем Екком були затримані чотири есери-максималісти на чолі з відомим «Мартинером» — Семеном Рисениним, учасником пограбування Спілки взаємного кредиту в Москві. Кожний з чотирьох терористів був озброєний двома автоматичними пістолетами найновішої системи.

Найбільш далекоглядні представники промисловців розуміли, що тільки репресивно-полицейськими заходами неможливо досягти політичної стабільності у суспільстві. Одним з таких представників був Адам Олександрович Свіцин — гірничий інженер металургійного заводу Новоросійського акціонерного товариства.

До переїзду в Юзівку у 1908 році А.О. Свіцин працював помічником директора Брянського металургійного заводу. У роки революції 1905—1907 років у нього стріляли терористи, і він був поранений. Ця трагічна подія залишила слід не тільки на його тілі (його обличчя сіпав тик), але й примусила переусвідомити роль управляючого.

А.О. Свіцин добре розумів значення соціально-психологічного клімату у трудовому колективі, яким він керував. З самого початку роботи на Юзівському заводі А.О. Свіцин став проводити в життя політику соціального партнерства. У селищі, яке пережило революційні потрясіння 1905—1907 років, зробити це було непросто. З одного боку, необхідно було переконати в доцільності такої політики іноземних власників, а з іншого,

воинские части. Власти стремились во что бы то ни стало погасить волну революционного экстремизма. Начались массовые аресты.

Они резко ослабили в первую очередь организацию социал-демократов. За вторую половину 1907 г. число членов самой крупной в Донбассе Юзовско-Петровской организации уменьшилось с 2000 до 500 человек, а в начале 1909 г. в ней осталось 100 человек. Полицейским преследованиям подвергались также местные организации эсеров, сионистов-социалистов. Так, 29 апреля 1907 г. в поселке Юзовка приставом заводу Новоросійського общества Геннадием Николаевичем Эком были задержаны четыре «эсера-максималиста» во главе с известным «Мартинером» — Семеном Рысениным, участником ограбления Общества взаимного кредита в Москве. Все четверо терористов были вооружены. Каждый участник группы имел по два автоматических пистолета новейшей системы.

Наиболее дальновидные представители делового мира хорошо понимали, что одними репресивно-полицейскими мерами нельзя решить задачу политической стабильности в обществе. Одним из таких представителей был Адам Александрович Свицин — горный инженер металлургического завода Новоросійського общества.

До приезда в Юзовку в 1908 г. А.А. Свицин работал помощником директора Брянского металлургического завода. В годы революции 1905—1907 гг. в него стреляли терористы, и он был ранен.

установити нормальні взаємостосунки з робітниками заводу і шахт. У робітничому середовищі Юзівки добре пам'ятали локаут, який застосував попередник А.О.Свицина англієць Андерсон. І Свицин пішов іншим шляхом... «Мені не потрібні городові для охорони — мене будуть охороняти самі робітники», — такому принципові він залишився вірним до кінця своєї роботи на заводі.

Першим кроком, зробленим у цьому напрямку, став переїзд до Юзівки деяких висококваліфікованих робітників Брянського заводу. У Юзівці їм були надані благоустроєні квартири і будинки, побудовані заводоуправлінням, встановлені високі оклади. А.О.Свицин заохочував робітників до будівництва власного житла. У 1912 році, наприклад, понад 600 робітників заводу мали власні будинки. Кількість таких робітників складала більше десяти відсотків від загальної кількості усіх працюючих на заводі.

Поступово А.О.Свицин формував прошарок робітників, яких називали «робітничою аристократією». Вони сприймали справи Новоросійського товариства як власні, розуміючи, що їх благополуччя залежить від високої якості праці на заводі, від продуктивності співробітництва з керівництвом підприємства.

Поряд з турботою про матеріальний добробут кваліфікованих робітників, А.О. Свицин виробив власний стиль спілкування з робітниками. У розмовах з ними він не підвищував голосу, тримав себе спокійно і впевнено, але й сам ніколи не дозволяв принизити гідність робітника. Часто поступався, якщо справи торкалися дрібниць, але був вимогливим до дисципліни та порядку на заводі. Високий авторитет А.О. Свицина в робітничому середовищі пояснювався й тим, що він добре розумівся у виробничих процесах, міг оперативно втручатись у роботу будь-якого підрозділу заводу і з успіхом налагодити справу.

Серед робітників заводу незабаром сформувалась група прибічників нового директора. До неї ввійшли робітник-електрик Легкий, робітники-металурги Стрелець, Гаврилов, Скачко, Чікірісов, Волгін та інші.

Это трагическое событие оставило след не только на его теле (его лицо передергивал тик), но и заставило переосмыслить роль управляющего в фирме.

А.А. Свицин хорошо понимал значение социально-психологического климата в трудовом коллективе, которым он руководил. С момента прихода на Юзовский завод А.А. Свицин стал проводить в жизнь политику социального партнерства. В поселке, который пережил революционные потрясения 1905—1907 гг., сделать это было непросто. С одной стороны, необходимо было убедить в разумности и необходимости этого шага иностранных владельцев, а с другой, нужно было установить нормальные взаимоотношения с рабочими завода и шахт. В рабочей среде Юзовки хорошо помнили локаут, который применил предшественник А.А. Свицина англичанин Андерсон. И Свицин пошел другим путем. «Мне не нужны городовые для охраны — меня будут охранять сами рабочие», — такому принципу он оставался верным во все времена.

Первым шагом, сделанным в этом направлении, стал переезд в Юзовку некоторых высококвалифицированных рабочих с Брянского завода. В Юзовке им были предоставлены благоустроенные квартиры и дома, построенные заводоуправлением, установлены высокие оклады. А.А. Свицин поощрял и оказывал содействие рабочим в строительстве собственного жилья. В 1912 г., например, более 600 рабочих завода имели собственные дома. Количество этих рабочих составляло более десяти процентов от общего количества работавших на заводе.

Постепенно А.А. Свицин сформировал прослойку рабочих, которых называли «рабочей аристократией». Они воспринимали дела Новоросийского общества как свои собственные, хорошо понимая, что их личное благополучие зависит от высокого качества работы на заводе, от продуктивного сотрудничества с руководством предприятия.

Наряду с заботой о материальном достатке квалифицированных рабочих, А.А. Свицин выработал собственный стиль общения с рабочими. В разговорах с ними он не повышал голоса, держал себя спокойно и с достоинством, но и сам никогда не позволял унижить достоинство рабочего. Часто уступал, если дело касалось мелочей, но был тре-

Ідеї А.О.Свіцина отримали підтримку і серед робітників-сезонників, які прийшли на завод з одним бажанням — заробити гроші, повернутись додому і підняти господарство, що розорвалося.

Заклики юзівських більшовиків організувати страйк розбивались через протидію саме цих двох груп робітників заводу — кваліфікованих спеціалістів і сезонників.

Позиції А.О.Свіцина значно зміцнились у роки першої світової війни 1914—1917 років. Як тільки стало відомо про початок бойових дій, А.О.Свіцин дав розпорядження створити на заводі продовольчі комітети. До їх складу ввійшли робітники, службовці й інженери. Були відкриті заводські магазини, стала працювати власна взуттєва фабрика і невеличкий шкіряний завод, придбана велика партія товарів і продовольства. Ціни на всі товари і продовольство аж до 1917 року збереглися на рівні 1914 року. Продовольчі комітети розробили норми видачі продуктів і товарів в одні руки. Гостродефіцитні товари видавались за ордерами.

Таким чином, незважаючи на те, що робітники підприємств Новоросійського акціонерного товариства отримували заробітну плату в грошовому еквіваленті нижче, ніж вона була на інших підприємствах Юзівського району, їх матеріальний стан був значно кращим.

На багатьох промислових підприємствах району робітники протягом страйку висували вимоги до своїх хазяїв про зниження цін на продовольчі товари до їх рівня у магазинах Новоросійського товариства.

Стабільне матеріальне становище робітників на підприємствах цього товариства було основною причиною того, що за роки війни революційним організаціям не вдалося провести тут жодного загального страйку. Навкруги вирувала хвиля страйкового руху, робітники вимагали підвищення заробітної плати, яка між тим все одно не встигала за зростанням цін на основні товари і продукти харчування, а тут йшов нормальний виробничий процес.

Після 1917 р. ситуація різко змінилась. Коли у Юзівці стало відомо про зречення імператора Миколи II від престолу і переходу державної вла-

дательним к дисциплине и порядку на заводе. Высокий авторитет А.А. Свицина в рабочей среде объяснялся и тем, что он хорошо разбирался в производственных процессах, мог оперативно вмешаться в работу любого подразделения завода и с успехом наладить дело.

Среди рабочих завода вскоре сформировалась группа сторонников нового директора. В нее вошли рабочий-электрик Легкий, рабочие-металлурги Стрелец, Гаврилов, Скачко, Чикирисов, Волгин и другие.

Идеи А.А. Свицина поддерживали и рабочие-сезонники, пришедшие на завод с одним желанием — заработать денег и вернуться домой, чтобы поднять разоренное хозяйство.

Призывы юзовских большевиков организовать забастовку разбивались о противодействие именно этих двух групп рабочих завода — квалифицированных специалистов и сезонников.

Позиции А.А. Свицина значительно упрочились в годы первой мировой войны 1914—1917 гг. Как только стало известно о начале военных действий, А.А.Свицин распорядился создать на заводе продовольственные комитеты. В их состав вошли рабочие, служащие и инженеры. Были открыты заводские магазины, заработала собственная обувная фабрика и небольшой кожевенный завод, закуплены большие партии товаров и продовольствия. Цены на все товары и продовольствие вплоть до 1917 г. сохранялись на уровне 1914 г. Продовольственные комитеты разработали нормы выдачи продуктов и товаров в одні руки. Остродефицитные товары выдавались по ордерам.

Таким образом, несмотря на то, что рабочие предприятий Новороссийского акционерного общества получали зарплату в денежном эквиваленте ниже, чем это было на других предприятиях Юзовского района, материальное положение их было значительно лучше.

На ряде промышленных предприятий района рабочие в ходе забастовок выдвигали требования к своим хозяевам о снижении цен на продовольственные товары до их уровня в лавках и магазинах Новороссийского общества.

Стабильное материальное положение рабочих на предприятиях этого общества было основ-

*Секретар Юзівського комітету РСДРП(б) Зайцев Ф. І. 1917 р.
Секретарь Юзовского комитета РСДРП(б) Зайцев Ф. И. 1917 г.*

ди до Тимчасового уряду, почались громадські хвилювання. Представники юзівської буржуазії оголосили про створення тимчасового громадянського комітету. Очолив цей комітет відомий у Юзівці своїми консервативними поглядами П.Є.Зузуля. У комітеті досить широко були представлені інтелігенти — вчителі та лікарі, які відкрито симпатизували кадетам і октябристам. Антивоєнна, антиурядова агітація юзівських більшовиків викликала бурю протесту з боку членів комітету.

Поряд з тимчасовим громадським комітетом у Юзівці знову створилась Рада робітничих депутатів. Директор заводу А.О. Свіцин зумів мобілізувати своїх прихильників, які ввійшли до складу Ради і виконкому. До ради робітничих депутатів було обрано 400 осіб, з них меншовиків — 20, більшовиків — 4, крім того, до Ради було обрано багато начальників цехів, а технічний директор Юзівського заводу призначений начальником міліції. Йому було доручено роззброєння юзівської поліції.

До складу виконкому теж ввійшли прихильники А.О. Свіцина. У спогадах юзівського більшовика Дерев'янка Івана Петровича відмічалось, що в цьому органі переважала «солідна публіка», що була у своїй більшості «поза політикою». Революційна більшовицька молодь до виконкому

ной причиною того, що за годы войны революционными организациям не удалось провести здесь ни одной общей стачки. Вокруг бушевала волна забастовочного движения, рабочие требовали повышения заработной платы, которая все равно не поспевала за ростом цен на основные товары и продукты питания, а здесь шел нормальный производственный процесс.

Ситуация резко изменилась в 1917 году. Когда в Юзовке было получено известие об отречении императора Николая II от престола и переходе государственной власти к Временному правительству, начались волнения. Представители юзовской буржуазии объявили о создании временного общественного комитета. Возглавил этот комитет известный в Юзовке своими консервативными взглядами предприниматель П.Е. Зузуля. В комитете также довольно широко были представлены интеллигенты — учителя и врачи, которые открыто симпатизировали кадетам и октябристам. Антивоенная, антиправительственная агитация юзовских большевиков вызвала бурю возмущения со стороны комитета.

Наряду с временным общественным комитетом в Юзовке вновь возник Совет рабочих депутатов. Директор заводу А.А. Свистин сумел мобилизовать своих сторонников, которые вошли в состав Совета и исполкома. В Совет рабочих депута-

*Червнева демонстрація в Юзівці. 1917 р.
Июньская демонстрация в Юзовке. 1917 г.*

не потрапила. Справа у тому, що в цей період більшовики входили до об'єднаної організації соціал-демократів, а багато хто з них знаходився у діючій армії або у засланні. І тільки 26 травня 1917 року більшовики зуміли створити самостійну організацію — Юзівський комітет РСДРП(б). До керівної групи ввійшли П. Алферов (голова), Ф. Зайцев (секретар), Д. Бірюков, Д. Корнієнко, О. Шишкін, С. Певцова та інші.

З цього моменту політична ситуація у Юзівці стала загострюватись. Більшовики вели курс на рішучі революційні дії, спрямовані на скинення Тимчасового уряду, припинення війни і передачу влади Раді. Меншовики вважали, що ці міри передчасні — влада у країні повинна належати буржуазії, тому що для соціалістичної революції не визріли умови. Цю позицію поділяли й соціалісти-революціонери (есери). Представники цих партій склали більшість у Юзівській Раді робітничих депутатів. Слід також зауважити, що серед юзівських меншовиків дуже сильною була позиція оборонців — прихильників захисту революційної вітчизни, війни проти Німеччини до переможного кінця. До керівної групи цієї організації входили О. Скачко (голова), заступник голови І. Чикиризов і К. Столяров, казначей С. Дересуцький, а

тов было избрано 400 человек, из них меньшевиков — 20, большевиков — 4. Кроме того, в Совет было избрано много начальников цехов, а технический директор Юзовского завода назначен начальником милиции. Ему было поручено разоружить полицию Юзовки.

В состав исполкома также вошли сторонники А.А. Свицина. В воспоминаниях юзовского большевика Деревянко Ивана Петровича отмечалось, что в этом органе преобладала «солидная публика», стоявшая в своем большинстве вне политики. Революционная большевистская молодежь в исполком не попала. Дело в том, что в этот период большевики входили в объединенную организацию социал-демократов, а многие из них находились в действующей армии или в ссылке. И только 26 мая 1917 года большевики сумели создать самостоятельную организацию — Юзовский комитет РСДРП(б). В руководящую группу вошли П. Алферов (председатель), Ф. Зайцев (секретарь), Д. Бирюков, Д. Корниенко, А. Шишкин, С. Певцова и др.

С этого момента политическая ситуация в Юзовке стала обостряться. Большевики вели курс на решительные революционные действия, направленные на свержение Временного правительства, прекращение войны и передачу всей

*Голова виконкому Юзівської Ради Залмаєв Я. В. 1917 р.
Председатель исполкома Юзовского Совета Залмаев Я. В. 1917 г.*

також І. Манакін, П. Пронченко і М. Задаві. Цій організації заводоуправління надало приміщення англійського клубу, а юзівські більшовики з великими труднощами орендували приміщення на Першій лінії (тепер вулиця Артема).

Боротьба між більшовиками, з одного боку, і меншовиками і есерами, з іншого, загострилась після подій 25 червня 1917 року. Есерівсько-меншовицьке керівництво Юзівської Ради організувало демонстрацію на підтримку Тимчасового уряду і наступу російської армії на фронті. Більшовики прийняли участь у цій демонстрації, але під своїми гаслами: «Геть імперіалістичну війну!», «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Вся влада — Радам!»

Більшовицька колона з цими гаслами пройшла через усе місто, учинила мітинг на місці сьогоднішнього парку ім. Щербакова, а потім була розігнана кінною поліцією під командуванням Легкого і Ключова. Керівники юзівських більшовиків були заарештовані, а наступного дня міліціонери розгромили приміщення Юзівського комітету більшовиків. Меншовики й есери заперевняли робітників, що більшовики — німецькі шпіони. На деяких шахтах робітники ганялись за більшовиками з сокирами. Багато хто з них з цієї причини не виходив на роботу, а потім змушений був приховувати своє членство у партії.

власти в руки Советов. Меншевики считали, что эти меры преждевременны — власть в стране должна принадлежать буржуазии, так как для социалистической революции условия не созрели. Эту позицию разделяли и социалисты-революционеры (эсеры). Представители этих партий составляли большинство в Юзовском Совете рабочих депутатов. Следует также иметь в виду, что в среде юзовских меньшевиков очень сильны были позиции оборонцев — сторонников защиты революционного отечества, войны против Германии до победного конца. В руководящую группу этой организации входили А. Скачко — председатель, зам. председателя П. Чикирисов и К. Столяров, казначей С. Дересуцкий, а также И. Манакин, П. Пронченко и М. Задави. Заводоуправление предоставило им помещение английского клуба, а юзовские большевики с трудом сняли помещение на Первой линии (теперь улица Артема).

Борьба между большевиками, с одной стороны, и меньшевиками и эсерами, с другой, обострилась после событий 25 июня 1917 года. Эсеровско-меньшевистское руководство Юзовского Совета организовало демонстрацию в поддержку Временного правительства и наступления русской армии на фронте. Большевики приняли участие в этой демонстрации, но под своими лозунгами: «Долой империалистическую вой-

*Члени першого повітового виконкому Юзівки. 1917 р.
Члены первого уездного исполкома Юзовки. 1917 г.*

У такій складній політичній ситуації у липні 1917 р. відбулись перші в історії Юзівки вибори до міської Думи, бо після Лютневої революції вона отримала статус міста.

У виборах прийняли участь представники всіх політичних партій. Мешканці міста голосували за п'ятьма партійними списками. Найбільшу кількість місць у міській Думі отримали есери. Вони мали біля 50% усього складу думців, меншовики біля 20%, більшовики провели до Думи всього 10 депутатів, кадети й октябристи по 1—2 особи.

Далеко не всі політичні партії йшли працювати до Думи конструктивно. Цим, зокрема, відрізнялись більшовики. Так, у вересні 1917 р. на загальних зборах Юзівського комітету РСДРП(б) заслухали питання про міську Думу. Зачитавши три протоколи засідання Думи, доповідач Коваль і член комітету Сіма Певцова виступили з різкою критикою більшовицької думської фракції, яка делегувала своїх членів до міської управи. Після обговорення питання збори ухвалили рішення про вихід більшовиків з президії Думи й управи. Думську фракцію засудили за не-

ну!», «Долой десять министров-капиталистов!», «Вся власть — Советам!».

Большевистская колонна с этими лозунгами прошла через весь город, устроила митинг на месте нынешнего парка имени Щербакова, а затем была разогнана конной милицией под командованием Легкого и Ключева. Руководители юзовских большевиков были арестованы, а на следующий день милиционеры разгромили помещение Юзовского комитета большевиков. Меншевики и эсеры убеждали рабочих, что большевики — немецкие шпионы. На некоторых шахтах рабочие гонялись за большевиками с топорами. Многие из-за этого несколько дней не выходили на работу, а потом вынуждены были скрывать свое членство в партии.

* В такой сложной политической обстановке в июле 1917 г. состоялись первые в истории Юзовки выборы в городскую Думу, так как после Февральской революции она получила статус города.

В выборах приняли участие представители всех политических партий. Жители города голосовали по пяти партийным спискам. Самое большое количество мест в городской Думе получили эсеры. Они имели около 50% всего состава думцев, мень-

*Черга за хлібом у Юзівці. 1918 р.
Очередь за хлебом в Юзовке. 1918 г.*

доречну ініціативу і зобов'язали надалі погоджувати свої дії з комітетом.

Курс на загострення політичної ситуації, що проводився керівництвом більшовиків, привів країну до політичної кризи. Восени 1917 р. більшовицька партія здобула політичну владу. Цей перехід здійснився 25 жовтня (7 листопада) через збройне повстання у Петрограді.

Жовтневий заколот привів до громадянської війни та іноземної інтервенції 1918—1920 рр. Кривавим вихором пронеслась вона по Юзівці. Місто неодноразово переходило з рук до рук. З квітня до листопада 1918 р. Юзівка була окупована австро-угорськими військами, а потім її мешканці були під владою білих, зелених, махновців, «банди Маруськи». Тільки 3 січня 1920 р. у місті повністю перемогла Радянська влада. У квітні 1920 р. відбулись вибори до Юзівської Ради робітничих депутатів. З цього моменту починається новий етап юзівської історії — радянський. Він характеризувався відходом від багатопартійної системи, домінуванням однієї політичної партії, під керівництвом якої здійснювались перетворення у країні і місті...

шевики около 20%, большевики провели в Думу всего 10 человек, кадеты и октябристы по 1—2 человека.

Далеко не все политические партии шли работать в Думу конструктивно. Этим, в частности, отличались большевики. Так, в сентябре 1917 г. на общем собрании Юзовского комитета РСДРП(б) заслушивался вопрос о городской Думе. Зачитав три протокола заседания Думы, докладчик Коваль и член комитета Сима Певцова выступили с резкой критикой большевистской думской фракции, которая делегировала своих членов в городскую управу. После обсуждения вопроса собрание постановило выйти большевикам из президиума Думы и управы. Думскую фракцию осудили за проявленную инициативу и обязали впредь согласовывать свои действия с комитетом.

Курс на обострение политической ситуации, проводимый руководством большевиков, привел страну к политическому кризису. Осенью 1917 года большевистская партия взяла политическую власть в свои руки. Этот переход осуществился 25 октября (7 ноября) в ходе вооруженного восстания в Петрограде.

*Плакат часів громадянської війни.
Плакат времен гражданской войны.*

Октябрьский переворот привел к гражданской войне и иностранной интервенции 1918—1920 гг. Кровавым вихрем пронеслась она и по Юзовке. Город неоднократно переходил из рук в руки. С апреля по ноябрь 1918 г. Юзовка была оккупирована австро-венгерскими войсками, а затем ее жители ощутили на себе власть белых, зеленых, махновцев, «банды Маруьски». Только 3 января 1920 г. в городе окончательно утвердилась Советская власть. В апреле 1920 г. состоялись выборы в Юзовский Совет рабочих депутатов. С этого момента начинается новый период юзовской истории — советский. Он характеризуется отходом от многопартийной системы, доминированием одной политической партии, под руководством которой осуществлялись преобразования в стране и городе...

Факти, документи і коментарі

Факты, документы и комментарии

1. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского. — СПб.: изд. А.Ф.Девриена. — (В пер.). Т. 14: Новороссия и Крым. — 1910. — 983 с.

«Общее число рабочих на донецких каменноугольных копях (1900, 1902 гг.) превышало 70 тыс. чел. Рабочим на рудниках обыкновенно предоставлялись бесплатные помещения, тип и качество которых весьма различны.

Среди предпринимателей в последнее время замечается стремление к замене больших казарм небольшими семейными домами, благодаря чему на рудники привлекаются более надежные рабочие элементы.» (с. 372)

2. Днепропетровский областной государственный архив, ф. №11, оп. 1, д №576, л.1.

Май 1907г., №2

Заведующего Юзовским горным регионом
на правах исправника помощник
Бахмутского уездного исправника

Рапорт

... Население в районе по последнему подсчету около 75 000 душ при 26 000 рабочих и обслуживается в полицейском отношении 2 приставами, 3 полицейскими надзирателями, 7 штатными и 6 сверхштатными околоточными надзирателями и 162 городскими.

До 30 апреля в районе было расквартировано 3 роты пехоты, 1 сотня казаков и взвод артиллерии в Юзовке и 1 эскадрон драгун на рудниках Рутченковского Горнопромышленного общества, но 30 апреля начальником войск подполковником Ельшем для мобилизации карательного поезда были откомандированы 1 взвод драгун, полурота пехоты и взвод артиллерии.

До 1 мая в районе было спокойно, но 1-го Мая были покушения на демонстрации на рудниках Карповском, Лидиевском, Рутченковского Товарищества и Ветке, которые были прекращены без вмешательства войск. В Юзовке же произошло столкновение толпы с полицией, а затем и с войсками со стрельбой с обеих сторон, причем были легко ранены камнями 2 надзирателя и городской, а со стороны толпы один убит и двое ранены пулями. (Копию представленного господину губернатору подробного рапорта при сем представляю).

В настоящее время в районе в общем спокойно и работы на всех предприятиях идут, за исключением рудников Ветки, где забастовали коногоны в числе 140 человек, которые были немедленно заменены другими рабочими, а забастовщикам предложен расчет, и Карповского рудника, где забастовал строительный цех, но так как цех этот никакого отношения не имеет к общим работам, то работа на шахтах пока идет спокойно.

Забастовавшие ведут себя пока совершенно спокойно.

№ 545

6 мая 1907 года

3. Центральный государственный исторический архив, СПб. Сведения, собранные комиссией, командированной в Юзовку для осмотра и обследования заводов Новороссийского общества, 1916 г.

Характеристика Свицина.

Энергия и инициатива у директора заводов А.А. Свицина — налицо в неисчерпаемом запасе, деятельность его, однако, была значительно парализована консерватизмом владельцев-англичан. (1916 г.)

ЦГИА, СПб, ф. 1498, ок 1, г. 18, л. 15.

Рабочие 1915 г. 17.9114 человек

Штатные служащие — 1915г.

По рудникам — 384 чел.

По заводам — 506 чел.

По заводоупр. — 384 чел.

1274 чел.

Зав. котельным цехом — жалованье — 600 руб. в месяц.

ЦГИА, СПб, ф 1498, ок 1. Д. 18, л. 14

А.А. Свицин

Августа 3-го дня 1917 года.

Заказное письмо в Петроградский комитет Новороссийского общества.

В виду все увеличивающейся потребности на электрическую энергию в нашем заводе, и в заводе Русского общества, и в виду необходимости возможно скорее удовлетворить этому росту потребления, чтобы облегчить тяжелое положение наших электрических станций, мы решили турбогенератор в 1000 кв., заказанный для железного рудника в Кривом Роге, поставить на электрической станции при Семеновской шахте № 8 рудника Ветка. По сему мы просим Вас заказать через нашу Лондонскую контору у фирмы Бритиш-Томски Хаустон и К° еще один такой же турбогенератор на 1000 кв. Подписано Свициным.

ЦГИА СПб, ф. 1498, оп 1, г. 21, л. 52.

На заседании правления Новороссийского общества 31 октября 1917 г.

Прочитана генеральным г. Ревильона от 7 октября 1917 г., содержащая просьбу о доверенности на право получения ссуд по обеспечению имеющихся на заводе материалов; решено выдать доверенность на имя гг. Свицина, Ревильона и Герна (с условием совместного действия двух из них).

ЦГИА, СПб, ф. 1498, оп 1, г. 98, л. 6.

Список на выдачу вознаграждений членам комитета и служащим за август месяц 1917 г.

4. А.А. Свицин

член комитета Новороссийского общества

каменноугольного железного рельсового производства — 1 250 руб.

7. фон Дитмар Н.Ф.

член комитета Новороссийского общества

каменноугольного железного рельсового производства — 1 250 руб.

ЦГИА, СПб, ф. 1498, оп 1, г. 73, л. 6.

4. Володин Г. По следам истории. Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода имени В.И.Ленина. — Донецк. Донбасс. — 1967 г.

Агам Александрович Свицин

Инженер, бывший помощник директора Брянского завода. В годы революции 1905 г. террористы стреляли в него (был убит директор Брянского завода Иванов).

Правление НРО располагало точными сведениями об А.А. Свицине, знало его как грамотного инженера и делового человека.

Переехав в Юзовку, А.А. Свицин повысил зарплату рабочим и служащим, одновременно увеличил штат бухгалтерии и принялся считать каждую копейку, взыскивая ее за прогулы, брак и неприлежание в работе.

Добиваясь авторитета у рабочих, уволил с завода наиболее ненавистных рабочим мастеров, даже некоторых англичан.

Пригласил для работы русских инженеров. Если в 1907 году работало иностранцев: инженеров — 2, техников — 15, техников без дипломов — 49, а русских: инженеров — 3, техников — 5, мастеров-практиков — 2, то в 1909 г. соотношение между иностранными и русскими инженерно-техническими специалистами резко изменилось.

Русских инженеров работало — 7, техников — 6, практиков — 31, иностранцев: инженеров — 10, техников — 7, без дипломов — 16.

Во времена управления заводом Юзом и Андерсоном попасть в штат заводоуправления русскому или украинцу было практически невозможно. Свицин и здесь пошел на коренную ломку. В 1909 г. он принял в заводоуправление 50 человек, а в 1910 г. еще 30 русских и украинцев.

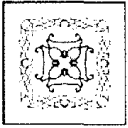
Он стремился привлекать лучших из лучших. Работал Жендзян — теоретик, автор учебника по доменному делу и лучший доменщик России — практик М.К. Курако, автор собственной конструкции загрузочного устройства домны.»

Приступили к строительству нового мартеновского цеха, к реконструкции котельного хозяйства доменного цеха, закончили электрификацию котельно-мостового цеха, где все механизмы были смонтированы в новых зданиях; установили турбогенераторы.

«Две электростанции: №1—150 тыс. и №2—310 тыс. киловатт в месяц, подавали энергию в цеха, где электромоторы начали вытеснять паровые машины.

В железнодорожном цехе работало 27 паровозов, 228 полувагонов, 131 платформа, общий вес перевезенных грузов достигал 100 млн. пудов в год».

«И делами всего этого сложного хозяйства приходилось руководить Агаму Свицину, руководить не только как инженеру, от которого зависит все — прибыль, поиск покупателей продукции и поставщиков сырья, улучшение технологии и качество выпускаемой продукции». (стр.80—81)

Від селища до міста

От поселка к городу

«Юзівка живе, не встигаючи помічати етапи свого зростання і розвитку. З маєтку поміщика Смолянинова, де оселився вперше Джон Юз, за 40 років виросло справжнє місто з майбутнім великого промислового центру», — відмічалось у «Донецькому супутнику» (довідкова книга Юзівки) за 1913 рік. Укладачі довідника правильно відмітили найхарактернішу особливість Юзівки — її стрімке зростання. За сорок років своєї історії Юзівка набула нового якісного рівня, на який багато інших міст України витрачували століття. Для підтвердження цієї думки наведемо фрагменти опису Юзівки з довідкового календаря Катеринославської губернії за 1913 рік: «Заселеної площі біля 200 десятин, вулиць — 50, площ — 3, сад Новоросійського товариства площею 3 500 сажень. Житлових будівель — 4 525, з них кам'яних і цегляних — 2 589, дерев'яних — 490, напівкам'яних — 900. 2 589 будинків були накриті залізом, 2109 — черепицею, а останні — деревом і землею. Середня вартість квартир у Юзівці: більше шести кімнат — від 75 до 200 карбованців на місяць, квартира з 4—6 кімнат — від 35 до 100 карбованців, квартира з 2—3 кімнат — від 10 до 30 карбованців.

Вечері вулиці освітлюють 113 ліхтарів електричних, дві тисячі ліхтарів газових. Водопостачання мешканців здійснюється з колодязів, сміття вивозиться возами. Пожежна команда Новоросійського товариства має чотири машини.

Готелів у Юзівці дванадцять, харчевень, трактирів приватних — 11, фабрик і заводів — чотири, шахт — 10, ремісних закладів — 125, банків — п'ять, одна ощадна каса, агентів страхових товариств — дванадцять, театрів — три, два ярмарки, нотаріальних контор — дві, типографій — сім».

Юзівка була великим населеним пунктом

«Юзовка живет, не успевая отмечать этапы своего роста и развития. Из усадьбы помещика Смолянинова, где поселился впервые Джон Юз, за 40 лет вырос настоящий город с будущим крупного промышленного центра», — отмечалось в «Донецком спутнике» (справочной книге Юзовки) за 1913 год. Составители справочной книги верно подметили самую характерную особенность Юзовки — ее стремительный рост. За сорок лет своей истории Юзовка приобрела качественный уровень, на который многие другие города Украины затрачивали столетия. Для подтверждения этой мысли приведем фрагменты описания Юзовки из справочника-календаря Екатеринославской губернии за 1913 год: «Заселенной площади около 200 десятин, улиц — 50, площадей — три, сад Новороссийского общества площадью 3 500 кв. сажень. Жилых строений — 4525, из них каменных и кирпичных — 2589, деревянных — 490, полукаменных — 900. 2589 домов были покрыты железом, 2109 — черепицей, а остальные — деревом и землей. Средняя стоимость квартир в Юзовке: более шести комнат — от 75 до 200 рублей в месяц, квартира в 4—6 комнат — от 35 до 100 рублей, квартира из 2—3 комнат — от 10 до 30 рублей.

В вечернее время улицы поселка освещают 113 фонарей электрических, две тысячи фонарей керосиновых. Водоснабжение жителей водой осуществляется из колодцев, нечистоты удаляются обозами. Пожарная команда Новороссийского общества имеет четыре машины.

Гостиниц в Юзовке насчитывалось двенадцать, харчевень, трактиров, чайных — 11, фабрик и заводов четыре, шахт — десять, ремесленных заведений — 125, банков пять, одна ссудосберегательная касса, агентов страховых обществ — двенадцать, театров — три, два ярмарки, нотариальных контор — две, типографий — семь».

Юзовка была крупным населенным пунктом

*Заводська лікарня. 1890 р.
Заводская больница. 1890 г.*

(у 1913 році тут проживало 57 834 мешканці), у якому відкрито три середніх заклади, чоловіче комерційне восьмикласне училище, дві жіночі гімназії, одинадцять нижчих навчальних закладів, чотири бібліотеки, чотири лікарні на 278 ліжок, чотири аптеки, шість аптекарських магазинів.

У Юзівці працювало 17 лікарів, серед яких слід відмітити С.Ф. Вагнера, Ф.В. Берві, В.О. Гіедговда, О.Ю. Гензеля. У земській лікарні працювали лікарі Л.Г. Хохловкін, Л.М. Мачковський, М.М. Татарський, Л.Д. Деглін, Х.Вульфович. Крім лікарів, селище обслуговували три ветеринари, три акушерки і 44 фельдшери.

Незважаючи на те, що Юзівка по кількості жителів та економічному потенціалу перевищувала такі міста Донбасу, як Бахмут і Слов'янск, вона не мала статусу міста й органів міського самоврядування. Ще в кінці ХІХ століття земська управа Бахмутського повіту збудила клопотання перед урядом про перетворення заводських селищ з населенням більше 5 тис. у міста. Але власники Новоросійського акціонерного товариства зробили все можливе, щоб цього не сталося. Напевно, англійці не хотіли сплачувати додаткові податки на розвиток території.

Представники губернського і повітового земства продовжували добиватися свого. «Єкатеринославська земська газета» у травні 1917 року вка-

(в 1913 году здесь проживало 57 834 человека), в котором открыто три средних учебных заведения, мужское коммерческое 8-классное училище, две женские гимназии, одиннадцать начальных учебных заведений, четыре библиотеки, четыре больницы на 278 коек, четыре аптеки, шесть аптекарских магазинов.

В Юзовке в 1913 году работало 17 врачей, среди которых следует отметить врачей первой Юзовской заводской больницы: С.Ф. Вагнера, Ф.В. Берви, В.А. Гиедговда, А.Ю. Гензеля. В земской больнице работали врачи Л.Г. Хохловкин, Л.М. Мачковский, М.М. Татарский, Л.Д. Деглин, Х. Вульфович. Кроме врачей, поселок обслуживали и три ветеринара, три акушерки и 44 фельдшера.

Несмотря на то, что Юзовка по числу жителей и экономическому потенциалу превосходила такие города Донбасса, как Бахмут и Славянск, она не имела статуса города и органов городского самоуправления. Еще в конце ХІХ века Бахмутская уездная земская управа возбудила ходатайство перед правительством о преобразовании заводских поселков с населением более 5 тыс. в города. Однако владельцы Новороссийского акционерного общества сделали все возможное, чтобы сохранить прежнее положение. Очевидно, англичане не хотели платить дополнительные налоги на развитие территории.

*Аптека в Юзівці. 1901 р.
Аптека в Юзовке. 1901 г.*

зувала на невідповідність можливостей Юзівки з соціальним статусом селища.

Влітку 1916 р. відбулася подія, яка суттєво змінила ситуацію у Юзівці.

Правління Російсько-Азіатського банку, з одного боку, і Правління Російського товариства для виготовлення снарядів і боеприпасів (м.Петроград), з іншого, уклали між собою угоду про наступне: Російсько-Азіатський банк придбав у панів Камбеля Патрика Огільві, Арчибальда Бальфура, Чарльза Фултона, Джона Джеймса Юза, Артура Монтагю та інших осіб акції Новоросійського акціонерного товариства на 1 млн. 141 500 фунтів стерлінгів номінальної вартості. По договору Російсько-Азіатський банк переуступив Російському товариству всі придбані ним акції Новоросійського товариства з фактичною передачею всіх прав, що належали банку.

Напередодні угоди з англійцями правління Російсько-Азіатського банку направило в Юзівку комісію. Експерти обстежили завод і шахти Новоросійського товариства, оглянули заводське селище. У своєму звіті вони відмічали: «Закінчуючи огляд володінь Новоросійського товариства, не можна не зупинитись на чудово влаштованому заводському селищі, де 20-тисячне населення має гарно упорядковані квартири у 1900 будин-

Представители губернского и уездного земства продолжали настойчиво добиваться поставленной цели. «Екатеринославская земская газета» в мае 1917 года указала на несоответствие возможностей Юзовки с социальным статусом поселка.

Летом 1916 г. произошло событие, которое существенным образом изменило ситуацию в Юзовке.

Правление Русско-Азиатского банка, с одной стороны, и Правление Русского общества для изготовления снарядов и боеприпасов (г. Петроград), с другой, заключили между собой договор о нижеследующем: Русско-Азиатский банк купил у господ Камбеля Патрика Огильви, Арчибальда Бальфура, Чарльза Фултона, Джона Джеймса Юза, Артура Монтагю и других лиц акции Новороссийского акционерного общества на 1 млн. 141 500 фунтов стерлингов номинальной стоимости. По договору Русско-Азиатский банк переуступил Русскому обществу все приобретенные им акции Новороссийского общества с фактической передачей всех прав, принадлежащих банку.

Накануне сделки с англичанами правление Русско-Азиатского банка направило в Юзовку комиссию. Эксперты обследовали завод и шахты Новороссийского общества, осмотрели заводской поселок. В своем отчете они отмечали: «Заканчи-

*Рентгенівський кабінет в Юзівській лікарні. 1907 р.
Рентгеновский кабинет в Юзовской больнице. 1907 г.*

ках, спеціально для робітників обладнані хороші лікарні, декілька шкіл, лазень». Це селище стало тим ядром, навколо якого потім концентрувалося місто. Нові хазяї заводу не перешкождали перетворенню Юзівки в місто.

Лютнева революція 1917 р. відкрила нову сторінку в історії Юзівки. Тимчасовий уряд у травні 1917 р. прийняв рішення про перетворення Юзівки в місто і виділив 25 тис. карбованців у вигляді субсидій на організацію виборів до Юзівської міської Думи.

З цією метою був проведений перепис населення, який визначив кількість мешканців, число осіб, що мали право голосу, а також національний склад. Матеріали перепису дали її організаторам такі дані. До списку виборців було внесено 30 618 осіб, а населення Юзівки у 1917 р. складо 57 833 осіб.

У липні 1917 р. в Юзівці відбулися вибори органів міського самоврядування. Першим міським головою був обраний Семен Львович Іейте, а після його смерті у грудні 1917 р. — гласний міської Думи Іван Васильович Бартагов. Товарищем міського голови був обраний Костянтин Андрійович Косенко, казначеєм Юзівської міської управи — Григорій Самійлович Левітан, міським секретарем — Петро Андрійович Рунгіс.

До компетенції міської Думи входило вирі-

вая обзор владений Новороссийского общества, нельзя не остановиться на прекрасно устроенном заводском поселке, где 20-тысячное население имеет благоустроенные квартиры в 1900 домах, специально для рабочих оборудованы прекрасные больницы, несколько школ, бань». Этот поселок стал градообразующим ядром Юзовки. Новые хозяева завода не противодействовали преобразованию Юзовки в город.

Февральская революция 1917 г. открыла новую страницу в истории Юзовки. Временное правительство в мае 1917 г. приняло решение о преобразовании Юзовки в город и выделило 25 тысяч рублей в виде субсидий на организацию выборов в Юзовскую городскую Думу.

С этой целью была проведена перепись населения, которая определила количество горожан, число лиц, имевших право голоса, а также национальный состав. Материалы переписи дали ее организаторам следующие данные. В списки избирателей были внесены 30 618 человек, а население Юзовки в 1917 г. составило 57 833 человека.

В июле 1917 г. в Юзовке состоялись выборы органов городского самоуправления. Первым городским головой был избран Семен Львович Иейте, а после его смерти в декабре 1917 г. — гласный городской Думы Иван Васильевич Бартагов. Товарищем городского головы был избран Константин

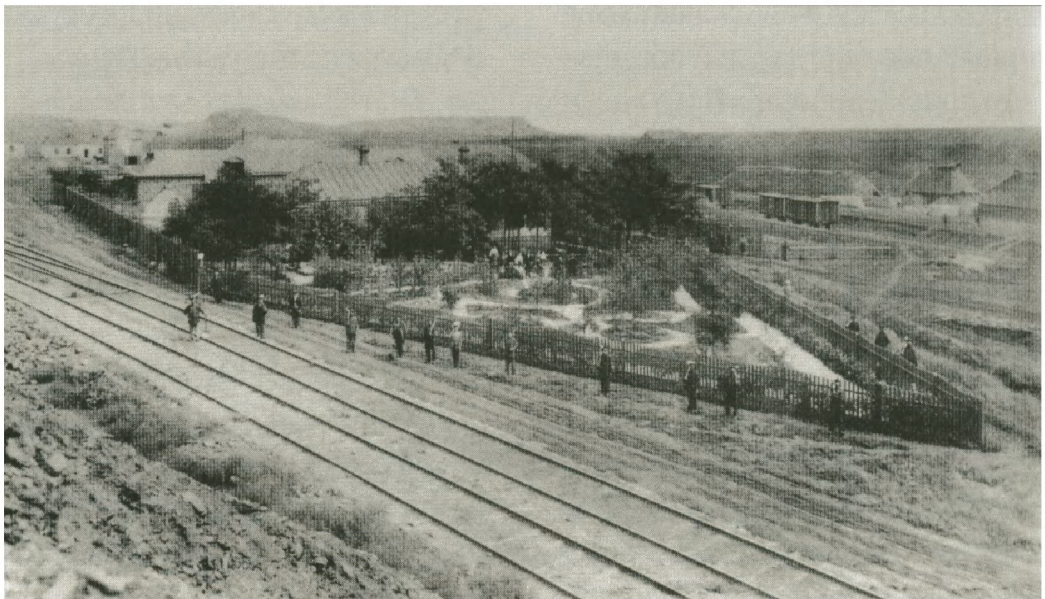

*Торгівля в Юзівці.
Торговля в Юзовке.*

*Торговельні ряди. 1913 р.
Торговые ряды. 1913 г.*

*Юзівські вулиці. 1912 р.
Юзовские улицы. 1912 г.*

Юзовка. Первая линия.

Юзівка. Перша лінія.
Юзовка. Первая линия.

шення господарських питань: упорядкування, протипожежні засоби, охорона здоров'я, народна освіта, утримання міліції, тюрми та інші. Дума мала право на впровадження у рамках закону нових податків і зборів, затверджувала міський кошторис. Міські доходи склались з грошових зборів з нерухомого майна, податків з промислових і торговельних підприємств, орендної плати за користування землею.

Члени Юзівської міської управи займались повсякденними справами, пов'язаними з функціонуванням міського господарства. Велике навантаження при цьому припадало на посаду міського секретаря.

Юзівська міська управа мала загальну канцелярію, продовольчий, санітарно-медичний, фінансовий відділи, а також відділ народної освіти, охорони праці і громадської безпеки, технічний і господарський відділи.

Найгострішим питанням, яке вирішувала міська Дума, було питання про бюджет міста. У 1917 р., наприклад, доход міста складався з грошових надходжень від таких джерел:

1. Завод Новоросійського товариства — 250 тис.крб.;
2. Шахти Юзівки — 60 тис. крб.;
3. Землі на особливих умовах — 40 тис. крб.;

Андреевич Косенко, казначеем Юзовской городской управы — Григорий Самойлович Левитан, городским секретарем — Петр Андреевич Рунгис.

В компетенцию городской Думы входило решение хозяйственных вопросов: благоустройство, противопожарные меры, здравоохранение, народное образование, содержание милиции, тюрем и пр. Дума имела право установления в рамках закона новых налогов и сборов, утверждала городские сметы. Городские доходы складывались из денежных сборов с недвижимого имущества, налога с промышленных и торговых предприятий, арендной платы за пользование землей и т.п.

Члены Юзовской городской управы занимались повседневными делами, связанными с функционированием городского хозяйства. Особая нагрузка падала при этом на городского секретаря.

Юзовская городская управа имела общую канцелярию, продовольственный, санитарно-медичинский, финансовый отделы, а также отдел народного образования, охраны труда и общественной безопасности, технический и хозяйственный отделы.

Самым острым вопросом, который решала городская Дума, был вопрос о бюджете города. В 1917 г., например, городской доход складывался из денежных поступлений от следующих источников:

*Юзівська пожежна команда.
Юзовская пожарная команда.*

4. Торговельно-промислові підприємства — 50 тис. крб.;
5. Житлові будинки — 120 тис. крб.;
6. Прогресивний прибутковий податок — 125 тис. крб.;
7. Квартирний податок — 15 тис. крб.;
8. Допомога від скарбниці на утримання міліції — 50 тис. крб.;
9. Торговельні документи — 10 тис. крб.;
10. Трактирний промисел — 25 тис. крб.;
11. Звізний промисел — 15 тис. крб.;
12. Видовища та об'яви — 40 тис. крб.;
13. Нотаріальні контори — 15 тис. крб.;
14. Інші надходження — 125 тис. крб.

Витрати міської Думи були такими:

1. Утримання міліції — 250 тис. крб.;
2. Початкова освіта — 150 тис. крб.;
3. Утримання управи — 125 тис. крб.;
4. Ремонт бруківки — 25 тис. крб.;
5. Витрати, пов'язані з війною — 250 тис. крб.

Органи міського самоврядування прагнули поповнити міську скарбницю. У листопаді 1917 р. Дума розробила і затвердила положення про збори з населення на користь міського самоврядування. Грошові збори поділялись на дві групи.

1. Завод Новороссийского общества — 250 тис. руб.
2. Шахты Юзовки — 60 тис. руб.
3. Земли на особых условиях — 40 тис. руб.
4. Торгово-промышленные предприятия — 50 тис. руб.
5. Жилые дома — 120 тис. руб.
6. Прогрессивный подоходный налог — 125 тис. руб.
7. Квартирный налог — 15 тис. руб.
8. Пособие от казны на содержание милиции — 50 тис. руб.
9. Торговые документы — 10 тис. руб.
10. Трактирный промысел — 25 тис. руб.
11. Извозный промысел — 15 тис. руб.
12. Зрелища и объявления — 40 тис. руб.
13. Нотариальные конторы — 15 тис. руб.
14. Другие поступления — 125 тис. руб.

Расходы городской Думы были такими:

1. Содержание милиции — 250 тис. руб.
2. Начальное образование — 150 тис. руб.
3. Содержание управы — 125 тис. руб.
4. Ремонт мостовой — 25 тис. руб.
5. Расходы, связанные с войной — 250 тис. руб.

Органы городского самоуправления стреми-

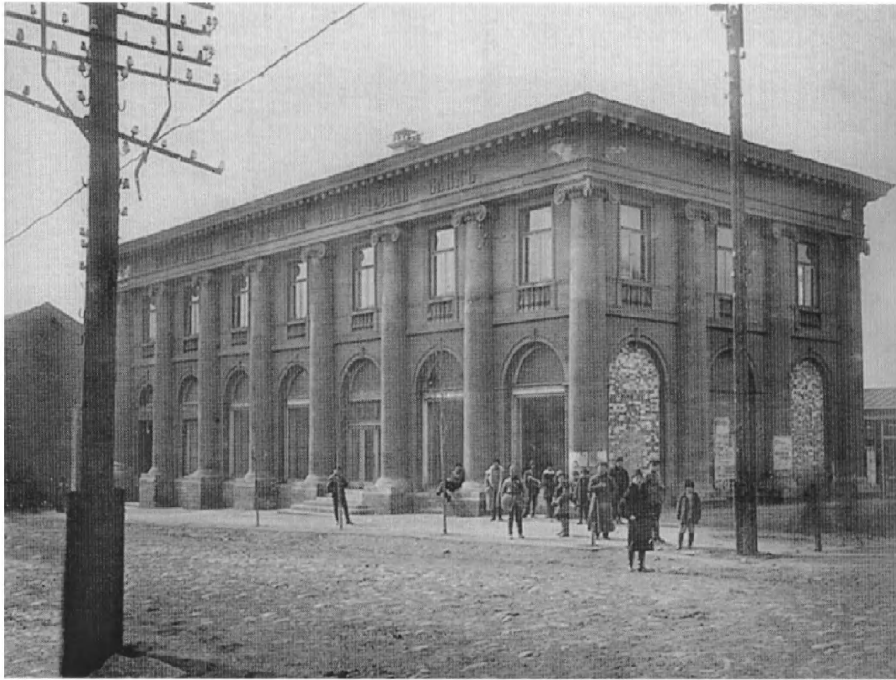

Сезонний транспорт в Юзівці.
Сезонный транспорт в Юзовке.

"Пивна" в Юзівці. 1914 р.
"Пивная" в Юзовке. 1914 г.

*Юзівка. Будинок Петроградського міжнародного комерційного банку.
Юзовка. Здание Петроградского международного коммерческого банка.*

Одна з них вводилась негайно, інша — з першого січня 1918 року.

До першої групи були віднесені такі грошові збори:

1. Збори зі звозного промислу. Власники легкових однокінних транспортних засобів сплачували 5 карбованців на рік, двокінних — 20 карбованців. Візники, які займались перевезенням вантажу, сплачували 15 карбованців щорічно.

2. Збір з реклами та об'яв.

3. Збір з коней, екіпажів, що належали приватним особам.

4. Збір з власників велосипедів і автомобілів. Кожний власник велосипеда, наприклад, сплачував 3 карбованці щорічно.

5. Збір з видовищ.

Слід мати на увазі, що Юзівська міська Дума і міська управа працювали в досить важких умовах громадянської війни. Наприклад, у вересні 1918 р. на одному з засідань управи обговорювалось питання про встановлення місячних норм продовольчих товарів для населення міста. Розглянувши довідку статистичного відділу про кількість населення міста, співробітники управи встановили, що працююче населення складало 25 тис. осіб, непрацююче — 33 тис. осіб. Управа дозволила проводити забій скотини у розмірі 7050 пудів на місяць з такого розрахунку: для робітни-

лись поповнити городську казну. В листопаді 1917 г. Дума розробила і утвердила положення о сборах с населения в пользу городского самоуправления. Денежные сборы делились на две группы. Одна вводилась немедленно, а другая — с первого января 1918 г.

К первой группе были отнесены следующие денежные сборы:

1. Сбор с извозного промысла. Владельцы легковых одноконных транспортных средств платили 15 рублей в год, двухконных — 20 рублей. Извозчики, занимавшиеся перевозкой грузов, платили по 15 рублей ежегодно.

2. Сбор с рекламы и объявлений.

3. Сбор с лошадей и экипажей, принадлежавших частным лицам.

4. Сбор с владельцев велосипедов и автомобилей. Каждый владелец велосипеда, например, платил 3 рубля в год.

5. Сбор со зрелищ и увеселений.

Следует иметь в виду, что Юзовская городская Дума и городская управа работали в очень сложных условиях гражданской войны. Например, в сентябре 1918 г. на одном из заседаний управы обсуждался вопрос по установлению норм месячного довольствия населения города Юзовки. Рассмотрев справку статистического отдела о количестве населения города, сотрудники

ка — 6 фунтів м'яса на місяць, для неробітника — 4 фунти. Незважаючи на великі труднощі, пов'язані з війною, Дума й управа досить успішно керували містом, забезпечували життєдіяльність його мешканців, напроцьовували традиції міського самоврядування і формували кадри, які практично здійснювали цю роботу.

***

Юзівський період історії не закінчився у 1924 році. Він став основою, яка назавжди визначила характер міста і його жителів. Сприйнятний до стрімких змін, увібравши у себе різні типи культур і традицій, стійкий і гордий, він здатний вистояти, незважаючи на найскладніші історичні перипетії, і відродитися.

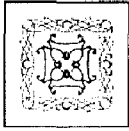
Донецьк дивиться у майбутнє...

управи установили, что рабочее население составило 25 тыс. человек, нерабочее — 33 тыс. человек. Управа разрешила проводить убой скота в количестве 7 050 пудов в месяц из расчета для рабочего — 6 фунтов мяса в месяц и нерабочего — 4 фунта. Несмотря на огромные трудности военного времени, Дума и управа достаточно успешно руководили городом, обеспечивали жизнедеятельность горожан, наработывали традиции местного самоуправления и формировали кадры, которые практически осуществляли эту работу.

***

Юзовский период истории не закончился в 1924 году. Он стал основой, которая навсегда определила характер города и его жителей. Восприимчивый к стремительным изменениям, впитавший в себя различные типы культуры и традиций, стойкий и гордый, он способен выстоять, несмотря на самые сложные исторические перипетии, и возродиться.

Донецк смотрит в будущее...

Факти, документи і коментарі

Факты, документы и комментарии

1. Екатеринославская земская газета — 1917 г. №49 (11 мая 1917 г.), с.3.

В Бахмутском уездном продовольственном комитете.

«Поселки Юзовский, Енакиевский, Дмитриевский и некоторые другие имеют самостоятельную деятельность, как принадлежащие к крупным поселкам уезда, но они не имеют права производить реквизиций и обследований на территории волости, в которую входят, без ведома волостного продовольственного комитета, точно так же, как и волостной продовольственный комитет не имеет права производить реквизиций на территории этих крупных поселковых комитетов без их на то ведома».

2. Вулиці Юзівки — Донецька

Улицы Юзовки — Донецка.

«... Застройка Юзовки даже изначально не была бессистемной. Когда стало ясно, что металлургический завод Хьюза требует при себе достаточно многочисленного и обширного поселка, тут же встал вопрос о географической его организации. Градостроители-англичане предложили классический «линейный» принцип. Он был симпатичен своей строгостью и гениальной простотой — прямые улицы, пересекавшиеся под прямыми же углами, так в Юзовке появились Первая и все последующие линии ...»

1-а лінія	- вул. Артема
1-я линия	- ул. Артема
2-а лінія	- вул.Кобозєва
2-я линия	- ул.Кобозева
3-я лінія	- вул. Красноармійська
3-я линия	- ул. Красноармейская
4-а лінія	- вул.Октябрська
4-я линия	- ул.Октябрьская
5-а лінія	- вул. Первомайська
5-я линия	- ул. Первомайская
6-а лінія (скотопрогонна)	- вул.Університетська
6-я линия (скотопрогонная)	- ул. Университетская
7-а лінія	- вул. Постышева
7-я линия	- ул. Постышева
8-а лінія	- вул.Горького
8-я линия	- ул.Горького
9-а лінія	- вул. Челюскінців
9-я линия	- ул. Челюскинцев
10-а лінія	- вул.Ф. Зайцева
10-я линия	- ул. Ф.Зайцева
11-а лінія	- вул. Флеровського
11-я линия	- ул. Флеровского
12-а лінія	- вул.50-річчя СРСР
12-я линия	- ул.50-летия СССР
13-а лінія	- вул. Трамвайна
13-я линия	- ул. Трамвайная
14-а лінія	- вул.Набережна
14-я линия	- ул. Набережная
15-а лінія	- вул. Доменна
15-я линия	- ул. Доменная
16-а лінія	- вул. Ковалєва
16-я линия	- ул. Ковалева
17-а лінія	- вул. Донецька
17-я линия	- ул. Донецкая
18-а лінія	- вул. Зарєчна
18-я линия	- ул. Заречная
19-а лінія	- вул. Кальміуська
19-я линия	- ул. Кальмиусская

3. Центральный государственный исторический архив, СПб. Сведения, собранные комиссией, командированной в Юзовку для осмотра и обследования заводов Новороссийского общества, 1916 г.

В Юзовке имеется ткацкая фабрика, созданная специально для предоставления работы женам и дочерям местных рабочих. Весь доход идет на благотворительные цели. Делают там очень-очень интересные вещи, а именно: бумажные и шерстяные ткани, узорчатые одеяла и скатерти, цветные ткани для сорочек, блуз, непромокаемые бурки и куртки рудокопов. Заведение это занимает в мастерской и по домам около 300 человек.

ЦГИА, СПб, ф. 1498, оп 1, г. 18, л. 16.

Заканчивая обзор владений НРО, нельзя не остановиться на прекрасно устроенном заводском поселке, где 20-тысячное рабочее население имеет благоустроенные квартиры в 1 900 домах, специально для рабочих оборудованы больницы, несколько школ, бань.

ЦГИА, Л, ф. 1498, оп 1, г. 18, л. 32.

1916 года, августа 18-го дня. Правление Русско-Азиатского банка, с одной стороны, и Правление Русского общества по изготовлению снарядов и военных припасов, с другой, заключили настоящий договор о нижеследующем:

1. Русско-Азиатский банк купил от гг. Камбеля Патрика Огильви, Арчибальда Бальфура, Чарльза Фульона Гоора, Джона Джеймса Юза и Артура Монтаю и других лиц на 1 141 560 фунтов стерлингов номинальной стоимости акций Новороссийского акционерного общества (Юзовка).

2. По настоящему договору Русско-Азиатский банк переуступает Русскому обществу для изготовления снарядов и военных припасов все приобретенные им указанные выше на 1 141 560 фунтов стерлингов номинальной стоимости акции Новороссийского общества на всех тех условиях, в полном объеме, на каких Банк сам приобрел их от указанной выше группы лиц с фактическим переходом на Общество всех прав, принадлежащих по сему договору Банку, с переложением на Общество также и всех обязанностей, на Банке по сему договору принадлежащих, но при этом делаются против договора Банка и указанной группы лиц нижеследующие изменения: а) все означенное количество акций на 1 141 560 фунтов стерлингов номинальной стоимости переуступается Русскому обществу по цене 32 рубля 90 коп. за акцию, а за все акции за 37 557 324 рублей, причем платеж означенной суммы 37 557 324 руб. должен быть произведен не позднее одного года со дня подписания сего договора и не позднее 1 декабря 1917 года.

ЦГИА, СПб, ф. 630, ок 2, г. 446, л. 121—123.

Е. Г. Боуїн
Е. Г. Боуин

ДЖОН Х'ЮЗ
(Юзівка)
1814—1889

ДЖОН ХЬЮЗ
(Юзовка)
1814—1889

Переклад за виданням
Перевод по изданию

E. Q. Bowen. JOHN HUGHES (Yusovka) 1814 – 1889.
GWASG PRIFYSGOL CYMRU UNIVERSITY OF WALES PRESS, 1978

Частина II

Часть II

"Санкт-Петербурзька "Урядова газета" надрукувала текст концесії, наданої панові Джону Х'юзу на розробку відомих вугільних родовищ в Катеринославській губернії та на будівництво чавуноливарного заводу в цій же місцевості. Пан Х'юз має право організувати компанію та випустити акції на суму 300 тисяч англійських фунтів стерлінгів. Згідно з іншим дозволом пан Х'юз отримує право на будівництво залізниці від огнієї із станцій на Харківсько-Азовській лінії до сусідніх копалень та ливарень Донбасу ..."

(З газети "Таймс" від 18 червня 1869 р.)

**Погляд з Англії
Взгляд из Англии**

Від перекладача

От переводчика

Ця книжка про становлення нашого міста мусила давно дійти до донецького читача. Та доля розпорядилася інакше. Вперше вона потрапила до Донецька восени 1990 року, коли нащадки великої сім'ї Джона Х'юза і тих, хто працював на Юзівському чавуноливарному заводі, відвідали наше місто, щоб помилуватися живим пам'ятником своєму видатному пращурові.

Дорослі читачі відразу пізнають назви і аббревіатури, які зустрічаються на сторінках цієї книжки, молодим, можливо, знадобиться енциклопедія або ж мудре тлумачення старожилів нашого міста, бо дана праця була завершена у 1978 році, коли ми жили в одній країні і ненароком опинилися в іншій, а разом з цим і в іншому фізичному, соціальному, матеріальному і моральному стані.

Я хочу висловити подяку видавцеві першодруку цієї книжки — Валлійському університету преси, а також пану Річарду Худмонту за дозвіл зробити її переклад на українську і російську мови; за допомогу й дозвіл надрукувати фотографії з життя чавуноливарного заводу і міста Юзівки — пані Патриції Мур та пані С'юзані Едвардс з Гламорганського архіву; за координаторську роботу та дружню підтримку — сім'ї Болконів і окремо — панові Річарду Студлі, завдяки якому і з'явився в Донецьку примірник першодруку, переклад якого зараз перед вами.

Переклад на українську і російську мови здійснений за згодою і з люб'язного дозволу Валлійського університету преси м. Кардіффа (Великобританія), який видав першодрук англійською і валлійською мовами.

Эта книжка о становлении нашего города должна была давно попасть в руки донецкого читателя. Но судьба распорядилась иначе. Впервые она попала в Донецк осенью 1990 года, когда потомки большой семьи Джона Хьюза и тех, кто работал на Юзовском чугунолитейном заводе, посетили наш город, чтобы полюбоваться живым памятником своему выдающемуся предку.

Взрослые читатели сразу же узнают названия и аббревиатуры, которые встречаются на страницах этой книги, юным, возможно, понадобится энциклопедия или мудрое разъяснение старожилів нашего города, ибо данная работа была завершена в 1978 году, когда мы жили в одной стране и неожиданно оказались в другой, а вместе с тем и в другом физическом, социальном, материальном и моральном состоянии.

Я хочу выразить благодарность издателю оригинала этой книги — Уэльскому университету прессы, а также господину Ричарду Худмонту за разрешение осуществить ее перевод на украинский и русский языки; за помощь и разрешение напечатать фотографии из жизни чугунолитейного завода и города Юзовки — госпоже Патриции Мур и госпоже Сюзане Эдвардс из Гламорганского архива; за координаторскую работу и дружественную поддержку — семье Болконов и господину Ричарду Студли, привезшему в Донецк экземпляр оригинала, перевод которого сейчас перед вами.

Перевод на украинский и русский языки осуществлен с согласия и любезного разрешения Уэльского университета прессы г. Кардиффа (Великобритания), который издал оригинал на английском и валлийском языках.

Передмова

Предисловие

Ось уже майже піввіку, як Валлійський університет раз на рік, до дня святого Давида, випускає двомовну книжку про Уельс, яка призначена для учнів середньої школи. Як і варто було сподіватись, більшість обговорюваних у ній тем пов'язані з життям і діяльністю видатних валлійців і лише деякі торкаються узагальнених історичних тем. Але особливість полягає у тому, що валлійці, включені в цю серію, це в основному відомі поети, літературні критики, теологи, професори, музиканти — словом, всі, хто пов'язаний з мистецтвом. Не з'явилось жодної книжки про великих науковців і лише декілька — про промисловців. Хоча це й не дивно, бо валлійська культура має найбільші досягнення перш за все у сфері літератури і гуманітарних наук. Але, з іншого боку, сучасні валлійці, де б вони не були, пов'язують свою діяльність з науково-технічним прогресом, тому що більше двох третин всього населення Уельсу живуть у промислових районах півдня і північного сходу Валлійського вугільного басейну. Виходячи з цього і враховуючи той факт, що більшість сучасних досягнень прийшли зовні, ми не виправдано забуваємо про видатний вклад, зроблений нашими співвітчизниками в розвиток промисловості. Щоправда, більшість з них стали піонерами технічного прогресу в інших країнах, як раніше це сталося в Уельсі, де ідеї індустріалізації принесли піонери з Англії та континенту.

***

Виходячи з цього, ми дійшли висновку, що варто розпочати вивчення життя і діяльності Джона Х'юза, який працював у місті Мертир-Тидвіл, а пізніше, в середині минулого століття, започаткував індустріальну революцію в Росії. В Уельсі його історія майже невідома, хоча вона є типовим прикладом сучасного розповсюдження куль-

Вот уже почти полвека, как Валлийский университет раз в год, на день святого Давида, выпускает двуязычную книгу об Уэльсе, которая предназначена для учеников средней школы. Как и следовало ожидать, большинство обсуждаемых в ней тем связаны с жизнью и деятельностью выдающихся валлийцев, и только некоторые затрагивают обобщенные исторические темы. Однако особенность состоит в том, что валлийцы, включенные в эту серию, в основном представляют известных поэтов, литературных критиков, теологов, профессоров, музыкантов — словом, всех, кто связан с искусством. Не появилось ни одной книги о великих ученых, и только несколько — о промышленниках. Хотя это не вызывает удивления, так как валлийская культура достигла высот прежде всего в области литературы и гуманитарных наук. Но, с другой стороны, современные валлийцы, где бы они ни были, связывают свою деятельность с научно-техническим прогрессом, так как более двух третей всего населения Уэльса живут в промышленных районах юга и северо-востока Уэльского угольного бассейна. Исходя из вышеизложенного и учитывая тот факт, что большинство промышленных новшеств пришло извне, мы неоправданно забываем выдающийся вклад наших соотечественников в развитие промышленности. Правда, большинство из них стали пионерами технического прогресса в других странах, как ранее это случилось в Уэльсе, где идеи индустриализации принесли пионеры из Англии и континента.

***

Исходя из этого, мы пришли к выводу, что стоит приступить к изучению жизни и деятельности Джона Хьюза, который работал в Мертир-Тидвил, а позже, в середине прошлого столетия, стал инициатором индустриальной революции в России. Его история в Уэльсе почти неизвестна, хотя она является отличным примером распространения куль-

тури. Таким чином, передбачається, що розповідь буде вестися з суто пізнавальної точки зору. Акцент при цьому буде робитися на соціальну антропологію і на висвітлення найцікавіших сторінок економічної історії та історичної географії.

***

Про Джона Х'юза опублікована незначна кількість праць, і я віддаю належне тим, хто написав про нього хоча б стислі рядки у Великобританії, Сполучених Штатах і Радянському Союзі. Найбільш цікаві з них, авторам яких я дуже вдячний, перелічені в бібліографії. Висловлюю найщирішу подяку за дозвіл процитувати описи Юзівки з творів і спогадів Костянтина Паустовського та Микити Хрущова.

***

Університетський коледж Уельсу,
Е.Г. БОУЇН
Аберистуїт.

туры в наше время. Таким образом, предусматривается, что рассказ в этой книге будет вестись с чисто познавательной точки зрения. Акцент при этом будет делаться на социальную антропологию и на освещение интереснейших страниц экономической истории и исторической географии.

***

О Джоне Хьюзе опубликовано незначительное количество работ, и я отдаю должное тем, кто написал о нем хотя бы сжатые строки в Великобритании, Соединенных Штатах и Советском Союзе. Самые интересные из них, авторам которых я особенно благодарен, перечислены в библиографии. Выражаю самую сердечную благодарность за разрешение процитировать описание Юзовки из произведений и воспоминаний Константина Паустовского и Никиты Хрущева.

***

Университетский колледж Уэльса,
Е.Г. БОУИН
Аберистуит.

На початку вісімнадцятого століття знаменитий автор "Робінзона Крузо" відвідав деякі райони Південного Уельсу. У своїх спогадах він змальовує, як він перетнув гористу місцевість, що відділяє Брекншир від Гламорганширу, а потім, як провідник провів його "наймальовничішою долиною, що відкривається на південь і по якій протікає чудова річка Тафф". Він не згадує Мертир-Тидвіл, хоча напевне проїжджав його. Справа у тому, що в той час це було звичайне собі село, яке не викликало у нього ніякої зацікавленості. Даніель Дефо був одним з перших серед англійців, які від початку вісімнадцятого і до середини дев'ятнадцятого століття подорожували по Уельсу і залишили відгуки про свої подорожі. То був час, коли "Турнпайк Трастс" покращила пасажирські перевозки, а майже безупинна війна на континенті перешкоджала молодим англійцям вирушати в "велике турне", хоч воно і вважалося важливою складовою їхньої загальної освіти. Ось чому вони вимушені були прямувати до Шотландії та Уельсу.

***

Восени 1854 року долину Тефф відвідав ще один мандрівник. На цей раз у пошуках "Дикого Уельсу" сюди заїхав Джордж Борроу. Він був останнім з джентльменів-мандрівників, що йшли слідами Дефо. Верхів'я долини Тефф, а особливо Мертир-Тидвіл предстали перед ним у зовсім іншому світлі. То була страхітлива і гнітюча картина. Під'їжджаючи до містечка з півночі, він побачив "то тут, то там спалахи, а на південному сході те, що здавалося жевріючою горою". По мірі того, як він під'їжджав ближче, "світло від тих спалахів та чаруючого жевріючого об'єкту стало таким сильним, що мені було чітко видно маленькі камінці на нескінченно довгому узвозі". А коли він під'їхав ще ближче, то зміг побачити, що то була дійсно вогненна гора з "розігрітою

В начале восемнадцатого столетия знаменитый автор "Робинзона Крузо" путешествовал по некоторым районам Южного Уэльса. Он описывает, как пересек горную местность, которая отделяет Брекншир от Гламорганшира, а затем, как проводник провел его по "живописнейшей долине, которая открывается к югу и по которой протекает красивая река Тафф". Он не упоминает Мертир-Тидвил, хотя наверняка проезжал его. Дело в том, что в то время это было обычное село, которое не вызвало у него никакого интереса. Даніель Дефо был одним из первых англичан, которые с начала восемнадцатого до середины девятнадцатого века путешествовали по Уэльсу и оставили отзывы о своих путешествиях. То было время, когда компания "Турнпайк Трастс" улучшила пассажирские сообщения, а почти непрерывная война на континенте препятствовала молодым англичанам предпринимать "большое турне", хотя оно и считалось важной составной частью их общего образования. Вот почему они вынуждены были отправляться в Шотландию и Уэльс.

***

Осенью 1854 года долину Тефф посетил еще один путешественник. На этот раз в поисках "Дикого Уэльса" сюда заехал Джордж Борроу. Он был последним в длинном списке джентльменов-путешественников, которые шли по следам Дефо. Верхушки долины Тефф и в особенности Мертир-Тидвил предстали перед ним совсем по-другому. Это была ужасающая и угнетающая картина. Подъезжая к городу с севера, он увидел "то там, то здесь вспышки, а на юго-востоке то, что казалось тлеющей горой". По мере того, как он подъезжал ближе, "свет от этих вспышек и этого чарующего тлеющего объекта становился таким сильным, что мне были четко видны маленькие камешки на бесконечно длинном спуске". А когда он подъехал еще ближе, то смог рассмотреть, что этим большим тлеющим

речовиною, подібною до лави, яка займала середню і верхню частини пагорба і звивисто місцями зтікала майже до самого долу". У самому Мертирі, куди не подивись, скрізь були "спалахи". "Я перебрів брудну калюжу перед містком, а потім став підійматися по вулиці, від якої на обидва боки відгалужувалися засмічені провулки, проходячи повз галасливі юрби дикого вигляду людей". Він помітив, що "всі пагорби в містечку, а деякі з них були доволі високими, виглядали почорнілими і обсмаленими". Борроу цитує одного стародавнього поета з Англії, який, бажаючи показати красу свого рідного острова, вдався до такої метафори: "Пагорби Ірландії почорнені димом із кухні Мона". "З більшою вірогідністю, — говорить далі Джордж Борроу, — міг би бард з берегів ріки Тафф, що хотів вибачитися за такий закіптюжений вигляд своєї рідної долини, сказати, що "Тефф оточують колись зелені пагорби, почорнілі від диму із димарів Мертиру".

***

Чим же викликана така різка трансформація? Вона була наслідком тих змін, які відбулися навколо Мертир-Тидвілу ще за вісімдесят років до приїзду Джорджа Борроу. Як правило, цей процес називають Індустріальною революцією. Ці великі перетворення зародились у першій половині вісімнадцятого століття у Великобританії, коли три важливі галузі промисловості, а саме металургійна, вугледобувна і текстильна, незалежно одна від одної, досягли значного технічного рівня і пізніше були об'єднані завдяки застосуванню парового двигуна у великий промисловий комплекс або культуру, яка нам відома як Індустріальна революція.

***

Відкриття швидкого способу виробництва якісного заліза стало своєрідним "спусковим гачком", який ініціював цю величезну революцію. У сімнадцятому і на початку вісімнадцятого століть металургійна промисловість Британії зазнавала серйозних клопотів із забезпеченням паливними матеріалами. Протягом століть потреба значної

об'єктом була дійсно вогняна гора "с розогретим веществом, подобным лаве, которое занимало среднюю и верхнюю части холма и извилисто местами стекало почти до самого низа". В самом Мертире, куда ни кинь взглядом, везде были "вспышки". "Я перебрёл грязную лужу перед мостиком, а затем стал подниматься по улице, от которой по обе стороны ответвлялись замусоренные проулки, проходя мимо шумных толп дикого вида людей". Он заметил, что "все холмы в городке, а некоторые из них были довольно высокими, выглядели почерневшими и обожженными". Борроу цитирует одного древнего поэта из Англии, который, желая показать красоту своего родного острова, прибегнул к такой метафоре: "Холмы Ирландии очернены дымом из кухни Мона". "С большей достоверностью — говорит далее Джордж Борроу, — мог бы бард с берегов реки Тафф, который хотел бы извиниться за такой закопченный вид своей родной долины, сказать, что "Тефф окружают когда-то зеленые холмы, почерневшие от дыма из труб Мертира".

***

Чем же вызвана такая резкая трансформация? Она была следствием тех перемен, которые начались в окрестностях Мертир-Тидвил еще за восемьдесят лет до приезда Джорджа Борроу. Как правило, этот процесс называют Индустріальною революцією. Эти большие преобразования зародились в первой половине восемнадцатого века в Великобритании, когда три важные отрасли промышленности, а именно металлургическая, угледобывающая и текстильная, независимо одна от другой, достигли значительного технического уровня и позже были объединены благодаря применению парового двигателя в большой промышленный комплекс или культуру, которая нам известна как Индустріальна революція.

Открытие способа производства высококачественного железа явилось своеобразным "спусковым крючком", вызвавшим эту громадную революцию. В семнадцатом и в начале восемнадцатого веков металлургическая промышленность испытывала серьезные перебои со снабжением горючими материалами. В течение столетий потребность

кількості деревного вугілля виснажила дубові ліси Англії, а тому і залізоливарні печі, які працювали на деревному вугіллі, пересувалися через всю країну в пошуках деревини на захід. Багато першопроходців проводили експерименти по заміні деревного вугілля на кам'яне, але всі приходили до висновку, що вироблене таким чином залізо — крихке і для промисловості майже непридатне. В 1709 році Абрахам Дарбі Перший купив в Коулбрукдейлі, розташованому на притоці річки Северс, що в Шропширі, ливарний завод, який працював на деревному вугіллі, і весь наступний рік проводив експерименти по використанню в своїх печах коксованого (перегорілого) вугілля. При перепалюванні всі домішки з вугілля вигорали, і виплавлене таким чином залізо мало відмінні якості. При цьому виплавка заліза на добу в кожній із печей збільшувалася вдесятеро. Дарбі розв'язав проблему забезпечення паливними матеріалами і технічно об'єднав вугільну та металургійну промисловості. Таким чином, був зроблений перший вагомий крок в широкорозгалуженій мережі, відомій нам як Індустріальна революція. Цікаво згадати, що в цей же час Даніель Дефо подорожував по багатьох тихих долинах Британії, і через кожну з них протікала гарна річка, подібна до Тафф. Але ні Дефо, ані будь-хто інший, можливо, за виключенням жменьки відданих робітників і дуже близьких друзів, не підозрювали про епохальні експерименти в Коулбрукдейлі, а Абрахам Дарбі вирішив тримати висновки своїх експериментів та методи виробництва в надзвичайній таємниці. Він був квакером за віросповіданням та завзятим пацифістом, а тому був впевнений, що, коли він відкриє свою таємницю, інші фабриканти пристосують його винахід для виробництва гармат, гарматних ядер та іншої зброї. І все ж майже через п'ятдесят років цю таємницю оприлюднив його син Абрахам Дарбі Другий, і незабаром всі вугільні басейни Британії засвітилися "спалахами", які багатьма роками пізніше так вразили Борроу, коли той під'їжджав до Мертир-Тидвіл.

в значительном количества древесного угля истощила дубовые леса Англии, а поэтому и железоплавильные печи, работавшие на древесном угле, перемещались через всю страну, в поисках древесины, на запад. Многие первопроходцы проводили эксперименты по замене древесного угля на каменный, но все они вскоре убеждались, что железо получалось ломким и для промышленности почти непригодным. В 1709 году Абрахам Дарби Первый купил в Коулбрукдейле, расположенном на притоке реки Северс, что в Шропшире, литейный завод, который работал на древесном угле, и весь следующий год проводил в своих печах эксперименты по использованию коксующегося (пережженного) угля. При пережигании угля все примеси удалялись, и выплавленное таким образом железо имело отличное качество. При этом выплавка железа в сутки в каждой из печей увеличивалась в десять раз. Дарби решил проблему снабжения горючими материалами и технически объединил угольную и металлургическую промышленности. Таким образом, был сделан первый важный шаг в широкоразветвленной сети, известной нам как Индустриальная революция. Интересно вспомнить, что в то же самое время Даніель Дефо путешествовал по многим тихим долинам Британии, через которые протекали такие же красивые реки, подобные Тафф. Но ни Дефо, ни кто-либо другой, возможно, за исключением горсточки преданных рабочих и близких друзей, не подозревали об эпохальных экспериментах в Коулбрукдейле, а Абрахам Дарби решил держать результаты своих экспериментов и методы производства в чрезвычайном секрете. Он был квакером по вероисповеданию и убежденным пацифистом, и поэтому был уверен, что, если откроет свой секрет, другие фабриканты быстро применят результаты его изобретения для производства пушечных ядер и другого оружия. И всё же почти через пятьдесят лет этот секрет обнародовал его сын Абрахам Дарби Второй, и вскоре все угольные бассейны Британии засветились "вспышками", которые через многие годы так поразили Борроу, когда тот подъезжал к Мертир-Тидвил.

Дослідники з антропології та технології особливо зацікавлені в тому, щоб прослідкувати істинне розповсюдження нових технологій і навіть соціальних звичок, які крок за кроком проникали у будь-яку культуру, особливо в ті часи, що передували сучасним методам зв'язку. В старі часи нові ідеї передавалися із уст в уста на значні відстані, і часто-густо такий процес займав чималий проміжок часу. Щоб застосувати нові ідеї в будь-якому віддаленому місці, людина мала тримати їх в своїй голові. Яким же чином, наприклад, таємниця Коулбрукдейла досягла Мертир-Тидвіл?

Перш за все ми мусимо пам'ятати, що вздовж північних околиць Південноуельського вугільного басейну розташувалися декілька металоліварних заводів. Ці заводи використовували деревне вугілля, бо спочатку в розлогих долинах деревини не бракувало. Але, як правило, поклади залізної руди та вапняку залягають поблизу від вугільних пластів. Значний інтерес в цьому плані викликає один з таких старих сталеливарних заводів "Мирти Фурнас" — попередник заводу "Даулайс". В 1759 році власник заводу Томас Льюїс шукав управляючого для своєї тількино збудованої домни і натрапив на Джона Геста — фермера, коваля та торговця вугіллям в Броузлі, що в Стаффордширі. Як і слід було чекати, Гест був в курсі того, що відбувалося в Коулбрукдейлі, бо жив майже по сусідству. Багатієм він не був, то ж і не міг дозволити собі ані карети, ані вервечки лакеїв. У нього був лише один кінь. І от одного дня мешканці Мертиру стали свідками незвичної картини: по битому шляху до села в'їжджали верхи на одному сивому мерині Джон Гест та його слуга Бен. Томас Льюїс був так вражений почутим в ході розмови з Джоном Гестом, що відразу ж призначив його управляючим, а той розгорнув таку бурхливу діяльність, що незабаром виробництво було повністю віддане в його розпорядження, а сам Льюїс зайнявся перевезенням заліза до Кардіффу. Зараз ми знаємо, що Гест досяг великого успіху завдяки тому, що він заволодів таємницею Дарбі із Коулбрукдейла і першим в Південному

Ученые-антропологи и технологи особенно заинтересованы в том, чтобы проследить распространение новых технологий и даже социальных привычек, которые шаг за шагом внедрялись в любую культуру, особенно в те времена, которые предшествовали современным методам связи. В старое время новые идеи передавались из уст в уста на значительные расстояния, и часто такой процесс занимал солидный промежуток времени. Чтобы применить идеи в каком-либо удалённом месте, человек должен был держать их в своей голове. Каким же образом, например, секрет Коулбрукдейла достиг Мертир-Тидвил?

Прежде всего, мы должны помнить, что вдоль северных окрестностей Южноуэльского угольного бассейна расположилось несколько металлургических заводов. Эти заводы использовали древесный уголь, ибо поначалу в широких долинах недостатка в древесине не было. Но, как правило, залежи железной руды и известняков залегают недалеко от угольных пластов. Значительный интерес в этом смысле вызывает один из таких старых сталелитейных заводов "Мирти Фурнас" — предшественник завода "Даулайс". В 1759 году хозяин завода Томас Льюис искал управляющего для только что построенной домны и вышел на Джона Геста — фермера, кузнеца и торговца углем в Броузли, что в Стаффордшире. Как и следовало ожидать, Джон Гест был знаком с тем, что происходило в Коулбрукдейле, ибо жил почти по соседству. Богачом он не был и не мог позволить себе ни карету, ни дюжину слуг. У него была лишь одна лошадь. И вот в один прекрасный день жители Мертира стали свидетелями необычной картины: по битой дороге в село въезжали верхом на одном сивом мерине Джон Гест и его слуга Бен. В ходе беседы с Джоном Гестом Томас Льюис был настолько поражен услышанным, что сразу же назначил его управляющим, а тот развернул такую бурную деятельность, что вскоре производство было полностью передано в его руки, а сам Льюис занялся перевозкой железа в Кардифф. Сейчас мы знаем, что Гест достиг большого успеха благодаря тому, что завладел секретом Дарби из Коулбрукдейла и первым в Южном Уэльсе при-

Уельсі застосував цей метод. Ось ми і визначили початок індустріальної революції в Південному Уельсі, яка викликала такі різкі зміни в верхів'ї долини Тефф в проміжку між візитами Даниеля Дефо та Джорджа Борроу. У цей час були збудовані і пристосовані до нового процесу спеціальні домни на нових металолivarних заводах в таких сусідніх містах, як Кувартва, Плімут та Пенідаррен. Коулбрукдейльський метод виробництва охопив не тільки вугільний басейн Південного Уельсу — всі вугільні басейни Британії в той чи інший час взяли його на озброєння. Ідея досягла континентальної Європи і, в решті-решт, полонила весь світ. Було б цікаво прослідкувати її розповсюдження по всьому світі, але історія про те, як Джон Гест приніс ці життєво важливі знання до Мертиру, не менш цікава, бо вона показує, по-перше, що індустріальна революція поширювалася дифузійно технічних знань, а не була обумовлена наявністю придатних сировинних матеріалів; а по-друге, що приїзд Джона Геста до Мертиру був не останньою ланкою в цьому ланцюзі. Подальші ланки були викувані багатьма роками пізніше, коли мертирський фахівець переніс ті особливі знання до далекої Росії і став, таким чином, піонером індустріальної революції в цій країні.

То був Джон Х'юз, діяльність та досягнення якого і викладені в цій книжці.

***

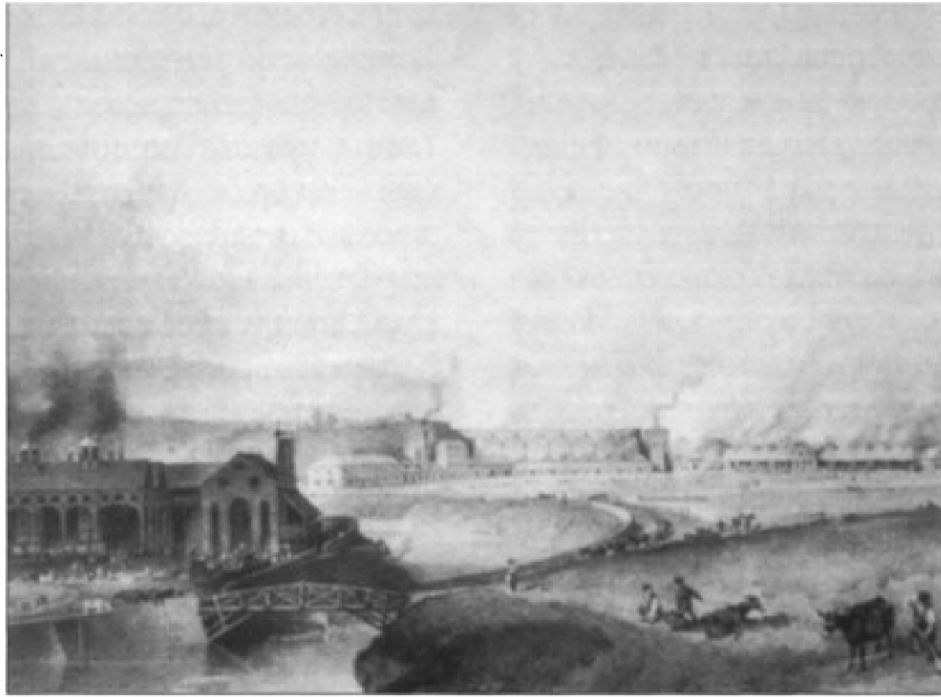
Джон Х'юз народився в 1814 році і, отримавши домашню освіту, пішов до батька (який працював на заводі Кувартви інженером) у підручні. Там, серед "реву та брязкоту незграбних машин, в сум'ятиці та окриках каталів, мускулистих окатишників, формувальників та горнових, засипщиків та вальцювальників", він вивчав своє ремесло і близько ознайомився з процесом виробництва заліза. Щоб самостійно набути виробничого досвіду, він ще молодим переїхав на завод "Еббу-Вейл". Джон був працьовитим, та до того ж з великими амбіціями, тому невдовзі відкрив свою справу. У 1852 році він придбав завод "Усксайд Енджиніринг", що в місті

менил его метод. Вот мы и определили начало индустриальной революции в Южном Уэльсе, вызвавшей резкие перемены в верховьях долины Тафф в промежутке между визитами Даниеля Дефо и Джорджа Борроу. В это же время были построены и приспособлены к новому методу специальные домны на новых металлургических заводах в таких соседних городах, как Кувартва, Плимут и Пенидаррен. Коулбрукдейльский метод производства охватил не только угольный бассейн Южного Уэльса — все угольные бассейны Британии рано или поздно взяли его на вооружение. Идея достигла континентальной Европы и, наконец, охватила весь мир. Было бы интересно проследить пути ее распространения, но история о том, как Джон Гест принес эти жизненно важные знания в Мертир, не менее интересна: во-первых, тем, что демонстрирует, как индустриальная революция распространялась диффузией технических знаний и не была обусловлена первичным наличием подходящих сырьевых материалов, и во-вторых, тем, что приезд Джона Геста в Мертир был не последним звеном в этой цепи. Дальнейшие звенья были выкованы многими годами позже, когда простой мертирский специалист перенес эти специфические знания в далекую Россию и стал, таким образом, пионером индустриальной революции в этой стране.

Это был Джон Хьюз, деятельность и достижения которого и описаны в этой книге.

***

Джон Хьюз родился в 1814 году и, получив домашнее образование, пошел к своему отцу (который работал на заводе Кувартвы инженером) подручным. Там, среди "рева и лязга машин, в суматохе и окриках каталей, мускулистых окатышников, формовщиков и горновых, засыпщиков и прокатчиков", он изучал свое ремесло и близко знакомился с процессом производства железа. Чтобы приобрести опыт, будучи еще молодым, он перешел на завод "Эббу-Вейл". Джон был трудолюбивым и с большими амбициями, поэтому вскоре открыл свое дело. В 1852 году он приобрел завод "Усксайд Энджиниринг" в городе Ньюпорт. Здесь он быстро устроился, женив-

*Місце народження Х'юза. 1825 р.
Место рождения Хьюза. 1825 р.*

Ньюпорті. Тут він швидко влаштувався, одружившись на дочці місцевого власника готелю. Як хазяїн заводу, він мав значні можливості для проведення експериментів, а найперше — в питанні удосконалення парових двигунів, які в нього викликали особливу зацікавленість. Проте, усвідомлюючи перспективу майбутнього розвитку, набутий в Ньюпорті досвід підказав йому спрямувати свої зусилля на кораблебудування та ливарну справу. Завод "Усксайд" був заснований як ковальський, та десь в середині століття, дякуючи географічному розташуванню та швидкому росту Ньюпорта як морського порту, він перепрофілювався на виготовлення морських якорів та ланцюгів. Тут Джон Х'юз безпосередньо зіткнувся з судоремонтними роботами та кораблебудуванням. Своєю роботою в Ньюпорті він здобув пошану, і його ім'я стало відомим широкому колу корабелів. Завдяки своїй репутації, він був прийнятий в асоціацію підприємців-суднобудівників "Мільволл Енджиніринг енд Шипбилдинг Компані" на Темзсайд. У 1860 році він вже входив до ради директорів, а пізніше сам став президентом цієї компанії.

шись на дочки владельця местной гостиницы. Будучи хозяином завода, он имел большие возможности для проведения экспериментов, особенно в сфере улучшения работы паровых двигателей, к которым у него был особенный интерес. Однако осознание перспективы будущего развития, приобретенный в Ньюпорте опыт подсказывал, что необходимо направить свои усилия на кораблестроение и литье. Завод "Усксайд" строился как кузнечный, но где-то в середине столетия, благодаря географическому положению и быстрому росту Ньюпорта как морского порта, он перепрофилировался на изготовление морских якорей и цепей. Здесь Джон Хьюз непосредственно столкнулся с судоремонтными работами и кораблестроением. Своей работой в Ньюпорте он завоевал большое признание, и его имя стало известным в широком кругу корабелов. Благодаря своей репутации, он был принят в ассоциацию предпринимателей-судостроителей из "Мильволл Энджиниринг энд Шипбилдинг Компани" на Темзсайд. В 1860 году он уже входил в совет директоров, а позже сам стал президентом этой компании.

Шестидесяті роки дев'ятнадцятого століття були надзвичайно важливими в історії Британсь-

Шестидесятые годы девятнадцатого столетия были особенно важными в истории Британского

кого флоту. Це були роки переустаткування Королівського військово-морського флоту. Рублені з дерева "морські ветерани" з часів Нельсона замінялися на броньовані лінкори, які ми знаємо й тепер.

Вітрила поступилися місцем паровій енергії, нові лінкори були оснащені більшими та потужнішими гарматами. В ті часи завод "Мільволл" був широко відомий всім британським судоремонтним заводам не тільки відмінним залізом його литва, але й майстерністю та винахідливістю його директора. Якраз тоді, на заводі "Мільволл" Джон Х'юз сконструював новий зручний лафет для важких морських гармат, який знайшов застосування на всіх перших "броньовиках", його називали "стрінгер Х'юза". Особливість озброєння нових лінкорів полягала в обшивці корпусів старих дерев'яних кораблів залізними пластинами або щитами. Адміралтейство шукало якомога кращий матеріал для своїх кораблів і в той же час проводило випробування на різних судоремонтних заводах, щоб виявити, яка з фірм серед британських та французьких виробників броньованих плит виробляла такі, що найбільш протидіяли різним типам гарматного вогню.

Ці випробування з сучасної точки зору були вкрай примітивними, і цілком ймовірно, що їх результати не могли бути надійними, бо в багатьох випадках випущені з гармат снаряди просто застрягали в плитах і половина стирчала з одного боку плити, а половина — з іншого. Але так чи інакше, випробування, які мали місце в Портсмуті 23 березня 1864 року, з точки зору Адміралтейства, були важливими і переконливими. Мішенями слугували старі дерев'яні "морські ветерани". Одним з них був лінкор "Америка", збудований у 1810 році. По мішенях стріляли з відстані 200 ярдів з шестигонної гладкоствольної гармати калібром 9,22 дюйма. Хоча вистрілюваний снаряд був сталевим, а не залізним, цінність результатів випробування була в значній мірі знижена самою гарматою, яка в дійсності теж була надто застарілою. Та навіть при таких недоліках експерименти в Портсмуті показали, що залізні щити, вироблені на заводі

флота. Это были годы переоснащения Королевского военно-морского флота. Рубленные из дерева "морские ветераны" времен Нельсона заменялись на бронированные линкоры, которые мы знаем и сегодня.

Паруса уступили место паровой энергии, и новые линкоры были оснащены более мощными пушками. В то время завод "Мильволл" был широко известен всем британским судоремонтным заводам не только отличным железом его литья, но и мастерством и изобретательностью его директора. Как раз в то время на заводе "Мильволл" Джон Хьюз сконструировал новый удобный лафет для тяжелых пушек, который нашел применение на новых "броневиках", его называли "стрингер Хьюза". Особенность вооружения новых линкоров состояла в обшивке корпусов старых деревянных кораблей железными пластинами или щитами. Адмиралтейство искало как можно лучший материал для своих кораблей и в то же время проводило испытания на разных судоремонтных заводах, чтобы определить, какая из фирм среди британских и французских производителей бронированных плит производила железные плиты, которые больше всего противостояли разным типам пушечного огня.

Эти испытания, с точки зрения современности, были крайне примитивными; и вполне вероятно, что их результаты не могли быть надежными, ибо во многих случаях выпущенные из пушек снаряды просто застревали в плитах и половина торчала с одной стороны, а половина — с другой. Но так или иначе испытания, которые проводились в Портсмуте 23 марта 1864 года, с точки зрения Адмиралтейства, были важными и убедительными. Мишенями служили старые деревянные "морские ветераны". Одним из них был линкор "Америка", построенный в 1810 году. По мишеням стреляли с расстояния 200 ярдов из шеститонной гладкоствольной пушки калибра 9,22 дюйма. Хотя выпускаемый снаряд был стальным, а не железным, ценность испытаний в значительной степени была снижена самой пушкой, которая была сильно устаревшей. Но даже при таких недостатках испытания в Портсмуте показали, что железные щиты, изготовленные на заводе Джона Хьюза "Мильволл", были высшего качества. Ве-

Джона Х'юза "Мільволл", були вищого ґатунку. Вагома перевага мільвольських щитів була посправжньому доведена тоді, коли гармаші збільшили пороховий заряд гармати з 25 до 30 фунтів. Результат був несподіваний: опір щита не зменшився, а навпаки, підвищився в 1/11 раз. Лише один з чотирьох найпотужніших пострілів з цієї гармати міг загнати снаряд в мільвольський щит по саме деще, а в усіх інших випадках снаряд лише протикав плиту. Віце-адмірал Хальстед в своєму памфлеті "Беззбройний англійський флот", написаному в той час, вважав, що опір мільвольського щита гарматному вогню був найпереконливішим. В результаті слава Джона Х'юза та його заводу, як виробника сталі, поширилась на всі країни світу, які в той час активно переозброювалися.

***

Власне, це й стало причиною перших взаємин Джона Х'юза з Росією. Тодішній російський уряд чув про репутацію мільвольського заліза і замовив такого типу сталь для морської фортеці "Костянтин", яка зводилася на Балтійському морі в Кронштадті. Для виконання цього завдання до Англії було послано двох інженерів: генерала Томібена та полковника Герна, і невдовзі цих людей познайомили з Джоном Х'юзом. В ході їхнього спілкування Х'юз зацікавився російськими проблемами будівництва залізниць. Основним клопотом російського уряду були поставки великої кількості заліза до Росії, бо вітчизняна промисловість існувала в умовах провінції — залізо виплавляли на деревному вугіллі в розпоршених по країні невеличких домнах, три чверті яких були розташовані в віддалених Уральських горах. Томібен та Герт в розмовах з Джоном Х'юзом підкреслювали, що російський уряд зацікавлений в розробці своїх власних родовищ вугілля та заліза з допомогою зарубіжного капіталу, а особливо — фахівців. В ті часи довжина залізниць по всій Росії не досягала навіть тисячі миль, тому їх розширення було життєво важливим для країни. Але значну кількість рейок доводилося імпортувати з Південного Уельсу. Репутація

свое превосходство мильвольских щитов, было по-настоящему доказано тогда, когда артиллеристы увеличили пороховой заряд пушки с 25 фунтов до 30. Результат оказался неожиданным: сопротивление щита не уменьшилось, а наоборот, повысилось в 1/11 раза. Только один из четырех самых мощных выстрелов из этой пушки мог загнать снаряд в мильвольский щит по самое доньшко, а во всех остальных случаях тело снаряда только протыкало плиту. Вице-адмирал Хальстед в своем памфлете "Безоружный английский флот", написанном в то время, отмечал, что сопротивление мильвольского щита артиллерийскому огню было самым убедительным. В результате этого слава Джона Хьюза и его завода, как производителя стали, распространилась во все страны мира, которые в то время активно перевооружались.

***

Собственно, это и явилось причиной первого контакта Джона Хьюза с Россией. Тогдашнее русское правительство слышало о репутации мильвольского железа и заказало броню такого типа для крупной морской крепости "Константин", которая возводилась в то время на Балтийском море в Кронштадте. Для выполнения этой операции в Англию были посланы два инженера: генерал Томибен и полковник Герт, и вскоре этих людей познакомили с Джоном Хьюзом. Во время их общения Хьюз заинтересовался проблемами строительства железных дорог в России. Основной заботой русского правительства были поставки большого количества железа, которое импортировалось в Россию, ибо отечественная промышленность существовала в условиях провинции — железо плавил на древесном угле в разбросанных по всей стране небольших домнах, три четверти которых были расположены в отдаленных Уральских горах. Томибен и Герт в разговорах с Джоном Хьюзом подчеркивали, что русское правительство хотело бы привлечь для разработки своих собственных залежей угля и железа зарубежный капитал и особенно — специалистов. В то время длина железных дорог по всей России не составляла даже тысячи миль, поэтому их расширение было жизненно важным для стра-

Південного Уельсу як виробника залізних рейок була висока.

Так, рейки для перших залізниць в Британії, а до цього і для місцевих конок, вироблялися на заводі "Пенідаррен", а починаючи з 1830 року їх головними виробниками в цілому світі були заводи в Еббу-Вейлі, Даулайсі, Кувартві та Нантегло. Саме тут російські представники, які приїхали на переговори по переозброєнню флоту, вічна-віч зустрілися з людиною, яка мала великий досвід виробництва залізничних рейок. Хіба він працював не в головному світовому центрі по виробництву рейок?

***

За декілька років до зустрічі Томибена і Герна з Джоном Х'юзом російський уряд провів геологічне обстеження Донецького кряжу, що на півдні Росії. Експедиція виявила, що в регіоні залягає велика кількість як вугілля, так і залізної руди. Робилось декілька спроб по спорудженню там домен, але при відсутності відповідних технічних знань всі вони провалилися. В 1866 році уряд зробив ще одну спробу, користуючись цього разу трохи іншим методом. Російським та британським біржам було запропоновано продати п'ять концесій на розробки металургійних ресурсів цього регіону, щоб, таким чином, зменшити залежність своєї країни від імпорту зарубіжних рейок. Жодна з цих концесій не була куплена. Правда, одну з цих концесій — на будівництво рейкопрокатного заводу в Донбасі — було подаровано російському князеві Кочубею, але той не зміг зібрати достатнього капіталу для цієї справи і продав свої концесійні права за 24 тисячі англійських фунтів стерлінгів Джону Х'юзові. Х'юз на той час вже відвідав Донецький басейн, щоб з'ясувати для себе потенціальні можливості цього краю. Він залишився задоволений тим, що побачив, і підписав з російським урядом угоду про організацію "Новоросійського товариства" по видобутку вугілля, виплавці заліза та виробництву рейок і ще зобов'язався збудувати залізничну колію, яка б з'єднувалася з

ни. Но значительное количество рельсов приходилось импортировать из Южного Уэльса. Репутация Южного Уэльса как производителя железнодорожных рельсов была высокой.

Рельсы для первых железных дорог Британии, а до этого и для местных конок, производились именно на заводе "Пенидаррен", а начиная с 1830 года, главными производителями железнодорожных рельсов во всем мире были заводы в Эббу-Вейле, Даулайсе, Кувартве и Нантегло. Именно здесь русские представители, которые приехали на переговоры по перевооружению флота, лицом к лицу столкнулись с человеком, имевшим большой опыт как раз по производству железнодорожных рельсов. Разве он работал не в главном мировом центре по производству рельсов?

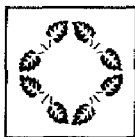
***

За несколько лет до встречи Томибена и Герна с Джоном Хьюзом русское правительство провело геологическую разведку Донецкого кряжа на юге России. Экспедиция показала, что в регионе залегает большое количество как угля, так и железной руды. Предпринималось несколько попыток по сооружению там домен, но при отсутствии соответствующих технических знаний все они провалились. В 1866 году правительство попыталось предпринять ещё одну попытку, используя на этот раз другой метод. Русским и британским биржам было предложено продать пять концессий на разработку металлургических ресурсов этого региона, чтобы, таким образом, уменьшить зависимость страны от импорта зарубежных рельсов. Ни одна из этих концессий не была куплена. Правда, одна из этих концессий — на строительство рельсопрокатного завода в Донбассе — была подарена русскому князю Кочубею, но тот не смог собрать достаточного капитала для этого предприятия и продал свои концессионные права за 24 тысячи английских фунтов стерлингов Джону Хьюзу. Хьюз к тому времени уже посетил Донецкий бассейн в России, чтобы самому оценить потенциальные возможности этого края. Он остался доволен тем, что увидел, и подписал с русским правительством соглашение об организации "Новороссийского общества" по добыче угля, выплавке железа и производству рельсов, а также обязался построить железнодорожную

Харківсько-Азовською лінією. Необхідно підкреслити, що умови цієї угоди включали намір безпосередньо об'єднати видобуток вугілля з виробництвом заліза та рейок. Цар підписав угоду 16 квітня 1869 року, і Джон Х'юз негайно повернувся до Британії, щоб залучити акціонерів і започаткувати майбутню компанію. 18 червня того ж року лондонська газета "Таймс" надрукувала таке повідомлення:

"Санкт-Петербурзька "Урядова газета" надрукувала текст концесії, наданої панові Джону Х'юзу, на розробку відомих вугільних родовищ в Катеринославській губернії та на будівництво чавуноливарного заводу в цій же місцевості. Пан Х'юз має право організувати компанію та випустити акції на суму 300 тисяч англійських фунтів стерлінгів. Згідно з іншим дозволом пан Х'юз отримує право на будівництво залізниці від однієї із станцій на Харківсько-Азовській лінії до сусідніх копалень та ливарень Донбасу."

У дуже короткий термін Джон Х'юз організував свою компанію з капіталом в 300 тисяч англійських фунтів стерлінгів, а згодом, того ж таки літа, він повернувся до Росії. Країна стояла на порозі важливого індустріального розвитку, плоди якого ми бачимо сьогодні.

2

Коли в кінці літа 1869 року Джон Х'юз повернувся до Росії, він поїхав прямо в Україну, на Донбас. Багаті запаси вугілля в цьому краї були відомі здавна, і дуже примітивними способами потроху розроблялися місцевими селянами. Протягом багатьох років геологи говорили про те, що, хоч в басейні і є якісне вугілля, але залізної руди в достатній кількості бракує. І тільки за декілька років перед приїздом Джона Х'юза до Росії Гірничий департамент дійшов висновку, що в

ветку, которая бы соединялась с Харьковско-Азовской линией. Необходимо подчеркнуть, что условия этого соглашения включали намерение непосредственно объединить добычу угля с производством железа и рельсов. Цар подписал соглашение 16 апреля 1869 года, и Джон Хьюз немедленно вернулся в Британию, чтобы завербовать акционеров и образовать будущую компанию. 18 июля того же года лондонская газета "Таймс" напечатала следующее сообщение:

"Санкт-Петербургская "Правительственная газета" напечатала текст концессии, данной господину Джону Хьюзу на разработку известных угольных залежей в Екатеринославской губернии и на строительство железоплавильного завода в этой же местности. Господин Хьюз имеет право организовать компанию и выпустит акции на сумму 300 тысяч английских фунтов стерлингов. Согласно разрешению господин Хьюз получает право на строительство железнодорожной ветки от одной из станций на Харьковско-Азовской линии к соседним шахтам и плавильням Донбасса".

В течение очень короткого времени Джон Хьюз организовал свою компанию с капиталом в 300 тысяч английских фунтов стерлингов, а через некоторое время, в то же лето, он возвратился в Россию. Страна стояла на пороге важного индустриального развития, плоды которого мы видим сегодня.

Когда в конце лета 1869 года Джон Хьюз прибыл в Россию, он поехал прямо на Украину, в Донбасс. Богатые залежи угля в этом крае были известны давно и понемногу, совершенно примитивными методами, разрабатывались местными крестьянами. В течение многих лет геологи говорили о том, что, хотя в бассейне и есть уголь хорошего качества, но железной руды в достаточном количестве нет. И только за несколько лет до приезда Джона Хьюза в Россию Горный департамент при-

цьому регіоні користуватися місцевою залізною рудою можна.

***

Але більш важливим для Джона Х'юза було те, що вугілля Донбасу виявилось точно такої ж якості та складу, що й вугілля Південного Уельсу. Звичайно, тоді це ще не було відомим ні російським геологам, ні самому Джону Х'юзу. Сучасні геологи вважають, що довгий ланцюг кам'яновугільних басейнів сформувався в складках північного заглиблення великої Герцинської гірської флексури пізнього кам'яновугільного та раннього пермського періодів (Мал. 1 на ст. 156). Цей ланцюг оперізує всю Європу, починаючись в Південній Ірландії та Південному Уельсі, йде через такі басейни, як Радсток та Бат (з важливими відгалуженнями на північ, в напрямку Шропширу, які сягають аж до Пенін і далі); через басейн Кент, басейни Па-де-Кале та басейни Бельгії, через відомий Рурський басейн, а далі — Хемниц, Кладно та Пльзень в Чехословаччині, Сілезькі басейни і аж до Донецького в Південній Росії. Порооди, які складають ці вугільні басейни, згорнуті в сучасну форму складками великого Герцинського горотвірного руху. Колись величний гірський ланцюг перетворився сьогодні в напівстерті залишки гірських масивів, які проходять майже через весь континент зі сходу на захід. Герцинський, ранній Каледонський та пізній Альпійський є трьома великими горотвірними рухами, які в геологічні часи сформували Європу такою, якою ми знаємо її сьогодні.

***

Якщо ми більш детально розглянемо один з довгого ланцюга вугільних басейнів Європи, то будемо вражені схожістю їх структур. Основною рисою всіх басейнів є наявність промислового вугілля, знайденого в породах пізнього Кам'яновугільного періоду. Донецький вугільний басейн дуже обширний: зі сходу на захід він простягається на 300 миль і в ширину — майже на 60 миль. В басейні знайдено чотири типи вугілля: газове та довгопломеневе, коксівне, напівантрацит та антрацит (Мал. 2 на ст. 157). Точно таку ж картину

шел к выводу, что в этом регионе пользоваться местной железной рудой можно.

***

Однако более важным для Джона Хьюза было то, что уголь Донбасса оказался точно такого же качества, как и уголь Южного Уэльса. Естественно, что тогда это не было известно ни русским геологам, ни самому Джону Хьюзу. Современные геологи считают, что длинная цепь каменноугольных бассейнов сформировалась в складках северного углубления большой Герцинской горной флексуры позднего каменноугольного и раннего пермского периодов (Рис. 1 на стр. 156). Эта цепь опоясывает всю Европу, начинаясь в Южной Ирландии и Южном Уэльсе, проходит через такие бассейны, как Радсток и Бат (с важными ответвлениями на север, в направлении Шропшира, которые доходят до самых Пенин и далее), через бассейны Кент, Па-де-Кале и бассейны Бельгии, через известный Рурский бассейн, а далее — Хемниц, Кладно и Пльзень в Чехословакии, Силезские бассейны и до самого Донецкого в Южной России. Порооди, которые составляют эти угольные бассейны, свернуты в современную форму складками большого Герцинского горнообразующего процесса. Когда-то величественная горная цепь превратилась сегодня в полустертые остатки горных массивов, которые проходят почти через весь континент с востока на запад. Герцинский, ранний Каледонский и поздний Альпийский являются тремя великими горнообразующими движениями, которые в геологические периоды сформировали Европу такой, какой мы знаем ее сегодня.

***

Если мы рассмотрим более подробно любой из длинной цепи угольных бассейнов Европы, мы будем поражены значительным сходством их структур. Основной чертой всех бассейнов является наличие промышленного угля, найденного в породах позднего каменноугольного периода. Донецкий угольный бассейн очень обширный: с востока на запад он простирается на 300 миль, а в ширину — почти на 60 миль. В бассейне найдено четыре типа угля: газовый и длиннопламенный, коксующийся, полуантрацит и антрацит (Рис. 2 на ст. 157). Точно

ми бачимо у нас на умовному розрізі зі сходу на захід через басейн Південного Уельсу від Понтіпула до Амманфорду. Як нам вже відомо з ранніх експериментів Абрахама Дарбі з Коулбрукдейла, найважливішим елементом успіху виробництва заліза є наявність коксівного вугілля високої марки. Це підтвердилося на заводах "Мертир", "Даулайс" та "Еббу-Вейл". Таким чином, не знаючи гірничогеологічних умов та хімічного складу вугілля басейну, Джону Х'юзу вдалося спорудити свій перший металургійний завод на Донбасі на подібному пасмі бітумно-коксівного вугілля.

Це зіграло дуже важливу роль в його кінцевому успіху. Якби він обрав місце будівництва на іншому вугільному пасмі, технологічні труднощі, з якими він міг би там зустрітися в перші роки своєї роботи, могли б виявитися нездоланими.

***

Що то були за фактори, що спонукали його на вибір власне цього будівельного майданчика для металургійного заводу, а згодом і майбутнього міста Юзівки, ми вже не знаємо. Вибір міг бути цілком випадковим і, очевидно, міг випасти на яке завгодно місце в цьому вугільному басейні. Щоб оцінити, що ж в дійсності трапилося, нам потрібно уявити, що більшість території Південної України на той час складали безмежні простори бідних степових земель. Дійсно, степовий простір являв собою засушливі землі з трав'яним сухостоем, з надмірно холодною зимою, з шаленими колючими вітрами, проникаючими на російські рівнини із-за полярних регіонів, віддалених від Донбасу на тисячі миль. Весною і влітку випадали рідкі дощі, що дозволяло на найкращих ділянках землі вирощувати деякі сільськогосподарські культури. Селяни по віддалених селах та хуторах обробляли ці клаптики в умовах крайньої бідності, а на неродючих територіях пастухи донського козацтва вели кочове життя. Степ був широким і пустельним, кругом панував глибокий спокій, бо зносин з зовнішнім світом майже не існувало. Зрідка можна було побачити чумака, який, куняючи, проїжджав на своєму широкому возі, запряженому

такую же картину ми видим в Англії на умовному розрізі с востока на запад через басейн Южного Уельса от Понтіпула до Амманфорда. Как нам уже известно из ранних экспериментов Абрахама Дарби из Коулбрукдейла, самым важным элементом успеха производства железа является наличие коксующегося угля высокой марки. Это подтвердилось на заводах "Мертир", "Даулайс" и "Эббу-Вейл". Таким образом, не зная горногеологических условий или химического состава углей бассейна, Джону Хьюзу удалось поставить свой первый металлургический завод в Донбассе на подобном слое битумно-коксующихся углей.

Это сыграло очень важную роль в его конечном успехе. Если бы он выбрал место строительства на другом угольном слое, технологические трудности, с которыми он мог бы столкнуться в первые годы своей работы, могли бы оказаться непреодолимыми.

***

Что же это были за факторы, которые привели его к выбору именно этой строительной площадки для металлургического завода, а впоследствии и будущего города Юзовки, мы уже не узнаем. Выбор мог быть совершенно случайным и, наверное, мог бы пасть на любое другое место в этом угольном бассейне. Чтобы оценить, что же в самом деле произошло, нам необходимо уяснить, что большинство территории Украины, что на юге России, на то время составляли бескрайние просторы бедных степных земель. Действительно, степные просторы представляли собой засушливые земли с травяным сухостоем, с чрезвычайно холодной зимой с сильнейшими ветрами, проникающими на русские равнины из полярных регионов, отдаленных от Донбасса на тысячи миль. Весной и летом здесь выпадали редкие дожди, что позволяло на самых лучших участках земли выращивать некоторые сельскохозяйственные культуры. Крестьяне по разбросанным селам и хуторам обрабатывали эти участки в условиях крайней бедности, а на неплодородных территориях пастухи донского казачества вели кочевую жизнь. Степь была широкой и пустынной, и вокруг царил глубокий покой, ибо сношений с внешним миром почти не было. Изред-

цугом з чотирьох дужих круторогих білих волів. В цій частині Росії чумак часто оспівувався в піснях, про нього склалися легенди, бо до приходу сучасного транспорту основним перевізником був саме він, перевозячи на великі базари зерно, яке вирощували селяни, а звідти постачав степових мешканців різноманітними товарами домашнього вжитку.

***

І в такому от середовищі Джон Х'юз побудував свій перший будинок в Росії — на хуторі поміщиці Смолянинової. Тут він збудував також кузню і став планувати зведення металургійного заводу. Виявилося, що ця справа була надзвичайно важкою, бо всі матеріали та устаткування необхідно було транспортувати з Британії. Ще однією проблемою стало те, що все необхідне устаткування було важким та громіздким, а найближчий порт був у Таганрозі, на Азовському морі. Ще важчою була довга подорож з порту по суші (відстань приблизно в шістьдесят миль), бо єдиним транспортом був той, яким користувалися чумаки. Під гнітом надмірної ваги нового доменного устаткування колеса возів, запряжених волами, в дощову погоду часто загрузали по самі осі в роз'їжджених коліях, що перетинали м'які пісчані ґрунти степів. Але для Джона Х'юза було характерним те, що, попри всі труднощі, він стояв на своєму і мав виключну передбачливість в плануванні наступного кроку.

Хутор, на якому він поселився, і запланований ним металургійний завод знаходилися на правому березі верхів'я ріки Кальміус. Він усвідомив відразу, що на руду, вугілля та водні ресурси, хоч вони були в наявності, надовго покладати надію не можна, з часом мінеральні запаси будуть вичерпані. Тому крім землі, яку він орендував у Смолянинової, він ще прикупив землю і у донських козаків на протилежному березі ріки. Таким чином, обидва береги були в його повному розпорядженні. Це давало йому не тільки широкий простір, де можна було знайти вугілля та руду, а й достатнє постачання водою;

ка можна було увидеть чумака, который, дремая, проезжал на своей широкой телеге, запряженной четырьмя сильными длиннорогими белыми волами. В этой части России чумак часто воспевался в песнях, о нем складывались легенды, ибо до прихода современного транспорта основным перевозчиком был он. Это он доставлял на большие базары зерно, а оттуда привозил степным жителям всяческие товары домашнего обихода.

***

В такой вот среде Джон Хьюз обустроил свой первый дом в России — на хуторе помещицы Смоляниновой. Здесь он построил также кузницу и стал планировать возведение металлургического завода. Оказалось, что это чрезвычайно трудная задача, ибо все необходимые материалы и оборудование необходимо было транспортировать из Британии. Еще одной проблемой было то, что все необходимые механизмы были тяжелыми и громоздкими, а ближайший порт, которым можно было воспользоваться, находился в Таганроге, на Азовском море. Еще более трудной была дорога из порта по суше (расстояние приблизительно в шестьдесят миль), ибо единственным транспортом, который был под рукой, являлся тот, которым пользовались чумаки. Под тяжестью чрезмерного груза нового доменного оборудования колеса телег, запряженных волами, часто погружались по оси в разбитых колёях, пересекавших мягкие песчаные ґрунты степи. Однако для Джона Хьюза было характерным то, что, несмотря на все трудности, он стоял на своем и обладал исключительным предвидением в планировании следующего шага.

Хутор, на котором он поселился, и запланированный им металлургический завод находились на правом берегу верховья реки Кальмиус. Он сразу понял, что на руду, уголь и водные ресурсы, хотя они и были в наличии, надолго надеяться нельзя, со временем минеральные залежи будут исчерпаны. Поэтому кроме земли, которую он арендовал у Смоляниновой, он прикупил еще и землю у донских казаков на противоположном берегу реки. Таким образом, оба берега были в его распоряжении. Это давало ему не только широ-

але найважливішим було те, що він мав змогу контролювати річище, де, згідно з його розрахунками, повинні пролягати основні маршрути майбутніх комунікацій.

***

Тепер Джон Х'юз заклав дві основні передумови нової "Квартви": у нього під рукою були сировинні ресурси, до того ж він вибрав відмінне місце для свого заводу, навколо якого повинне було вирости нове місто. Наступний крок полягав у тому, щоб заручитися необхідною робочою силою. Як ми вже зрозуміли, рідко заселений степ навряд чи міг би забезпечити його тим, що йому було потрібне, тим більше постачати висококваліфіковану робочу силу — цього і вся Росія не могла йому запропонувати. Спочатку здавалося, що негостинна природа місцевості не дозволить Х'юзу привабити до Донбасу достатню кількість технічного персоналу, але ситуація в металургійній промисловості Південного Уельсу поступово змінювалася на його користь. Безумовно, Південний Уельс був одним із головних постачальників залізних рейок до Росії, а торгівля стала такою широкою, що вже не була таємницею ні для кого, і обговорювали це питання всі, кому не лінки. Втім, саме в той час, коли Джон Х'юз наважився перебратися до Росії, металургійну промисловість Південного Уельсу охопила криза. Під кінець шестидесятих років дев'ятнадцятого століття майже всі важливі залізничні Британії були побудовані і попит на залізничні рейки значно зменшився, а зарубіжні країни (включаючи Росію) потребували сталевих рейок. Таким чином, на старі металургійні заводи Південного Уельсу (які не перейшли на виробництво сталі) звалився подвійний удар — багато з них його не витримали і позакривалися. Це в свою чергу викликало помітне безробіття і пригніченість в містах, подібних до Мертир-Тидвіл, ось чому багато кваліфікованих металургів змушені були думати про виїзд до інших країв. Місцеві газети того часу майоріли замітками про "еміграційну манію", а газета "Мертир Гардіан" за 1869 рік прогнозувала, що

кий простор, где можно было найти уголь и руду, но и достаточное снабжение водой; но самым важным было то, что у него появилась возможность контролировать долину реки, где, согласно его расчетам, должны протянуться основные маршруты будущих коммуникаций.

***

Теперь Джон Хьюз заложил две основные предпосылки новой "Квартвы": под рукой у него были сырьевые ресурсы, к тому же он выбрал отличное место для своего завода, вокруг которого должен был вырасти новый город. Следующий шаг заключался в том, чтобы заручиться необходимой рабочей силой. Как мы уже поняли, редко заселенная степ вряд ли могла обеспечить его тем, в чем он нуждался, и самым важным было то, что она не могла предоставить ему высококвалифицированную рабочую силу, но этого не могла предложить ему и вся Россия. Сначала казалось, что негостеприимная природа края не позволит Хьюзу привлечь в Донбасс достаточное количество технического персонала, но положение в металлургической промышленности Южного Уэльса постепенно менялось в его пользу. Без сомнения, Южный Уэльс являлся одним из главных поставщиков железных рельсов в Россию, а торговля так расширилась, что это уже не было ни для кого секретом, и этот вопрос обсуждали все, кому не лень. Но как раз в то время, когда Джон Хьюз решил ехать в Россию, металлургическую промышленность Южного Уэльса охватил кризис. К концу шестидесятих годов девятнадцатого века почти все важные железные дороги Британии были построены, и спрос на железные рельсы снизился, а зарубежным странам (включая Россию) требовались стальные рельсы. Таким образом, на металлургические заводы Южного Уэльса (которые не перешли на производство стали) обрушился двойной удар — многие из них его не выдержали и закрылись. Это в свою очередь стало причиной безработицы и подавленности в городах, подобных Мертир-Тидвил, поэтому многие квалифицированные металлурги вынуждены были думать о выезде в другие страны. Местные газеты того времени пестрели заметками об "эмиграционной мании", а газета "Мертир Гардиан" за 1869 год прогнозировала, что до следующей весны

до наступної весни місто будуть змушені покинути майже тисяча металургів. Щопонеділка з самого ранку, на залізничних станціях Мертира та Абердера нерідко можна було бачити перони, заповнені родичами, які прийшли попрощатися з від'їжджаючими. Цілком природньо, що багато емігрантів з синдромом "російського підприємництва" до цієї країни і направлялися; інші подумували про можливість заробітку на американському середньому Заході чи в Бразилії.

Нам відомо, що внаслідок цих обставин до серпня 1870 року десь біля сімдесяти кваліфікованих робітників виїхали з Південного Уельсу, щоб пристати до Джона Х'юза. Подібна ситуація склалася і на йоркширських металургійних заводах в районі Мідлсбро, де раніше осіли металурги з Південного Уельсу. Багато з них виїхали до Росії, щоб приєднатися до своїх земляків, які на той час були на службі у Джона Х'юза. Так сформувалося початкове ядро кваліфікованих робітників. Що стосується некваліфікованої робочої сили, то вона складалася зі збіднілих селян та незначної частки донського козацтва. Загальна кількість зайнятих на будівництві заводу людей на кінець 1870 року складала 164 особи.

***

Роботи по зведенню першої доменної печі почалися майже відразу. Вже в квітні 1871 року був виплавлений перший чавун. Однак спочатку не все йшло гаразд, бо через три дні виробництво припинилося внаслідок серйозної технічної неполадки. Це аж ніяк не було пов'язане з якістю вугілля, залізної руди, вапняку, кварцу, пісчанику або вогнетривкої глини, які були доступні і в значних кількостях в даній місцевості. Помилку зробили самі робітники — вони неправильно завантажили домну. Це свідчить про те, як важливо, з технологічної точки зору, на початковій стадії мати в розпорядженні висококваліфікованих виконавців. Будь на місці Джона Х'юза в 1871 році інші металурги-підприємці, багато з них відразу б відмовилися від проекту, але з притаманною Х'юзові сміливістю і настирністю він

городвынуждены будут покинуть около тысячи металлургов. По понедельникам с самого утра на железнодорожных станциях Мертера и Абердера нередко можно было увидеть платформы, заполненные родственниками, которые пришли попрощаться с отъезжающими. Вполне естественно, что многие эмигранты с синдромом "российского предпринимательства" в эту страну и направлялись; другие помышляли о возможности заработка на американском среднем западе или в Бразилии.

Нам известно, что вследствие этих обстоятельств к августу 1870 года где-то около семидесяти квалифицированных рабочих выехали в основном из Южного Уэльса, чтобы присоединиться к Джону Хьюзу. Подобная ситуация сложилась и на йоркширских металлургических заводах в районе Мидлсбро, где раньше осели металлурги из Южного Уэльса. Многие из них выехали в Россию, чтобы присоединиться к своим землякам, которые в то время были на службе у Джона Хьюза. Так сформировалось начальное ядро квалифицированных рабочих. Что касается неквалифицированной рабочей силы, то она состояла из обедневших крестьян и незначительной части донских казаков. Таким образом, общее количество людей на строительстве завода к концу 1870 года составляло 164 человека.

***

Работа по возведению первой доменной печи началась почти сразу же. Уже в апреле 1871 года был выплавлен первый чугун. Однако сначала не все шло гладко, ибо через три дня производство остановилось в результате серьезной технической неисправности. Это никоим образом не было связано с качеством угля, железной руды, известняка, кварца, песчаника или огнеупорной глины, которые в данной местности были доступны и в значительных количествах. Ошибку допустили сами рабочие — они неправильно загрузили домну. Это свидетельствует о том, как важно, с точки зрения технологии, на начальном этапе иметь в распоряжении высококвалифицированных исполнителей. Будь на месте Джона Хьюза в 1871 году другие металлурги-предприниматели, многие из них сразу же отказались бы от проекта, но с присущей Хьюзу

зберіг і утримав навколо себе основних фахівців, візьмомо хоча б Джона Джона із "Даулайса", який був його правою рукою. То ж після дванадцятимісячної зупинки домна знову запрацювала на повну потужність.

***

На 1874 рік всі труднощі були позаду і пудлінгові печі працювали безупинно. Завод виплавляв до 150 тонн чавуну на тиждень і за рік вальцювалося більше 8 тисяч тонн залізних рейок. На заводі працювало майже дві тисячі чоловік, а після завершення будівництва другої домни — передбачалося створити ще більше робочих місць. Необхідно додати, що завод використовував не тільки місцеву залізну руду, але і значну кількість металобрухту. В основному це були використані рейки, які перевозилися на завод і переплавлялися. На 1876 рік виплавка чавуну перевищила 16,2 тисячі тонн, до того ж була розгорнута широка мережа допоміжних галузей. Поблизу розроблялися сім вугільних пластів, які постачали вугіллям дванадцять коксових батарей, а також паровози місцевих залізничних ліній. Джон Х'юз повністю оцінив (ще до виїзду з Уельсу) важливість парового двигуна не тільки для залізничного транспорту, але й як рушійну силу на заводах. Йому також належить заслуга модернізації парових двигунів, то ж не дивно, що в цьому році на заводі вже працювали двадцять два парових двигуни.

Завод "Новоросійського товариства" став в своїй галузі найбільшим в Росії і був відомий як "Юзівський завод". В російській вимові прізвище Х'юз звучало як Юз. Назва заводу скоротилася до "Юзівка" або просто "Юзово". Цю назву придбало і велике місто, яке виникло навколо і стало розростатися.

***

Крім землі, ресурсів та кваліфікованих технічних працівників для подальшого росту та розвитку заводу була потрібна ще одна важлива річ — здатність пристосовувати його роботу до нових обставин. І знову Джон Х'юз був на висоті.

смелостью и настойчивостью он сберег и удержал вокруг себя ключевых специалистов, возьмём хотя бы Джона Джона из "Даулайса", который был его правой рукой. Таким образом, после двенадцати-месячной остановки домна снова заработала на полную мощность.

***

К 1847 году все трудности были позади, и пудлинговые печи работали безостановочно. Завод выплавлял до 150 тонн чугуна в неделю, а за год прокатывалось более 8 тысяч тонн железнодорожных рельсов. На заводе работало почти две тысячи человек, а после завершения строительства второй домны предполагалось создать еще больше рабочих мест. Необходимо добавить, что завод использовал не только местную железную руду, но и значительное количество металлолома. В основном это были использованные рельсы, которые перевозились на завод и переплавлялись. За 1876 год выплавка чугуна превысила 16,2 тысячи тонн, и была развернута широкая сеть вспомогательных отраслей. В окрестностях разрабатывалось семь угольных пластов, которые снабжали двенадцать коксовых батарей, а также паровозы местных железнодорожных линий. Джон Хьюз своевременно оценил (еще до отъезда из Уэльса) важность парового двигателя не только для железнодорожного транспорта, но и как источник энергии для завода. Ему также принадлежит заслуга модернизации паровых двигателей, поэтому неудивительно, что в том же году на заводе уже работали двадцать два паровых двигателя.

Завод "Новороссийского общества" стал наибольшим в своем роде во всей России и был известен как "Юзовский завод". В российском произношении фамилия Хьюз звучала как Юз. Название завода сократилось до "Юзовка" или "Юзово". Это же название получил и большой город, который возник в окрестностях и стал разрастаться.

***

Кроме земли, ресурсов и квалифицированных технических работников для дальнейшего роста и развития завода необходима была ещё одна существенная вещь — способность приспособлять работу завода к изменяющимся обстоятельствам.

Дехто вважав, що він неохочий до змін; можливо, так інколи й було, бо багатий досвід підказував йому бути обережним, та коли він на щось наважувався, то йшов уперед, незважаючи ні на що. Ми знаємо, що Джон Х'юз прибув до Росії з багатим технічним досвідом. Використання коксового вугілля для виплавки заліза стало гостряком списа індустріальної революції, перенесеної на нову землю. З потужним на той час устаткуванням він зміг організувати широкомасштабне виробництво заліза, а досвід, якого він набував на заводах "Мертир" та "Ньюпорт", дав можливість оцінити важливість універсального використання механічної енергії. Проте десь в середині семидесятих років XIX століття завод став втрачати свою технічну перевагу, бо, як ми вже знаємо, російський уряд вирішив замінити по всій країні залізні рейки на сталеві (вони служили довше і були більш безпечними в експлуатації). Для цього уряд виділив російським заводам щедрі субсидії. Наприклад, в 1874 році таку субсидію отримала компанія Путилова (з заводами поблизу столиці). Отже, щоб вижити і розвиватися, великому заводі Джона Х'юза необхідно було перейти на виробництво сталевих рейок. То ж на протязі наступного десятиліття (1876—1886 рр.) роки Юзівка подвоїла виробництво, а домни були переоснащені на виплавку сталі.

Для переходу на виробництво сталевих рейок Джон Х'юз мав вибрати один з двох найпрогресивніших тогочасних процесів виробництва сталі.

Більш ранній був впроваджений у 1856 році і став відомий як Бессемерівський процес. При цьому процесі розплавлене залізо заливалося в грушоподібний "конвертер", до якого через труби задувалося гаряче повітря, щоб таким чином можна було випалити із заліза домішки. Коли "конвертер" "задувався", в повітря викидався дивовижний гейзер жовтогогарячих іскор. Для виробництва сталевих рейок Бессемерівський процес був швидко впроваджений на заводах "Даулайс", "Еббу-Вейл", "Блайнаван" та "Рамні".

І снова Джон Х'юз оказался на высоте. Некоторые считали, что он неохотно шел на перемены; возможно, так иногда и было, ибо богатый опыт подсказывал ему быть осторожным, но когда он на что-то решался, то шёл вперед, несмотря ни на что. Мы уже знаем, что он прибыл в Россию с богатым техническим опытом. Использование кокса для выплавки железа стало острием копья индустриальной революции, перенесенной на новую землю. С мощным на то время оборудованием он смог организовать широкомасштабное производство железа, а опыт, который он приобрёл на заводах "Мертир" и "Ньюпорт", дал возможность оценить важность универсального использования механической энергии. Однако где-то в середине семидесятих годов XIX столетия завод начал терять свое техническое преимущество, ибо, как нам известно, российское правительство решило заменить по всей стране железные рельсы на стальные (они служили дольше и были более безопасны в эксплуатации). Для этого правительство выделило российским заводам щедрые субсидии. Например, в 1874 году такие субсидии получила компания Путилова (с заводами недалеко от столицы). Таким образом, чтобы выжить и развиваться, большому заводу Джона Хьюза необходимо было перейти на производство стальных рельсов. В течение следующего десятилетия (1876—1886 гг.) Юзовка удвоила производство, а домны были переоснащены на выплавку стали.

Для переходу на производство стальных рельсов Джон Х'юз должен был выбрать один из двух самых прогрессивных на то время процессов производства стали.

Более ранний внедрен в 1856 году и был известен как Бессемеровский процесс. При этом процессе расплавленное железо заливалось в грушеобразный "конвертер", в который через трубы задувался горячий воздух, чтобы таким образом можно было выжечь из железа примеси. Когда "конвертер" "задувался", в воздух выбрасывался удивительный гейзер оранжевых искр. Для производства стальных рельсов Бессемеровский процесс был быстро внедрен на заводах "Даулайс", "Эббу-Вейл", "Блайнаван" и "Рамни".

Найновіший процес став результатом експериментів Уільяма Сіменса в Ландорі, біля Суонсі. З 1868 року він став відомий як процес Сіменса-Мартена. Згідно з цим методом чавун розплавлявся у "відкритій печі" або неглибокому резервуарі, а "гаряче повітря" спрямовувалося лише на поверхню розтопленого заліза. Цей метод був дорожчим за бессемерівський і займав більше часу, але вироблена сталь була надзвичайного гатунку.

Джон Х'юз вибрав процес Сіменса-Мартена, і вже в 1884 році на заводі працювали три мартенівські печі з гарячою піддувкою, а виробництво сталі на рік досягло 20 тисяч тонн. Ходили чутки, що Джон Х'юз прийняв процес Сіменса-Мартена з інших причин, серед яких були побоювання, що гейзери жовтогарячих іскор з "конвертерів" Бессемера (якщо саме їх він установить), будуть дуже небезпечними в оточенні дерев'яних будинків нового міста, яке виростало навколо заводу (необхідно нагадати, що такий будівельний матеріал, як камінь, в степу знайти було не так легко — на поверхні був лише чорнозем та пісок, а завозити його було б дуже дорого, бо транспортувати його було б важкою та громіздкою справою). Проте Джон Х'юз розв'язав цю проблему напрочуд просто, збудувавши власну цегельню, бо сировина була під рукою. Щоправда, кам'яні та цегляні будинки в Юзівці були привілеєм фахівців та їх сімей, а некваліфіковані робітники селилися в землянках. І все ж реальна небезпека була в осередку нового міста, де, як відомо, дерев'яні будинки, приватні крамниці з житлом на горі та дрібні контори проіснували аж до кінця дев'ятнадцятого століття.

***

Таким чином, Джон Х'юз був зацікавлений не тільки в забезпеченні величезних прибутків власникам його акцій, але й в добробуті громади під його началом, не кажучи вже про його глибоку зацікавленість в знаннях фахівців технологічних аспектів самої металургії.

Новейший процесс явился результатом экспериментов Уильяма Сименса в Ландоре, недалеко от Суонси. С 1868 года он стал известен как процесс Сименса-Мартена. По этому методу чугун плавился в "открытой печи" или неглубоком резервуаре, а "горячий воздух" направлялся лишь на поверхность расплавленного железа. Этот метод был более дорогостоящий, чем бессемеровский, и занимал больше времени, зато полученная сталь была более высокого качества.

Джон Хьюз избрал процесс Сименса-Мартена, и уже в 1884 году работали три мартеновские печи с горячей поддувкой, а производство стали в год достигло 20 тысяч тонн. Ходили слухи, что Джон Хьюз применил процесс Сименса-Мартена по другим причинам, среди которых была боязнь, что гейзеры оранжевых искр из "конвертеров" Бессемера (если он примет их) были бы очень опасными для деревянных домов нового города, который вырастал вокруг завода (необходимо напомнить, что камень в степи было найти не так-то и легко, на поверхности были только чернозем и песок, а завозить его было бы дорогой затеей — транспортировать его было бы тяжёлым и громоздким делом). Однако Джон Хьюз решил эту проблему просто: построил собственный кирпичный завод, ведь сырьё было под рукой. Правда, каменные и кирпичные дома в Юзовке были привилегией квалифицированных рабочих, а неквалифицированные рабочие селились в землянках. И все же реальная опасность была в центре города, где, как известно, деревянные дома, частные лавки с жильем наверху и мелкие конторы просуществовали вплоть до конца девятнадцатого века.

***

Таким образом, Джон Хьюз был заинтересован не только в обеспечении высоких прибылей владельцев акций, но в равной степени заботился о благосостоянии общины под его началом, не говоря уже о глубокой заинтересованности в знаниях специалистов в области металлургии.

— Ті, хто знали Джона Х'юза, змальовували його як "вродливу енергійну людину з відкритим обличчям та ясними очима, в голосі якої бринів сміх та владність". Можливо, ми не знайдемо всіх цих рис на його фотографії, що вміщена на початку цієї книжки. Тут він виглядає типовим валлійцем середньовікторіанських часів, що нагадує сектанта-священника на зразок Гвіліма Хіретоги і складається враження, що він цілком належить тій епосі. Можливо, що на цьому портреті Джон Х'юз і нагадує його, але в повсякденному житті він, напевно, був зовсім іншим. В цьому відношенні він більше нагадував англійських фабрикантів-металургів попереднього покоління з Мертира та Даулайса: Гестів, Крошеїв, Хіллів та Хомфреїв. Він був схожим на них в багатьох відношеннях. Подібно Гестам, які збудували Кувартвську фортецю в Мертирі, Джереї Хомфрею, який збудував помістя "Еббу-Вейл", та іншим фабрикантам-металургам, які мешкали в Даулайському та Нантеглоському помістях Південного Уельсу, Джон Х'юз та його чотири сини — Джон, Артур, Айвор та Альберт — жили в розкішному особняку, поставленому на власній землі поодаль від заводу та від житла як чорноробів, так і фахівців. Ситуація була такою, ніби ці люди були новими повелителями Манора, — вони жили в великих замкоподібних будинках, споглядали згори на свої заводи та на своїх робітників таким же чином, як і в середні віки володарі Манора зі своїх фортець чи будинків-маєтків споглядали на кріпаків, що обробляли для них землю і мали притулок в долині, яка разом з усією округою належала повелителям.

І дійсно, в деякій мірі Джон Х'юз був схожим на великих середньовічних баронів більше, ніж його південноуельські колеги. Керував він деспотично і, здавалося, владу ні з ким ділити не

Те, которые знали Джона Хьюза, описывали его как "красивого энергичного человека с открытым лицом и ясными глазами, в голосе которого звучали как смех, так и властность. Возможно, мы не найдем всех этих черт на его фотографии, помещенной в начале этой книги. Здесь он выглядит типичным уэльсцем средневикторианской эпохи, который напоминает сектанта-священника типа Гвилима Хиретоги и производит такое впечатление, что он целиком принадлежит этой эпохе. Возможно, что на этом портрете Джон Хьюз и напоминает его, но в повседневной жизни он, очевидно, был совсем другим. В этом отношении он больше напоминает фабрикантов-металлургов предыдущего поколения из Мертира и Даулайса: Гестов, Крошеев, Хиллов и Хомфреев. Он был похож на них во многих отношениях. Подобно Гестам, которые построили Кувартвскую крепость в Мертире, Джереми Хомфрею, который построил поместье "Эббу-Вейл", и другим фабрикантам-металлургам, которые жили в Даулайском и Нантеглосском поместьях в Южном Уэльсе. Джон Хьюз и его четыре сына — Джон, Артур, Айвор и Альберт — жили в большом доме, построенном на собственной земле недалеко от завода и от жилищ как чернорабочих, так и специалистов. Ситуация была такой, будто бы эти люди были новыми повелителями Манора, — они жили в больших домах наподобие замков, взирая сверху на свои заводы и на своих рабочих точно так же, как и в старые времена властители Манора из своих крепостей или домов-поместий взирала на крепостных, которые обрабатывали для них землю и имели пристанище в долине, которая, как и вся округа, принадлежала повелителям.

И действительно, в определенной степени Джон Хьюз был похож на великих средневековых баронов больше, нежели его южноуэльские коллеги. Руководил он деспотически, и, казалось, что власть делить ни с кем не хотел. Дело в том, что

хотів. Справа у тому, що російським урядом Юзівка офіційно розглядалася не як місто, а як звичайне робітниче селище. Як наслідок, там не було органу, подібного міській раді, який провів би загальний нагляд, до того ж про громадські фонди, нараховані з місцевих податків, не могло бути й мови — все залежало від Джона Х'юза. Навіть акціонери "Новоросійського товариства" не могли вплинути на місцеві події, бо знаходилися аж в Британії, а тим більше, що до рук постійно пливли великі дивіденди — майже сто відсотків. Ось чому Джон Х'юз все більше й більше став нагадувати середньовічного барона, особливо після того, як він став землевласником. На протязі всього часу свого проживання в Юзівці він скуповував невеликі клаптики землі навколо свого заводу, однаке більшу частину багатих вугільних ділянок, від яких залежала робота металургійного заводу, він орендував у заможного російського поміщика — графа Лівена. В 1889 році, за кілька місяців до своєї смерті, він купив право на вільне користування 50 тисячами акрів землі і став, таким чином, найбільшим землевласником в стрімко розвиваючомуся регіоні.

***

Незалежність і свобода дій Джона Х'юза були полегшені дивною байдужістю російського уряду до повільного розвитку індустріалізації у власній країні. В той самий час, коли Джон Х'юз одержав право на організацію "Новоросійського товариства" і зводив Юзівку, коли потреба в залізничних рейках досягла апогею, російський уряд, замість того, щоб скористатися з чудової нагоди — за допомогою іноземного капіталу створити те, що зараз географи називають базою важкої індустрії в Україні, — віддав перевагу Путиловському заводу, що в Санкт-Петербурзі, та ще меншому заводу в Брянську, що недалеко від Москви; а ті, в свою чергу, не придумали нічого кращого, як руду та вугілля для своїх потреб імпортувати, бо це виявилось дешевшим. То ж допомоги від російського уряду у вигляді позик на потреби індустріального розвитку Джон Х'юз майже не отримував, а це давало йому

російським правительством Юзовка офіційно розглядалась не как город, а как простой рабочий поселок. Как следствие, там не было органа, подобного городскому совету, который осуществлял бы общий надзор, к тому же об общественных фондах, начисленных из местных налогов, не могло быть и речи — все зависело от Джона Хьюза. Даже акционеры "Новороссийского общества" не могли повлиять на местные события, ибо были далеко в Британии, да к тому же в их руки постоянно плыли высокие дивиденды — почти 100 %. Вот почему Джон Хьюз все больше и больше стал напоминать средневекового барона, особенно после того, как он стал землевладельцем. В течение всего времени проживания в Юзовке он скупал небольшие участки земли, но все же большую часть богатых углем участков, от которых зависела работа металлургического завода, он арендовал у богатого русского помещика — графа Ливена. В 1889 году, за несколько месяцев до своей смерти, он купил право на свободное пользование 50 тысячами акров земли и стал, таким образом, самым большим землевладельцем в стремительно развивающемся регионе.

***

Независимость и свободу действий Хьюза облегчало странное безразличие российского правительства к медленному развитию индустриализации в собственной стране. В то же самое время, когда Джон Хьюз возводил Юзовку и получил право на организацию "Новороссийского общества", когда потребность в железнодорожных рельсах достигла апогея, российское правительство, вместо того, чтобы воспользоваться возможностью создать при помощи иностранного капитала то, что географы сейчас называют базой тяжелой индустрии в Украине, отдало предпочтение Путиловскому заводу, который находился в Санкт-Петербурге, да еще меньшему заводу в Брянске, недалеко от Москвы, а те заводы, в свою очередь, не придумали ничего лучшего, как руду и уголь для своих нужд импортировать, ибо это оказалось дешевле. Таким образом, помощи от российского правительства в виде займов на нужды индустриального раз-

незалежність від центральної влади. Ніде правду діти, таке відношення російського уряду явно стримувало належний розвиток основної індустріальної бази на півдні Росії, зате можливості такого розвитку не залишив поза увагою Джон Х'юз. Він усвідомив, що багаті запаси залізної руди в районі Кривого Рогу, де за двісті п'ятдесят миль на захід від Юзівки, необхідно поєднати з покладами вугілля Донецького кряжу. Ось чому під кінець його життя "Новоросійське товариство" володіло кількома багатими рудниками Кривого Рогу, а щоб з'єднати два басейни, будувалася нова залізниця. Власне, це поєднання заклало підвалини того, чому долею судилося стати одним з найбільших індустріальних регіонів світу (мал. 3).

Одночасно будувалася нова залізниця для прямого сполучення Юзівки з Азовським морем, а отже, і з зовнішнім світом. Тому не дивно, що за останні роки свого життя Х'юз потроїв виробничу потужність заводу; постійно росла і кількість робітників, яка досягла шести тисяч в металургійному секторі і майже двох тисяч — у вуглевидобувному. В самій Юзівці на той час проживало майже 20 тисяч мешканців.

***

Протягом двадцяти років швидкого росту, коли Х'юз був повновладним володарем, для нього було вкрай важливо володіти пріоритетними правами. Особливою і найпершою турботою було будівництво житла для його робітників. Для фахівців та інженерів потрібні були привабливі будинки, щось на зразок того, що в ті дні називалося "англійським стандартом". Це розповсюджувалося також і на численних прибуваючих з Британії купців. Якщо не було б такого житла, то люди та їх сім'ї без вагання повернулися б додому. Від цього різко постраждала б якість заліза та сталі і була б втрачена торгівля. То ж, як вже визначалося, в північній частині міста були збудовані добротні кам'яні та цегляні житлові будинки. Більш того, Х'юзу треба було подбати про тих, хто

виглядаючи Джон Х'юз почти не получал, а это давало ему независимость от центральных властей. Не скроешь, что такое отношение российского правительства явно сдерживало надлежащее развитие основной индустриальной базы на юге России, зато возможности такого развития не ускользнули от внимания Джона Хьюза. Он понял, что богатые залежи железной руды в районе Кривого Рога, где-то около двухсот пятидесяти миль на запад от Юзовки, необходимо объединить с залежами угля Донецкого кряжа. Вот поэтому под конец его жизни "Новороссийское общество" владело несколькими богатыми рудниками в районе Кривого Рога, а чтобы соединить два бассейна, строилась новая железная дорога. Собственно, это соединение заложило фундамент того, чему судьбой было начертано стать одним из самых больших индустриальных регионов мира (рис. 3).

Одновременно строилась новая железнодорожная линия для прямого соединения Юзовки с Азовским морем, а значит, и с внешним миром. Поэтому и неудивительно, что за последние годы своей жизни Хьюз утроил производственную мощность завода; постоянно росло и количество рабочих: оно достигло шести тысяч в металлургическом секторе и почти двух тысяч — в угледобывающем. В самой Юзовке в то время проживало почти 20 тысяч жителей.

***

В течение двадцати лет быстрого роста, когда Хьюз являлся полновластным владельцем, для него было крайне существенным владеть пріоритетными правами. Особенной и первейшей заботой было строительство жилья для своих рабочих. Для специалистов и инженеров нужны были привлекательные дома, что-то наподобие того, что в те дни называлось "английским стандартом". Это распространялось также и на многочисленных прибывающих из Британии торговцев. Если бы не предоставлялось такое жилье, то эти люди и их семьи, без сомнения, вернулись бы домой. От этого резко бы пострадало качество железа и стали, была бы утеряна торговля. Поэтому, как уже отмечалось, в северной части города были построены крепкие каменные и кирпичные жилые дома. Более того, Хью-

не входив до розряду інженерів, техніків чи бізнесменів. До цієї групи входив не менш важливий — другий клас робітників. Їх поселяли в одноповерхових будинках із неотесаного камню, які стояли в ряд майже під стінами заводу, подібно як то було в Мертирі, Даулайсі чи в Еббу-Вейлі. Третя група включала чорноробів та некваліфікованих робітників, тому їх справи вирішувалися зовсім по-іншому. В основному, це були місцеві або випадкові трударі з інших країн. Х'юз вважав всіх їх "іноземцями" і за житло їм могло зійти все що завгодно. Ось чому, навіть в останні роки життя Х'юза, які вважалися часом відносного розквіту, вони жили, з точки зору тогочасних чи попередніх стандартів Мертира, просто в жахливих умовах: в землянках, про які ми вже згадували, викопаних ще в перші дні існування "гірничого табору". Під ногами — гола долівка, над головою — дах, насипаний землею. Як правило, землянка була темною й вогкою, ні про які меблі не могло бути й мови; землянка часто була перенаселена людьми. Ось як змальовував умови життя в землянці один з робітників, що приїхав до Юзівки в 1882 році. Він пише, що "стіни були з необмазаного каменю, над головою — очеретяний дах, а під ногами — гола земляна долівка. Холостяки спали на загальній дерев'яній підлозі по п'ятдесят чи шістдесят в ярусі. Робітникам з сім'ями виділяли одну кімнату, незалежно від кількості дітей. На кожні шість сімей в комунальній кухні стояла звичайна плита, яка топилася вугіллям". То ж не дивно, що ці "російські квартали" в середовищі робітників називалися різними прізвиськами, типу "Шанхай" (щоб підкреслити перенаселеність) чи "Собачовка" (схожість житла з собачим кублом). Такі умови були джерелом всякого роду клопотів та труднощів для Джона Х'юза, але відомо, що він справлявся з ними рішуче і розсудливо. Основні проблеми виникали з-за близького розташування дуже розкішних та дуже жебрацьких житлових кварталів.

По-перше, це могло привести до неприємностей і заколотів. По-друге, як результат несприятливих умов життя в землянках, відзначався високий рівень захворювань та дитячої

зунеобходимо було заботитися и о тех, кто не входил в разряд техников, инженеров или бизнесменов. В эту группу входил не менее важный — второй класс рабочих. Их расселяли в одноэтажных домиках из нетесанного камня, которые стояли в ряд почти под стенами завода, подобно тому как это было в Мертире, Даулайсе или в Эббу-Вейле. Третья группа включала чернорабочих и неквалифицированных рабочих, поэтому для них дела обстояли совсем по-другому. В основном, это были местные или случайные работяги из других стран. Хьюз всех их считал "иностранцами", и в качестве жилья для них могло сойти все что угодно. Вот почему, даже в последние годы жизни Хьюза, которые считались временем относительного расцвета, они жили, даже с точки зрения современных или предыдущих стандартов Мертира, просто в ужасных условиях: в землянках, о которых мы уже говорили, выкопанных еще в первые дни существования "горняцкого лагеря". Под ногами — голый земляной пол, над головой — крыша, насыпанная землей. Как правило, землянка была темной и сырой, ни о какой мебели не могло быть и речи; землянка была часто перенаселена людьми. Вот как описывал условия жизни в землянке один из рабочих, который приехал в Юзовку в 1882 году. Он пишет, что "стены были из необмазанного камня, над головой — крыша из камыша, а под ногами — голый земляной пол. Холостяки спали на общих деревянных нарах по пятьдесят или шестьдесят в ярусе. Рабочим с семьями выделялась одна комната, независимо от количества детей. На каждые шесть семей в коммунальной кухне стояла обычная плита, которая отапливалась углем". Неудивительно, что эти "русские кварталы" в среде рабочих назывались разными прозвищами, типа "Шанхай" (чтобы подчеркнуть перенаселенность) или "Собачевка" (сходство с собачьей будкой). Такие условия были источником ряда проблем и трудностей для Джона Хьюза, но известно, что он справлялся с ними решительно и благоразумно. Основные проблемы возникали из-за близкого расположения очень роскошных и очень нищенских жилых кварталов.

Во-первых, это могло привести к неприятностям и даже к бунтам. Во-вторых, как результат неблагоприятных условий жизни в землянках, отмечалась высокая степень заболеваемости и детской

смертності з частими спалахами епідемії холери, тифу та дизентерії. Це було результатом відсутності водогону та інших засобів стоку вод. Часто-густо холера чи тиф охоплювали все поселення і, щоб уникнути цих частих епідемії, багато сімей поверталися додому, до Британії. Зі свого боку, Джон Х'юз в рамках можливого забезпечував медичинське обслуговування. Знаменно, що ще в 1871 році, тобто через два роки після започаткування Юзівки, він побудував лікарню з безкоштовним лікуванням. Вона була розташована за містечком, недалеко від його власного величного будинку. Вірогідно, він зважував на важливість ізоляції при інфекційних захворюваннях, а також передбачав нещасні випадки, які були невід'ємною частиною функціонування вугільних копалень та металургійного заводу. Була тут також і аптека, а для контролю за якістю хліба була створена санітарна комісія.

***

Найпріоритетнішим для Джона Х'юза був набір і розселення робітників. Далі, йшлося про те, як керувати ними, роботою вугільних копалень і металургійного заводу. Тут він успадкував усі недоліки, які накопичилися на ранніх стадіях Індустріальної революції в Британії та деінде. Стандарти його управління були не тими, які були притаманні сучасній роботі промисловості. В останні роки правління Джона Х'юза дуже широко застосовувалася і експлуатувалася дешева некваліфікована праця. Широко практикувалося і використання жіночої та дитячої праці. Як результат, заробітки були низькими, а робочий день — довгим. Чоловіки, жінки та діти рідко працювали менше дванадцяти годин на добу, часто доходило і до чотирнадцяти, п'ятнадцяти, шістнадцяти, а в деяких випадках і до вісімнадцяти годин на добу. Нічна робота була звичним явищем для всіх: чоловіків, жінок та дітей. Робочі місця були страшенно перелюднені і, з точки зору сучасних норм, умови праці були жахливими. Своїм співвітчизникам Джон Х'юз платив добре. Кваліфіковані робітники отримували до п'яти карбованців на день, а оплата місце-

смертності с частими вспышками холеры, тифа и дизентерии. Это было результатом отсутствия водопровода и других систем сточных вод. Очень часто холера или тиф распространялись по всему поселку, и тогда, чтобы избежать эпидемий, многие семьи возвращались домой, в Британию. Со своей стороны, Джон Хьюз предоставлял, в рамках возможного, необходимое медицинское обслуживание. Знаменательно то, что еще в 1871 году, то есть через два года после начала основания Юзовки, он построил больницу с бесплатным лечением. Она была расположена за городом, недалеко от его собственного величественного дома. Вероятно, он учитывал важность изоляции при инфекционных заболеваниях, а также предвидел частые несчастные случаи, которые являлись неотъемлемой частью горнодобывающей и металлургической промышленности. Работала здесь также и аптека, а для контроля за качеством хлеба была создана санитарная комиссия.

***

Наиважнейшим приоритетом для Джона Хьюза был набор и расселение рабочих. Далее шло управление ими, угольными шахтами и металлургическим заводом. Здесь он унаследовал все недостатки, которые накопились на ранних стадиях Индустриальной революции в Британии и других странах. Стандарты его управления были не теми, которые характерны современной работе промышленности. В последние годы правления Джона Хьюза очень широко использовался и эксплуатировался дешевый неквалифицированный труд. Не исключением являлось и широкое применение женского и детского труда. Как результат, заработки были низкими, а рабочий день — длинным. Мужчины, женщины и дети редко работали меньше двенадцати часов в сутки, а часто доходило до четырнадцати, пятнадцати, шестнадцати, а в некоторых случаях и до восемнадцати часов в сутки. Ночная работа была обычным явлением для всех: мужчин, женщин и детей. Рабочие места были страшно переполнены людьми и, с точки зрения современных норм, условия труда везде были ужасными. Своим соотечественникам он платил хорошо. Квалифицированные рабочие получали до пяти рублей в

вих трударів досягала лише сорока копійок на день. Щоб усвідомити цей контраст, необхідно зазначити, що золотий карбованець складали сто копійок, а тогочасний курс карбованця був десь між двома англійськими шилінгами та півкроною. Таку різницю в заробітках можна якось виправдати кваліфікацією робітників основних фахів. Кожен з них набув досвіду в Південному Уельсі чи в Міддлсбро. Важче пояснити, чому некваліфіковані робітники на металургійному заводі отримували вищу платню, аніж ті, що працювали в вугільних копальнях. Ця різниця дуже обурювала робітників, але не до такого рівня, як два наступні неприглядні моменти правління Х'юза: довгі затримки в виплаті заробітку (звичайною практикою було платити робітникам лише три-чотири рази на рік, а коли умови були несприятливі, то лише двічі: на Різдво та на Великдень) і стягнення (штрафи на металургійному заводі Джона Х'юза досягали трьох місячних зарплат, і траплялося це не так вже й рідко). Неважко уявити становище такого робітника та його родини. В часи депресії багатьох робітників звільняли, заробітки інших знижувалися, щоб таким чином акціонери в Британії не втратили своїх пристойних дивідендів.

***

Не випадково багато хто з робітників були зневірені і незадоволені, і вже в 1874 році по Юзівці прокотилися страйки. Вони були викликані значною розбіжністю в заробітках вуглекопів та сталеварів. Ще один, більш серйозний страйк, мав місце у 1887 році, коли було забито трьох страйкарів, які вимагали вищої заробітної плати. За навмисну непокору фабрикантам і директорам в російському законодавстві була передбачена сувора кара, а якщо це виражалось в колективній дії, страйкарі каралися ув'язненням. Можливо, особливе незалежне становище Юзівки по відношенню до держави давало можливість уникнути введення найжорстокіших кар. З ростом промислового пролетаріату робилися окремі спроби започаткувати профспілки. Ще в 1875 році була заснована Південна спілка робітників з осередком в Донець-

день, а оплата місних робочих досягала лишь сорока копеек в день. Чтобы понять этот контраст, необходимо отметить, что в золотом рубле насчитывалось 100 копеек, а курс рубля того времени был где-то между двумя английскими шиллингами и полукроной. Такую разницу в заработках можно объяснить и даже оправдать квалификацией рабочих ключевых профессий. Каждый из них приобрел опыт в Южном Уэльсе или в Миддлсбро. Тяжелее объяснить, почему неквалифицированные рабочие на металлургическом заводе получали более высокие зарплаты, чем те, которые работали в угольных шахтах. Эта разница очень возмущала рабочих, но не до такой степени, как два следующих неприглядных момента: долгие задержки в выплате заработков (обычной практикой было платить рабочим лишь три-четыре раза в год, а когда условия были неблагоприятными, то лишь дважды: на Рождество и на Пасху) и наложение штрафов (штрафы на металлургическом заводе достигали до трех месячных зарплат, а случалось это не так уж и редко). Нетрудно вообразить положение такого рабочего и его семьи. Во времена депрессии многих рабочих увольняли, а заработки других снижались, чтобы таким образом акционеры в Британии не потеряли своих приличных дивидендов.

***

Не случайно многие рабочие были разуверены и недовольны, и уже в 1874 году по Юзовке прокатились забастовки. Они были вызваны значительной разницей в заработках углекопов и сталеваров. Еще одна более серьезная забастовка произошла в 1887 году, когда были убиты три забастовщика, требовавшие более высокой зарплаты. За преднамеренное неподчинение фабрикантам и директорам в русском законодательстве было предусмотрено суровое наказание, а если это выражалось в коллективном действии, забастовщики наказывались заключением. Возможно, что особое, независимое положение Юзовки по отношению к государству позволяло избежать введения самых жестоких наказаний. С ростом промышленного пролетариата предпринимались отдельные попытки организовать профсоюзы. Еще в 1875 году был основан Южный союз рабочих с центром в Донецком уголь-

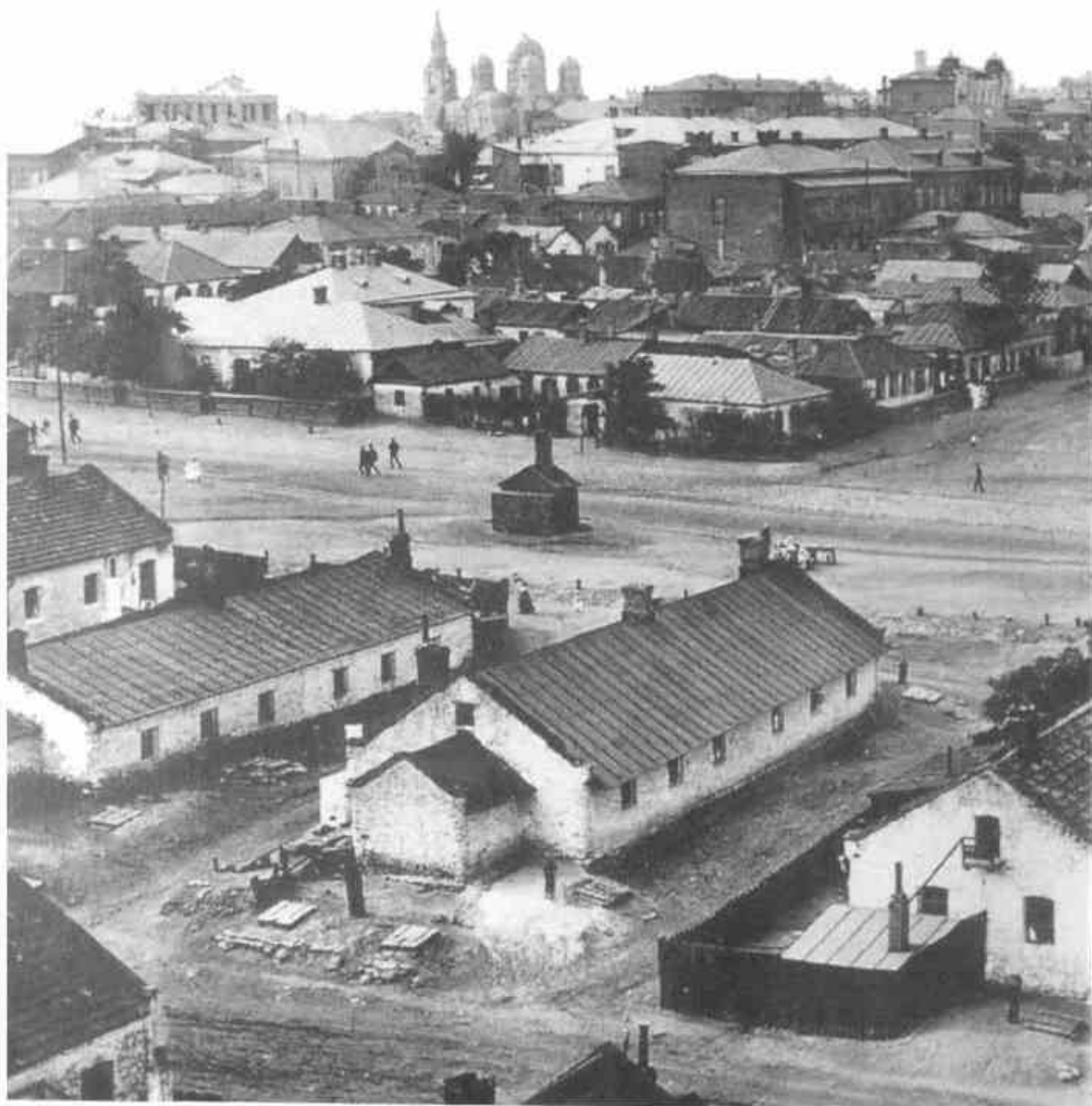
*Минувле у сучаснаму
Прошлое в настоящем*

*Минуле у сучасному
Прошлое в настоящем*

*Минуле у сучасному
Прошлое в настоящем*

Rybinsk, 1912?
Kononki, 1912?

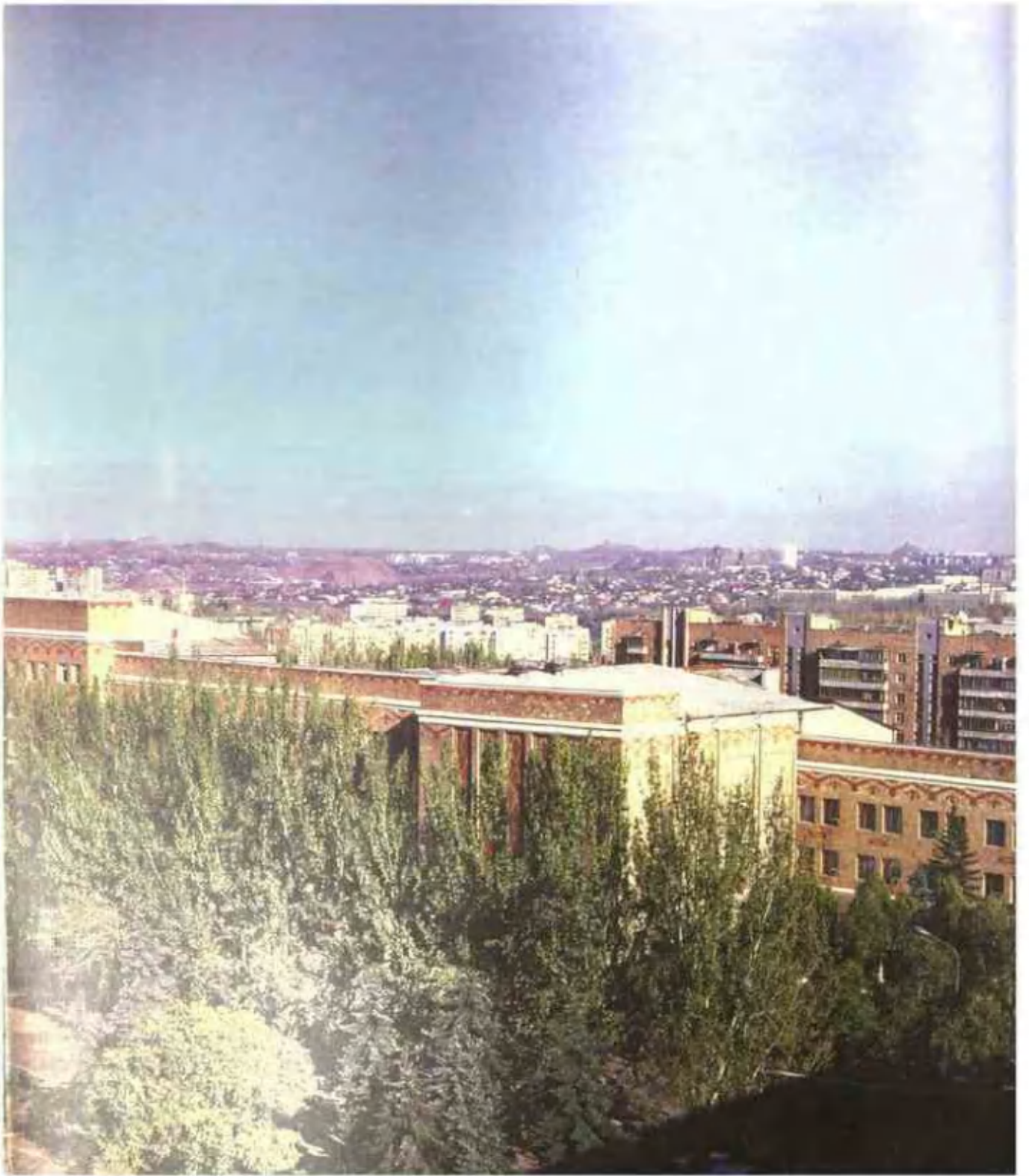

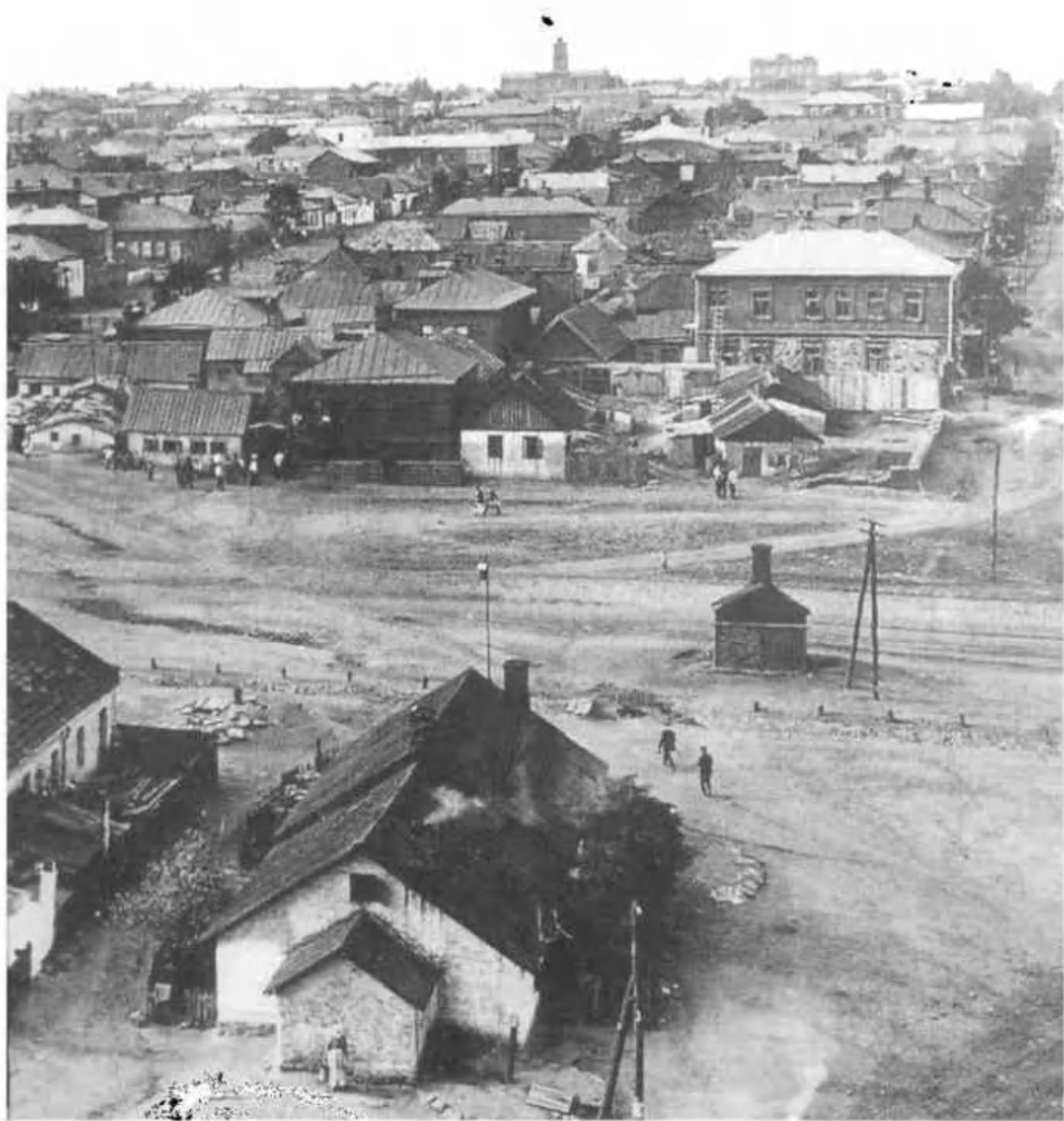
Донецьк, 1999 р.
Донецьк, 1999 г.

*Цей будинок пам'ятає Джона Юлі
Этот дом помнит Джона Юли*

Маршрутом із минулого в майбутнє - ретро трамвай
Маршрутом из прошлого в будущее - ретро трамвай

*Центральный рынок
Центральный рынок*

- *Донецький державний технічний університет — найстаріший ВУЗ Донбасу*
- *Донецкий государственный технический университет — старейший ВУЗ Донбасса*

- Штаб-квартира корпорации "Индустриальная Спілка Донбасу"
- Штаб-квартира корпорации "Индустриальный Союз Донбасса"

*Команда та керівництво ФК "Шахтар" (Донецьк)
Команда и руководство ФК "Шахтёр" (Донецк)*

Стадіон "Шахтар"
Стадион "Шахтёр"

- Пам'ятник олімпійському чемпіону, багаторазовому рекордсмену та чемпіону світу Сергію Бубці
- Пам'ятник олімпійському чемпіону, многократному рекордсмену і чемпіону мира Сергію Бубке

- *Донецкий державный академический русский театр оперы и балета им. А. Соловьяненко*
- *Донецкий государственный академический русский театр оперы и балета им. А. Соловьяненко*

*Западный вокзал
Железнодорожный вокзал*

*Перший Український Міжнародний Банк
Первый Украинский Международный Банк.*

- "Пальма Мерцалова" (оригинал)
Музей Горного университета
м. Санкт-Петербург, 1999 рік
"Пальма Мерцалова" (оригинал)
Музей Горного университета
г. Санкт-Петербурге, 1999 год
- Виставочний павільйон "Новоросійського Общества"
м. Нижній-Новгород, 1896 рік
Выставочный павильон "Новоросійського Общества"
г. Нижний Новгород, 1896 год
- Пам'ятник "Пальма Мерцалова"
Площа біля виставочного центру "Експо-Донбасс"
Памятник "Пальма Мерцалова"
Площадь у виставочного центра "Експо-Донбасс"
- Донецький металургійний завод, 1999 рік
Донецкий металлургический завод, 1999 год
- Герб Донецької області. Прийнятий 17 серпня 1999 року
Герб Донецкой области. Принят 17 августа 1999 года

*Сквер у центрі міста
Сквер в центре города*

кому вугільному басейні, але була швидко розігнана поліцією — подальший розвиток в цьому напрямі мав очікувати кращих часів. Якщо прийняти як факт, що Джон Х'юз був типовим роботодавцем свого часу, більшість істориків згодяться з тим, що він успішно справлявся з багатьма труднощами, які поставали на шляху його діяльності. Якщо житло для працівників було його першорядною турботою, другою турботою — управління ними, то соціальне забезпечення ставилось на третє місце. До його заслуг можна віднести те, що Юзівка завдяки Х'юзу відрізнялася кращими соціальними умовами, ніж будь-яке тогочасне місто подібного типу. Деякі з цих соціальних аспектів виникли закономірно, та багато з них були впроваджені власне Джоном Х'юзом. Як виявляється, в місті була значна кількість крамниць, але щонайважливіше — процвітаючий недільний базар, де можна було купити крам по цінах нижчих, ніж в найближчому великому місті — Харкові.

Але тут також було багато шинків, які торгували алкогольними напоями. До нас дійшли чутки про існування таких закладів, як французький "Бюветт", німецький "Бірхаус" та численних горілчаних генделіків для місцевих вишивох. Пияцтво було широковідомим аспектом тогочасного життя молодих індустріальних міст. Особливо горезвісними серед них були Юзівка та Мертир-Тидвіл. Джон Х'юз був вимушений відправляти додому багатьох робітників за порушення дисципліни, як правило, за пияцтво, бо це могло значно погіршити працездатність. Щоб легше було справлятися з бешкетництвом, що супроводжувало це зло, Х'юз заснував у місті поліцейську управу. Відкрита вона була на його прохання і повністю утримувалася на кошти компанії. Наскільки ефективною вона була, можна судити з того, що штат її складався з одного офіцера і трьох поліцаїв. Їх, мабуть, розривали на шматки!

Х'юз подбав також про те, щоб в місті був хоча б один порядний готель для бізнесменів, приїжджаючих з Росії та з-за кордону у справах, пов'язаних з купівлею місцевого чавуну, сталі або вугілля. Готель знаходився в кращій частині міста і називався "Великобританія", на честь двох

ном басейне, но был быстро разогнан полицией, и дальнейшее развитие в этом направлении вынуждено было ожидать лучших времен. Если принять во внимание факт, что Джон Хьюз был типичным работодателем, то большинство историков того времени согласятся с тем, что он успешно справлялся со многими трудностями, которые появлялись на его пути. Если жилье для рабочих было первостепенной его заботой, а второй — управление ими, то обеспечение их социальных нужд ставилось на третье место. К его заслугам можно отнести то, что Юзовка могла социально предоставить больше условий, чем какой-либо город того времени и такого типа. Некоторые из них возникли сами собой, но многие были внедрены Джоном Хьюзом. Оказывается, в городе было значительное количество магазинов и, возможно, самое важное — процветающий воскресный рынок, где можно было купить товары по ценам ниже, чем в ближайшем большом городе — Харькове.

Однако здесь было много забегаловок, в которых торговали алкогольными напитками. До нас дошли слухи о существовании таких заведений, как французский "Бюветт", немецкий "Бирхаус" и многочисленных забегаловок для местных вышивох. Пьянство было широкоизвестным аспектом социальной жизни молодых индустриальных городов того времени. Особенно дурной славой среди всех других мест пользовались Юзовка и Мертир-Тидвил. Джон Хьюз вынужден был отсылать домой многих рабочих за нарушение дисциплины, как правило, за пьянство — ведь это могло значительно ухудшить их работоспособность. Чтобы легче было справиться с хулиганством, которое сопровождало это зло, Хьюз основал в городе полицейскую управу. Открыта она была по его просьбе и полностью содержалась за счет компании. Насколько она была эффективной, можно судить по ее штату, который состоял из одного офицера и трех полицейских. Их, наверное, разрывали на куски!..

Хьюз позаботился также о том, чтобы в городе была хотя бы одна порядочная гостиница для бизнесменов, приезжающих из России и из-за границы по делам, связанным с закупками местного чугуна, стали и угля. Гостиница находилась в лучшей части города и называлась "Великобритания", в

*Англійські робітники Юзівки на пікніку.
Английские рабочие Юзовки на пикнике.*

британців: самого Х'юза та пана Бальфура, який володів в Донбасі копальнями та заводами. Зрозуміло, що основними акціонерами в цьому бізнесі були саме ці два чоловіки.

В Юзівці була і пошта. Відомо, що сам Джон Х'юз та його сім'я часто листувалися із знайомими та родичами з Південного Уельсу. Важливо згадати, що ще при житті Х'юза були запроваджені школи як для місцевих, так і для англійських дітей, але, як і в Уельсі, за навчання дітей доводилося платити. В школах Джона Х'юза плата складала 50 копійок на місяць. Крім цього, в 1888 році була відкрита велика кам'яна церква.

Ми б помилялися, коли б думали, що концесія Джона Х'юза на Україні була єдиною іноземною концесією на півдні Росії. Як тільки Х'юз усвідомив, що поєднання багатств покладів залізної руди в Кривому Розі з вугіллям Донбасу є тим підмурком, на який спиралося майбутнє російської металургійної промисловості, він свідомо агітував інших зарубіжних концесіонерів їхати на південь Росії, роблячи їй, таким чином, велику послугу. Отже, на час його смерті "Новоросійське товариство" було лише однією з багатьох металургійних компаній в цьому регіоні.

честь двох британців: самого Хьюза и господина Бальфура, который владел в Донбассе шахтами и заводами. Само собой, что основными акционерами в этом бизнесе были именно эти два человека.

В Юзовке была и почта. Известно, что сам Джон Хьюз и его семья часто обменивались письмами со знакомыми и родственниками из Южного Уэльса. Необходимо также подчеркнуть, что еще при жизни Хьюз организовал школы как для русских, так и для английских детей и, как в то время было принято в Уэльсе, за учебу детей приходилось платить. В школах Джона Хьюза оплата составляла 50 копеек в месяц. Кроме этого, в 1888 году была открыта большая каменная церковь.

Было бы ошибкой считать, что концессия Джона Хьюза на Украине была единственной иностранной концессией на юге России. Как только Хьюз понял, что соединение богатств залежей железной руды в Кривом Роге с углем Донбасса являлось фундаментом, на который опиралось будущее российской металлургической промышленности, он сознательно агитировал других зарубежных концесіонероv ехать на юг России, оказывая ей, таким образом, большую услугу. В момент его кончины "Новороссийское общество" было лишь одной из многих металлургических компаний в этом регио-

Здавалось, що цього разу обставини змусять російський уряд змінити своє відношення до іноземних компаній і повернутися до підтримки зарубіжних концесіонерів на півдні (можливо, й з двадцятилітнім запізненням), бо майбутнє металургійної промисловості знаходилося тут, а недесь під Санкт-Петербургом чи Москвою. Ось чому в цій атмосфері змін Джон Х'юз намагається тісніше співпрацювати з центральним урядом і хоче отримати великі грошові позики з метою розвитку регіону. Під час відвідин Санкт-Петербурга, можливо, саме з такої справи, прогулюючись по центру міста, він втратив свідомість. Його привезли до готелю "Англетер", в якому він проживав, де 28 червня 1889 року в віці 74 років, він і помер. Після його смерті Юзівським заводом досить добре керували його чотири сини, аж доки в 1917 році не спалахнула Жовтнева революція.

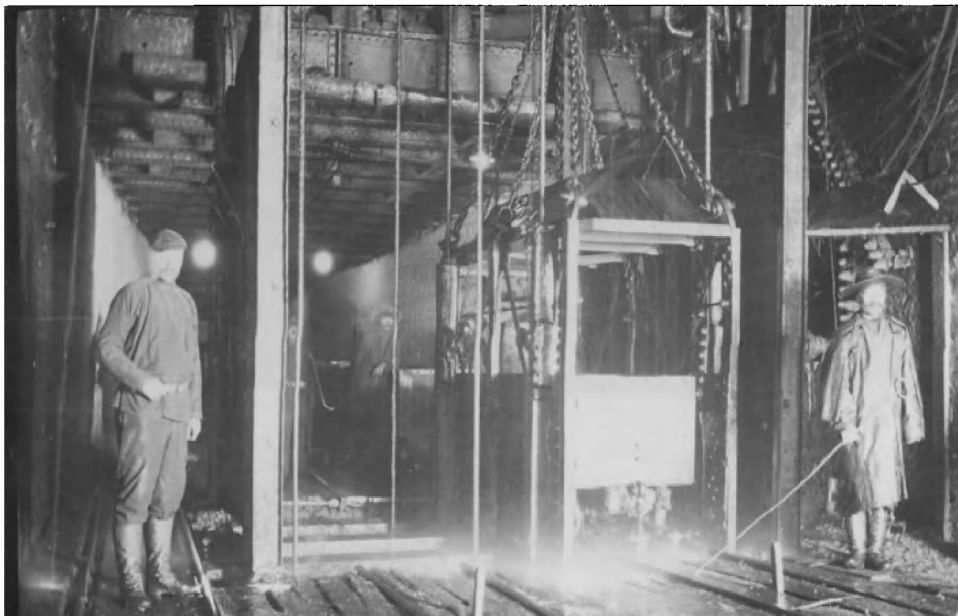
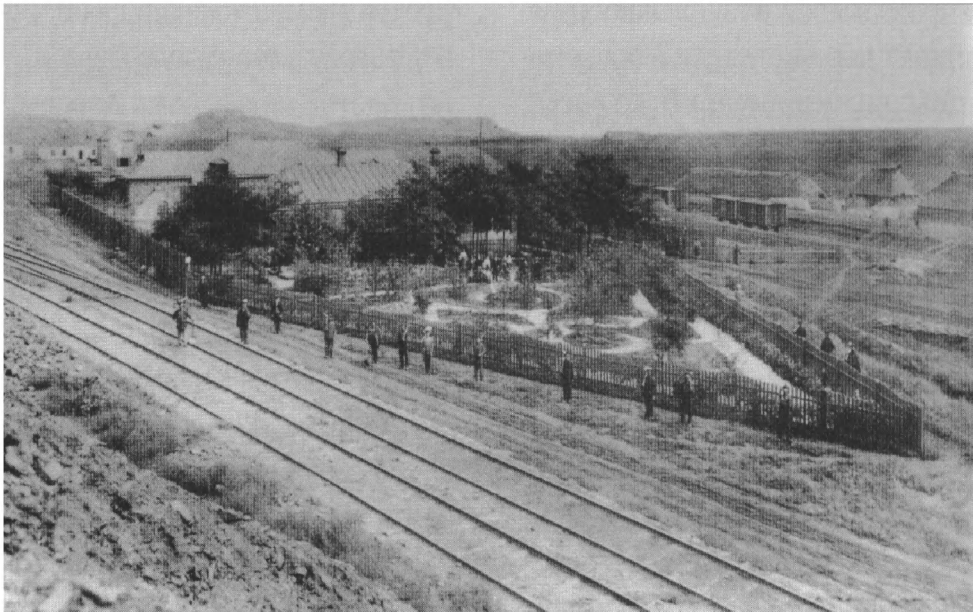

4

Проміжок між 1889 та 1917 роками відзначався швидким розширенням виробництва по всьому промисловому регіоні України. Це стимулювалося ростом ринків в секторі залізниць та збільшенням потреб в вугіллі для чавуноливарної та сталеливарної промисловості, для безпосередніх потреб альянсу Криворізького залізрудного та Донецького вугільного басейнів. На переломі століття в Юзівці вже працювали сорок чотири домни і ще десять будувалися. А через десять років заводи в Юзівці та її околицях виплавали майже половину сталі, яка вироблялася в Росії. Вугілля та кокс, необхідні для роботи постійно зростаючої кількості домен, отримували із околиць Донецького басейну, що був єдиним постачальником коксівного вугілля у всій Росії і на 1913 рік давав дев'яносто відсотків національного видобутку вугілля. Юзівка швид-

не. Казалось, що на этот раз ситуація вынудит російское правительство изменить свое отношение к иностранным компаниям и заставит его оказывать поддержку зарубежным концессионерам на юге (хотя, возможно, и с двадцатилетним опозданием), так как будущее металлургической промышленности находилось здесь, а не где-то под Санкт-Петербургом или Москвой. Вот почему в этой атмосфере перемен Джон Хьюз пытается теснее сотрудничать с центральным правительством и стремится получить большие денежные субсидии для развития отрасли. Во время посещения Санкт-Петербурга, возможно, именно с такой целью, прогуливаясь по центру города, он потерял сознание. Его привезли в гостиницу "Англетер", в которой он останавливался, где 28 июня 1889 года в возрасте 74 лет он и умер. После его смерти Юзовским заводом с заметным успехом руководили его четыре сына, до тех пор, пока в 1917 году не вспыхнула Октябрьская революция.

Промежуток между 1889 и 1917 годами отмечался быстрым расширением производства по всему промышленному региону Украины. Это стимулировалось ростом рынков в секторе железных дорог и увеличением потребностей в угле для чугунолитейной и сталелитейной промышленности, для непосредственных потребностей союза Криворожского железорудного и Донецкого угольного бассейнов. На переломе столетия в Юзовке уже работали сорок четыре домны и еще десять строились. А через десять лет заводы в Юзовке и ее окрестностях выплавали почти половину стали, вырабатываемой в России. Уголь и кокс, необходимые для работы постоянно растущего количества домен, получали из окрестностей Донецкого бассейна, который являлся единственным поставщиком коксующегося угля во всей России и на 1913 год давал девяносто процентов всей национальной добычи.

*Вигляд заводу. Новоросійське акціонерне товариство в різні роки свого існування.
Вид заводу. Новоросійське акціонерне товариство в різні роки свого існування.*

*Група англійських робітників Юзівського заводу.
Группа английских рабочих Юзовского завода.*

ко стала переростати в розширений промисловий комплекс, який, не враховуючи навіть залізорудних покладів Кривого Рогу, майже рівнявся британським вугільним басейнам разом взятим. Не випадково Юзівка ніколи не втрачала свого значення і лідерства на промисловому півдні.

***

Цілком природно, що така значна експансія промислового виробництва викликала концентрацію промислових робітників. Наприклад, населення Юзівки, від часу кончини Х'юза в 1889 році і до вибуху Першої світової війни 1914 року, виросло більш як вдвоє і наближалось до 49 тисяч. Така концентрація індустріальних робітників на великих заводах, фабриках та вугільних копальнях неминуче перетворила їх на осередки заворушень, і Юзівка не була виключенням. В 1892 році мали місце холерні бунти, а в січні 1898 року пройшов двотижневий страйк за скорочення робочого дня. На цей раз робітники перемогли: робочий день скоротився до десяти з половиною годин. Попереду було ще багато страйків, та особливо серйозний відбувся в 1912 році.

Юзовка стала переростати в обширний промисловий комплекс, который, не учитывая даже массивных железорудных залежей Кривого Рога, почти равнялся британским угольным бассейнам вместе взятым. Не случайно Юзовка никогда не теряла своей значимости или лидерства на промышленном юге.

***

Вполне естественно, что такая значительная экспансия промышленного производства породила концентрацию промышленных рабочих. Например, население Юзовки со времени кончины Хьюза в 1889 году до того, как разразилась Первая мировая война в 1914 году, увеличилось почти вдвое и приближалось к 49 тысячам. Такая концентрация промышленных рабочих на больших заводах, фабриках и угольных шахтах неизбежно превращала их в центры организованных выступлений, и Юзовка не была исключением. В 1892 году имели место холерные бунты, а в январе 1898 года прошла двухнедельная забастовка за сокращение продолжительности рабочего дня. Впереди было еще много забастовок, но особенно серьезная произошла в 1912 году.

Уїл'ям Левіс та його друзі. 1840 г.
Уильям Левис и его друзья. 1840 г.

***

На протязі цього часу в період промислової експансії Юзівка зберегла валлійських робітників, а сім'я Х'юзів всіляко заохочувала їхні зв'язки з Уельсом. Один із синів Х'юзів — Артур — одружився на леді із Суонзі, пані Августі Джеймс із Брин Роуд. Цікаво відзначити, що весільна церемонія, яку відправляв відомий священик кальвіністської церкви — преподобний Уїл'ям Томас, більш знаний під поетичним іменем Іслуїн, проходила за суто валлійськими звичаями. П'ятеро дітей від цього шлюбу благополучно дожили до недавнього часу. В 1889 році пан Артур Х'юз зі своєю дружиною відвідали Уельс і, зокрема, зупинилися в Суонзі. Під час поїздки до Юзівки їх супроводжувала дружина майбутнього знаменитого директора школи "Баррі Каунті" — покійна пані Едгар Джоунс. Їхала вона як домашній вчитель їх дочок. Пані Джоунс залишалася з ними до 1892 року, коли сім'я була вимушена залишити місто, рятуючись від тогорічних холерних бунтів. Так співпало, що якраз в той час уряд Великобританії організував комітет для упорядкування історії Уельсу. Секретарем комітету став сер Даніель Лойфер Томас. Він був сповнений рішучості написати заключний звіт для Комітету, який включав би якомога більше історичних подробиць про Уельс, що було

***

В течение этого периода роста и промышленной экспансии Юзовка сохранила валлийских рабочих, а семья Хьюзов всячески поощряла их связи с Уэльсом. Один из сыновей Хьюзов — Артур — женился на леди из Суонзи, госпоже Августе Джеймс из Брин Роуд. Интересно отметить, что свадебная церемония, которую отправлял известный священник кальвинистской церкви преподобный Уильям Томас, больше известный под поэтическим именем Ислуин, проходила по чисто валлийским традициям. Пятеро детей от этого брака благополучно дожили до недавнего времени. В 1889 году господин Артур Хьюз со своей супругой посетили Уэльс и, в частности, останавливались в Суонзи. В этой поездке в Юзовку их сопровождала жена будущего известного директора школы "Барри Каунти", покойная госпожа Эдгар Джоунс. Ехала она в роли домашней учительницы их дочерей. Госпожа Джоунс пробыла с ними до 1892 года, когда семья вынуждена была уехать из города, спасаясь от холерных бунтов того года. Так совпало, что именно в это время правительство Великобритании организовало комитет по составлению истории Уэльса. Секретарем комитета стал сэр Даниэль Лойфер Томас. Он был полон решимости написать итоговый отчет для Комитета, который включал бы как можно больше исторических подробностей об Уэльсе, что

Джон Джон – англійський робітник, який пропрацював у Юзівці 35 років. Після повернення до Мертир-Тидвіл його називали “Джон Джон Росія”.

Джон Джон – англійський робітник, пропрацювавший в Юзовке 35 лет. После возвращения в Мертир-Тидвил его называли “Джон Джон Россия”.

необхідним для кращого розуміння історії розвитку країни. Серед багатьох вартих уваги цінних досягнень його праці була спроба довідатися про кількість людей валлійської національності, що виїхали до Південної Росії з Джоном Х'юзом. То ж він написав до секретаря російського посольства в Лондоні та до Джона І. Х'юза, сина засновника Юзівки, листи з проханням прислати йому перелік валлійських підданих, що жили на той час в місті. З обох джерел в 1896 році він отримав майже ідентичні відповіді. Ці переліки зараз зберігаються в Національній бібліотеці Уельсу, в місті Аберистуїті, а перелік, присланий Джоном І. Х'юзом, приводиться нижче.

Висилаючи вищенаведений перелік серу Даниєлю Лойферу Томасу, Джон І. Х'юз супроводив його листом від 17—19 травня 1896 року, який включав такі уривки:

“Завод, на якому працює більше восьми тисяч робітників, розташований на земельних володіннях Компанії, які охоплюють 55 тисяч акрів. У безпосередній близькості від заводу виросло невелике селище; воно також розташоване на власних землях Компанії і назване, як ви вже здогадалися, іменем мого покійного батька – російською мовою це “Юзівка”, англійською — “Х'юзівка”...

было необходимо для лучшего понимания истории развития страны. Среди многих, достойных внимания, ценных достижений его труда была попытка определить количество людей валлийской национальности, которые выехали в Южную Россию с Джоном Хьюзом. Поэтому он написал секретарю российского посольства в Лондоне и Джону И. Хьюзу, сыну основателя Юзовки, письма с просьбой прислать ему списки уэльских подданных, которые в то время жили в городе. В 1896 году из обоих источников он получил почти идентичные ответы. Эти списки сейчас хранятся в Национальной библиотеке Уэльса, в городе Аберистуите, а перечень, присланный Джоном И. Хьюзом, приводится ниже.

Когда Джон И. Хьюз выслал вышеприведенный список сэру Даниэлю Лойферу Томасу, он сопроводил его письмом от 17—19 мая 1896 года, которое включало следующие отрывки:

“Завод, на котором работает более восьми тысяч рабочих, расположен на земельных владениях Компании, охватывающих 55 тысяч акров. В непосредственной близости от завода вырос небольшой посёлок; он также расположен на землях Компании и, как вы уже догадались, назван именем моего покойного отца и по-русски называется “Юзовка”, а по-английски — “Хьюзовка”...

Ім'я та прізвище	Ім'я дружини	Ім'я та вік сина	Ім'я та вік дочки	Дата приїзду
1. Дейвід Дейвіс		Ліззі	Неллі (3)	1892
2. Уільям Джоунс				1881
3. Дейвід Уотерс	Гвендолін	Альфред (7)		1878
Уільям (1)	Кетрін (10)	Маргарет (4)		1879
4. Томас Томас				1875
5. Джон Джон			Сара (10)	
			Енні (7)	
6. Левеллін Еванс	Мері Енн		Гледіс (1.5)	1875
7. Уільям Гіббон	Кетрін	Джордж (23)	Сюзан (20)	1875
		Альберт (16)	Кетрін (10)	
		Джон (14)	Емілі (8)	
		Альфред (12)		
8. Мері Джеймс (вдова)		Артур (5)		1872
		Самуель (29)		
		Дейвід (25)		
		Джон (25)		
		Пол (19)		
9. Уільям Джоунс				1875
10. Томас Морт	Ракель	Інок (3)	Кетрін (13)	1875
			Харріет (6)	
11. Дейвід Дженкінс	Мері	Уільям (11)	Маргарет (10)	1889
		Едвард (7)		
12. Уільям Джоунс	Мері			1880
13. Френсіс Дейвіс	Сара	Френсіс (5)	Мері (6)	1890
		Сідні (1)	Емма (4)	
14. Уільям Томас	Еллен	Уільям (25)	Елізабет (33)	1869
			Віра (9)	
15. Едвард Едвардс	Еллен	Едвард (24)	Уільям (13)	1874
16. Уільям Уільямс				1872
17. Томас Джеймс	Мері	Джозеф (11)	Маргарет (4)	1873
		Томас (8)	Ольга (4)	
		Дейвід (5)		
18. Едвін Джеймс Уільямс				1878
19. Джон Прічард				1873
20. Річард Річардс				1874
21. Херберт Ріс	Тереза	Філіп (15)	Лідія (17)	1887
		Альберт (11)	Естер (3)	
		Уільям (7)		
		Дейвід (1.5)		
22. Едмунд Джеймс				1894

"Прикро, що я не можу дати вам точної інформації про кількість валлійців, яких з самого початку мій батько привіз з собою до Росії. Одне лише можу сказати, що з самого початку будівництва заводу і ще декілька років після, їх було значно більше, ніж є сьогодні".

На жаль, цей перелік валлійських жителів Юзівки на 1896 рік незмірно малий і неповний, як підкреслює автор, щоб з нього можна було зробити які-небудь висновки. Та все ж, навіть і в ньому є цікаві моменти: тут вписані одинаки та цілі родини: перших — вісім, а других — чотирнадцять (включаючи вдову Мері Джоунс). З цього випливає, що більшість з тих, що перелічені Джоном І. Х'юзом, прибули сюди ще на перших порах становлення поселення. П'ятнадцять із двадцяти двох

К сожалению, я не могу дать вам точную информацию о количестве валлийцев, которых с самого начала мой отец привез с собой в Россию. Могу сказать лишь одно, что с самого начала строительства завода и еще несколько лет после их было значительно больше, чем на сегодняшний день".

К сожалению, этот список валлийских жителей Юзовки — чрезвычайно короткий и неполный, как подчеркивает автор, чтобы по нему можно было делать какие-либо выводы. И все же даже в нем есть интересные моменты. В него вошли как холостые рабочие, так и целые семьи: первых — восемь, а вторых — четырнадцать (включая вдову Мэри Джоунс). Из этого следует, что большинство перечисленных Джоном И. Хьюзом прибыли сюда еще на первых порах становления поселения.

осіб (з сім'ями чи без них) прибули протягом перших десяти років існування Юзівки. Цікаво також визначити, що одна сім'я, а саме Уільяма Томаса (№ 14), прибула на самому початку, ще в 1869 році, очевидно, з самим Джоном Х'юзом. Можливо, варто звернути увагу на те, що в п'ятнадцятому першоприбулих входять, згідно з переліком, шість неодружених чоловіків з восьми. Але саме цікаве полягає в тому, що майже сімдесят три особи з уродженців Південного Уельсу (судячи тільки по їх прізвищах), проживаючи в Юзівці, зберегли свою валлійську тотожність аж до кінця дев'ятого століття.

***

Як ми вже згадували, валлійські емігранти, безсумнівно, належали до групи фахівців. Щоб пояснити бурхливе зростання населення міста протягом останніх десятиліть дев'ятого століття і напередодні Першої світової війни, ми мусимо прийняти до уваги великий вплив некваліфікованої робочої сили. І знову ж таки цікаво, що між ранніми стадіями індустріалізації в Донбасі і тим, що проходило раніше в Південному Уельсі, існує дуже близька паралель. З розвитком індустріалізації в Уельсі літня міграція валлійських селян до сільськогосподарських графств Англії (що було давнім звичаєм) часто змінювалася рівнозначною зимовою міграцією до металургійних заводів, і нерідко перевищувала першу. Один з валлійських майстрів-металургів в 1839 році занотував, що "багато збіднілих селян із графства Кардигіншир в зимовий сезон прибувають на металургійні заводи Мертиру та Даулайса на п'ять чи сім місяців, живуть там ощадливо і приносять до сім'ї якісь-там грошенята, якими сплачують орендну плату за ферму, та за які купують щось з одягу і трохи предметів розкоші".

Подібні докази про збіднілих селян із графства Західний Кармартеншир зафіксовано у славнозвісному звіті королівського комітету освіти в Уельсі за 1847 рік. З самого початку індустріальної революції подібні явища відбувалися і на Україні. Селяни, які жили в степу, регулярно, кожної осені, долали далекі

Пятнадцать из двадцати двух лиц (с семьями или без них) прибыли в течение первых десяти лет существования Юзовки. Интересно также отметить, что одна семья, а именно Уильяма Томаса (№ 14), прибыла в самом начале, ещё в 1869 году, очевидно, с самим Джоном Хьюзом. Возможно, стоит подчеркнуть и то, что в пятнадцатку первопроходцев входят, согласно списку, шесть холостых мужчин из восьми. Но самое интересное состоит в том, что почти семьдесят три человека — уроженцев Южного Уэльса (судя только по их фамилиям), проживая в Юзовке, сберегли свою валлийскую самобытность до самого конца девятнадцатого века.

***

Как мы уже упоминали, валлийские эмигранты, без сомнения, принадлежали к группе специалистов. Чтобы объяснить бурный рост населения города в течение последних десятилетий девятнадцатого века и накануне Первой мировой войны, мы должны учитывать большой наплыв неквалифицированной рабочей силы. И ещё один интересный момент: между ранними стадиями индустриализации Донбасса и тем, что происходило ранее в Южном Уэльсе, существует очень близкая параллель. С развитием индустриализации в Уэльсе летняя миграция валлийских крестьян в сельскохозяйственные графства Англии (что являлось давней традицией) часто сменялась равнозначной зимней миграцией на металлургические заводы, и нередко даже превышала первую. Один из мастеров-металлургов в 1839 году записал, что "многие обедневшие крестьяне из Кардигиншира в зимний сезон прибывают на металлургические заводы Мертира и Даулайса на пять или семь месяцев, живут там бережливо и приносят в семьи какие-то деньжата, которыми оплачивают аренду фермы и за которые покупают что-либо из одежды и немного предметов роскоши".

Подобные доказательства об обедневших крестьянах из графства Западный Кармартеншир зафиксированы в пресловутом отчете королевского комитета по образованию в Уэльсе за 1847 год. С самого начала индустриальной революции подобные явления происходили и на Украине. Крестьяне, которые жили в степи, регулярно, каждую

відстані чи то пішки, чи то на саях, чи то волами на возах і прибували до металургійного заводу і вугільних копалень Юзівки та інших поселень Донбасу. Як і у валлійських селян, їхні серця ще тяглися до землі, і в літню пору вони неодмінно поверталися до своїх рідних сел, де допомагали збирати врожай зернових, займалися іншими селянськими справами. Одночасно вони продовжували сплячувати належне сільській громаді, залишаючи, таким чином, для себе право на маленький клаптик землі, який в час національної негоди чи індустріальної депресії міг стати їхнім єдиним джерелом існування.

***

На початку цього століття в одному з таких степових сіл — Калинівці — жив зі своєю дружиною типовий російський селянин, який приєднався до подібної сезонної міграції. Під час зими цей селянин працював у такому промисловому районі — на копальні "Пастухова", що недалеко від Юзівки. В 1906 році ця бідна селянська сім'я взяла з собою до Юзівки свого юного сина (на той час йому було дванадцять років), щоб він заробляв на прожиток на копальні чи на іншій роботі, яка попадеться.

Цього хлопчика звали Микита Хрущов, а пізніше йому судилося стати всесвітньо відомою фігурою — Головою Ради Міністрів СРСР (посада, рівнозначна прем'єр-міністрові Радянського Союзу). Уже на вершині своєї влади, Хрущов ніколи не забував Юзівки і, звичайно ж, усвідомлював вдячність міста його валлійському засновникові. Наприклад, коли він їздив з візитом до Індії, індуси запитали його, чи збирається Радянський Союз будувати для них сталеливарний завод в Бхілаї. Хрущов відповів, що він охоче надасть необхідні кредити та технічний персонал і невдовзі індійські представники підписали офіційну угоду. Але поза увагою Хрущова не минулося те, що індуси вже задавали таке запитання британським та західнонімецьким авторитетним фахівцям. Російські інженери підготували проект плану і представили його індусам. Ті запитали, чи росіяни не матимуть нічого проти

осень, преодолевали большие расстояния пешком, на саях, либо волами на телегах и прибывали на металлургический завод и угольные шахты Юзовки и других поселений Донбасса. Как и у валлийских крестьян, их сердца еще тянулись к земле, и в летнюю погоду они регулярно возвращались в свои родные села, где помогали собирать урожаи зерновых и занимались другими крестьянскими делами. Одновременно они продолжали оплачивать причитающееся сельской общине, оставляя таким образом для себя право на маленький клочок земли, который во время национального неурядия или индустриальной депрессии мог бы стать их единственным средством существования.

***

В начале этого столетия в одном из таких степных сел — Калиновке — жил со своей женой типичный русский крестьянин, который, как правило, присоединялся к сезонной миграции. Во время зимы этот крестьянин работал в этом промышленном районе — на шахте "Пастухова", что недалеко от Юзовки. В 1906 году эта бедная крестьянская семья взяла с собой в Юзовку своего юного сына (в то время ему было двенадцать лет), чтобы он зарабатывал на пропитание на шахте или на какой-либо другой работе, которая попадется под руку.

Этого мальчика звали Никита Хрущев, которому позже суждено было стать мировой фигурой — Председателем Совета Министров СССР (должность, равнозначная премьер-министру Советского Союза). Будучи на вершине своей власти, Хрущев никогда не забывал Юзовку и, конечно же, осознавал признательность города своему уэльскому основателю. Например, когда во время посещения Хрущевым Индии индусы спросили его, собирается ли Советский Союз строить для них сталелитейный завод в Бхилаи, Хрущев ответил, что он с готовностью предоставит необходимые кредиты и обслуживание техническим персоналом, и вскоре индийские и советские представители подписали официальное соглашение. Однако мимо внимания Хрущева не прошло то, что индусы уже задавали такой вопрос британским и западногерманским авторитетным специалистам. Российские инженеры подготовили проект плана и представили его

того, щоб цей план проаналізували англійські фахівці. Росіяни не заперечували. А в ході подальшого обговорення дійшли до взаємного узгодження, по якому російським інженерам дозволялося проглянути проект майбутнього заводу, складений англійськими інженерами. Пізніше індійський уряд інформував росіян, що результати аналізу англійців виявились якнайсприятливішими. Вони порекомендували нічого не міняти. Але росіяни, аналізуючи британський проект, зробили деякі поправки та зміни, які треба було внести згідно з сучасною наукою та технологією! Далі в своїх спогадах Хрущов додає: "Я з дитинства знав, що англійці (британці) були першокласними сталеварами. Юзівка — місто, в якому я виріс, було назване на честь власника місцевого сталеливарного заводу — валлійця Х'юзза. Взагалі, британці завжди були неперевершеними в техніці".

***

Хрущов відвідав Англію в квітні 1956 року і, незважаючи на напружену офіційну програму, у нього були прекрасні можливості ознайомитися з життям Великобританії. Особливу цікавість у цьому контексті представляє уривок із спогадів, який приводиться нижче. Уривок свідчить про те, як добре він пам'ятав про свою роботу в Юзівці та про все, що пов'язане з Джоном Х'юзом:

"Коли наш корабель прийшов до порту в Англії, нас зустріли з усіма військовими почестями та протокольними урочистостями. До Лондона ми їхали потягом. Ми мали змогу милуватися сільськими краєвидами більше, ніж то було в Швейцарії. Окрім Женевы, я ще ніде не був за кордоном. Мої перші і самі яскраві враження від Англії — це довгі та рівні ряди маленьких будиночків з червоної цегли. Вони відбилися в моїй пам'яті тому, що в значній мірі нагадували мені будинки, які я бачив в дитинстві на Донбасі. Мій батько працював на копальні біля Юзівського металургійного заводу, який колись належав валлійцю — Джонові Х'юззу. Х'юзз побудував для свого технічного й адміністративного

індусам. Те спросили, не будуть ли россияне возражать против того, чтобы этот план проанализировали английские специалисты. Россияне не возражали. А в ходе дальнейшего обсуждения пришли к взаимному соглашению, по которому российским специалистам разрешалось просмотреть проект будущего завода, составленный английскими инженерами. Позже индийское правительство информировало росіян, что результаты анализа англичан оказались наиболее благоприятными. Англичане порекомендовали ничего не менять. Однако россияне, анализируя британский проект, внесли некоторые поправки и изменения, которые необходимо было внести в соответствии с современной наукой и технологией. Далее в своих воспоминаниях Хрущев добавляет: "Я с детства знал, что англичане были первоклассными сталеварами. Юзовка — город, в котором я вырос, — была названа в честь владельца местного сталелитейного завода — валлийца Хьюза. Вообще, британцы всегда были непревзойденными в технике".

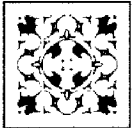
***

Хрущев посетил Англию в апреле 1956 года, и, несмотря на напряженную официальную программу, у него были прекрасные возможности ознакомиться с жизнью Великобритании. В этом контексте особый интерес представляет отрывок из воспоминаний, который приводится ниже. Отрывок свидетельствует о том, как хорошо он помнил о своей работе в Юзовке и обо всем, что связано с Джоном Хьюзом:

"Когда наш корабль пришел в порт Англии, нас встречали со всеми военными почестями и протокольными торжествами. До Лондона мы ехали поездом. У нас было больше возможности любоваться сельскими пейзажами, чем это было в Швейцарии. Кроме Женевы, я нигде еще не был за рубежом. Мои первые и самые яркие впечатления об Англии — это длинные и ровные ряды маленьких домиков из красного кирпича. Они запечатлелись в моей памяти потому, что в значительной степени напоминали мне дома, которые я видел в детстве в Донбассе. Мой отец работал на шахте недалеко от Юзовского металлургического завода, который когда-то принадлежал валлийцу

персоналу маленькі будиночки з червоної цегли, точно такі ж, які я бачив, коли їздив до Англії. Я пам'ятаю, як влітку видно було тільки вікна отих юзівських будинків, бо все останнє було повите плющем".

— Джону Хьюзу. Хьюз побудував для свого технічного і адміністративного персонала маленькі дома из красного кирпича, точно такие же, какие я видел, когда ездил в Англию. Я помню, как летом в Донбассе видны были только окна этих домов, а все остальное было покрыто плющом."

5

Нам пощастило, що ми маємо також яскравий опис Юзівки початку цього століття, який включає бачення заводу Х'юза зсередини. А сталося це так. Уродженець Київської губернії Костянтин Паустовський навчався в Московському університеті на літературному факультеті. Перша світова війна перервала його академічне навчання. Сам він мав занадто поганий зір, щоб піти на військову службу, та до того ж на той час, згідно з законами Росії, його й так звільнили б від служби як студента та ще й як найменшого сина в родині. Незважаючи на це, він дійшов висновку, що продовжувати академічне навчання в цей час не пристало, то ж він спочатку пішов працювати вагоновожатим трамваю, потім — санітаром на санітарному потязі, а пізніше прилучився до перев'язочної польової станції. І ось, перебуваючи в Москві, він дізнався, що його дядько, артилерійського інженера, перевели сюди і прикомандировали до французької військової місії, присланої до Росії налагоджувати виробництво ручних гранат для французької армії. Оскільки його дядько мав друзів на багатьох артилерійських заводах, Паустовський попросив його знайти для нього роботу на одному із заводів. Невдовзі його влаштували сортирувальником снарядів на заводі в Катеринославі. Після коротких навчальних курсів він приступив до роботи. По своїй роботі він був підлеглим не заводської адміністрації, а безпосередньо командування російської артилерії в Санкт-Петербурзі в особі місцевого представника — капітана Вельямінова.

Нам повезло, что мы имеем яркое описание Юзовки предреволюционных лет начала этого века, включая взгляд на завод Хьюза изнутри. А получилось это так. Уроженец Киевской губернии Константин Паустовский учился в Московском университете на литературном факультете. Первая мировая война прервала его академическое обучение. Сам он был слишком близоруким, чтобы пойти на военную службу, да к тому же, согласно законам России, его и так бы освободили от службы в армии как студента и как младшего сына в семье. Несмотря на это, он решил, что продолжать академическое обучение не время, и он сначала пошел работать вагоновожатым трамвая, потом санитаром на санитарный поезд, а позже поступил на перевязочную полевую станцию. И вот, будучи в Москве, он узнал, что его дядю, артиллерийского инженера, перевели сюда и прикомандировали к французской военной миссии, присланной в Россию, чтобы наладить производство ручных гранат для французской армии. Так как у дяди были друзья на многих артиллерийских заводах, Паустовский попросил его найти ему работу на одном из заводов. Вскоре его устроили приемщиком снарядов на заводе в Екатеринославе. После коротких курсов обучения он приступил к работе. По своей работе он подчинялся не заводской администрации, а непосредственно командованию российской артиллерии в Санкт-Петербурге в лице местного представителя — капитана Вельямина.

Перед ним он отчитывался один или два раза

Перед ним він звітувався раз чи два на тиждень. Через деякий час капітан зрозумів, що молодому студентові аж ніяк не подобалося його заводське оточення в Катеринославі, і одного разу він сказав: "Я відряджаю тебе до Таганрогу. То гарне місто. По дорозі ти затримасься в Юзівці і організуєш прийомку снарядів на Новоросійському заводі. Це забере в тебе не більше як два-три тижні. Ну як, це тебе влаштує?" Паустовський з радістю скористався з нагоди і потрапив, таким чином, не тільки до Юзівки, а й на відомий вже нам завод Джона Х'юза. Він згадує, як зняв в велично названому готелі "Великобританія" дешевий номер і приступив до роботи.

***

Те, що Паустовський побачив в Юзівці і на заводі Джона Х'юза, він описав майже через сорок років, коли автор став одним з іменитих письменників нашого часу. В післявоєнні роки, коли він був ще молодою людиною, він повернувся до Москви, щоб завершити свою університетську освіту. По тому він працював у місцевій газеті, а потім — в одеській. Він ще раз повернувся до Москви і заприятелював з великим російським письменником Максимом Горьким, який радив йому порвати з журналістикою і сконцентруватися на творчій роботі. То ж в 1927 році Паустовський став писати новели, короткі оповідання та критичні ессе, які принесли йому те положення, яке він займає й тепер, — найзнаменитішого та найбільш шанованого серед російських письменників. В 1947 році він приступив до роботи над своїм життєписом, який пізніше розглядав як свою найважливішу працю. Всього він складає шість томів під простим заголовком "Повість про життя". Недавно його було перекладено на англійську мову, а декілька перших томів перекладу вийшли ще за його життя, до 1968 року. Саме в другому томі описано початок Першої світової війни, і в ньому вміщені його спогади про дореволюційну Юзівку та Новоросійський завод, де він працював. Спочатку Паустовський змальовує місто, потім — завод:

"Юзівка була безладним і брудним сели-

в неделю. Через некоторое время капитан понял, что молодому студенту никак не нравится его заводское окружение в Екатеринославе, и однажды сказал ему: "Я посылаю тебя в Таганрог. Это красивый город. По пути ты задержишься в Юзовке и организуешь приемку снарядов на Новороссийском заводе. Это займет у тебя не более двух-трех недель. Ну как, это тебя устраивает?" Паустовский с радостью воспользовался возможностью и попал, таким образом, не только в Юзовку, но и на уже известный нам завод Джона Хьюза. Он вспоминает, как снял в величественно названной гостинице "Великобритания" дешевую комнату и приступил к работе.

***

То, що Паустовський увидел в Юзовке и на заводе Джона Хьюза, он описал почти через сорок лет, когда стал одним из самых именитых писателей нашего времени. В послевоенные годы, будучи еще молодым человеком, он возвратился в Москву, чтобы завершить свое университетское образование. Позже он работал в местной газете, а потом — в одесской. Затем он опять вернулся в Москву и сдружился с великим российским писателем Максимом Горьким, который предложил ему порвать с журналистикой и сосредоточиться на творческой работе. Таким образом, в 1927 году он стал писать новеллы, короткие рассказы и критические эссе, которые принесли ему то положение, которое он занимает и сегодня, — самого известного и самого уважаемого среди российских писателей. В 1947 году он приступил к работе над своим жизнеописанием, которое позже рассматривал как несомненно самую важную свою работу. Всего оно составляет шесть томов под простым заглавием "Повесть о жизни". Недавно оно было переведено на английский язык, и несколько первых томов на английском языке вышли еще при его жизни, до 1968 года. Именно второй том описывает начало Первой мировой войны, и в нем приводятся воспоминания о дореволюционной Юзовке и Новороссийском заводе, где он работал. Сначала Паустовский описывает город, а затем — завод:

"Юзовка была беспорядочным и грязным по-

Залізничний цех.
Железнодорожный цех.

щем, оточеним халупами та землянками. Скупчення цих землянок називалися по-різному: Нахаловка, Собачовка, Кабыздоховка. Понурий гумор цих назв краще всього визначав їх безрадінний вигляд. В лощині поруч з селищем димів той самий Новоросійський металургійний завод, куди мене і прислали налагоджувати прийомку снарядів.

Дим ішов не тільки із заводських димарів. Диміли самі будівлі цехів. Дим був жовтий, як лисячий смух, і смердючий, як підгоріле молоко.

Неправдоподібно багряне полум'я гойдалось над жерлами доменних печей.

З неба сипалася масна сажа. Из-за диму та сажі в Юзівці зник білий колір. Все, чому належало бути білим, набувало брудного сірого кольору з жовтими розводами. Сірі фіранки, наволочки та простирадла в готелі, сірі сорочки, нарешті, замість білих — сірі коні, коти та собаки.

В Юзівці майже не бувало дощів, і жаркий вітер вдень і вночі розвіював сміття, штиб та курячий пух. Заводи диміли з усіх боків. Копальні стояли на виднокрузі сірими та кіптюжними пірамідами своїх териконів.

Важко було відразу зрозуміти, хто населяв Юзівку (Робітників, як таких, майже не було видно. Вони або працювали, або спали). Байдужий швейцар із готелю пояснив мені, що це "підлипали" — скупники поношених речей, дрібні лихварі,

селком, окруженим лачугами и землянками. Скопления этих землянок назывались по-разному: Нахаловка, Собачевка, Кабыздоховка. Мрачный юмор этих названий лучше всего определял их безрадостный вид. В котловине рядом с поселком дымил тот самый Новороссийский металлургический завод, куда меня прислали налаживать приемку снарядов.

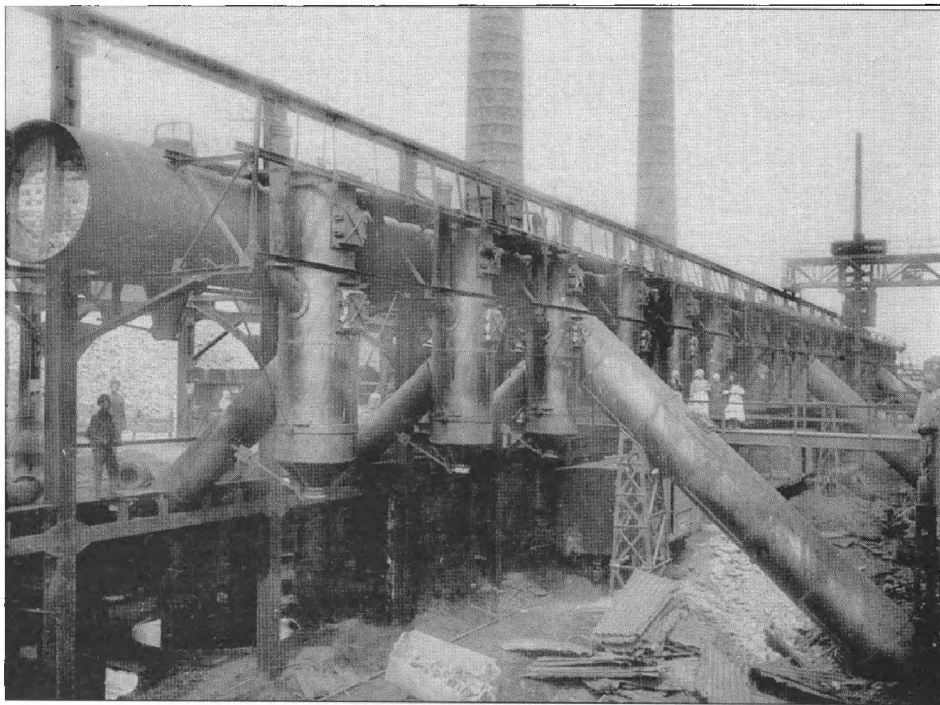
Дым шел не только из заводских труб. Дымили сами здания цехов. Дым был желтый, как лисья шерсть, и зловонный, как пригоревшее молоко.

Неправдоподобно багровое пламя качалось над жерлами доменных печей.

С неба сыпалась жирная сажа. Из-за дыма и сажі в Юзовке исчез белый цвет. Все, чему полагалось быть белым, приобретало грязный серый цвет с желтыми разводами. Серые занавески, наволочки и простыни в гостинице, серые рубахи, наконец, вместо белых, серые лошади, кошки и собаки.

В Юзовке почти не бывало дождей, и жаркий ветер днем и ночью завивал мусор, штиб и куриный пух. Заводы дымили со всех сторон. Шахты стояли по горизонту серыми и пыльными пирамидами своих терриконов.

Трудно было сразу понять, кто населял Юзовку. (Рабочих, как таковых, здесь почти не было видно. Они либо работали, либо спали). Невозмутимый швейцар из гостиницы объяснил мне, что это "подлипалы" — скупщики поношенных вещей,

Доменный цех.
Доменный цех.

базарні перекупки, куркульня, шинкарі та шинкарки, які годувалися біля навколишніх робітників та шахтарських селищ.

Всі вулиці і двори були засипані лушпинням від соняшників. Особливо багато їх накопичувалося після свят. Рідко можна було зустріти місцевого жителя без прилиплої до підборіддя соняшnikової лушпинки. Гризти соняшnikове насіння називалося по-місцевому "луцить". Луцили віртуозно, особливо жінки, пліткуючи біля хвірток. Вони луцили з неймовірною швидкістю, не підносячи насіння до рота, а підкидаючи його здалеку нігтем.

При цьому жінки ще встигали так лихословити, як уміють лихословити тільки міщанки на півдні, — з наївним нахабством, брудно і зловітно.

Не дивлячись на пліткування та лускання насіння, жінки ще встигали битися. Траплялося так, що до бійки приставала вся вулиця. Тоді з "Нового Світу", де жила "адміністрація" копалень та заводів, на рисях приходив взвод козаків і розганяв забіяк нагайками.

Стіни готелю "Великобританія" були пофарбовані в колір брудного м'яса. Та це власнику готелю здалося нудним. Він наказав покрити стіни модним тоді декадентським розписом — білими та ліловими ірисами і кокетливими голівками жінок, які визирали із водяних лілей.

Невитравний запах дешевої пудри,

мелкие ростовщики, кулачье и шинкарки, базарные торговки, кормившиеся около окрестных рабочих и шахтерских поселков.

Все улицы и дворы были засыпаны шелухой от подсолнухов. Особенно много ее накапливалось после праздников. Редко можно было встретить местного жителя без прилипшей к подбородку подсолнечной шелухи. Грызть подсолнухи называлось по-местному "лузгать". Лузгали виртуозно, особенно женщины, судачившие около калиток. Они лузгали с невероятной быстротой, не поднося семечки ко рту, а подбрасывая их издали ногтем.

При этом женщины еще успевали злословить так, как умеют злословить только мещанки на юге, — с наивной наглостью, грязно и зло.

Несмотря на сплетни и лузганье семечек, женщины еще успевали драться. Бывало, что в драку постепенно ввязывалась вся улица. Тогда из "Нового света", где жила "администрация" шахт и заводов, на рсях приходил взвод казаков и разгонял дерущихся нагайками.

Стены гостиницы "Великобритания" были выкрашены в цвет грязного мяса. Но это владельцу гостиницы показалось скучным. Он приказал покрыть стены модной тогда декадентской росписью — белыми и лиловыми ирисами и кокетливыми головками женщин, выглядывающих из водяных лилий.

Неистребимый запах дешевой пудры, кухон-

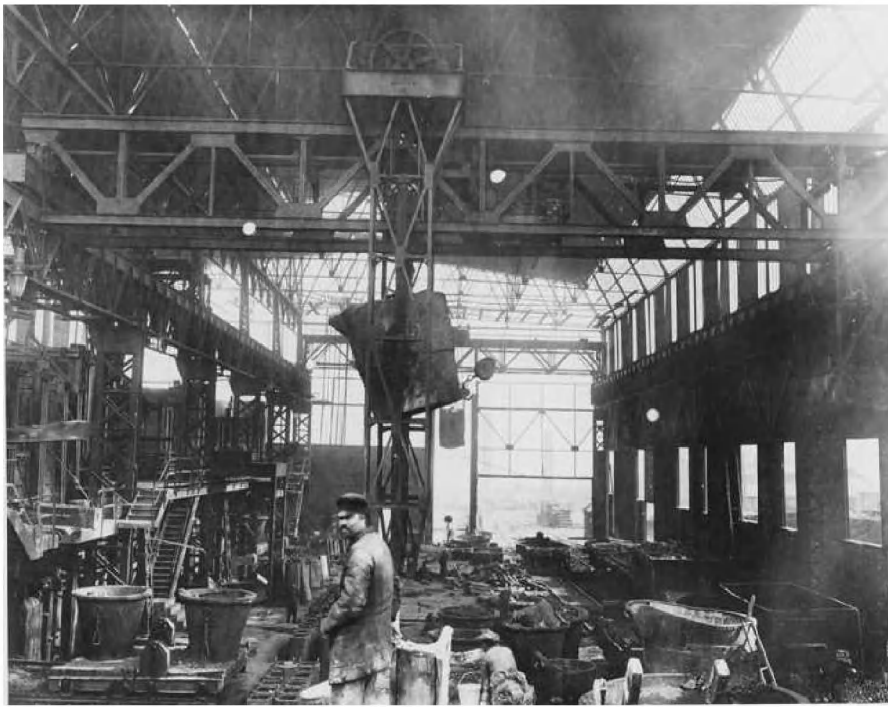

Фото. Мартенівський цех.

Фото. Мартеновский цех.

кухонного смороду та ліків стояв усюди. Електрика горіла тьмяно, читати при її жовтушнім світлі було неможливо. Всі ліжка були продавлені, мов корита.

Внизу на штопанім та перештопанім сукні більярду відклацували "пірамідки" спиті юнаки з кепками набакир і в краватках метеликами. Кожного вечора кому-небудь пробивали кийком голову. В більярдній вічно тинялися так звані "підпихачі" — дрібний більярдний люд.

Стіни між покоями в готелі були дуже тонкі. Ночами я чув зітхання, стогони, грубу торгівлю, а часами і душеразтинаючий жіночий вереск."

Через деякий час Паустовський познайомився з в'ялим, сухотним чоловіком, у розпорядженні якого була креслярська кімната при снарядному цеху. В дійсності він був єдиним креслярем в цеху. Якось він зайшов до готельного покою Паустовського і, вжахнувшись від готельного смороду, умовив його перейти до креслярської кімнати, де він міг би читати після роботи. Коли пізно ввечері кресляр відправлявся додому, він дозволяв Паустовському спати на дерев'яному дивані, що стояв в його кабінеті.

Він був певен, що тут було краще і тихіше, аніж в готелі "Великобританія". Паустовський розповідає, що життя на заводі настільки відрізнялося від життя в готелі, що здавалося між

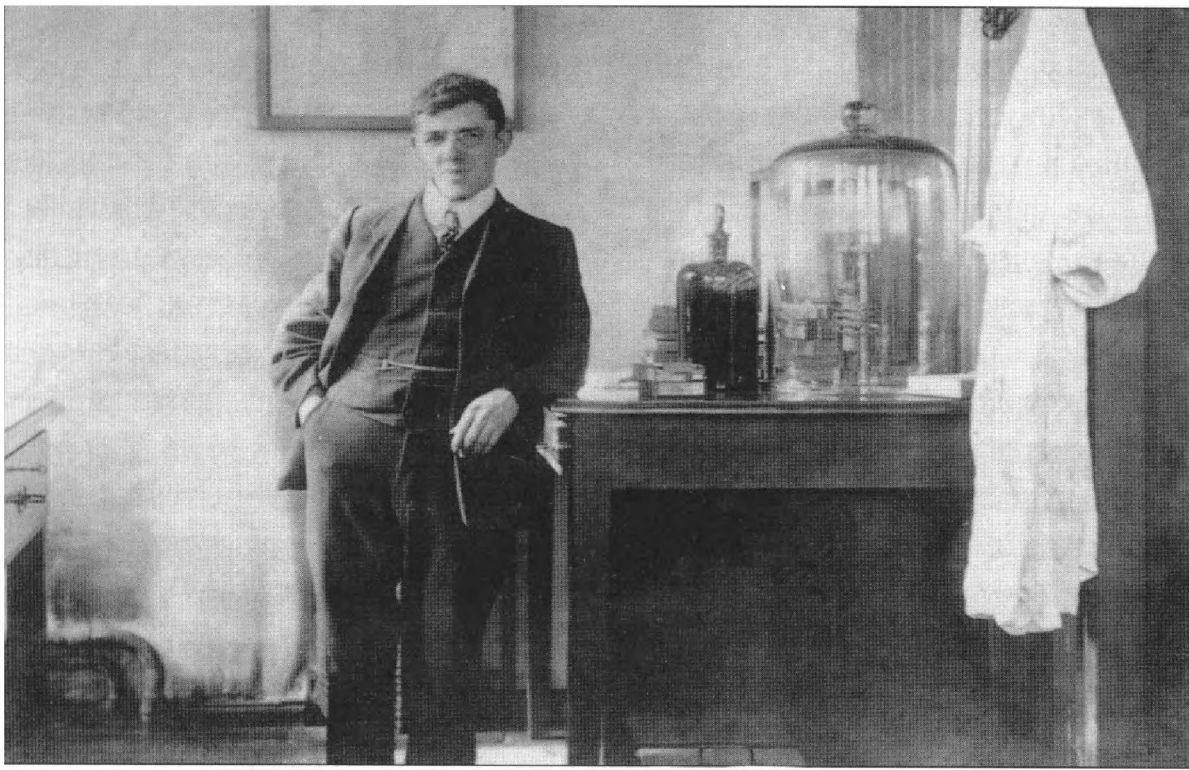
ного чада и лекарств стоял повсюду. Электричество горело тускло, читать при его желтушном свете было нельзя. Все кровати были продавлены, как корыта.

Внизу на штопаном и перештопанном сукне биллиарда отщелкивали "пирамидки" испитые юноши с кепками набекрень и в галстуках бабочкой. Каждый вечер кому-нибудь проламывали киём голову. В биллиардной вечно опивались так называемые "подпыхачи" — мелкий биллиардный люд.

Стены между номерами в гостинице были очень тонкие. По ночам я слышал вздохи, стоны, грубый торг, а временами душераздирающий женский вопль".

Через некоторое время Паустовский познакомился с вялым, чахоточным мужчиной, в распоряжении которого была чертежная комната при снарядном цехе. В действительности тот был единственным чертежником в цехе. Однажды он зашел к Паустовскому в гостиничный номер и, ужаснувшись гостиничному смраду, уговорил его перейти в чертежную комнату, где после работы он мог бы читать. Когда поздно вечером чертежник отправлялся домой, он позволял Паустовскому спать на деревянном диване, который стоял в его кабинете.

Он был уверен, что здесь было лучше и тише, чем в гостинице "Великобританія". Паустовский

*Заводська лабораторія для хімічного аналізу.
Заводская лаборатория по химическому анализу.*

заводом та "Великобританією" простяглися сотні верст. Весь день він працював на командування армійської артилерії, приймаючи снаряди. Снарядні стакани складалися штабелями на рештках. Йому треба було тільки просвітити електричним ліхтарем кожен стакан, виявляючи тріщини і раковини, та ретельно виміряти кронциркулем діаметр кожного стакану. Браку було багато. На бракованих Паустовський ставив хрестики, і робітниця відвозили їх на тачках назад до плазильні. Це була точнісінько така ж сама робота, як і в Катеринославі. Вцьому всьому нас більше цікавить той аспект, що тепер, як нам відомо, Паустовський фактично став тимчасовим мешканцем заводу і проводив свій вільний час, достеменно вивчаючи весь завод. Ось дещо з того, що він згадавав багато років пізніше:

"Кожного вечора після роботи я ходив до бессемерівського цеху. Я міг годинами спостерігати, як із велетенських обертових печей, схожих на сталеві груші заввишки в три поверхи, лється розтоплена сталь. Ночами я ходив дивитися на кожен випуск чавуну із доменних печей. Видовисько було зловісне. Чавун лився по канавах в землі, димлячи багряною парою. Все навкруг було пофарбоване тільки в два кольори — чорний та червоний. Робітники в сяйві рідкого чавуну були схожі на вихідців із пекла.

рассказывает, что жизнь на заводе настолько отличалась от жизни в гостинице, что, казалось, между заводом и "Великобританией" протянулись сотни верст. Весь день он работал на командование артиллерийской армии, принимая снаряды. Снарядные стаканы складывались штабелями на рештках. Ему необходимо было только просветить электрическим фонарем каждый стакан, определяя трещины и раковины, и тщательно измерить кронциркулем диаметр каждого стакана. Брака было много. На бракованных Паустовский ставил крестики, и женщины-работницы отвозили их на тачках обратно на переплавку. Это была точно такая же работа, как и в Екатеринославе. Во всем этом нас больше интересует то, что теперь, как нам известно, Паустовский фактически стал временным жителем завода и проводил свое свободное время, основательно изучая весь завод. Вот кое-что из того, что он вспоминал многими годами позже:

"Каждый вечер после работы я ходил в бессемеровский цех. Часами я мог смотреть, как из исполинских вращающихся печей, похожих на стальные груши высотой в три этажа, льется расплавленная сталь. По ночам я ходил смотреть на каждый выпуск чугуна из доменных печей. Зрелище было зловещее. Чугун лился по канавам в земле, дымясь багровым паром. Все вокруг было окрашено только в два цвета — черный и крас-

Інколи я ходив до рейковальцювального цеху. Величезні вальці здригалися і, скрегочучи, заковтували розпечені добіла болванки і м'яли їх в своїй металевій холодній пащі, щоб викинути замість товстої болванки довгий брус. Він швидко йшов із одних вальців у інші, весь час витягуючись, доки не перетворювався в темно-багрянку рейку.

Готові рейки котилися біля самих ніг по залізних котках, мерехтячи сотнями іскор. Все навкруг гриміло, скреготіло, ляскало, свистіло паром, сипало іскрами, диміло, гупало і дзвеніло. Крізь гуркіт доносилися протяжні крики: "Стережись!" Робітники швидко котили на сталевих тачках розпечені болванки. Якщо стрічний не встигав вчасно відстрибнути, на ньому починала тліти одежа. Кран проносив над головою таку ж розпечену болванку, тримаючи її в повітрі, мов краб, двома сталевими клешнями".

Паустовський знав, що кресляр відправлявся зі своєї креслярської пізно.

"Він був одинаком, і додому його не тягло.

Коли він нарешті відправлявся, я лягав на дерев'яний диван і читав. Мені подобалося, що в креслярській було чутно близький гул заводу. Було спокійно на душі від усвідомлення, що поруч всю ніч не сплять сотні людей.

Я лежав, читав, дивився на стіну, де висів портрет старого. То був Бессемер, винахідник нового лиття сталі. Потім я засинав і мені здавалось, що я сплю в потязі, крізь сон я чув здригання, гул та дзвін".

***

Ми можемо дозволити собі судження стосовно яскравих спогадів Паустовського — спогадів, які наштовхують на висновок про постійний розвиток заводу "Новоросійського товариства" ще з часів Джона Х'юза. Як свідчать уривки з його життєпису, Паустовський був природно більше зацікавлений людським аспектом та видовищною піротехнікою, пов'язаною з великим сталеливарним заводом Х'юза, ніж

ний. Робочі в зареве жидкого чугуна були похожі на виходцев из ада.

Иногда я ходил в рельсопрокатный цех. Огромные вальцы, вздрагивая и скрежеща, заглатывали раскаленные добела болванки и мяли их в своей металлической холодной пасти, чтобы выбросить вместо толстой болванки длинный брус. Он быстро шел из одних вальцов в другие, все время вытягиваясь, пока не превращался в темно-багровый рельс.

Готовые рельсы катились около самых ног по железным каткам, мерцая сотнями искр. Все вокруг гремело, скрежетало, лягало, свистело паром, дымило, сыпало искрами, ухало и звенело. Сквозь грохот доносились протяжные крики: "Берегись!" Рабочие быстро катили на стальных тачках раскаленные болванки. Если встречный не успевал вовремя отскочить, на нем начинала тлеть одежа. Кран проносил над головой такую же раскаленную болванку, придерживая ее в воздухе, как краб, двумя стальными клешнями".

Паустовский знал, что чертежник уходил из чертежной поздно.

"Он был холостяк, и домой его не тянуло.

Когда он уходил, я ложился на деревянный диван и читал. Мне нравилось, что в чертежной был слышен близкий гул заводу. Было спокойно на душе от сознания, что рядом бодрствуют всю ночь сотни людей.

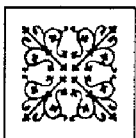
Я лежал, читал, смотрел на висевший на стене портрет старика. Это был Бессемер, изобретатель нового лиття стали. Потом я засыпал, и мне казалось, что я сплю в поезде, — сквозь сон я слышал подрагиванье, гул и звон".

***

Мы можем позволить себе суждение относительно ярких воспоминаний Паустовского — воспоминаний, которые наталкивают на вывод о постоянном развитии заводу "Новоросийского общества" еще со времен Джона Хьюза. Как свидетельствуют отрывки из автобиографии Паустовского, автор был, естественно, больше заинтересован человеческим аспектом и зрелищной пиротехникой, связанной с большим сталелитейным заво-

технологічним процесом. Та все ж в його гострих спостереженнях то тут, то там ми бачимо випадкові картини технічних зрушень в більш пізні стадії існування заводу. Давайте пригадаємо: на самому початку розвитку виробництва Джон Х'юз, здавалося, ввів виключно систему печей Сіменса—Мартена, можливо, з огляду на безпеку дерев'яних будинків перших років. Необхідно підкреслити, що цей процес в час візиту Паустовського все ще був в ходу, бо він згадує, як "із велетенських обертових печей, схожих на сталеві груші заввишки в три поверхи, лється розтоплена сталь". Але більш важливим є те, що на передній план металургійного розвитку Новоросійського заводу в пізніші часи виходить Бессемер та його процес. Паустовський розглядає "портрет старого Бессемера, що висів на видному місці на стіні креслярської" і знов же говорить, що вечорами "він ходив... до бессемерівського цеху". То ж сумніву немає, що на даній стадії розвитку цей процес став притаманною рисою заводу. Ми вже знаємо, що бессемерівським методом сталь виплавлялася швидше і набагато дешевше, ніж методом Сіменса, і цілком вірогідно, що сини Джона Х'юза в часи свого управління приділяли більше уваги дешевшому та більш швидкому методу Бессемера, ніж їх батько, щоб справитися із все зростаючим розширенням виробництва, особливо в царині виробництва рейок та озброєння.

***

6

В 1917 році в Росії все змінилося. Лютнева революція стала свідком відречення царя. На протязі наступних восьми місяців правив Тимчасовий уряд. А восени прийшли більшовики, або, як говорили, прийшла "Жовтнева революція". В наступні роки, не дивлячись на внутрішній опір та іноземну інтервенцію, більшовики (або комуністи) зміцнили свою владу. Період, за час

дом Джона Хьюза, чем технологическим процессом. Но все же в его острых наблюдениях то здесь, то там проскальзывают картины технических новшеств в более поздние стадии существования завода. Давайте вспомним: в самом начале развития производства Джон Хьюз, казалось, ввел исключительно систему печей Сименса—Мартена, возможно, из соображений безопасности деревянных построек первых лет. Необходимо подчеркнуть, что этот процесс во время приезда Паустовского был еще в ходу, ибо он вспоминает, как "из громадных вращающихся печей, похожих на стальные груши, высотой в три этажа, льется расплавленная сталь". Однако более важным является то, как на передний план в более поздние времена металлургического развития Новороссийского завода выходят Бессемер и его процесс. Паустовский рассматривает "портрет старика Бессемера, который висел на видном месте на стене чертежной" и снова-таки говорит, что вечерами "я ходил... в бессемеровский цех". Поэтому нет сомнения, что на данной стадии развития этот процесс становится отличительной чертой завода. Нам уже известно, что бессемеровским методом сталь выплавлялась быстрее и намного дешевле, нежели методом Сименса, и вполне вероятно, что сыновья Джона Хьюза во время своего управления заводом уделяли больше внимания дешевому и более быстрому методу Бессемера, нежели это делал их отец, чтобы справиться со всевозрастающим расширением производства, особенно в сфере выпуска рельсов и вооружения.

***

В 1917 году в России все изменилось. Февральская революция стала свидетелем отречения царя. В течение восьми последующих месяцев правило Временное правительство. А осенью пришли большевики, или, как говорили, пришла "Октябрьская революция". В последующие годы, несмотря на внутреннее сопротивление и иностранную интервенцию, большевики (или коммунисты) упрочили

якого більшовики зміцнювали свою владу, був зовсім нелегким, особливо складно було на Україні. Навіть після того, як Росія підписала офіційну мирну угоду з Німеччиною і в 1918—1919 роках Україна була окупована, з боку українців було декілька спроб створити незалежну комуністичну державу, вже не кажучи про громадянську війну в самій Росії між Червоною та Білою арміями. В такій складній ситуації становлення добре організованої робітничої держави було повільним. Першим кроком комуністичної соціальної революції було встановлення не тільки рад солдатських та матроських депутатів, а також і робітничих комітетів на кожному підприємстві країни. В короткий проміжок кінця 1917 року, до того як утворилася міцна централізована держава, яка змогла започаткувати політику, засновану на управлінні країною робітниками, ці робітничі комітети робили, що їм тільки заманеться.

***

В умовах, що склалися під кінець 1917 року, управління великим сталеливарним заводом в Юзівці та діючими вугільними копальнями і цегельнею легко перейшло до рук робітників. Таким чином, довголітній зв'язок Джона Х'юза та його сім'ї з заводом дійшов свого кінця. Ці зміни стали результатом довготривалого опору з боку російських робітників існуючому режиму — опору, який значно загострився в зв'язку зі вступом Росії в Першу світову війну. Не став виключенням і завод Джона Х'юза в Юзівці. Наприклад, Паустовський згадує, що, коли він перевіряв снарядні стакани на заводі Х'юза, в одному з них він знайшов запхнуту прокламацію, надруковану на гектографі. В її лівому верхньому кутку були відтиснуті слова: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" То була більшовицька прокламація, що закликала солдат припинити імперіалістичну війну і повернути свої багнети проти ворогів внутрішніх. Далі Паустовський пише, що прочитав прокламацію і запхнув її в той же снарядний стакан. Коли після обідньої перерви він повернувся до цеху, прокламації в стакані вже не було. Робітники позирали на нього, лукаво

свою владу. Період, в течение которого большевики укрепляли свою власть, был вовсе нелегким, и особенно сложно было на Украине. Даже после того, как Россия подписала официальное мирное соглашение с Германией и в 1918-1919 годах Украина была оккупированна, со стороны украинцев было предпринято несколько попыток образовать независимое коммунистическое государство, уже не говоря о гражданской войне в самой России между Красной и Белой армиями. В такой сложной обстановке хорошо организованное государство рабочих устанавливалось медленно. Первым шагом коммунистической социальной революции было установление не только советов солдатских и матросских депутатов, но также и рабочих комитетов на каждом предприятии страны. В короткий промежуток конца 1917 года, до того как образовалось крепкое централизованное государство, которое смогло осуществить политику, основанную на управлении страной рабочими, эти рабочие комитеты творили все, что им взбредет в голову.

***

В условиях, что сложились под конец 1917 года, управление большим сталелитейным заводом в Юзовке и действующими угольными шахтами и кирпичным заводом легко попало в руки рабочих. Таким образом, долгодетная связь Джона Хьюза и его семьи с заводом прервалась. Эти изменения стали результатом долгого повсеместного сопротивления со стороны российских рабочих существующему режиму — сопротивления, которое значительно усилилось в связи с вступлением России в Первую мировую войну. Не стал исключением и завод Джона Хьюза в Юзовке. Например, Паустовский вспоминает, что, когда он проверял снарядные стаканы на заводе Хьюза, он нашел вложенную в один из таких стаканов прокламацию, отпечатанную на гектографе. В ее верхнем левом углу были оттиснуты слова: "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" То была большевистская прокламация, призывающая солдат прекратить империалистическую войну и повернуть свои штыки на врагов внутренних. Далее Паустовский пишет, что прочел прокламацию и вложил ее в тот же снарядный стакан. Когда после обеденного перерыва он возвратился в цех, прокламации в стакане уже не

всміхаючись, але ніхто і словом не обмовився. Цей маленький приклад свідчить про те, що остаточний успіх більшовиків у "Жовтневій революції" у великій мірі залежав від усвідомлення ними того, що сила їх була в великих і малих містах, та особливо на копальнях і заводах промислових регіонів. Одними із причин такого становища в російській промисловості в тяжкий період між 1917 та 1922 роками стали не тільки дезорганізація і розруха, нанесена громадянською війною, загальне безладдя того часу, а також те, що багато найбільш здібних кваліфікованих робітників полишили заводи й вугільні копальні, щоб стати організаторами партійних комітетів чи обійняти інші адміністративні посади або, ще частіше, стати військовими командирами. Крім того, результатом загальної анархії став брак сировинних матеріалів, особливо не вистачало транспорту, необхідного для перевезення громіздких виробів. Тож можна стверджувати, що починаючи з Жовтневої революції і до розробки п'ятирічного плану в 1928 році, помітний спад всіх галузей російської промисловості став очевидним. Загальна кількість населення промислових селищ та міст завжди є добрим барометром того, що відбувається в державі. Населення Юзівки, яке напередодні революції складало майже 50 тисяч чоловік, на 1923 рік зменшилося до 32 тисяч. Не дивлячись на це, доказів про те, що валлійські кваліфіковані робітники в ті тяжкі часи поверталися додому, немає. На практиці виявилось, що багато з них "русифікувалися" і забули своє валлійське походження. Наприклад, ми знаємо, що особи з прізвищами Уільям чи Уільямс стали надалі зватися як Вільямс — прізвище, яке в той час в Радянському Союзі зустрічалося часто. Цікаво згадати, що в 1896 році в Юзівці були два робітники з прізвищем Уільямс і одинадцять — з іменем Уільям.

Видатний успіх прогресивних п'ятирічних планів в Радянському Союзі, ентузіазм робітників, швидка підготовка інженерних кадрів, розробка нових басейнів та політичний ідеалізм, який надихав усіх, привели до дивовижного відродження важкої індустрії, яка дійшла до висот

было. Рабочие посматривали на него, лукаво улыбаясь, но никто и словом не обмолвился. Этот маленький пример свидетельствует о том, что окончательный успех большевиков в Октябрьской революции в большой мере зависел от понимания ими того, что их сила была в великих и малых городах и особенно на шахтах и заводах промышленных регионов. Одной из причин тяжелого положения в российской промышленности в трудный период между 1917 и 1922 годами стали не только дезорганизация и разруха, нанесенные гражданской войной, общая неразбериха того времени, а также то, что многие самые способные и квалифицированные рабочие оставили заводы и угольные шахты, чтобы стать организаторами партийных комитетов или занять другие административные посты, а еще чаще, стать военными командирами. Кроме того, результатом всеобщей анархии явилось отсутствие сырьевых материалов; особенно не хватало транспорта, необходимого для перевозки громоздких изделий. Поэтому можно утверждать, что, начиная с Октябрьской революции и до разработки пятилетнего плана в 1928 году, явным стал заметный спад всех отраслей российской промышленности. Общее количество населения промышленных городов всегда является хорошим барометром того, что происходит в государстве. Население Юзовки, которое перед самым началом революции составляло приблизительно 50 тысяч человек, к 1923 году уменьшилось до 32 тысяч. Несмотря на это, доказательства о том, что валлийские квалифицированные рабочие в те тяжелые времена возвращались домой, нет. На практике оказалось, что многие из них "русифицировались" и забыли свое валлийское происхождение. Например, нам известно, что лица с фамилиями Уильям или Уильямс в дальнейшем превратились в Вильямс — фамилия, которая в то время в Советском Союзе встречалась часто. Интересно вспомнить, что в 1896 году в Юзовке было двое рабочих с фамилией Уильямс и одинадцать — с именем Уильям.

Выдающийся успех прогрессивных пятилетних планов в Советском Союзе, энтузиазм рабочих, быстрая подготовка инженерных кадров, разработка новых бассейнов и политический идеализм, который воодушевлял всех, привели к удивив-

індустріальної революції і по значенню була другою після політичної. Віддзеркаленням цих захоплюючих перетворень може служити приріст населення старого міста Джона Х'юза, яке в 1926 році досягло 174 тисяч, а на початок Другої світової війни, в 1939 році, — майже півмільйона (466 тисяч). А з часом, як відображення згадуваних бурхливих подій, Юзівка втратила назву валлійського походження і в 1924 році була перехрещена на Сталіно, на честь відомого грузинського діяча, який проявив себе після революції в битвах Червоної Армії в пониззі Волги, і згодом очолив верховну владу в Радянській державі.

***

На жаль, життя процвітаючого міста невдовзі зіткнулося з іншою катастрофою, навіть більшою, ніж раніше. То була страшна розруха, яку спонукала Друга світова війна, коли місто було окуповане німецькими військами. Більшість копалень та заводів спочатку були в значній мірі виведені з ладу Червоною Армією, щоб не дати можливості скористатися ними наступаючим німецьким військам, а потім, коли відступали німці, вцілілі копальні були затоплені мільйонами галонів води. Все прийшло в занепад, і населення міста в 1945 році зменшилося до 392 тисяч чоловік. Незважаючи на це, завдяки ентузіазму людей, Сталіно (Юзівка) ще раз піднялося з попелу і знову стало кувати свою долю. Вже в 1948 році копальні були відбудовані і видобуток вугілля досяг довоєнного. Ситуацію, яка склалася, вміло використали для переоснащення підприємств сучасним устаткуванням та для розвитку промисловості в місті. Подальший розвиток промисловості був стрімким і невпинним. В 1970 році кількість мешканців міста досягла 879 тисяч чоловік. В цей час відбулися і політичні зміни, які привели до зміни назви міста. З 1961 року його знають як Донецьк — найбільше місто Донбасу і один з найбільших металургійних центрів СРСР. На сьогодні Донецьк займає площу в 358 квадратних кілометрів. Донецьк зростається з містом-близнюком — Макіївкою та декількома іншими

тельному відродженню в області важкої індустрії, которая достигла высот индустриальной революции и по значению была второй после политической. Отражением этих изумительных превращений может служить рост населения старого города Джона Хьюза, численность которого в 1926 году достигла 174 тысяч, а к началу второй мировой войны, в 1939 году, — почти полумиллиона. (466 тысяч). А со временем, как отражение бурных событий, Юзовка потеряла название валлийского происхождения и в 1924 году была переименована в Сталино в честь известного грузинского деятеля, который проявил себя в битвах Красной Армии в низовьях Волги, и со временем возглавил верховную власть в Советском государстве.

***

К сожалению, жизнь процветающего города вскоре столкнулась с другой, более серьезной, чем раньше катастрофой. Это была страшная разруха, вызванная Второй мировой войной, когда город был оккупирован немецкими войсками. Большинство шахт и заводов сначала были в значительной степени выведены из строя Красной Армией, чтобы не дать возможности воспользоваться ими наступающим немецким войскам, а потом, когда отступали немцы, оставшиеся шахты были затоплены миллионами галлонов воды. Все пришло в упадок, и население города уменьшилось в 1945 году до 392 тысяч человек. Несмотря на это, город Сталино (Юзовка), благодаря энтузиазму народа, ещё раз поднялся из пепла и снова стал ковать свою судьбу. Уже в 1948 году шахты были восстановлены и добыча угля достигла довоенного уровня. Сложившуюся ситуацию умело использовали для переоснащения предприятий современным оборудованием и для развития промышленности в городе. Последующий рост был стремительным и непрерывным. В 1970 году количество жителей города достигло 879 тысяч человек. В это время произошли и политические перемены, которые привели к изменению названия города. С 1961 года он известен как Донецк — самый большой город Донбасса и один из самых больших металлургических центров СССР. На сегодня Донецк занимает площадь в 358 квадратных километров. Донецк сливается с

малими містами і утворює масивну юзівську конгломерацію, населення якої вже зараз перевищує мільйонну позначку. Ієрархію міст, на чолі яких стоїть Донецьк, можна порівняти з іншими промисловими конурбаціями, такими, як Рур у Західній Німеччині, Піттсбург у Сполучених Штатах, чи Північно-Східний регіон Англії в Великобританії.

Аналізуючи цей чудовий розвиток, мусимо особливу увагу звернути на ряд важливих рис. Найперше і найважливіше — розташування міста. Воно знаходиться на західній окраїні одного з найбільших вугільних басейнів Радянського Союзу, де щороку видається на-гора більше двохсот п'ятнадцяти мільйонів тон вугілля.

Поклади вугілля лежать фактично під самим містом, то ж зрозуміло, чому в межах міста знаходиться більше сорока копалень. В ті далекі дні Джон Х'юз не міг мати уяви про обширність цього вугільного басейну, а знав лише природу вугілля, яке в ньому залягає. Не міг він усвідомлювати в ті далекі дні 1869 року й великої переваги розміщення свого заводу на крайньому заході цього обширного басейну. Саме західним розташуванням Донецька (Сталіно, Юзівки) можна пояснити загадку успішної інтеграції донецького вугілля та криворізької залізної руди, поклади якої залягають за двісті миль на захід. Джон Х'юз, як ми вже говорили, повністю усвідомив це лише під кінець свого життя, але завершилася інтеграція тільки зараз (див. мал. 3 на ст. 158).

***

Ще одним важливим фактором росту Донецька є послідовне дотримання концепції перетворення міста в суцільний промисловий басейн. Радянські власті зробили це з помітним успіхом, створивши в зв'язку з цим масивний промисловий комплекс. Велетенський інтегрований завод по виробництву коксу, заліза і сталі з домнами, сталеливарними печами та вальцювальним станом дійсно став промисловим стрижнем Донецька. На коксохімзаводі отримують такі важливі супутні продукти, як смола та

городом-близнецом — Макеевкою і кількома іншими невеликими городами і образує масивну юзовську конгломерацію, населення якої вже зараз перевищує мільйонну позначку. Ієрархію міст, на чолі яких стоїть Донецьк, можна порівняти з іншими промисловими конурбаціями, такими, як Рур у Західній Німеччині, Піттсбург у Сполучених Штатах, чи Північно-Східний регіон Англії в Великобританії.

Аналізуючи таке швидке розвиток, необхідно звернути особливу увагу на ряд важливих рис. Найперше і найважливіше — розташування міста. Воно знаходиться на західній окраїні одного з найбільших вугільних басейнів Радянського Союзу, де щороку видається на-гора більше двохсот п'ятнадцяти мільйонів тон вугілля.

Поклади вугілля лежать фактично під самим містом, то ж зрозуміло, чому в межах міста знаходиться більше сорока копалень. В ті далекі дні Джон Х'юз не міг мати уяви про обширність цього вугільного басейну, а знав лише природу вугілля, яке в ньому залягає. Не міг він усвідомлювати в ті далекі дні 1869 року й великої переваги розміщення свого заводу на крайньому заході цього обширного басейну. Саме західним розташуванням Донецька (Сталіно, Юзівки) можна пояснити загадку успішної інтеграції донецького вугілля та криворізької залізної руди, поклади якої залягають за двісті миль на захід. Джон Х'юз, як ми вже говорили, повністю усвідомив це лише під кінець свого життя, але завершилася інтеграція тільки зараз (див. мал. 3 на ст. 158).

***

Ще одним важливим фактором росту Донецька є послідовне дотримання концепції перетворення міста в суцільний промисловий басейн. Радянські власті зробили це з помітним успіхом, створивши в зв'язку з цим масивний промисловий комплекс. Гигантський інтегрований завод по виробництву коксу, заліза і сталі з домнами, сталелитейними печами та прокатним станом дійсно став промисловим стрижнем Донецька. На коксохімзаводі отримують такі важливі супутні продукти, як смола та

гази, а вони, в свою чергу, є основою широкого кола виробів хімічної промисловості, що забезпечує пластмасами та іншими необхідними матеріалами довгу низку виробництв легкої промисловості. Місцева сталь використовується як сировина для декількох заводів важкого машинобудування в Донецьку, які, як і варто було очікувати, займаються виробництвом гірничого обладнання. Вуглевидобування та важкі галузі промисловості потребують численної чоловічої робочої сили. Проте складається враження, що конурбація Донбасу вичерпала увесь резерв і тому все більше і більше приділяється уваги підвищенню рівня механізації та автоматизації на шахтах і заводах. На цьому напрямку Донецьк займає ведуче місце. Наприклад, недавно в шахтах впроваджено потужний водомет, який виконує подвійну роботу: підриває шар вугілля і в той же час гамує пил. До недавнього часу існувала ще й проблема працевлаштування дружин та дочок робітників і гірників. Ось чому для завершення промислової інтеграції для дончанок побудовано текстильний комбінат, м'ясокомбінат, молокозаводи та інші харчопереробні підприємства. Свій посильний внесок вони вносять також і в інші галузі легкої промисловості, наприклад, у виробництво холодильників.

Говорячи про досягнення масової промислової інтеграції, необхідно пам'ятати, що велика розруха, спричинена німецькою окупацією протягом Другої світової війни, примусила перебудувати заводи міста Сталіно, переустаткувати їх сучасними механізмами, і таким чином, згодом уникнути проблеми успадкування застарілого обладнання малими вугільними шахтами та сталеливарними заводами, як це трапилось в Південному Уельсі.

... ..

***

Третя тема, варта уваги, — велика турбота про робітників, яка відчувається як на шахтах, так і на заводах, а особливо в питаннях розподілу житла в місті. Так, робочий день в Донецьку триває шість годин при п'ятиденному робочому тижні. Оскільки в шахтах вдалося подолати про-

лу і газу, а вони, в свою чергу, являються основою широкого кола изделий химической промышленности, обеспечивая пластмассами и другими необходимыми материалами многие предприятия легкой промышленности. Местная сталь используется как сырье для ряда заводов тяжелого машиностроения в Донецке, которые, как и следовало ожидать, занимаются производством горного оборудования. Угледобыча и тяжелые отрасли промышленности нуждаются в большом количестве мужской рабочей силы. Хотя складывается впечатление, что конурбация Донбасса исчерпала свой резерв и поэтому в Донбассе все больше и больше уделяется внимания повышению уровня механизации и автоматизации на шахтах и заводах. В этом направлении Донецк занимает ведущее положение. Например, недавно на шахтах внедрена мощная гидроустановка, которая выполняет двойную функцию: разрушает пласт угля и в то же время подавляет пыль. До недавнего времени существовала еще и проблема трудоустройства жен и дочерей рабочих и шахтеров. Вот почему для завершения промышленной интеграции для дончанок построены текстильный комбинат, мясокомбинат, молокозаводы и другие предприятия по переработке пищевых продуктов. Свой посильный вклад они вносят также и в другие отрасли легкой промышленности, например, в производство холодильников.

Говоря о достижениях массовой промышленной интеграции, необходимо помнить, что разруха, вызванная немецкой оккупацией в период Второй мировой войны, вынудила перестроить заводы города Сталино и переоснастить их современными механизмами, избежав, таким образом, проблем использования устаревшего оборудования малыми угольными шахтами и сталелитейными заводами, как это случилось в Южном Уэльсе.

... ..

***

Третья тема, достойная внимания, — большая забота о рабочих, которая проявляется как на шахтах, так и на заводах, а особенно в вопросах распределения жилплощади в городе. Так, рабочий день в Донецке длится шесть часов при пятидневной рабочей неделе. Поскольку в шахтах удалось спра-

блему запиленості, навколо все виглядає чистим і охайним. Наприклад, існують добре обладнані їдальні, які поставляють на шахти калорійні обіди, до яких входять такі страви: суп, біфштекс, смажена картопля, молочна каша та кава. В переліку на наші гроші гірники платять за такі обіди десь біля восьми фунтів стерлінгів на місяць, звичайно ж, держава субсидує це харчування, бо справжня вартість обіду — майже втричі більша.

***

Як нам відомо, Донецьк сьогодні — це гірниче місто, і в зв'язку з цим міськвиконкому приходится долати труднощі, притаманні кожному гірничому регіону. Шахти тут дуже глибокі, стволи сягають 1000 футів, а в деяких випадках і більше четверті милі. Вугільні пласти дуже малопотужні і перешаровані товстими прошарками горизонтальних осадових порід. Таким чином, в ході видобутку вугілля на поверхню треба видавати величезну кількість породи. Підрахунки показали, що співвідношення складає 300 тон породи на 1000 тон вугілля. На поверхні порода зсипається в великі відвали висотою від семидесяти до ста метрів. В межах міста знаходиться до вісьмидесяти таких відвалів. По-перше, вони криють в собі небезпеку, а по-друге, — аж ніяк не прикрашають саме місто. Наукові галузі опрацювали засоби попередження самозагорання, а також небезпеки обвалів териконів, а стосовно формування нових відвалів прийняті суворі правила. Від житлових та громадських будівель їх мусить відділяти п'ятисотметрова санітарна зона або зона безпеки. Особлива увага в цьому зв'язку приділяється тому, щоб їх не було поблизу шкіл, клінік та лікарень. Згідно з новим проектом міста багато сімей, будинки яких знаходились поблизу відвалів, переселені в більш безпечні місця; багато прикладено сил до ліквідації якомога більшої кількості відвалів і до того, щоб в майбутньому породою забутовувати вироблений простір, уникаючи, таким чином, клопотів видачі породи на-гора і одночасно уникаючи ризику просідання ґрунтів на поверхні. Діючі правила вимагають, щоб 43 відсотки породи залишалися під землею. Для архітекторів сучасного Донецька просідання

вється с проблемой запыленности, вокруг все чисто и опрятно. Действуют хорошо оснащенные столовые, которые доставляют в шахту калорийные обеды, состоящие из супа, бифштекса, жареного картофеля, молочной каши и кофе. В пересчете на наши деньги шахтеры платят за такие обеды где-то около восьми фунтов стерлингов в месяц — конечно же, государство субсидирует такое питание, ибо реальная стоимость обеда — почти в три раза выше.

***

Как нам известно, Донецк сегодня — это горняцкий город, и в связи с этим горисполкому приходится преодолевать трудности, присущие каждому горняцкому региону. Шахты здесь очень глубокие, стволы достигают 1000 футов, а в некоторых случаях и более четверти мили. Угольные пласты очень маломощные и перемежаются толстыми прослойками горизонтальных осадочных пород. В ходе добычи угля, таким образом, на поверхность необходимо выдавать громадное количество породы. Подсчитано, что соотношение составляет 300 тонн породы на 1000 тонн угля. На поверхности порода ссыпается в большие отвалы высотой от семидесяти до ста метров. В пределах города находится до восьмидесяти таких отвалов. Во-первых, они таят в себе опасность, а во-вторых, никоим образом не украшают город. Ученые отрасли разработали методы предупреждения самовозгорания, а также опасности обвала породы терриконов, а относительно же формирования новых отвалов приняты строгие правила. От жилых и общественных зданий их должна отделять пятисотметровая санитарная зона или зона безопасности. Особое внимание в этой связи уделяется тому, чтобы их не было вблизи школ, клиник и больниц. Согласно новому проекту многие семьи, дома которых находились вблизи отвалов, переселены в более безопасные места, приложено много сил к ликвидации количества отвалов и к тому, чтобы в будущем забутовывать породой выработанное пространство, избегая, таким образом, хлопот с выдачей на-гора породы и одновременно избегая риска оседания грунтов на поверхности. Действующие правила требуют, чтобы 43 % породы оставалось под землей. Для архитекторов

стало основною проблемою. Існує думка, що саме необхідність уникнення місць, схильних до просідання, привела до фрагментарного розвитку за будови. В минулому вважалося, що райони міста, схильні до просідання, можуть витримати будинки максимальною висотою в чотири поверхи, але сучасна інженерна майстерність в закладанні фундаментів дала можливість побудувати в багатьох частинах міста величезні громадські будівлі і житлові будинки для гірників та їх сімей висотою в тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять і навіть шістнадцять поверхів.

То ж сьогоднішній Донецьк аж ніяк не відповідає традиційному уявленню про гірниче місто. Головна артерія міста тягнеться від залізничного вокзалу до металургійного заводу і має довжину п'ять з половиною миль. Вздовж неї розташовані найбільші крамниці, готелі та адміністративні будинки. А та частина міста вздовж берегів ріки Кальміус, де Джон Х'юз поставив свою першу кузню, зараз являє собою імпазантний проспект з характерними сучасними квартирами. Розвалюх тут уже не побачиш — всі вулиці охайні, кругом клумби троянд, шеренги сріблястих тополів, алеї каштанів та газони. В Донецьку сьогодні говорять: "Скільки мешканців в місті — стільки й кущів троянд!" І це не перебільшення. Все робиться для того, щоб на залишках відвалів розсадити дерева та кущі, щоб з них вітром не здувало пил та щоб пожвавити красиду міста. То ж великі вугільні шахти в межах міста ховаються за буйною зеленню дерев, і адміністративні будинки, великі їдальні та стоянки автомобілів можна побачити тільки тоді, коли безпосередньо під'їдеш до самої шахти.

***

В місті існує широка мережа освітніх, наукових та культурних осередків. Тут є державний, політехнічний та медичний університети. В цілому біля тридцяти інститутів займаються науковими пошуками. Наукова робота в основному має прикладний характер. Існує також багато професійно-технічних освітніх установ по підготовці фахівців для міських підприємств. Широкий обсяг наукової роботи ретельно коор-

сучасного Донецька проблема просідання стала основною. Существует мнение, что именно необходимость избежания участков, склонных к проседанию, привела в прошлом к фрагментарному развитию застройки. В прошлом считалось, что почвы, склонные к проседанию, могут выдержать дома максимальной высотой в четыре этажа, но, современное инженерное мастерство в закладке фундамента дало возможность возводить громадные здания и жилые дома для горняков и их семей высотой в тринадцать, четырнадцать, пятнадцать и даже шестнадцать этажей.

Таким образом, сегодняшний Донецк никоим образом не отвечает традиционному представлению о шахтерском городе. Главная артерия города протянулась от железнодорожного вокзала до металлургического завода на пять с половиной миль. Вдоль нее расположены самые большие магазины, административные здания и гостиницы. А та часть города вдоль берегов реки Кальмиус, где Джон Хьюз построил свою первую кузницу, сейчас представляет собой импазантный проспект с характерными современными жилыми домами. Трущоб здесь уже не увидишь, все улицы опрятные, везде клумбы роз, шеренги серебристых тополей, аллеи каштанов и газоны. Сегодня в Донецке говорят: "Сколько жителей в городе — столько и кустов роз!" И это не преувеличение. Все делается для того, чтобы на остатках отвалов рассадить деревья и кусты, чтобы с них ветром не сдувало пыль и чтобы украсить городской пейзаж. Поэтому крупные угольные шахты в черте города прячутся за буйной зеленью деревьев, а административные здания, большие столовые и стоянки автомобилей можно увидеть только тогда, когда непосредственно подъедешь к самой шахте.

***

В городе существует широкая сеть просветительских, научных и культурных центров. Здесь есть государственный, политехнический и медицинский университеты. В целом научными изысканиями занимаются около тридцати институтов. Научная работа в основном носит прикладной характер. Существует также много профессионально-технических образовательных заведений по подготовке специалистов для городских предпри-

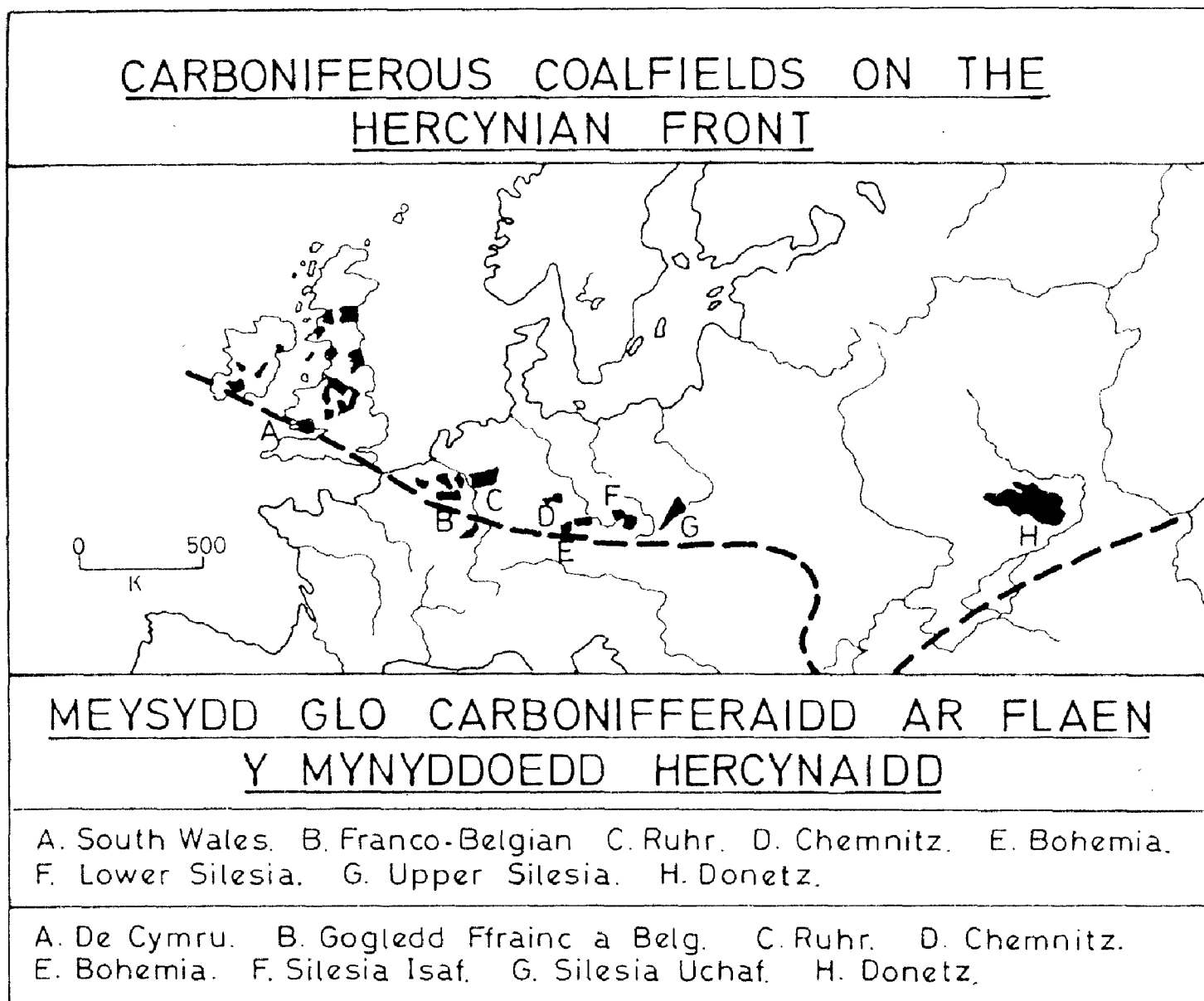
динується наявністю в Донецьку філії Національної Академії наук України. До того ж у місті існують декілька театрів, а в великому залі філармонії відбуваються концерти, які задовольняють смаки широкого кола любителів музичного мистецтва.

От і вся історія про Джона Х'юза та Юзівку (Сталіно, Донецьк). Можливо, є прошарок людей в Уельсі та і в колишньому Радянському Союзі, яким би хотілося (з різноманітних причин), щоб Джон Х'юз ніколи не залишав своєї рідної землі. Та такі речі не можуть дискутуватися в книжці такого спрямування, бо вона освітлює лише історію та її наслідки, показує розповсюдження на сучасному етапі технічної майстерності на прикладі видатного валлійця, що в свій час не отримав належного визнання. Для людей, які цікавляться культурою людства, епоха Індустріальної революції (результатами якої зараз користуються майже три чверті населення землі), являє собою складну культурну організацію, але в суті своїй вона подібна до більш простих культур: кам'яного, бронзового чи раннього залізного віку. В даних випадках культури теж поширювалися розповсюдженням технічних знань, необхідних для розвитку цих культур, через осіб, про чий імена чи славу ми, на жаль, ніколи і нічого не знаємо.

Широкий об'єм наукової роботи ретельно координується наявністю в Донецьку філіала Національної Академії наук. К тому ж в місті існує декілька театрів, а в великому залі філармонії проводяться концерти, які задовольняють смаки широкого кола любителів музичного мистецтва.

Вот и вся история о Джоне Хьюзе и Юзовке (Сталино, Донецке). Возможно, есть ряд людей в Уэльсе, да и в бывшем Советском Союзе, которым бы хотелось (по ряду различных причин), чтобы Джон Хьюз никогда не покидал своей родной земли. Но такие вопросы не могут дискутироваться в книжке такого рода, которая освещает лишь историю и ее последствия как пример распространения технического мастерства выдающимся валлийцем, который в свое время не получил надлежащего признания. Для людей, интересующихся культурой человечества, эпоха Индустриальной революции (результатами которой сейчас пользуются почти три четверти населения земли), представляется сложной культурной организацией, которая, однако, по сути своей подобна более простым культурам: каменного, бронзового или раннего железного века. В данных случаях культуры тоже передавались распространением технических знаний, необходимых для развития этих культур, через индивидуумов, об именах или славе которых мы, к сожалению, никогда и ничего не узнаем.

Кам'яновугільні басейни по Герцинському фронту
 Каменноугольные бассейны по Герцинскому фронту

Мал. 1.
Рис. 1.

A. Південно-Уельський. B. Франко-Бельгійський. C. Рурський. D. Хемніцький. E. Богемський.
 F. Нижньо-Сілезький. G. Верхньо-Сілезький. H. Донецький.

A. Южно-Уэльский. B. Франко-Бельгийский. C. Рурский. D. Хемницкий. E. Богемский. F. Нижне-
 Силезский. G. Верхне-Силезский. H. Донецкий.

Донецкий вугільний басейн

Харків
 Дніпропетровськ
 Запоріжжя
 Кривий Ріг
 Юзівка (Донецьк)
 Горлівка
 Макіївка
 Маріуполь (Жданов)
 Луганськ
 Таганрог
 р. Дніпро
 р. Кальміус
 р. Донець
 р. Дон
 Азовське море

Донецкий угольный бассейн

Харьков
 Днепропетровск
 Запорожье
 Кривой Рог
 Юзовка (Донецк)
 Горловка
 Макеевка
 Мариуполь (Жданов)
 Луганск
 Таганрог
 р. Днепр
 р. Кальмиус
 р. Донец
 р. Дон
 Азовское море

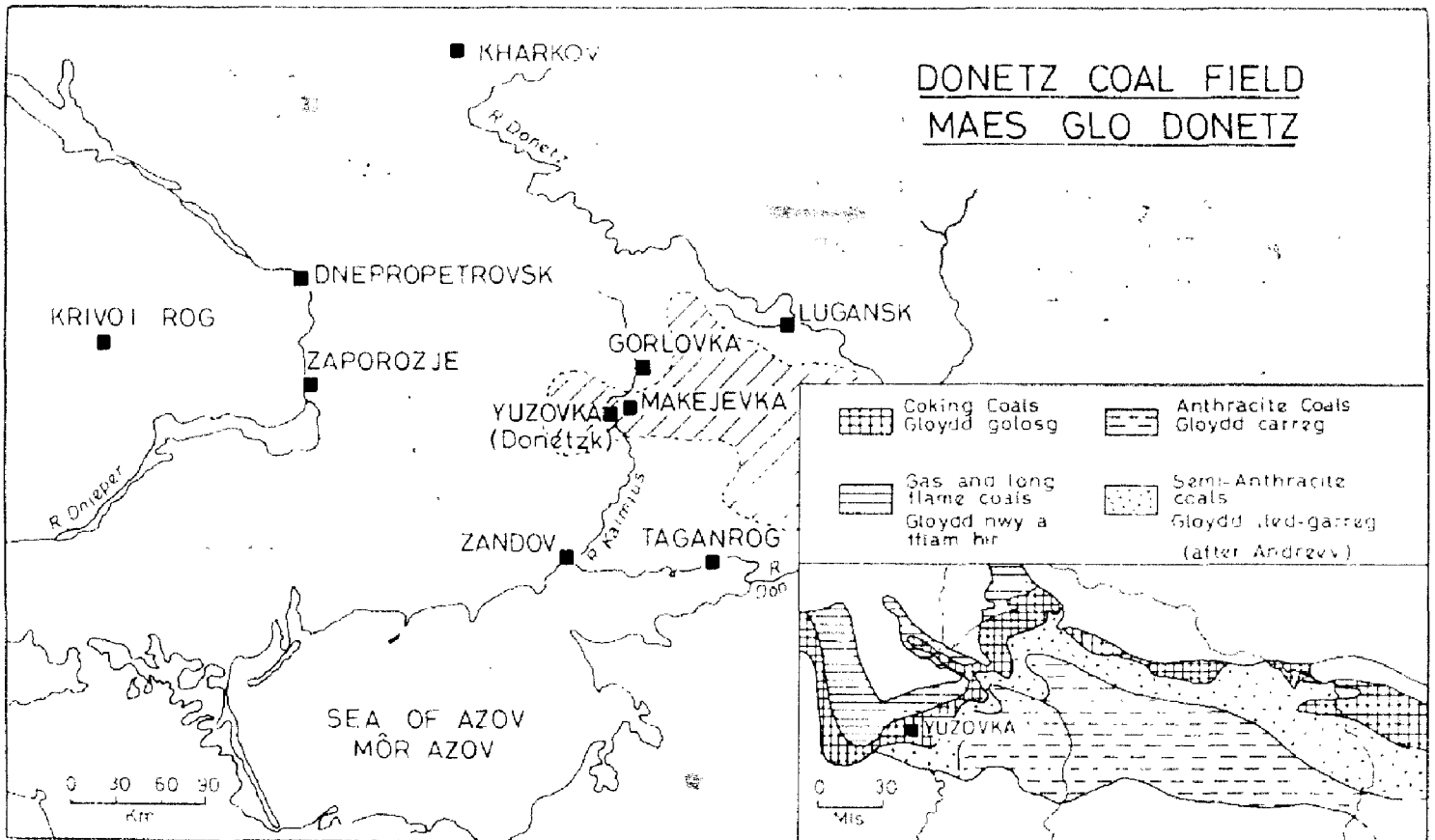
 Коксівне вугілля
 Коксующийся уголь

 Газове та полум'яне вугілля
 Газовый и пламенный уголь

 Антрацит
 Антрацит

 Напівантрацит
 Полуантрацит

Юзівка (по Андрееву)
 Юзовка (По Андрееву)

Мал. 2.
 Рис. 2.

УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИЙ РЕГІОН

Дніпропетровськ
Кривий Ріг
Луганськ
Макіївка
Донецьк (Юзівка)
Маріуполь (Жданов)
Керч

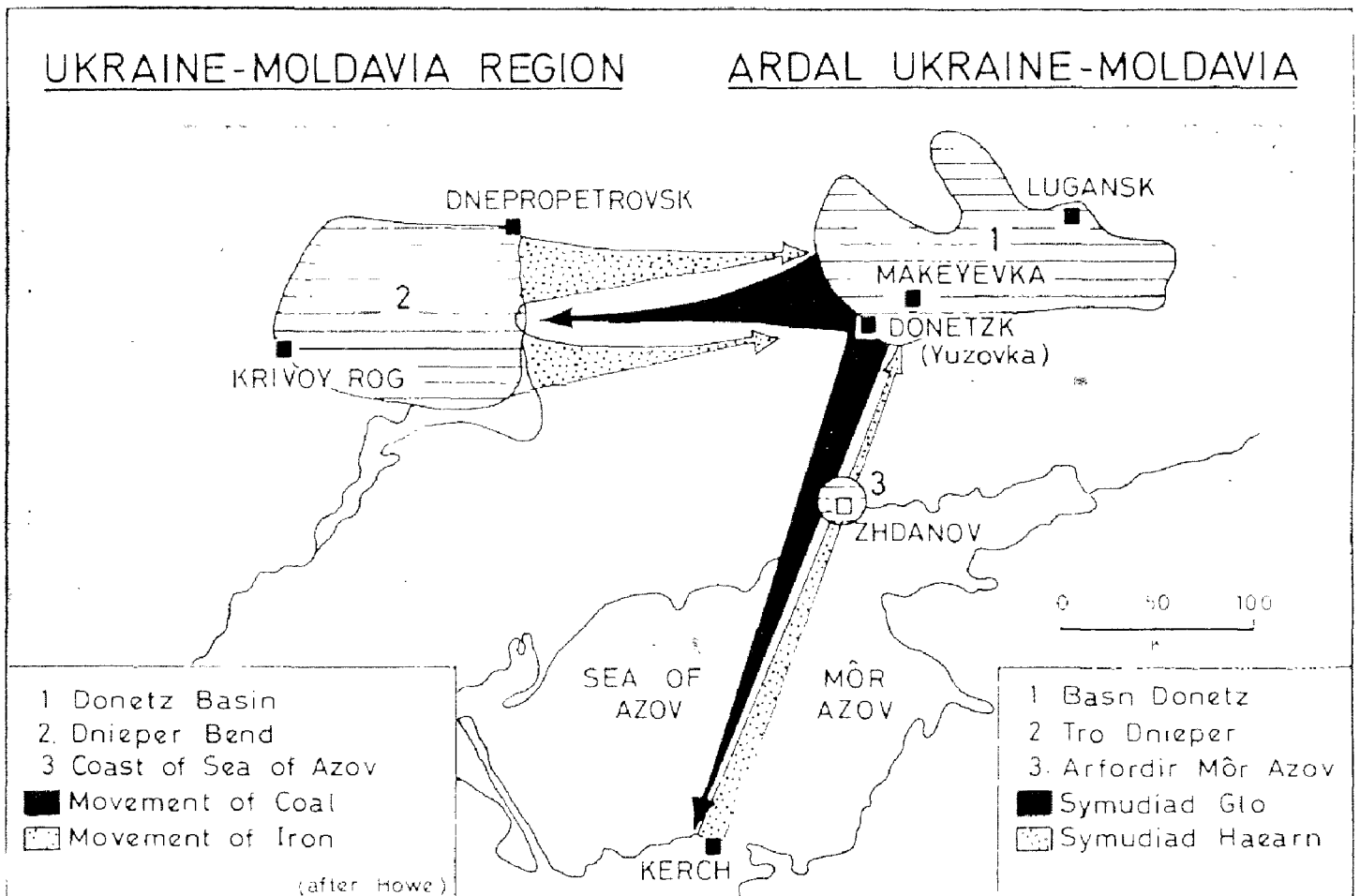
Днепропетровск
Кривой Рог
Луганск
Макеевка
Донецк (Юзовка)
Мариуполь (Жданов)
Керчь

Азовське море
1. Донецький басейн
2. Дніпровський вигин
3. Узбережжя Азовського моря

Азовское море
1. Донецкий бассейн
2. Днепропетровская излучина
3. Побережье Азовского моря

■ Рух вугілля
▣ Рух заліза
(по Хоуї)

■ Движение угля
▣ Движение железа
(по Хоуи)

Мал. 3.

Рис. 3.

LLYFRYDDIAETH : BIBLIOGRAPHY

1. Cranshaw, Edward (Ed.), Khrushchev Remembers. Translated and Edited by Strobe Talbott. Andre Deutsch, London, 1971.
2. Cranshaw, Edward (Ed.), Khrushchev Remembers—The Last Testament. Andre Deutsch, London, 1974.
3. Howe, G. M., The Soviet Union. London, 1968.
4. Jones, Dafydd Orwig "Pe cawn egwyl". Barn 102 (1971), t. 176.
5. Knight, Samuel "John Hughes and Yuzovka", Planet Vol. 21. 1974.
6. Kvanko, Viktor "A visit to Donetsk», Soviet Weekly 4 June, 1977.
7. Paustovsky, K., Slow Approach of Thunder: Story of a Life. Translated by M. Harari and M. Duncan. Harvill Press, London, 1965.
8. Rodgers, Allan, Coking Coal Supply in the Soviet Steel Industry, Economic Geography Vol. 40, 1964.
9. Shkarbun, Alexei "Merthyr Man who brought a touch of the valleys to Russia", Western Mail 12 May, 1970.
10. Westwood, J. N. "John Hughes and Russian Metallurgy", Journal of Economic History 1964.
11. Williams, David "Welsh Settlers in Russia", Journal National Library of Wales Vol. III 1942, pp. 55-58.

Слово нащадкам

Слово потомкам

У вересні 1990 року м. Донецьк відвідала група туристів, яка складалася переважно з нащадків самого Джона Х'юза (21 особа) і його найближчого оточення — робітників-спеціалістів, що разом з валлійським підприємцем розпочинали будівництво металургійного заводу в Юзівці. Серед британських гостей була Сара Болкон — правнучка сина Джона Х'юза Артура, Наталі де Бурсак — правнучка ще одного сина Х'юза Альберта, Дейв Річардс і Хелен Весрінг — нащадки юзівських спеціалістів із Британії та інші. Супроводжувала групу працівник валлійського архіву С'юзан Едвардс.

Враження від відвідин Донецька, а також спогади про долю великої сім'ї Джона Х'юза (у нього було вісім дітей) знайшли своє відображення в книзі Сари Болкон, надрукованій в Англії у тому ж таки 1990 році. Фрагменти з цієї книги і деякі спогади інших учасників подорожі, вибрані з відеофільму "Юзівка і нова Росія", перед вами.

***

Сара Болкон

Концесію на видобуток вугілля і будівництво сталеливарного заводу цар Олександр II видав Джону Х'юзу у квітні 1868 року. Джон Х'юз у супроводі чотирьох своїх старших синів — Джона Джеймса, Артура, Альберта й Айвора — і купки валлійських робітників виїхав до Донбасу, щоб розпочати будівництво металургійного заводу...

На час смерті Джона Х'юза у 1889 році Юзівка стала, по суті, містом з розвиненою металургійною і вугледобувною промисловістю (кількість мешканців у ній досягала 20 тис.), хоча продовжувала називатися селищем.

В сентябре 1990 года город Донецк посетила группа туристов, состоявшая преимущественно из потомков самого Джона Хьюза (их было 21 человек) и его ближайшего окружения — рабочих-специалистов, которые вместе с валлийским предпринимателем начинали строительство металлургического завода в Юзовке. Среди приехавших британских гостей была Сара Болкон — правнучка сына Джона Хьюза Артура, Наталли де Бурсак — правнучка еще одного сына Хьюза Альберта, Дэйв Ричардс и Хелен Вэеринг — потомки юзовских специалистов из Британии и другие. Сопровождала группу сотрудник валлийского архива Сюзан Эдвардс.

Впечатления от посещения Донецка, а также воспоминания о судьбе большой семьи Джона Хьюза (у него было 8 детей) нашли свое отражение в книге Сары Болкон, изданной в Англии в том же 1990 году. Фрагменты из этой книги и некоторые воспоминания других участников поездки, взятые из видеофильма "Юзовка и новая Россия", перед вами.

***

Сара Болкон

Концессию на добычу угля и строительство сталеплавильного завода царь Александр II выдал Джону Хьюзу в апреле 1868 года. Джон Хьюз в сопровождении четверых старших сыновей — Джона Джеймса, Артура, Альберта и Айвора — и группы валлийских рабочих выехал в Донбасс, чтобы начать строительство металлургического завода.

Ко времени смерти Джона Хьюза в 1889 году Юзовка стала, по существу, городом с развитой металлургической и угледобывающей промышленностью (количество жителей в ней достигало 20 тыс.), хоть и продолжала называться поселком.

Подальша доля чотирьох його синів, які упадкували Юзівку, склалась досить драматично...

Син Х'юза Альберт помер у 1909 році. Захворівши на туберкульоз, він потрапив до Італії, де одружився з напрочуд вродливою жінкою, заплативши їй чоловікові велику суму грошей за розлучення.

Від цього браку народились дві дівчинки, а коли Альберт помер, вдова вийшла заміж за Толстого і зовсім обрусилася. Обидві її дочки вийшли заміж за російських дворян: Кіра — за козацького поміщика Сержа де Бурсака з Краснодару, а Галина — за князя Михайла Щербатова з Києва.

У 1917 році дочки Альберта разом з чоловіками стали жертвами більшовиків. Сержа де Бурсака живцем закопали у землю, а його дружина втекла на південь Франції. Щербатови теж осіли у Франції.

Історія життя трьох інших синів Джона Х'юза теж була досить складною і не менш цікавою і драматичною.

У 1891 році вони переїхали до Санкт-Петербурга, щоб, як свідчать їх нащадки, продати Юзівку. Управляючим металургійним заводом був призначений пан Андерсен, дочка якого була у складі нашої групи під час подорожі до Донбасу.

Артур Х'юз був моїм прадідом. У свій час він одружився з валлійкою Августою Джеймс. Жили вони в Юзівці, де народилася і моя бабуся Елізабет. Але після революції всі вони переїхали до Англії.

Про Джона Джеймса відомо, що він був одружений з єврейкою Аліс Хіршвілд, яка весь час жила в Англії, але народила йому чимало дітей. Коли Джон Джеймс помер (це сталося у 1917 році), його найменша дочка Аліс Мері була ще маленькою, ось чому саме вона була учасницею нашої експедиції.

Про Айвора Х'юза мені невідомо нічого...

Усі ці невеликі відомості про долю нащадків Джона Х'юза ми отримали під час подорожі до Донецька у 1990 році.

... Ідея побачити Юзівку своїми очима народилася у нас, нащадків Х'юза, коли в Росії настали часи "гласності". Ініціатором організації такої

Дальнейшая судьба четверых его сыновей, унаследовавших Юзовку, сложилась довольно драматично.

Сын Хьюза Альберт умер в 1909 году. Заболев туберкулезом, он попал в Италию, где женился на удивительно красивой женщине, заплатив ее мужу огромную сумму денег за развод.

От этого брака родились две девочки, а когда Альберт умер, вдова вышла замуж за Толстого и совсем обрусела. Обе ее дочери вышли замуж за русских дворян. Кира — за казацкого помещика Сержа де Бурсака из Краснодару, а Галина — за князя Михаила Щербатова из Киева.

В 1917 году дочери Альберта вместе с мужьями стали жертвами большевиков. Сержа де Бурсака живым закопали в землю, а его жена эмигрировала на юг Франции. Щербатовы тоже поселились во Франции.

История жизни трех других сыновей Джона Хьюза тоже довольно сложная и не менее интересная и драматичная.

В 1891 году они переехали в Санкт-Петербург, чтобы, как свидетельствуют их потомки, продать Юзовку. Управляющим металлургическим заводом был назначен господин Андерсен, дочь которого была в составе нашей группы во время поездки в Донбасс.

Артур Хьюз был моим прадедом. В свое время он женился на валлийке Августе Джеймс. Жили они в Юзовке, где родилась и моя бабушка Элизабет. Но после революции все они переехали в Англию.

О Джоне Джеймсе известно, что он был женат на еврейке Алис Хиршвилд, которая все время жила в Англии, но родила ему много детей. Когда Джон Джеймс умер (это произошло в 1917 году), его младшая дочь Алис Мери была еще маленькой, вот почему именно она была участницей нашей экспедиции.

Об Айворе Хьюзе мне ничего не известно.

Все эти небольшие сведения о судьбе потомков Джона Хьюза мы получили во время поездки в Донецк в 1990 году.

...Идея увидеть Юзовку своими глазами родилась у нас, потомков Хьюза, когда в России наступили времена "гласности". Инициатором по-

*Сім'я Джона Х'юза.
Семья Джона Хьюза.*

подорожі були Володимир де Бурсак, син Кіри і Сержа, і я, Сара Болкон.

Ми облюбували вересень 1990 року. Я поїхала до Кардіфа з фотокартками Юзівки з 1869 по 1913 роки, які потім залишила в Індустріально-Морському музеї, і Х'юза та його сім'ї (їх я подарувала Валлійському архівові).

Нашою подорожжю зацікавилися співробітники часопису "Уестерн Мейл", що друкували низку статей про Юзівку, Х'юза та його нащадків, і знімальна група компанії документальних

ездки були Владимир де Бурсак, сын Киры и Сержа, и я, Сара Болкон.

Мы облюбовали сентябрь 1990 года. Я поехала в Кардиф с фотографиями Юзовки с 1869 по 1913 годы, которые потом оставила в Индустриально-Морском музее, а также Хьюза и его семьи (их я подарила Валлийскому архиву).

Нашей поездкой заинтересовались сотрудники журнала "Уэстерн Мэйл", которые печатали серию статей о Юзовке, Хьюзе и его потомках, и съемочная группа компании документальных

*Сім'я Джона Джеймса Х'юза.
Семья Джона Джеймса Хьюза.*

стрічок "Тельесин", яка збиралася зняти фільм про святкування Дня гірника у Донецьку. Представники цих двох компаній приєдналися до нас, а часопис "Мейл оф Санді" відрядив з нами журналіста та фотографа.

Володимир де Бурсак зібрав для подорожі своїх знайомих "білих росіян" у Парижі, а я своїх кузенів у Лондоні і, таким чином, ми зібралися разом тільки у Москві аж 21 вересня.

До цього часу у Радянському Союзі не був майже ніхто, крім мене, моєї дочки (ми з нею провели п'ять тижнів у Радянському Союзі ще у 1975 році), моєї сестри, яка один раз була у Ленінграді, і Джорджа Іванова, який займався бізнесом у Радянському Союзі вже два роки, першокласно володів російською мовою і був нашим перекладачем.

До речі, знали російську мову і "білі росіяни", але вона була у них ще дореволюційна, тому у нашому спілкуванні більш всього допомагав саме Джордж Іванов, бо група у нас була, по суті, трьохмовною.

Те, що ми побачили в Донецьку, нас дуже вразило. Незважаючи на те, що під час другої світової війни німці зруйнували місто майже вщент і стратили багато людей, сучасне покоління відбудувало його, і зараз Донецьк потопає в деревах і трояндах.

фільмов "Тельесин", которая собиралась снять фильм о праздновании Дня шахтера в Донецке. Представители этих двух компаний присоединились к нам, а журнал "Мейл оф Санди" командировал с нами журналиста и фотографа.

Владимир де Бурсак собрал для поездки своих знакомых "белых россиян" в Париже, а я своих кузенов в Лондоне и, таким образом, мы собрались вместе 21 сентября только в Москве.

До этого времени в Советском Союзе почти никто не бывал, кроме меня, моей дочери (мы с ней провели пять недель в Советском Союзе еще в 1975 году), моей сестры, побывавшей один раз в Ленинграде, и Джорджа Иванова, который занимался бизнесом в Советском Союзе уже два года, в совершенстве владел русским языком и был нашим переводчиком.

Кстати, знали русский язык и "белые россияне", но он был у них еще дореволюционный, поэтому в нашем общении более всего помогал Джордж Иванов, учитывая, что группа у нас была трехязычной.

То, что мы увидели в Донецке, нас очень впечатлило, несмотря на то, что во время второй мировой войны немцы разрушили город почти полностью и уничтожили много людей. Современное поколение отстроило его, и сейчас Донецк утопает в деревьях и розах.

Приймали нас щиро. Ми навіть змогли відвідати будинки, де у свій час жили кваліфіковані співробітники заводу. В них і тепер живуть люди, а в дворах багато квітів і плодоносять фруктові дерева. Будинки й називаються скляними, бо вікна в них ще за часів Джона Х'юза були із скла. Збереглася і Валлійська каплиця, де зараз міститься російська православна церква.

У краєзнавчому музеї у нас була презентація, а в її дореволюційному відділі була організована виставка, що співпала з нашим приїздом. Про нас писали в газетах, нас показували по телебаченню, на Донецькому металургійному заводі нас зустрічали з радістю, тисли руки і казали при цьому: "Повертайтеся, ви нам потрібні". Тут пам'ятають про Д. Х'юза і навіть зберегли його фотокартку.

Дехто з нас відвідав і шахту. Ми були дуже вражені, бо шахта майже вироблена, люди працюють в умовах, які інакше як жахливими не назвеш, проте гірники висококваліфіковані і працюють з натхненням.

Відтепер я буду дивитися на вугілля з пошаною...

***

Наталі де Бурсак

Мого батька під час революції закопали живцем. Він поїхав на полювання разом із своїм приятелем. Вони нарвались на більшовицький роз'їзд. Ті, природно, зрозуміли, що він не з їхнього числа, до того ж мій батько із своїм товаришем і кучером їхали на фаєтоні. Більшовики примусили їх викопати собі могилу, засипали їх землею і залишили помирати.

Мене з сестрою забрав до себе наш повар. Нас заховали у сервант і наказали сидіти тихо, тому що більшовики, шукаючи нас, прийшли обшукувати домівку повара. Ми сиділи у своєму сховищі і боялися навіть дихати. Потім вони підтягли гармату і загрожували розстріляти будинок, якщо повар не дозволить зробити у нього обшук. Повару ніде було дітися, більшовики ввійшли в дім, обшукали його, але нас не знайшли.

Приймали нас іскренно. Мы даже смогли посетить дома, в которых в свое время жили квалифицированные сотрудники завода. В них и теперь живут люди, а во дворах много цветов и плодоносят фруктовые деревья. Они называются стеклянными, так как окна в них еще во времена Джона Хьюза были из стекла. Сохранилась и Валлийская часовня, где сейчас размещается русская православная церковь.

В краеведческом музее у нас была презентация, а в его дореволюционном отделе организована выставка, совпавшая с нашим приездом. О нас писали в газетах, нас показывали по телевидению, на Донецком металлургическом заводе нас встречали с радостью, жали руки и говорили: "Возвращайтесь, вы нам нужны". Здесь помнят о Д. Хьюзе и даже сохранили его фотографию.

Некоторые из нас посетили и шахту. Мы были поражены, так как шахта почти выработана, люди трудятся в ужасных условиях, но тем не менее высококвалифицированные горняки работают с вдохновением.

Теперь я буду смотреть на уголь с уважением...

***

Наталі де Бурсак

Моего отца, к несчастью, во время революции закопали живьем. Он отправился на охоту со своим приятелем и нарвался на большевистский разъезд. Те, естественно, поняли, что отец не из их числа, да к тому же он со своим приятелем и кучером ехали на фаэтоне. Большевики заставили их выкопать себе могилу, засыпали их землей и оставили умирать.

Меня с сестрой забрал к себе наш повар. Нас спрятали в сервант и приказали сидеть тихо, потому что большевики пришли обыскивать дом повара. Мы сидели в своем укрытии и боялись даже дышать. Затем они подтащили орудие и пригрозили расстрелять дом, если повар не позволит обыскать его. Повару деваться было некуда, большевики зашли в дом, осмотрели его, но нас не нашли.

Дейв Річардс

Як вони вчили мене: дають, бувало, шматочок чорного хліба і пивний бокал водки та примушують випити. Ці парубки не пропускали жодного свята. Протягом року в них було 150 свят. Релігію вони сприймали цілком серйозно.

***

Хелен Веєрінг

Коли британці від'їхали, я весь час жила з дідом і бабусею. У сім років я пішла до школи. Вчитися мені подобалося. Я навчилася читати й писати і вже читала дитячі книжки. У моєму класі лише половина дітей знала абетку.

Одного разу взимку один із хлопців назвав мого діда буржуєм, що на ті часи було своєрідною лайкою, і я побилася з ним. Після цього до школи мене супроводжували дід або бабуса.

Війна була великим випробуванням. Саме у цьому регіоні проходили бої Червоної Армії. Приходила біла армія й окупувала місто, потім приходили червоні й виганяли білих. І скільки разів місто переходило з рук в руки, навіть не знаю, разів 12—13.

Отже, навколо нас йшла війна. Коли місто займала одна з армій, у нашому домі постояльцями жили офіцери. Вони були пристойні, незалежно від армій, і у нас з ними не було ніяких клопотів. Але, певна річ, часто робили напад бандити, було засилля дезертирів з обох армій. Як правило, вони забирали усе, що до них попадало.

Я добре пам'ятаю один випадок. Вони прийшли і стали вимагати від нашої служниці: "Давай харчі!" Вона відповіла, що в домі нічого не залишилось. Вони поставили її до стіни і загрожували розстріляти. Я стояла біля дверей і все бачила. Це було досить-таки жахливо. Мама майже благала їх забрати усе в домі і відпустити служницю. Після цього вони, зрозуміло, зникли...

Нашу квартиру захотіли віддати робітникам. Була зима. Усі меблі й речі були викинуті на двір, на сніг. Прийшлося шукати квартиру. Нам по-

Дэйв Ричардс

Как они учили меня: дают, бывало, ломтик черного хлеба и пивной бокал водки и заставляют выпить. Эти парни не пропускали ни одного праздника. В году у них было 150 праздников. Религию они воспринимали очень серьезно.

***

Хелен Вэеринг

Когда британцы уехали, я все время жила с дедушкой и бабушкой. В возрасте семи лет я пошла в школу. Учиться мне нравилось, я научилась читать и писать и уже читала детские книжки. В моем классе едва ли половина поселковых детей знала алфавит.

Однажды зимой один из мальчиков назвал моего дедушку буржуем, что в то время было своего рода ругательством, и я подралась с ним. И после этого в школу меня сопровождали дедушка или бабушка. Война была большим испытанием. Именно в этом регионе проходили бои Красной Армии. Приходила белая армия и оккупировала город, затем приходили красные и выгоняли белых. И сколько раз город переходил из рук в руки, даже не знаю, раз 12—13.

Итак, вокруг нас все время шла война. Когда город захватывала одна из армий, в нашем доме постояльцами жили офицеры. Они были приличными, независимо от армии, и у нас с ними не было никаких хлопот. Но, конечно, часто совершали налеты бандиты, было засилие дезертиров из обеих армий. Как правило, они забирали все, что попадалось им под руку.

Я хорошо помню один случай. Они пришли и потребовали от нашей служанки: "Давай продукты!" Она ответила, что в доме ничего не осталось. Они поставили ее к стенке и грозились расстрелять. Я стояла в дверях и все это видела. Это было довольно-таки ужасно. Мама почти умоляла их забрать все, что есть в доме, и отпустить служанку. После этого они, естественно, исчезли.

Нашу квартиру захотели отдать рабочим.

везло. Ми втратили частину меблів, але зняли кімнату в іншому великому будинку. Пізніше, коли ми дізналися, що Хрущов став на чолі селищної ради, усі підозрювали, що саме за його наказом відняли нашу домівку, але я вибачила йому це. Мені він завжди подобався.

Нам знову прийшлося переїжджати, коли в Юзівці почалося велике промислове будівництво. Для робітників не було житла. І знову почали заселяти їх у великі будинки. А людям, котрі жили в них, знову прийшлося шукати нову оселю.

***

Сара Болкон

...Усе було чудово. Правда, у складі компанії документальних стрічок "Тельесин", яка зняла-таки фільм про Донецьк, був професор вкрай лівих поглядів, що ніяк не міг порозумітися з двома князівнами і молодим князем Щербатовим...

Прощальну вечерю для нас влаштували у найкращому готелі міста. Ілюмінація осявала півміста, а кухарі так старалися, що, мабуть, валилися з ніг.

Учасники подорожі веселилися без тями...

Проте склалося враження, що Росія і Україна зараз на роздоріжжі. Люди, з якими я мала змогу спілкуватися, дуже стурбовані й ошелешені. І здається мені, що Радянському Союзові зараз не завадило би таких людей, як Джон Х'юз...

Была зима. Вся наша мебель и пожитки были выброшены во двор, на снег. Пришлось искать квартиру. Нам повезло. Мы потеряли часть мебели, но сняли комнату в другом большом доме. Позже, когда мы узнали, что Хрущев стал во главе поселкового совета, все подозревали, что именно по его приказу отняли наш дом. Но я простила ему это. Мне всегда он нравился. Нам снова пришлось переезжать, когда в Юзовке началось большое промышленное строительство. Для рабочих жилья не было. И снова начали заселять их в большие дома. А людям, которые жили в них, пришлось искать новое жилье.

***

Сара Болкон

...Все было прекрасно. Правда, в составе компании документальных фильмов "Тельесин", снявшей все-таки фильм о Донецке, был профессор крайне левых взглядов, который никак не мог найти общий язык с двумя княжнами и молодым князем Щербатовым.

Прощальный ужин для нас устроили в лучшей гостинице города, иллюминация освещала полгорода, а повара так старались, что, наверное, валились с ног.

Участники поездки очень веселились. Правда, сложилось впечатление, что Россия и Украина сейчас на распутье. Люди, с которыми я имела возможность общаться, очень взволнованы и потрясены. Мне кажется, что Советскому Союзу сейчас понадобились бы такие люди, как Джон Хьюз.

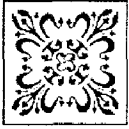
Частина III

Часть III

Юзівка у фольклорі і літературі
Юзовка в фольклоре и литературе

Шахтарський та обрядовий фольклор

Шахтерский и обрядовый фольклор

*Шахтер пашенку не пашет,
Косы в руки не берет;
Шахтер рубит, шахтер бьет —
В подземелье ход ведет...*

Шахтерская песня

Фольклор Юзівки представлений в основному шахтарськими піснями, частушками і невеликою кількістю обрядових пісень.

Багато що з усної народної творчості робітників і селян Юзівки безповоротно втрачено, тому що активна збирацька робота фольклористів почалась тут тільки у 60-ті роки ХХ століття. Але завдяки таким збирачам, як О. В. Пясковський, П. І. Ковешников, О. В. Іонов, а також донецькому фольклористу П. Т. Тимофєєву, вдалося зберегти деякі тексти і навіть відтворити їхні варіанти.

Особливістю цього фольклору є переплетіння традиційних фольклорних мотивів різних губерній Росії з мотивами, обумовленими характером нової праці та побуту населення Юзівки.

Фольклор Юзовки представлений в основному шахтерськими піснями, частушками і невеликим числом обрядових пісень.

Многое из устного народного творчества, бытовавшего среди рабочих и крестьян Юзовки, безвозвратно утеряно, так как активная собирательская работа фольклористов началась здесь только с 60-х годов ХХ столетия. Но благодаря таким собирателям-энтузиастам, как А. В. Пясковский, П. И. Ковешников, А. В. Ионов, а также донецкому фольклористу П. Т. Тимофееву, удалось сохранить некоторые тексты и даже восстановить их варианты.

Отличительной особенностью этого фольклора является переплетение традиционных фольклорных мотивов, бытовавших в различных губерниях России, с мотивами, обусловленными характером нового труда и быта населения Юзовки.

ШАХТЕРСКИЕ ПЕСНИ

1. Как на Юзовском приволье

Покопали ямы — норы...

Покопали ямы — норы,

Где работают шахтеры.

Наверху есть там звоночек,

А внизу есть там шнурочек.

Чуть ты дернешь за шнурочек,

Наверху звенит звоночек.

Мы подходим к ламповой,

Где народ стоял толпой.

Там народ стоял толпой —

Весь ободранный, худой.

Лампы правят, масло льют,

Нам в руки подают.

Мы на клетку становились

По шестнадцать человек,

Клетка вихрем понеслась,

Аж вся зданья затряслась.

Не успел слово сказать,

Стволовой кричит: «Слезать!»

Мы же с клеточки слезали —

По продольным разбежались:

Коногоны — за вагоны,

А забойщики — в забой,

А саношник только знает —

Свою лямку надевает.

Он не проехал сажень пять,

Ободрал спину опять —

Сел на саночки — заплакал,

Отца с матерью проклял,

Что у шахту он послал;

Ох, ты, боже, боже мой,

Висит камень надо мной...

Висит камень надо мной,

Над моею головой.

Камень рухнул и упал —

Мене в голову попал.

2. Лет шестнадцати мальчишка

Я пошел у шахту жить,

Я пошел у шахту жить —

Такой сволочи служить..

Ой, боже мой, боже мой,
Висит камень надо мной,
Висит камень надо мной,
Над моею головой.
Как камешек упадет,
И мне голову расшибет...
Шахтер рубит, шахтер бьет,
Под землею ход ведет.
А в шахтера деньги есть,
Я не знаю, как подлезть:
Или ночью, или днем,
Или вечером с огнем...
Я рюмочку поднесу —
Все денежки унесу.
Пишет, пишет мне родитель,
Пишет батюшка родной:
Приезжай, сынок, домой.
Приезжай, сынок, один —
Мы голубочку дадим...
Продай, папенька, корову —
Пришли денег на дорогу,
А ты, маменька, — собак —
Пришли денег на табак,
А ты, бабушка, — овцу —
Пришли денег молодцу.
Рассчитай меня, контора,
Не хочу я в тебе жить,
Такой сволочи служить.
Я с конторушкой расчелся —
И ничего мне не пришлось...
Я с конторы большой вышел —
Кулаком слезы утер.

3. Гудок послышав с кочегарки,
Стал на работу поспешать.
Надел я лапти и шахтерку,
В нарядную¹ я стал бежать.
Там собралось народу много,
Пришел десятник молодой.
Меня назначил коногоном² —
Возить вагоны с коренной³.
Вот лошадь мчится по продольной,

¹ Нарядная — пришахтное помещение, где рабочие получают наряд на работу и ожидают смену.

² Коногон — погонщик лошади, возящей вагонетки.

³ Коренная — продольная коренная — основной подземный ход к месту работы шахтеров.

По темной, узкой и сырой,
А молодому коногону
Кричит с вагона тормозной¹ :
— Ах, тише, тише, ради бога!
Гляди-ка, тут какой уклон.
На повороте путь разрушен,
С толчка забурится² вагон. —
И вот вагончик забурился,
Беднягу к парам³ он прижал,
И к молодому коногону
Друзей на помощь кто-то звал.
Через минуту над вагоном
Уже стоял народ толпой,
А коногона к шахтной клети⁴
Несли с разбитой головой.
— Ах, глупый, глупый ты мальчишка,
Зачем так быстро лошадь гнал?
Или начальства ты боялся,
Или конторе задолжал?
— Нет, я начальства не боялся,
Конторе я не задолжал,
А мне забойщики⁵ сказали,
Чтоб порожняк⁶ быстрее давал.
Прощай навеки, коренная,
Мне не увидеться с тобой.
Прощай, Маруся-ламповая⁷ ,
И ты, товарищ стволовой⁸ .

4. Нет смелее удалцов,
Чем шахтеров-молодцов.
Шахтер голый, шахтер босый,
Шахтер курит папиросы.
Шахтер пашенки не пашет,
Косы в руки не берет,
Только кайлушком⁹ помашет,

---

¹ Тормозной — рабочий в шахте, тормозящий на ходу несколько сцепленных вместе вагонеток.

² Забуриться — сойти с рельсов.

³ Пары — поставленные попарно деревянные столбы, подпирающие матицу шахтного крепления.

⁴ Шахтная клеть — транспортная кабина для подъема по шахтному стволу вагонеток с породой или углем, а также для подъема — спуска людей.

⁵ Забойщики — подземные рабочие забоя, непосредственно добывающие уголь.

⁶ Порожняк — пустые вагонетки.

⁷ Ламповая — помещение, в котором заряжают аккумуляторы шахтных ламп. Здесь: ламповая, точнее, ламповщица — работница ламповой.

⁸ Стволовой — рабочий, регулировщик движения клети по стволу.

⁹ Кайлушко — кайло, горняцкая кирка.

Зато денежки гребет.
Шахтер ходит по ночам,
Не уважит богачам.
Хоть какому богачу
На бок шею сворочу.
Шахтер пашенки не пашет,
Косы в руки не берет,
Косы в руки не берет,
В казну денег не кладет.
Ты получку получай,
Штейгеров¹ не забывай:
Рубль на сотку, два — на водку,
Три с полтиною на чай.
Получил получку я
Ровно двадцать два рубля,
Два рубля отдал домой,
Ну а двадцать — на пропой.
Веселись, душа и тело,
Вся получка полетела.

ШАХТЕРСКИЕ ЧАСТУШКИ

1. Я на шахте номер пять
Вагоны гоняю.
Как забурится вагон,
Долю проклиная.

2. Я у батюшки, у матушки,
Как розочка цвела.
А на шахте позавяла,
Как скошенная трава.

3. — Ах, шахтеры, шахтерчата,
За что любят вас девчата?
— За прянички, за конфеты,
За ласковые приветы.

4. А мой милый — коногон,
А я — плитовая².

¹ Штейгер — горный мастер.

² Плитовая — рабочая в шахте, принимающая порожние или груженые вагонетки и поворачивающая их на площадке, чтобы отправить в нужном направлении дальше.

Доезжает до плитов:
— Здравствуй, дорогая.

5. Соловей, разбойничек,
Полети на рудничек,
Сядь на ветку, сядь на клен,
Передай детке поклон.

6. Надоели нам бараки,
Надоели коечки.
Только нам не надоели
Сероглазы дролечки.

7. Я вагончики гоняла,
И колесья мазала,
Я бы с деточкой гуляла,
Да подруга сглазила.

8. Распроклятый рудник пятый,
Где ты милого упрятал?
Он в продольной коренной
Лежит с разбитой головой.

9. Трудно, трудно нагибаться
За черной углиной.
А еще того трудней
Походить с корзиной.

10. Ой, шахтеры-молодцы,
Они ходят, как купцы.
Они ходят и форсят,
И лоскутики висят.

11. Распроклятое творенье, —
Подземельный ховрашок¹.
Лишь бы лампочка-шахтерка²,
Да топор, да обушок³.

---

¹ Ховрашок — суслик.

² Лампочка-шахтерка — карбидная лампа.

³ Обушок — вид кирки, горный инструмент для откалывания ломких и мягких пород.

ПЕСНИ ОБРЯДОВЫЕ СВАДЕБНЫЕ

Молодец перед просватаньем

1. Как летал, летал сокол,
Как летал, летал ясен —
Да по темным по лесам,
По высоким по горам.
Как искал, искал сокол
Соколиное гнездо,
Соколиночку себе
Златокрыльчатую, сизоперчатую.
Как просилась соколинка:
— Отпусти меня, сокол,
Отпусти меня, ясен,
К своему теплу гнезду,
К малым деточкам.
Как ездил, ездил Василий —
Он по всем городам,
Он по разным деревням,
Как искал, искал Федорович
Себе суженую, себе суженую.

2. То не яхонт по горнице катался,
Не крупный жемчуг по блюдцу рассыпался, —
Добрый молодец жениться собирался, —
Его матушка снаряжала,
Хорошо кудряшки зачесала,
На отъезде токмо слово сказала:
— Ты поедешь, мое дитяtko, жениться,
Ты на душечке, на красной девице,
На Уляне свет Ивановне.
Поклонись ее батюшке,
Поклонись ее матушке.

Девушка перед просватаньем

3. У ворот моей матушки
Вырастала травушка.
А кто травушку топтал,
Да кто шелковую помял?
Приходили ходатаи,
Женихи богатые,

Сватали Марьюшку,
Сватали красавицу.
Просили приданого:
Гусака чубатого,
И гусыню серую,
И село с деревнею.
Нам не жаль приданого,
Нам жаль Марьюшку-красавицу.

Сватанье

4. Ой, темно, хмарно на дворе,
Ой, да еще ж темнее на земле.
Да свистнул, дружина, на коня,
Да соезжайтесь, бояре,
Да будем думушку думати,
Да будем думушку думати.
Ой, да где ж нам стояти всем полком,
Да стояти всем полком,
Под замком,
Да под тем новеньким городком.
Да мы пустим стрелу в Кременную¹,
Да мы пустим стрелушку в Кременну ж,
Да мы выбьем стену ж каменну,
Да мы выбьем стену каменну,
Да мы выпустим девушек молодых.
Да выведем Мариночку из терема,
Да отдадим боярам на руки,
И отдадим Витюшке на руки.

(Сваты в доме невесты)

5. — А, бояре, а мы к вам пришли!
Молодые, а мы к вам пришли!
— А, бояре, а зачем пришли?
Молодые, а зачем пришли?
— А, бояре, нам невеста нужна!
Молодые, нам невеста нужна!
— А, бояре, а какая нужна?
Молодые, а какая нужна?
— А, бояре, нам вот эта нужна!
Молодые, нам невеста нужна!

Раньше, да теперь сватанье

¹Кременная — город в Луганской области (в 18 километрах от села Торского). Раньше — село, куда ездили свататься.

— А, бояре, а мы эту не дадим!
Молодые, а мы эту не дадим!
— А, бояре, а мы дадим сто рублей!
Молодые, а мы дадим сто рублей!

6. — А мы просо сеяли,
Сеяли-сеяли.
— А мы просо вытопчем,
Вытопчем, вытопчем.
— А чем же вам вытоптать?
Вытоптать, вытоптать.
— А мы коней выпустим,
Выпустим, выпустим.
— А мы коней переймем,
Переймем, переймем.
— А чем же вам перенять?
Перенять, перенять.
— Шелковым поводком,
Поводком, поводком.
— А мы коней выпустим!
Выпустим, выпустим.
— А чем же вам выпускать?
Выпускать, выпускать.
— А мы дадим сто рублей!
Сто рублей, сто рублей.
— Нам не надо тысячей,
Тысячей, тысячей.
— А что же вам надобно?
Надобно, надобно.
— А нам надо девицу!
Красавицу-девицу.

(Ответная песня сватам)

7. А Леночке братья купили,
Белое платье купили.
Носи, носи, Леночка, платье,
Что купили родные братья.

8. Как молоду просватали Натальюшку —
Натальюшка к столу припадала,
Да у свекра пытала:
— Свекор, мой батюшка,

Да скажи мне всю правдушку —
Чи умен, чи розумен
Мой женишочек?
Чи счастливую жизнь проживал? —
А свекор ей отвечал:
—Ты за ним будешь —
Сама разумеешь.
Натальюшкин батюшка
Да по улице ходит,
В руках шапку носит
Да соседушек просит:
—Соседушки мои, приходите ко мне,
К моему дитятку:
Каравай лепити,
Горелочку пити.

9. Радуется, веселится
Иванов батюшка:
— Вот мы не кормили,
Не поили.
Есть кому будя
Столы застилать,
Терем выметать.
Есть кому будя
Гостей привечать.
Восплачется, возрыдается
Натальюшкин батюшка:
— Вот мы вас и кормили,
И поили.
Некому будя
Столы застилать,
Некому будя
Терем выметать,
Некому будя
Гостей привечать.

(Ходят и поют по улице, когда девушка уже просватана)

10. Как пойду я вдоль по улице,
Два двора да минуючи,
А в третьем послушаю,
Что люди да й говорят.
Моего батюшку бронют,
Моего родного судют:

— Пьяница, да пропойница,
Да пропил Натальюшку,
Да пропил Васильевну,
За наливную чарочку,
За сахарный кусочек,
Да за сладкий медочек.
Пьяница да пропойница.
(Каждая строка повторяется трижды)

Предсвадебная неделя

11. Да ой по полю, да по чистому
Метелица повевая.
О рано-рано, о рано мое,
Метелица повевая.

Да по улице, да по широкой
Поезд проезжая.
О рано-рано, о рано мое,
Поезд проезжая.

Да никто того, да прекрасного
Поезда не зная.
О рано-рано, о рано мое,
Поезда не зная.

Да только знала, да распознала
Свашка молодая.
О рано-рано, о рано мое,
Свашка молодая.

Да по чем знала, да распознала?
По конику вороному.
О рано-рано, о рано мое,
По конику вороному.

Да под ним коник, да под ним вороной,
Что сокол летая ...
О рано-рано, о рано мое,
Что сокол летая...

Да на нем шуба, да на нем шуба,
Шуба бобровая...
О рано-рано, о рано мое,
Шуба бобровая...

Да на нем шапка, да на нем шапка,
Шапка меховая...
О рано-рано, о рано мое,
Шапка меховая...

12. Гей, речка быстрая,
А по ней, реченьке,
Легкая лодушка плывет.
А во лодушке красная девица сидит,
Морской водой она умывалася,
Своим лицом она любовалася,
— Лицо мое белое,
А брови черные,
А глаза карие.
Кому же, глаза, вы достанетесь,
Чи сотнику, чи полковнику,
Чи прежнему полюбовнику?

13. Кукушечка ку-ку, ку-ку,
За что я терплю такую муку?
Соловеечко тѣх-тѣх,
Слезы катятся, как тот горох.
Ой, дай того золотого,
Выкупить коня вороного.
Не раз, не два выкупал,
У сараечку ночевал,
Разных пташечек я слушал.
Соловейко тѣх-тѣх,
Слезы катятся, как тот горох.
Кукушечка ку-ку, ку-ку,
За что я терплю такую муку?

14. Ой не вырастет хмель в поле
Без тополи.

Ой, не проживет красная девка
Без любви.

А у любви есть и разговоры,
Есть и да й обман,
Есть и да й обман.

Не ходите, девки, до броду
По холодную воду.

Да й не слухай,
Ай, ты чужих разговоров,
Што люди говорят,
Што люди говорят.

Да нехай кажутъ,
Да нехай говорятъ,
А мы наживемся,
А мы наживемся.

А приде время, мы разойдемся,
А разойдемся, черная хмара,
З крутыми горами.
Да й не нажилася красная девка
З черными бровами.

15. Вода полая разливается,
Серый голубь там купается,
Наша Людочка одевается,
И со всеми она распрощается.
— Вы, подружки мои, схороните меня.
Едут, едут разорители, разлучители,
Разлучают с отцом, с матерью,
И с любезными подружками,
С которыми я водилася,
Не бранилася.
А теперь я с ними
Навек разлучилася. —
Говорила Людочка маменьке:
— Замуж не пойду,
Насеяла цветики в зеленом саду.
Ой, маменька, маменька,
Говорила, буду поливать,
И родимую маменьку
Буду вспоминать.
Ой, маменька, маменька,
Жаль мне тебя,
Оставляю цветики все тебе.
Вставай, маменька, с зарею,
Поливай ты цветики слезою.
Вставай ты, маменька, раньше всех,
Поливай ты цветики лучше всех.

Плач по умершему отцу

16. Ох, и да ты в поле сосенушка,
Ох, да во поле зеленая.
Все ж для тебя, ох и все сосенушки,
Ох, все ж для тебя, ох, и все зеленые.
Толики тяти нема у сосенушки,
Толики тени нема у зеленой.
Золотой, ох и да верхушечки,
Ох, золотой да верхушечки.
Красная наша,
Ой, то да Татьянушка,
Да красна, да наша,
Ох, то Васильевна.
Все ж для тебя, ох да,
Ой, и все для тебя, раденушка,
Ох, и все ж для тебя, родимая.
Ой, толики нема, ох, у Татьянушки,
Да толики нема, ох у Васильевны
Дорогого, ох, гостя милого.
Ох, гостя милого,
Толики нема батюшки родимого,
Толики нема батюшки родимого.

Девичник

17. Да собирала девушек,
Ой, сборы ж, сборы..
Да й собирала девушек во дворец,
Собирала девушек всех во двор.
Да посажала девушек всех за стол.
Посажала девушек всех за стол,
А сама ж села выше й всех.
А сама села выше й всех,
Задумала ж думушку большую всех,
Да склонила головушку ниже й всех.
Да девушки-голубушки,
Завязала головушку молодая,
Да пошла да в тяжелую работушку,
Да в поли да й проробя,
А в доми прикукобя¹,
А в доми прикукобя.

¹ Прикукобить — устраивать, создавать уют.

18. Ой, по морю, ой по морю,
По морю синему, по морю быстрому
Плывет лебедь,
Плывет лебедь,
Лебедушка белая.
Плывет, не тряхнется,
Не тряхнется, не ворохнется.
А под ней вода, вода быстрая,
А под ней вода не колыхнется.
Где ни взялся,
Где ни взялся
Молодой ясный сокол,
Он ударил, он убил
Лебедушку белую.

19. Как по морю, по морю синему
Там плывет утка.
Та не встрепенется,
Та не встряхнется,
Не скольшется.
А под ней вода сколыхнулася,
Аткель взялся сизой орел,
А убил утку.
Пустил руду¹ по синю морю,
А перушки по дубравушкам,
А мелкой пух во зеленый луг.
А кто перья собирать будет —
Собирать перья красна девица,
Красна девушка Катеринушка.
Собирать перья на перинушки,
А мелкий пух на изголовушки.

День свадьбы
(Утро свадебного дня в доме невесты)

20. Ой, зиму-лето да сосенушка да зеленая,
Да зеленехонька была.
Ой, Нина всю неделю веселая,
Да веселехонька была.
А в субботу русу косу расплетала,
Да расплетала.

¹ Руда — рыжая

А в воскресенье к венцу шла, слезно плакала:
— Ой, жаль мне тебя, моя матушка,
Остаются цветики у тебя —
И рутая¹ мята и пахучие васильки.
Ой, вставай, моя матушка, ранехонько,
Ой, поливай цветики частехонько,
Утреннею да вечернею зарею,
Да еще горячею слезою.

21. Да закукувала да й кукушечка
Да за двором, да раным-рано,
Да ранешенько, да за двором.
Да заплакала да Натальюшка
Да за столом, да раным-рано,
Да ранешенько, да за столом.
— Да пойдите вы, да мой батюшка,
Да в комору², да раным-рано,
Да ранешенько, да в комору.
Да возьмите ж вы, да мой батюшка,
Да сто рублей, да раным-рано,
Да ранешенько, да сто рублей.
Да выкупите ж меня молодую
Да с неволи, да раным-рано,
Да ранешенько, да с неволи.

(Поют, когда жених приехал в дом к невесте)

22. Во горнице, во светлице
Молодой пан гуляет.
Он не сам с собой гуляет,
За собой панью водит.
Панья с паном говорила
И в глаза его бранила:
— Как пойдешь ты, мил,
На службу,
Возьми меня с собой.
Возьми мою кручину,
Увяжи мою кручину
Вороному коню в гриву.
Ты рассея мою кручину
По чистому полю,

¹ Рутая — рута, вид мяты.

² Комора — кладовая. (укр.)

По зеленой дубраве,
Чтоб взошла моя кручина
Травую-муравую,
Альми цветами.

(Песня дружек)

23. Зеленая дубравушка
Рано-рано,
Не стой, верба, — развевайся.
Развей себе веток три-четыре,
Золотые-дорогие.
Всем боярам по веточке,
А жаниху ветки нет.
А жаниху ветка — красная девка.
Как красная девка — Наталья.
Да простите ж меня,
Родный батюшка,
Да спасибо же вам
За вашу волечку.
Да простите ж меня,
Родная матушка,
Да спасибо ж вам
За вашу волечку.

(Поют перед отъездом из дома невесты)

24. Ой, много мы пили, много мы ели,
Но ни одной песенки мы не спели.
Ой, то-та лели, ой, то-та лели,
Ой, то-та лилешки мои, о ей.
Спасибо хозяину, не одному же самому,
Не одному самому,
Да и с детками и с женою.
Ой, то-та лели, ой, то-та лели,
Ой, то-та лилешки мои, о ей.
Спасибо хозяину,
За мед и за горелку.
Ой, то-та лели, ой, то-та лели,
Ой, то-та лилешки мои, о ей.
За мед и за горелку,
За сладкое ж вино.

Ой, то-та лели, ой, то-та лели,
Ой, то-та лилешки мои, о ей.
Спасибо, хозяйюшка,
Да за хлеб и за соль.
Ой, то-та лели, ой, то-та лели,
Ой, то-та лилешки мои, о ей.
За хлеб и за соль,
За мягкие пироги.
Ой, то-та лели, ой, то-та лели,
Ой, то-та лилешки мои, о ей.

(Когда невеста съезжает со двора родителей)

25. Соезжала да Марьюшка со двора,
Ой, лели, а лелей лели, со двора.
Ой, сломила да белу березу со верха,
Ой, лели, а лелей лели, со верха.
Ой, стоит, стоит да бела береза без верха,
Ой, лели, а лелей лели, без верха.
Живи, живи, да мой батюшка, без меня,
Ой, лели, а лелей лели, без меня.
Живи, живи, моя матушка, без меня,
Ой, лели, а лелей лели, без меня.
Ой, без меня, да без буйной головы,
Ой, лели, а лелей лели, головы.

26. Луговая перепелка,
Рано-рано,
Луговая перепелка,
Душа ль моя.
Усе луги облетала,
Рано-рано,
Усе луги облетала,
Душа ль моя.
В одном лузи не бывала,
Рано-рано,
В одном лузи не бывала,
Душа ль моя.
Во том лузи терем стоит,
Рано-рано,
Во том лузи терем стоит,
Душа ль моя.
Терем стоит растворенный,

Рано-рано,
Терем стоит растворенный,
Душа ль моя.
Растворенный, не метенный,
Рано-рано,
Растворенный, не метенный,
Душа ль моя.

(Разжигают огнище в воротах. Жених и невеста, крепко взявшись за руки, перешагивают через него, чтобы все плохое на том огне сгорело. А тогда уже к венцу едут.)

(В первый день свадьбы поют матери невесты)

27. У печи дрова пылают,
У печи дрова пылают,
А мать дочку провожает.
Нехай матери полегша,
Что у ней семья поменьша.

Брязнули¹ вилки, тарелки,
Брязнули вилки, тарелки,
Остались голые стенки.
Выгребай, мама, жар, жар,
Выгребай, жар, жар,
Если тебе дочку жаль,
Если тебе дочку жаль.
Подкидай у печь дрова,
Оставайся здорова.

(Невесту привели в дом жениха)

28. Выйди, выйди, матушка, погляди,
Что ж тебе бояре привезли-привезли —
Скриню², перину, молодую княгиню.

**Величания
(Новобрачным)**

29. Катился бел виноград да по загорью,
Красное солнышко да по залесью,
Дружка с князем да по застолью,

¹ Брязнули — звякнули.

² Скриня — сундук. (укр.)

Сзади за ними посыпальная сестра:
Сыплет житом и хмелем!
Житом посыплет, чтобы жить хорошо,
Хмелем посыплет, чтобы жить хорошо!

30. Виноград в саду цветет,
А ягодка, а ягодка поспевает.
Виноград — сударь Ванюша,
А ягодка, а ягодка — свет Марьюша.

(Жениху)

31. У него же голова кудревата! —
Из кудряшки в кудряшку завивалася,
Из колечка в колечко заплеталася!
Что во сахаре головушка лежала.
Против солнышка головушка сушилась,
Как белый сыр на окошке,
Как крупитчатый калач да на тарелке!

(Дружке)

32. Друженька да хорошенький,
Друженька да пригоженький!
А на дружке сапожки козловеньки¹.
Друженька да хорошенький,
Друженька да пригоженький!
А на дружке пара чернослисовая².

Друженька да хорошенький,
Друженька да пригоженький!

(Девушкам)

33. Во поле рябинушка,
Ой, люли, люли!
Во поле кудрявая,
Ой, люли, люли!
А на той рябинушке,

¹ Сапожки козловенькие — сапоги, выделанные из козловой кожи.

² Чернослисовая пара — верхняя одежда из хлопчатобумажного бархата.

Ой, люли, люли!
Да четыре веточки,
Ой, люли, люли!
А на тех веточках,
Ой, люли, люли!
Да четыре ягодки,
Ой, люли, люли!
Первая ягодка — то Аленушка,
Ой, люли, люли!
Вторая ягодка — то Марьюшка,
Ой, люли, люли!
Третья ягодка — то Катенька,
Ой, люли, люли!
Четвертая ягодка — то Василинушка,
Ой, люли, люли!
Для Аленушки столы становилися,
Ой, люли, люли!
Для Марьюшки скатерти расстилалися,
Ой, люли, люли!
Для Катеньки гости съезжалися,
Ой, люли, люли!
Для Василинушки все яства становилися,
Ой, люли, люли!

(На второй день встречают сватов, родственников невесты)

34. Сваты, сваточки, зачем приехали?

Еще вчера вечеря от вас отлетела,
Да к нам прилетела,
Среди двора упала —
Княгинею стала.

Сваты, сваточки, за кем приехали?

Или за той молодой перепелкою,
Что вчера вечером от вас отлетела,
Да к нам прилетела,
Среди двора упала —
Княгинею стала?

(В конце свадьбы перед тем, как разъехаться гостям, катаются и поют)

35. Ой, на поле, на поляне,
Да раным-рано.

Ой, на поле, на поляне,
Душа ль моя.
Ой, выезжали там да бояре,
Да раным-рано.
Выезжали там да бояре,
Душа ль моя.
Выезжали да молодые¹,
Да раным-рано.
Выезжали молодые,
Душа ль моя.
Молодые, луговые,
Да раным-рано.
Молодые, луговые,
Душа ль моя.
Молодая да слезно плача,
Да раным-рано.
Молодая слезно плача,
Душа ль моя.
Волжан² ее да вговоря,
Да раным-рано.
Волжан ее вговоря,
Душа ль моя.
— Не плачь моя, да волжанушка,
Да раным-рано.
Не плач, моя молодая,
Душа ль моя.
Я тебя беру да с темного логу
Да раным-рано.
С темного логу, с работушки,
Душа ль моя.
С работушки да в работушку,
Да раным-рано.
С работушки да в работушку,
Душу ль мою.

36. Ой, боченька, боченька,
А все й дубовая.
Ой-е, да й у боченьке
Да браженька
А все й медовая.
Э-ой, а все медовая,
Ой-е, все й да браженьку
А все будем пити,

¹ Молодые — новобрачные.

² Волжан — жених.

Э-ой, а все будем пити ж,
Ой, да без милого да друженька,
А все без совету.
Э-ой, а все без совета ж,
Ой-е, да мого да милого
А все дома й нету,
Э-ой, а все й дома нету ж.
Ой-е, да поехал да мой милый
А все в городочек,
Э-ой, а все в городочек.
Ой, да не на долгое время,
А все й на часочек,
Э-ой, а все на часочек.
Э-ой, я молодехонька
Все во следочек,
Э-ой, а все во следочек
Ой, да кричала ж,
Да гукала¹,
А он да й не чуя²,
Э-ой, а он да й не чуя ж,
Ой-е, да платочком да махала,
А он да й не бача³ ж.
Ой-е, да при дорозе
Да вишенька
А все расцветала.

37. Да в кого пили, в кого ели,
Да тому челом били.
В Алексея пили, ели,
Алексею челом били.
Да за хлеб ему, за соль,
Да за его пиrowание,
За наливную чару,
За сахарный кусочек,
Да сладкий медочек.

38. Пойду ль я, пойду ль я,
По своим, по новым сеням,
Гляну ль я, гляну ль я
По всем по милым гостям:
Все ль мои, все ль мои
Милые гости съехались?

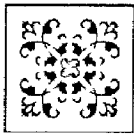
¹ Гукала — звала (укр.).

² Чуя — диалектное от чуе (укр.) — слышит.

³ Бача — диалектное от баче (укр.) — видит.

Нет моего, нет моего,
Моего гостя милого,
Батюшки родимого.
Или мне, или мне
Запрячь было нечего?
Или мне, или мне
Послать было некого?
Запрягу, запрягу
Своего ворона коня,
Пошлю я, пошлю я
Своего слугу верного,
Своего друга милого,
Привезу, привезу
Батюшку родимого.
Сустрену, сустрену
Посередь широка двора,
Посажу, посажу
В конце дубового стола,
Поднесу, поднесу
Чару зелена вина.

(В песне поется об отце только что вышедшей замуж девушки: его ждут в доме молодых, встречают с почетом и особой радостью.)

Українські літературні джерела

Украинские литературные источники

Чому став?
Не грімай!
Бери кайло —
Довбай!

С. Ф. Черкасенко.
«У шахті»

Спиридон Федосійович Черкасенко працював на посаді вчителя на Лідіївських рудниках у Юзівці, починаючи з 1901 р. Там він прожив дев'ять років: навчав шахтарських дітей і проводив серед шахтарів культосвітню роботу. Довголітня учительська праця у шахтарському середовищі дала початкуючому письменникові великий запас життєвих спостережень, які він художньо реалізував у своїх поезіях, оповіданнях та п'єсах з шахтарського життя. Вже у першому періоді творчості С. Черкасенко передусім виявився співцем царства праці. В його ранніх поезіях "У шахті", "Під землею", "Шахтарі", надрукованих у 1906 році, знайшла своє відображення тяжка шахтарська і фабрична робота. У 1909 р. вийшла книжка малої прози С. Черкасенка «На шахті. Замальовки з шахтарського життя». Збірка містила шість оповідань з життя юзівських шахтарів: «Чорний блиск», «Чепуха», «Необережність», «П'яниця», «Воронько», «Весною». Частина оповідань друкувалася раніше у київських виданнях за 1907—1908 рр.

Вершинним здобутком Черкасенка став цикл оповідань про дітей і для дітей, написаний у 1910—1912 рр. Ці оповідання спочатку друкувалися в періодичній пресі, а в 1912 р. вийшли окремою книжкою «Маленький горбань та інші оповідання». Книжку присвячено «дітям праці, нужди і горя».

Протягом 1907—1913 рр. С. Ф. Черкасенко систематично друкував у газеті «Рада» і «Літературно-науковому віснику» оповідання з шахтарського життя і життя учителів, дрібних урядовців та інших. Більшість із цих творів увійшла до книжки оповідань «Вони перемогли» (Київ, 1917 р.).

В ЦАРСТВІ ПРАЦІ

У ШАХТІ

Мокро і темно, немов в домовині,
Випало кайло із рук,
Дихати важко, ломота у спині,
В голову болісний стук.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

Думка єдина: спочити хвилину —
Сили нема довбонуть,
Добре б піднятись та випростать спину,
Свіжим повітрям дихнуть.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

Пізно чи рано? ще довго робити?
Тягнеться час той, мов рік...
Дайте спочити, спочити, спочити,
Дайте заснути... навік!..
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

ПІД ЗЕМЛЕЮ

Тут вічна ніч. Але не та,
Що після стомленого світу
Клопітну землю обгорта
У ласці тихого привіту.

Тут вічна ніч. Вона не сні
Несе утішнії людині:
Землі занедбані сини
Помалу гинуть в домовині.

Замісто зірок золотих,
Ночей, і вроди, і принади,
В кутках далеких і страшних
Убогі блимають лампади, —

Неначе шабаш свій мерці
Сюди збирались святкувати
Й свої смердючі каганці
Де-де забули поховати

І розійшлись, і чутно стук
Глухий, зловісний в домовину...
Із всіх кутків могильний згук
Жаха незвичную людину...

Тут вічна ніч, тут повно вщерть
Страждання, розпачу і муки,
І звідусюди тільки згуки:
Стук-стук! тут ніч! стук-стук! тут смерть!

В ЦАРСТВІ НОЧІ

Чорно... душно... Сліпить очі,
Впалі груди не дихнуть...
Під землею в царстві ночі
Квіти сонця не цвітуть.

Та в душі, з віків знебулій,
Ще ясніш горять огні,
І не зникли в млі минулій
Волі жданої пісні.

Виростають вільні крила...
Хто ж стримає нашу міць,
Коли в мури вільна сила
Вдарить громом блискавиць?!

Зірвем сонце! — море світла
Кинем в чорную глибіню,
Кинем квіти в рабські житла —
В житла птьми і терпіню!

ШАХТАРІ

Тихо у вогкій пітьмі,
В шахті, на дні.
Стіни ридають німі,
Мокрі, брудні.

Буйними краплями піт
Очі сліпить,
Лампи смердючої гніт
Блима, чадить.

Тяжко... повітря нема...
Сльози бринять.
Тиша панує німа...
Треба довбать!

Гучно ми в груди землі
Кайлом б'ємо,
Вперто ми шиї свої
Сунем в ярмо!

Вугілля кожний шматок
Сяє, блищить:
Сила шахтарських кісток
В ньому горить!

ЧОРНИЙ БЛИСК

— Стій! п... п... пу...

Дід Лаврін хотів промовити «тпру!», але губи йому заклакли від морозу.

Довгонога замордована шкапа спинилась і, тяжко відсапнувши, похнюпилась, похиливши мало не до землі свою довгу, байдужу до всього голову. Старий шахтар злісно штовхнув її ногою в черево.

— Повернись! щоб ти йому здохла!..

Шкапа злегка здригнулась, підняла голову й відступила трохи набік.

Старий, погано лаючи невість кого, тремтячими руками відчепив барок, докотив вагончика до краю рейок, страшенно напружився, перекинув і почав залізною лопатою вигрібати з його мокрий, липкий глей. Останні двадцять років він все чомусь лається, щодалі з більшим запалом; з того часу, коли він почав лаятись систематично, на світі не зосталось, мабуть, такої людини, котрої він не вилаяв, хоч нишком. Найбільш доставалося хазяїнам та начальству, котрих старий лаяв з захопленням, з натхненням і пророкував їм загибель, коли не на цім, то на тім світі. Сороміцька лайка стала у нього за звичку: кожне слово, що вилітало йому з вуст, було оздоблено жовчу й лайкою.

Поставивши вагончика знов на колеса, дід Лаврін усім тілом почув, що страшенно вморився. Старечий піт під сорочкою й на лобі миттю прохолов од морозу, в руки зайшли зашпори, пальці розчепірились. Він тяжко зітхнув. Холодний, пронизливий вітер, сповнивши решту міцних колись легенів, викликав страшний вибух кашлю; старе виснажене тіло затремтіло від того кашлю, в грудях клекотало, хрипіло, свистіло, пищало, мов у старій обшарпаній гармонії. Вкупі з одривчастою лайкою, Лаврін випльовував на рейки чорне з кров'ю мокротіння.

Стояла восьма година ночі. Морозило. Пекучий вітер вільно гуляв на високім гляннім валу, де не було жодного захистку, й проймав старого до кісток. На краю валу горіло огнище з вугілля, приємно блискаючи й розпускаючи усюди чорний смердючий дим. Старий Лаврін, утерши зашкарубленим рукавом запушені інесм вуса й бороду, на превелику силу витяг з кишені кисет з тютюном, куценьку люлечку й примостивсь біля огню, не звертаючи уваги на свого єдиного товариша, ворону, розбиту на ноги, шкапу. Вона постояла, постояла й, помітивши, що дід забув про все на світі, окрім своєї люльки, повернулась задом до вітру й тихо дрімала, схиливши голову й зрідка здригаючись від набридливого морозного вітру.

Робота на шахті кипіла. Важко стукала й дзвеніла машина, гуркотіли по рейках вагончики, торохтіло вугілля, падаючи із перекидача униз. Ясно світили ліхтарі громовинного світла, освітлюючи широкий двір з різними будинками, високу темну будівлю, височенну цегельну трубу; довга-довга, на тонких високих стовпцях, естакада здавалась вночі якоюсь потворою з безліччю ніг; до неї було прибудовано низу сортировку з грохотами.

Дід Лаврін підняв голову й з ненавистю озирнувся довкола. Старий не міг байдужо дивитись на всі опі навісні будівлі, вигадки зажерливості людської, не міг без прокльонів чути грюкання грохотів. Він одвернувся й замисливсь, посмоктуючи свою носогрійку. Химерною здавалась його зібгана од вітру постать.

А він думав... Все життя — гірке, безнадійне, нікчемне, непотрібне — промайнуло в його старечій голові, як одна хвилинонька. Гуркіт грохотів нагадав йому його дитинство...

Он сновигають по високій скрипучій драбині невеличкі дитячі тіні. Дід знає, що то хлопчачі й дівчатка — глейщики й глейщиці — по черзі лаять погріті біля машини свої закацюблені пальці, сірі од глею,

чорні од вугілля. О, він гаразд ще й досі знає, що то за праця — вистояти щодня дванадцять годин на тремтячим низеньким ослоні, нахилившись над грохотом, по котрому в шаленім танку скачуть униз чорні, блискучі шматки вугілля, такі жаркі в огні й такі з біса пекуче-холодні на грохоті. Він добре знає, що вони вийшли з тасмних надр землі, що чорний блиск їхній ховає в собі тепло, чудове жадане тепло... задля багатирів. І він ненавидів його зараз усією рештою свого хворого серця, намученої душі, потьмареного розуму. Але тоді, коли він був глейщиком, такі думки ще не краяли йому серця: дзвінкий дитинячий регіт його влітку й тихий жалібний плач взимку розгиналися часто-густо під дахом сортировки.

Зима. Ніч. Ясно світять над грохотами спущені із стелі невеличкі електричні лампочки, відбиваються тисячами чорних іскор на шматках вугілля, ріжуть очі; розпачливо ридає за тонкою шальовчаною стіною хуртовина, вривається крізь рясні щілини в сортировку. По обидва боки грохотів стоять хлопчак і дівчатка з посинілими від морозу рученятами й почервонілими мокрими носами. Он Кравцева Тетяна й Жолобова Христя не видержують далі, бо навіть сльози позамерзли їм на віях і сіяли, як перлини. Вони підстрибують, ляпають долонями, закаблуками, хукають на руки, але раптом, наче умовившись, вибігають із сортировки, й глухе тупання їхніх чобіт по драбині заглушає на мить люте ридання завірюхи. Вони побігли погрітись до машини.

— Ага, непереливки!

— Ач, які тонкошкурі!

Регочуть крізь сльози їм услід дехто з хлопчаків, але видно, що кожний з них, завзятих, залюбки побіг би за ними.

— Та хіба вони грітись побігли?

— А куди ж?

— До Ванька смазчика.

— Ха-ха-ха!..

Вони були такі малі, не було молодших од 8 літ і старших од 14... З своїми чистими серцями, прозорими душами, променистими ясними очима — вони були надзвичайно хороші, як і всі діти, але вони знали більш од звичайних дітей, вони вже знали мерзоту, й ця свідомість труїла їхню дитячу душу. Вони знали, що коли декотрі з більшеньких дівчаток спускаються униз до машини, то туди приходять мастильники, обмітчики, погоничі, погано лаються й погано поводяться з дівчатками. А коли часом грохотам бракує роботи, то всі глейщики збираються до машини й покотом сплять біля неї на підлозі, підклавши під голови кулаки. Приходять підлітки, лягають біля дівчаток і ночують з ними.

Дід Лаврін тяжко зітхнув і раптом зацмокав своєю люлькою... Його Одарка теж була глейщицею...

Він думав...

З надшахтного будинку вряди-годи неслоь стукання молотка по залізній штибі й гуркіт вагончиків з вугіллям та глеєм, котрі видано на-гора¹ з глибокої темної шахти...

І малюється старому інша картина. Він забійник²... О, він був добрячим забійником! Траплялись за його робітницького життя упряжки³, та й не одна сотня, коли він нарубував по шість вагончиків і за це одержував аж півтора карбованця. Це ж не жарт, справді! Це не дитина-глейщик, що заробляє за упряжку четвертака й рідко два злоти.

«Пічка» в шахті. Ледве-ледве блимає смердючий каганчик-лампочка й не світить, а тільки чадить, псує й без того важке, вогке повітря, густо засмічене чорним блискучим порошком. Зловісно висить над головою сіра стеля й погрожує в тріски знищити дві-три аршинних стойки⁴ кремезного дуба, що піддержують її. Робиться сумно, коли гадаєш, що на цю стелю давить зверху півтораста сажнів важкої землі. Тиша —

¹ На-гора — з шахти нагору. — Приміт. авт.

² Забійник — шахтар, що рубав вугілля. — Приміт. авт.

³ Упряжка — день праці, упряжечно — поденно. — Приміт. авт.

⁴ Стойка — дубова підпора. — Приміт. авт.

неначе в могилі, тільки з головної проходки часом чути, як тріщать, мов на лютім морозі, товсті, поставлені густо одна поруч з одною, дубові рами. То осідає земля. Часом де-небудь поблизу стрельне, як з гармати, і гострий-гострий холодний жах мимохить закублється під серцем, зіньки поширюються й хочеться бігти звідцілья прожогом, стрімголов, бігти й кричати божевільним, шаленим, нелюдським криком, щоб заглушити цю страшну, похмуру тишу і хоч на хвилиночку почути, що ти не в могилі... Тихо... десь далеко в'їдливо дзюрчить вода і, здається, падає краплина по краплині тобі на тім'я й б'є у виски молотом. Душно... хочеться дихнути на повні груди, але відчуваєш, що це річ цілком неможлива, що нема потрібного повітря, і від цього робиться ще більш важко й кидає тебе в жар... Он біля другої стіни цієї низької печери ворухиться ще одна жива істота: їй, мабуть, теж тяжко, бо іноді глибокий стогін виривається з молодих дужих грудей. То парубчак-саночник обперся, лежачи, на свої санки, повні вугілля, й спочиває, заплющивши очі: по молодому, ще дитинячому обличчю його, чорному від пороху, стікають струмочки поту, задержуються на бровах, на віях, на верхній пухнатій губі. Саночник інстинктивно витирає піт чорним рукавом своєї сорочки, розмазує його по видові й робить з вродливого личка якесь страховисько, у котрого блищать тільки очі та зуби... Годі, треба довбати... Руки по звичці, як машина, стискають кайло¹, розплющені очі стривають чорний, ворожий блиск твердого, як камінь, вугілля, безсила ненависть смочче за серце, й гострий залізний загартований кінець кайла з сухим тріском вгрузає в грубий холодний шар, що ховає в собі таку силу огню. Чорні блискучі скалки сиплються на всі боки. Тук... тук... тук... раз у раз... гаразд не розбереш, чи то в голову, чи то в стіну. Чути, як піднімається на коліна саночник, надіває на шию ремінну шлейку і, зігнувшись в три погібелі, рачки зникає в діру вкупі з санками... Тут... тук... тук... без кінця... Знов влазить саночник, з грюканням накидає повні санки й знов зникає... Тук... фу!.. Хочеться повітря, голова болить, спину ломить, а чорний блиск глузливо дражнить очі, й руки з запалом, з ненавистю знову стискають кайло і усаджують його в проклятий чорний блискучий шар вугілля.

***

Дід Лаврін розплющив очі, потяг люльку, але вона затухла. Погасло й огнище, і тільки чорною плямою темніла на снігу купка жужелиці.

Старий задрімав знов... Що воно?.. Чудно... Село, річка, оболонь... Він ще хлоп'я й бігає понад річкою, заганяючи до гурту громадських телят... А шахта?.. а ненависний чорний блиск в жовтій од лампочки темряві?.. Ні, то сон, довгий-довгий, як саме життя, тяжкий, гнітучий сон... Авжеж, сон... Де шахта?.. Он верби над річкою... Високо піднялось сонечко й живущим теплом своїм обливає його, маленького Лавруся; віє запашний вітрець з луків, голова крутиться від пахощів, котрими напоєно повітря... Господи, як гарно, немов у раю! Солодка знемога по всьому тілу. Він над річкою... Що це?.. Знов чорний проклятий страшний блиск?.. Ні, ні, нема його, він його не знає... То виблискують на сонці кучеряві брижі... Тепло, гарно... Хочеться кинутись в прозорі хвилі й плавати, плавати, плавати... скинути, обмити якийсь химерний незрозумілий тягар... Як гарно... але чого так важко дихати, й голова мов свинцем налита? Дзюрчить вода в шахті, десь угорі шумить пара, вириваючись з чавуна із свистом і стогоном... Ні... де ж воно?.. То шумить очерет над річкою, плюскотять хвильки, цілуючи білий піскуватий берег, зітхає зозуля в лузі... Він у воді... поринає глибше, глибше... Дно... тиша... спокій... Нічого немає довкола, окрім води... немає й його... осталась тільки сама свідомість, саме «я»...

Вітер дужчає й крутить снігом... Шкапа хропе й дримає...

— Ей, рукоятчик²!.. Хто на породі³?

¹ Кайло — знаряддя, котрим шахтарі рубають вугілля. — Приміт. авт.

² Рукоятчик — шахтар, котрий зверху, біля ствола, слідкує за спусканням та підйманням кліток, а також лічить, скільки робітників спускається в шахту і скільки вагончиків вугілля підіймається з шахти нагору. — Приміт. авт.

³ Порода — глей; хто на породі? — хто на глею? — Приміт. авт.

Із будинку вийшов на вал сердитий штейгер в шинелі з піднятим смушковим коміром.

— Лаврін Сердешний, ваше благородіє!

— Де ж він, с... син?..

— Ей, ти, Сердешний!

Тихо... Штейгер іде на спотич по рейках, підходить до шкапи, котра тихо рже, почувши людину.

— Ти! спиш?.. ей! Иш, економію завів! Чуєш?.. Підводься та підтягай вагончики! — кричить над вухо старому штейгер і сіпа його за плече. — От іроди!.. І як воно спить на отакім собачім холоді?.. Чуєш?.. чи тобі позакладало?!

Тихо, ні звуку, тільки вітер гудить...

— Та він замерз, чорт старий!.. Ей, хто там? Люде!.. Бач, не знайшов іншого місця пропасти, собака!..

Це була остання подяка старому за його працю...

«ЧЕПУХА»

На Святках, на третій день увечері, штейгер Довгань прийшов до зміни на шахту № 10 дуже роздратований. Вісім чарок коньяку, що він випив перед цим, зовсім не втихомирили його досади й злості, а тільки додали йому якогось завзяття й рішучості. Хто його знає, — може, отес вже досі щастя повернулось би до нього, він... а ви ж як гадаєте?.. — два-три рази щасливо зірвати «банк» — і всі триста карбованців цілком знов у кишені! А воно запевне так би й було, коли б не отся проклята служба...

— У-у, іроди! — муркнув під ніс Довгань, шулікою подивившись на шахтарів, котрі похмуро стояли у конторці, чекаючи черги, щоб одібрати у добродія завідуючого наряд на роботу. Сірі обличчя їхні від трьохденного пияцтва стали одутлі; підпухлі очі визирали з-під насуплених брів тупо й неприємно, як у божевільних. А за стіною чутно було, як рукоятчик, виразно і роздільно стукаючи молотком, подавав зверху машиністові гасло до спуску людей; чутно було, як той повертав регулятора і обережно, поволі пускав машину. Стук машини ще більше розлютував Довганя.

— Де Куценко? — гукнув він до шахтарів.

— Я тут, ваше благородіє! — виступив наперед чепурніш од інших зодягнений шахтар. То був десятник.

— Ту-ут... — перекинув його Довгань. — Ну, що в тебе там?

— На другій продольній¹, ваше благородіє, багато стойок поламало за празники, треба змінити...

— Ну?..

— А щодо роботи, то хіба з півночі можна її розпочати як слід.

— Що?! це ж чому так?

— Потому, як породу знизу розперло до того, що на бремсбергу² рейки повивертало, а щодо пічок, то туди хіба на животі пролізеш.

— На животі? га?.. Ах ти ж чорт свинячий! га?.. на животі! А що ти сьогодні робив? га?.. не міг піддірки³ зробити? га?..

— Помилуйте, ваше благородіє... Я хотів, та хіба заженеш кого на свято у шахту?

Куценко повів очима на своїх товаришів.

— Та воно, звісно, хто ж таки...

— Мовчать!.. Хто там обзивається? — аж підскочив Довгань. — А-а, свято... А ти маєш робочу книжку? га?.. кажи — маєш?..

¹ Продольна — головна довга печера в шахті. — Приміт. авт.

² Бремсберг — спускова печера (хід) у шахті. — Приміт. авт.

³ Піддірка — підчистка роздутого глею. — Приміт. авт.

— Так точно, маю...

— А ти читав, що в ній написано про екстрені роботи, хамська твоя пико, га? читав?

— Звісно, читав...

— Ага, читав... А чом же ти не зробив того що треба?

Шахтарі бачили, що сьогодні з добродієм завідуючим не зговориш, і почали один по одному виходити, щоб лізти у шахту.

Наперед виступив низенький, шуплий шахтар: по обличчю видно було, що він напівп'яний.

Ваше благородіє...

— Геть к чортам! Ти хто такий?

— Я... та ви ж знаєте... хе-хе-хе... Панько Цюпцюра... Коли не мене... то... хе-хе-хе... жінку знаєте...

— Що він там меле? — звернувся Довгань до Куценка.

— Я прохав вас перевести мене, ваше благородіє, до другої смени вкупі з Денисом Голобородьком... або його від мене у другу халупку, а в одній нам жити ніяк не можна...

— Як то не можна?.. Ач, який пан... Скажіть — не можна... Живуть же інші. До тебе я поставив тільки одного, а є такі помешкання, де по чотири, по п'ять одиноких на одного сімейного.

— Ну да... хе-хе-хе... воно, звісно, є... Та тільки візьміть од мене Голобородька, бо я не знаю... не поручусь за себе...

— Геть к чортам! Ти п'яний... Не пускати його в шахту!.. Запиши, Іванов, йому карбованця штрафу за те, що вийшов п'яний... — звелів Довгань конторщику.

— А-а, ти мене карбованцем хочеш налякати... Бери хоч два, тільки візьми од мене Дениса.

— Як ти смієш грубити? га?.. Геть! Пропись, п'яна пико!

— Так, виходить, не переведете Голобородька од мене?

— Кажу — геть, то й геть, а то ще двох таких поставлю до тебе в кімнату.

— Ну, то прощайте... Чорта з два поставиш, — рішучим голосом промовив Цюпцюра і пішов до дверей. — Ач, карбованцем мене лякає... хе-хе-хе!.. Ні, брат, я вам покажу... Знаю, й ти недалеко втік від Голобородька...

Він з усієї сили грюкнув дверима. Довгань підскочив і зробив рух бігти за ним з стиснутими кулаками, але тільки муркнув: «Наволоч паршива!» — сів до столу і важко дихав.

— Чого він перцює, божевільний? — спитав він, нарешті, у Куценка.

— Ги-и!.. Воно, ваше благородіє, справді... йому трохи незручно...

— Чому?

— Та, бачте, Голобородько... Ги-и!.. підлазить до його жінки, як він у шахті...

— Ач який, дідько б його не взяв!.. Це до Хотини?

— Так точно!..

— Хо-хо-хо!.. А добрий смак має той Голобородько... чи як його...

Ця незвичайно пікантна історія зовсім прогнала зілля із серця добродія Довганя, і він, закінчуючи розмову з десятником, увесь час злегка усміхався... Він знав Хотину, чорняву, повновиду молодицю: вона ходила до його — брала прати білизну, і він їй завжди добре платив.

— Ну, гайда до шахти! — нарешті звелів він десятникові. — А ранком подзвониш мені по телефону і скажеш, як ішла робота.

— Слухаю.

Довгань встав і почав зодягатись.

— Іще, ваше благородіє...

— Чого тобі ще? — нахмурився Довгань.

— Чи не звеліти поліцейському постерегти коло Цюпцюриної халупи. А то вони обоє п'яні — і Денис, і Панько, а вдень Панько усе нахвалявся, що вб'є Дениса, коли той не вибереться од нього.

— Дурниці! поб'ються, понабивають один одному пики і заночують у холодній. Чорт їх не візьме!

Довгань вийшов з контори, вилаяв по дорозі хлопчика мастильника, котрий куняв коло машини, і вийшов у двір. З неба ласкаво всміхнулись до його блискучі зорі, і гострий мороз приємно обхопив його палаюче обличчя, заліз у ніс і примусив його чхнути.

— А-а!.. — залюбки крякнув він і усміхнувся, але ж зараз згадав про триста карбованців, що перед цим програв у карти механікові, і брови йому насупились. Ні, він так цього не залишить: ще тільки сьома година, і до півночі він певно встигне вернути їх з лишком. Він тепер гаразд помітив, що коли хто тримає «банк», то не треба робити маленьких ставок, а завжди йти «по-банку»: раз не взяв — за другим візьмеш; не взяв за другим — візьмеш за третім, а все ж таки зірвеш «банк». Треба тільки в кишені мати зайвих грошей сотень хоч зо дві. Та нічого, — у нього зосталось ще сімдесят і п'ять рублів, і він конче зірве перший великий «банк», — не все ж йому не везиме.

Так розмірковуючи, він, непомітно для себе, підійшов до механікового помешкання і ввійшов у передпокій. З кабінету чути було брязкіт срібла, ляскання карт і сопіння картярів. Довгань роздягся, підійшов до столу й сів.

— Вам здавати, Довганю?

— А то як же?..

— На цей раз Довганеві везло: він вже два рази зірвав чималий «банк»; та тільки не судилось, мабуть, йому зовсім вернути програє. В передпокої гучно дзенькнув дзвінок.

— Кого там дідько таскає? — муркнув хазяїн, кинув карти на стіл і вийшов. З картярів ніхто не звернув уваги на це.

— До вас, Довганю, прийшов поверховий десятник, — казав, увіходячи нарешті, хазяїн.

— Якого йому чорта?..

— Вийдіть і спитайте.

Довгань вийшов.

— Ти чого, псявіро, нишпорити серед ночі?

— На десятому номері у Цюпцюри вбийство!

— Що?

— Цюпцюра вбив Голобородька Дениса, а Денис Цюпцюру.

— Що ти верзеш, йолопе?

— Туди побігли добродій надзиратель з городовими та фершал...

З кімнати повиходили зацікавлені картярі і прислухались до розмови.

— Тривай, проведеш мене туди! — Довгань почав зодягатись.

— От, життя каторжне, — бурчав він незадоволено, — хвилинки спокою не дадуть. За всякою дрібницею й бігай. Наволоч проклята! Понапиваються та й б'ються, анахтеми...

— Вас ждять, Довганю? — спитав хазяїн.

— Авжеж, авжеж, — я за хвилину повернусь. Ходімо! — гукнув він до десятника.

Вони вийшли. Довгань усю дорогу лаяв і Цюпцюру, й жінку його, й Голобородька, і навіть свого провідника десятника. Коли вони підійшли до помешкання Цюпцюри, там стояли сани, а на них лежали Цюпцюра і Голобородько. Не видно було, чи вони мертві, чи сплять, як побиті. Довкола стояло сила людей: чоловіки, жінки й діти, інші босі і в самих сорочках. Деякі з жінок голосили не знать чого, другі лаяли своїх чоловіків п'яницями й погубителями.

— Панько, люди добрі, ходив, благав завідуючого, — сипала, як горохом, висока жвава шахтарка, — щоб перевели з його халупки отого злодія... Та хіба ж їх, харцизяк, допросишся. Самі, бач, які горниці позаймали! Живе один як палець у п'яťох кімнатах, а нас по дві, по три сім'ї в одну халупку. Погань та п'янство й не виводяться — яково ж воно з дітьми!

— Скажи, щоб і тобі дали п'ять кімнат, — ввернув поліцейський.

— Еге, скажи... Хоч би одну кімнаточку на сім'ю, а то... Скажи йому, а він тобі: геть, каже, з рудника, коли не до вподоби. От ти й кажи.

— А так, так, душо мила, — додавала друга, — що вже там говорити! живемо, як собаки в псюрні. От хоч би і в мене: два катюги на постої, мов солдати. Чоловік у шахту — вони й пристають.

— Хо-хо-хо! — реготавсь поліцейський. — А ти не піддавайся.

— Ось на! — молодиця ткнула городовому дулю. — Піди своїй жінці розкажи.

— Ну-ну! — гримнув надзиратель на молодицю. — Ти у мене побазікай!..

Довгань трохи скривився, почувши таку розмову. Коли він підійшов ближче, довкола запанувала тиша. Коло саней метушився фершал і надзиратель.

— Живі? — спитав він у фершала.

— Ще доки живі, та не знаю, чи виживуть.

— А хіба що?

— У одного кайлом пробито бік, а в другого сокирою майже відтято руку в плечі й розрублено голову... Лежать без пам'яті, дуже п'яні ще до того обоє.

— Куди ж ви їх? у лікарню?

— А то ж куди?

— Так...

Довгань озирнувся довкола. Над Цюпцюрою голосила Хотина.

— Що, Хотино, догралася? — спитав він у Цюпцюрихи. — Я й не знав, що у тебе тут коханчик завівся. Та заголосила ще дужче.

— Поганяй! — гукнув фершал на візника. «Хворих» повезли. Хотина хотіла йти за саннями, але роздумала, махнула рукою й пішла в хату.

— Не журись, — промовив їй услід Довгань, — завтра хіба таких поставлю до тебе на квартиру, хо-хо-хо!

Вона не слухала й зникла в сінях.

Довгань повернувся і пішов з надзирателем.

— А гарна баба, дідько б її не взяв! — звернувся він до надзирателя.

— Чуми на вас немає, — почулось йому вслід, — побила б вас лихая година, проклятих!..

Довгань не слухав. Йому ніколи було, він поспішав до карт. Та й треба було поспішати: була вже десята година, а він ще тільки півсотні одіграв.

— Ну, що там таке? — розпитували його товариші.

— Та... чепуха!.. п'яні побились...

Він увесь захопився грою, йому повезло.

НЕОБЕРЕЖНІСТЬ

Старий шахтар, Панас Латкин, сидів на довгій лаві в коридорі Петро-Олександрівського вугільного рудника поруч інших шахтарів, сидів і чекав. Дерчали електричні дзвінки, дзенькали телефони, бігали, метушились, човгаючи по підлозі ногами, конторські парубчаки, по різних кімнатах безупинно клацали щоти, сопла й важко зітхали шахтарі; декотрі дрімали, клюкаючи носами.

Старий Панас сидів у глибокій задумі й чекав, поки прийде до контори пан інженер, щоб і собі за іншими довідатись про власну справу. Що справа у нього була неабияка, це — він певний був — інженер одразу зрозуміє, а що його й досі не кликано до контори й він мусив сам прийти нагадувати про неї, то, запевне, хіба тільки через те, що інженер забув на який час про нього, бо на те ж і діла в того інженера, як то кажуть, повна голова: де йому втримати все на думці! А вся річ ось у чім.

Тижнів зо два тому старому Панасові трапилось нагле несподіване лихо. Служив він у шахтовій стайні за конюха, бо нічого іншого вже робити не міг через свою старість; а син його, молодий дужий шахтар, рубав у забої¹ вугілля. Сталося якось так, що стеля позад молодого вибійника завалилася, й товариші, котрі позбігалися, почувши гуркіт, ледве вчували тільки його здавлений голос, схожий на стогін з могили.

Недовго гаючись, шахтарі почали відкопувати сердешного вибійника, а старий Панас стояв увесь скам'янілий і не міг поворухнутись. Він нічого не говорив, навіть не плакав, а тільки шаленими очима дивився, як спітнілі, чорні, перелякані теж, шахтарі, з блискучими очима, жваво одкидали сірий, важкий, як камінь, глей, щоб хутчій вирятувати, може, вже напівживого товариша. Тьмяно блимали й страшенно чадили лампи, дзюрчала вода поблизу, бігали по стінах химерні тіні, похмура, нічим не підперта, стеля грізно мовчала, і мовчання її не віщувало нічого доброго...

Прийшов штейгер, молодий безвусий юнак, з обличчям гарненької панночки. Вхопивши й собі заступа, силкувався він допомагати робітникам, але тільки перебивав іншим. Він навіть не розгнівався, як звичайно, коли якийсь огрядний шахтар, з рудою, посипаною вугільним порохом, бородою, з пересердям гримнув на нього.

— Чи не пішли б ви геть, ваше благородіє! тільки перебаранчаєте отут...

Штейгер кинув заступа й одійшов набік. Промайнуло скількись томливих, страшних своєю таємністю, хвилин, за які батькові трохи не розірвалося серце від жаху й розпуки. Нарешті заступ одного з шахтарів, одкинувши величезний шматок глею, зробив діру в завалі. Завалений кинувся до неї, і всі, побачивши це, з полегшення зітхнули, але пораяли товаришеві подождати, поки зроблено буде більший вихід. Старий Панас заридав, як дитина: міг би, то сам вліз би в діру, щоб упевнитись, що син цілий.

— Слава Господові, — шепотів зворушений дід, і дві буйних сльози скотились йому на сиву бороду й діамантами засіяли на вбогім світлі.

Повеселішали й шахтарі й почали навіть жартувати.

— Живий?

— Живий, тільки налякався дуже.

— Ат, дурниці! Зараз одкопаємо.

— Ізведи із темниці душу мою, — завів один з шахтарів, колишній півчий. — Ну, товаришу, вилазь! Годі тобі там ніжитись!

Вони поступились назад, а з діри виліз блідий як смерть Панасів син. З глухим риданням старий кинувся на шию синові й застиг в його обіймах. Не встиг він випустити сина, як раптом од стелі одірвалася величезна брила глею і вдарила сина по голові: молодий шахтар упав, навіть не застогнавши.

Старий Панас опам'ятався вже після того, як його видано було на-гора й однесено додому...

Та живий мусить про живе й дбати. За кілька днів він одужав, але в шахту вже не міг лізти, навіть дивитись на неї не міг без ненависті, без сліз, викликаних тяжким горем. Сина його було поховано далеко-далеко від шахти, на селянськім кладовищі.

Покликали діда в поліцію. Надзиратель питає, як вбито сина, та при самій згадці про це Панас заридав, як дитина, і йому звелено було вийти, бо надзиратель був страшенно нервова людина і не міг бачити сліз. Проминуло ще кілька днів, але старого нікуди не кликано й нічого йому не говорено. Працювати в шахті тепер він зовсім не здужав, а їсти однаково треба було. Він знав, що за вбитого сина контора повинна заплатити йому; тому, не дочекавшись, поки покличуть його, старий взяв ціпок і, крехтючи, сам почвалав до контори, щоб довідатись врешті, коли буде заплачено за смерть сина.

О сьомій годині до контори надійшов інженер-управитель, молода невеличка людина, з білявим волоссям на голові й сірими пукатими погордими очима. Не звернувши жоднісінької уваги на те, що

¹ Забой — кінець печери, де саме рубають вугілля. — Приміт. авт.

шахтарі підвелись і низенько вклонились йому, він мовчки пройшов повз них до свого кабінету. За ним пірнув грубий червонопикий підрядчик, що постачав на шахту ліс. Деякі з шахтарів підійшли, одхилили двері до інженера й несміливо зазирнули туди, але почувши грізне: «Зараз, зараз, подождете!» — хутко причинили їх і стали по черзі.

— Тобі чого? — спитав інженер, коли старий Панас, дїждавши черги, ввійшов у кабінет.

— Я...я за сина спитати... — відповів тремтячим голосом старий шахтар і брудною полою витер очі. Він почував себе страшенно нахабним і винуватим, що ліз на очі начальству, тому зігнута, сухорлява й виснажена постать його виявляла безмежну покїрливість.

— За якого сина?

— За сина... за Івана Латкіна.

— Латкіна?.. Стривай, щось чув... — потер лоба інженер. — Ага, — нарешті пригадав він, — це той, що в шахті задавило?

— Еге ж, еге, той самий, — зрадїв старий і навіть скривив свої старечі уста в усмішку.

Це не сподобалось інженерові, й він насупив брови.

— Ну, то що?

— Отже, прийшов до вашої милості...

— Себто?

— Та спитати, яка ж мені, старому та хворому, поміч буде грошима?.. Один же син... я старий...

— Ну да, але до того, що він один у тебе й що ти старий, конторі діла немає.

— Як немає? — захвилювався старий Панас. — Адже ж його вбито.

— То що?

— То полагається ж по закону...

— Так, так. Але... то тільки за тих ми мусимо платити, кого вбито через нашу недбалість. А твого сина прибило через... е... е... вашу з ним власну необережність.

— Я... як же це?

— Ти не знаєш? Хїба тобі не читано протокола?

— Я не розумію...

— Хм... говоріть з ним... він не розуміє, — з досадою звернувся інженер до підрядчика, котрий, запобїгливо посміхнувшись, поспїшив згодитись із ним. — Його ж було одкопано живим... ти це знаєш?

— Еге ж, еге, живим, так точно...

— Ну от... А коли б він одразу був одійшов від того небезпечного місця, а не обїймався, не нїжився з тобою, то запевне й досі був би цілий і здоровий. Виходить, що сам він та й ти винуваті.

Панас стояв і переляканими очима дивився на інженера. Підрядчик величезною хусткою витер своє гладке, спїтніле обличчя й кашлянув.

— Кхе... страшенно безглуздий народ.

Інженера дратувала вже ця, як йому здавалось, цілком зайва розмова.

— Чого ж ти стоїш? — визвіривсь він на діда. — Ти зрозумїв мене?

Панас хитнув головою, ще трохи постояв і, непритомно пересовуючи ноги, вийшов з кабінету, не причинивши дверей. Видно було, що старий шахтар був справді не з тямких і... не зрозумїв.

П'ЯНИЦЯ

Хвїлат Мишурін сьогодні вже мусив вийти на роботу.

Учора він поховав жінку. Ще й досі в халупці пахло ладаном і горїлим воском. Четверо діток сидїло на лавці: двойко схилили свої біляві головоньки до старшої сестри на плече, а меншенька дівчинка чїпля-

лась ззаду їй на шию й пустувала. Дзвінкий її регіт розтинався по хаті й гострим ножем пронизував серце Хвилатове, віддавався у мізку тупим болем і не давав зібрати до купи потрібних думок. Він тільки що нагодував діточок, і йому доконче треба було вже йти на шахту, щоб заступити по черзі машиніста, але якийсь невимовний тягар давив його, й він не міг підвестись з дзиглика, щоб зодягтись. Сльози підступали йому до горла, давили, бриніли на віях і застидали перед ним усе якоюсь імлою; здавалося, що знову халупчина повна димом, знову блиснули в очах воскові свічки і з імлі виступило біле як крейда сурове й спокійне жінчине обличчя з синіми вустами, чорними бровами й гострим носом. «А як же дітки? — ніби говорило воно. — Катерині ж ще тільки одинадцятий годочок, хіба вона управиться за дорослу? Чи безпечно ж лишати дітей самих, бодай і на недовгий час... надворі зима, вибіжить яке неслухняне, застудить себе й помре... А в хаті топиться піч: пустуватимуть з огнем, сплять хату, чого доброго, — й самі не встигнуть вихопитись...».

Здавлений плач, схожий на божевільний регіт, розітнувся по кімнатці, перелякав дітей, і вони, як одно, скрикнули голосно й почали гірко ридати. Мале притулилось до Катрусі й несамовито тягло розпучливим голосом:

— М-а-а-мо!.. Ой ма-а-мо!..

Хвилат опам'ятався, кинувся до діток і почав їх розважати як міг. Це було нелегко: довго ще чулось їхнє хлипання в халупці. Прогуло десь на шахті вже й другу годину, а він усе сидів, обнявши діток і розмовляючи з ними. Далі він таки переміг себе й підвівся.

— Ну, ти ж, Катрусю, доглядай за Павликом і за Митькою, щоб вони не пустували тут... А Оришці... там, у сінях... молоко... Доглядай... Я незабаром прийду. Доглядай же...

Хвилат одягся й вийшов. Надворі мело. Сердитий вітер засипав йому очі снігом, мов порохом, розгорнув поли й пронизав до кісток. Хвилат запізнився трохи й знав, що машиніст досі вже лає його за це. Але він не зважав на те. Головне діло, чи відпусте його інженер ще на дві доби, поки з Расеї приїде його сестра доглядати діток і господарювати? Повинен пустити, бо хіба ж він не розуміє, яково чоловікові з дітьми, коли помре у нього дружина...

II

Густав Іванович Епп, як тільки прогуло на другу годину, вже метушився на шахті. Він був справний, як і всякий німець, і найбільш не любив, коли хто запізнювався до зміни. Звичайні шахтарські зміни відбувались о шостій годині ранком і ввечері: машиністи ж мінялися тричі на добу: у другій годині після обіду, в десятій увечері і в п'ятій удосвіта. Коли добродій Епп прийшов на шахту, то зразу не помітив ніякого безпорядку, але, одягшись у шахтьорку¹, щоб лізти у шахту, і виходячи з конторки, він зазирнув до машини і раптом почервонів спересердя. Він дав час машиністові зупинити машину.

— Послухай...це...це...шорт...Ти чом до цей час стирчав на машина? — визвіривсь він на машиніста. — Чий черга? Мишурин?..

— Так точно, ваше благородіє! — відповів той.

— Де ж він, сукина-сина?!

— Ще, мабуть, не приходив?

— Як?.. Ще не приходила?.. Чом?..

— Не могу знать, ваше благородіє!.

— Ей, хто там?.. Коробкін!.. Коробкін!.. — гукав він, мов несамовитий, на поверхового десятника.

¹ Шахтьорка — робоча одежа у інженера або штейгера. — Приміт. авт.

У цей саме час до шахти надійшов Хвилат. Почувши галас, він одразу догадався, що річ про нього, підійшов до завідуючого.

— А-а... сто шорт на твоя батька, лотирь!.. Ти зачим не на машина?..

— Я... ваше благородіє... ви ж знаєте...

— Як?.. я знай?.. Твоя лотирь, а я знай?.. Ах ти ж поганий шоловік... Три карбованець штраф!.. Ставай зараз...

— Я не можу...

— Як?.. — аж прикипів на місці інженер. — Пий можеш, а работай не можеш?.. Ти п'яний, як селодка?..

— Та що ви, хай Господь милус... Учора тільки жінку поховав, а ви — п'яний. Я дуже прохаю вас відпустити мене ще на два дні...

— Що?.. на два доба?.. Ти жона поховай?

— Так точно.

— Зачим тобі ще на два доба?

— Я, ваше благородіє, ніяк не дійду до пам'яті після похорону, боюсь, що людей ще поб'ю...

— Як? людей?! — застрибав на місці німець, — ти машиніст, чи ніжний аристократичний натур?.. За всяким пустяк ти будеш людей побивай...

— Який же це пустяк?..

— Який ти на шорта машиніст — людей побивай!.. Ти лотирь, і я тебе проганяй...

— Ваше високоблагородіє... дома діти без догляду... відпустіть, пока сестра приїде...

— Зачим сестра мені?.. зачим, я тебе спитай?.. Діти? треба наняв кого на діти.

— Я не встиг ще й оглядітись як слід, коли ж би й кого наняти?

— Кого?.. Я тобі буду ще наймав? ти сам не знай?.. Ти брехав... Ставай на машина!

— Ваше...

— Молшать... А за пізно прийшов — три рубель штраф.

Німець поліз по драбині на поверх надшахтної будівлі, щоб лізти у шахту.

III

Мов непритомний, слухав Хвилат гасло рукоятчика, по давній звичці повертав у машині регулятора і пускав її або хутчій, або тихше, відповідно до того, що спускав у шахту або витягав звідтіль: чи вугіль, чи людей. У голові стояла йому одна думка: як житиме він далі без жінки?.. Ніби крізь сон чув він, як виліз із шахти добродій Епп, як лаяв він одкатчиків, штрахував когось, як наостанку, гримаючи на когось, зліз по драбині з поверху і пішов до конторки. До всього Хвилат був занадто байдужий. Свіжа виразка в серці давалась знаки, і, коли біль від неї дуже вже гостро пронизував його наскрізь, він сердито повертав рушало і надто хутко пускав барабана, викликаючи цим гримання рукоятчика.

— Ей-ей! тише... чоррт... люди їдуть!

Він приходив до пам'яті, здержував машину й трохи пильніш придивлявся до стрілки, що показувала, коли саме треба пригальмовувати машину, прислухався до дзвінка, що подавав знак, коли її спиняти зовсім. Іноді він не чув сигналу: треба було пускати машину, а він сидів, як скам'янілий, і тоді з поверху розтинався сердитий і злісний голос рукоятчика:

— Спиш?.. чоррт... вагончики їдуть!

Він схоплювався, повертав рушало, щоб за хвилину знов сісти й думать... Думать?.. Власне кажучи, він і не думав зовсім: в голові, в серці, на душі була якась порожнеча... Пробігали іноді думки, якісь чудні

і цілком йому непотрібні. То він помічав, що у мастильника в картузі дірка й звідгіль стирчить вихор волосся, і думав: «Чом він не дістане собі кращого картуза?» А то погляд його спинявся зненацька на кодолі, що багато разів оповивала барабан, і він починав лічити: «Один, два, три, чотири...» Не дійшовши очима й до половини, він одводив їх і дививсь... просто насупроти, нічого не бачив, нічого не думав... Ні, інколи в голові стояла йому одна велика й важка думка, і він відчував — і знов не розумом, а серцем — безмірну її вагу, але жахався навіть спинитись на ній, хоч одну мить, бо знав, що то його загибель.

— Дзень-дзень... дзень! — вибивав на поверсі рукоятчик.

— Люди... треба обережніш, — якось неохоче догадався він і, не поспішаючись, повернув рушало. Рука його тримала регулятора, очі, як і завжди, дивилися на кодолу, що гадюкою вилась з барабану й зникала угорі в дірочку на поверх, а думки залетіли геть звідсіль — туди, у халупчину, де zostались без догляду дітки... Щось, як обценьками, здавило йому серце, в очах потемніло, в голові завертілось...

— Тррах!-тррах!-дзень!

Страшений крик зверху заглушив гуркіт машини. Він несамохіль повернув рушало... Хвилина страшеного гуркоту, тріскоту, брязкоту, нелюдського крику... Машина стала... Хвилат як стояв, так і звалився на поміст...

— Ай-ай-ай!.. ай-ай-ай!.. — мов поросся, верещав Епп, вискочивши з конторки. Він рвав на собі волосся й бігав то сюди, то туди. — Ай-ай-ай!.. мій кар'єр, мій репутацій!.. Ой-ой-ой, що наробив, шортів п'яниць, що наробив!.. О, mein Gott, mein Gott!..

Далі він опам'ятався трохи і, як навіжений, кинувся до машиніста.

— Ах ти, сукина-сина!.. ах ти, п'яна морда!.. ах ти, душогуба!.. Напивай себе, як селодка, й люди мені побивай! Ах ти, п'яниць!

По всьому будинкові розтинався голосний стогін, плач, божевільний крик поранених!..

А «п'яниця» лежав без пам'яті...

ВОРОНЬКО

Старий конюх Антип поставив біля ясел дві цеберки води. Жалібно дзенькнули залізні дужки, й вода хлюпнула через вінця на вкритий соломною дерев'яний поміст низенької, тісної, підземної стайні. Старий колишній шахтар плюнув спересердя й почав замішувати палицею полову, хлюпаючи на неї пригоршнями холодну воду.

Воронько відступив од ясел на повід і все тягся до цеберки з водою.

— Ну-ну, подождеш, за шию не капає, — бурчав під ніс Антип. — Знаю, що кортить. Та ба, виходить, таке правило, що не можна.

Гу-гу-гу-гу! — тремтів ніздриями Воронько. Широко розплющивши свої ласкаві зчорна-сині очі й нашорошивши вуха, він повертав голову то до діда, то до цеберки.

— Стривай-стривай, замішаю, тим часом ти прохолонеш трохи, — провадив своєї дід. — Небійсь, набігався за півдня?.. А то ж як?.. Зробити, товаришу, пів-упряжки — то не люльку викурити. То-то бо й є. Упрієш, ого! ще й як упрієш. Ти думаєш, дурна голова, Антип не знає? Знає він добре... Дід Антип, голубе, бачив смаленого вовка, був під конем, був і на коні. А тепер ось, скажемо, й знов під конем — навряд уже чи й видряпається з-під нього. Куди там!.. А колись... ого-го! А ти думав як? Він, голубе, був колись не конюхом, а забійником, справжнім забійником. Краще од нього ніхто, було, не врубає вугілля. А тепер що Антип?.. Пху! абищо — конюх...

Довго ще бубонів дід, стукаючи палицею в дно ясел. Потім він обтер полою руки, витяг з кишені кісет і почав набивати люльку. Воронько нарешті переконався, що все одно, поки дід не схоче, води не нап'єшся, й заспокоївся, похнюпившись.

Сумно... Ледве миготить на землі біля ясел мідяний каганчик, то притухаючи зовсім, то часом розгортаючись. Чорна кептяга розходиться від нього у вогкому теплому повітрі й сивим димком сповняє стайню. Чорна химерна дідова тінь нешвидко коливається на стіні, на густо поставлених дубових стовпцях, сягає до стелі з таких самих поперечок, з білими пухнатими плямами біля щілин: то розрісся слизький мох — єдина рослина в підземнім царстві пільми.

Тиша... могильна... Глухо лунають, — може, далеко, а може, й близько — стукання шахтарського кайла об тверде, як камінь, вугілля; лусне, як з пістоля стрельне, дубова поперечка під страшенною вагою землі; з грюканням, брязкотом, тупанням промайне повз стайню партія вагончиків з чорним, виблискуючим іскорцями, вугіллям — і знову все затихне, тільки й чути, як набридливо, не вгаваючи, бринить по рівчаках під стінами продольної вода.

Всі згуки давно й гаразд відомі Воронькові, згуки, що давно колись жахали його, але тепер на них він не звертав найменшої уваги, ніби й виріс під цю важку, гнітючу музику шахти.

Років з чотири тому його ганебно скрутили вірьовками люди й спустили сюди, в цю темряву, повного весняних згуків, сонячного саява й тепла, спустили в пекло й цілий місяць дбали про те, щоб він вважав убоге миготіння чадного каганця — за сонце, за світло, а вогке, смердюче, нерухоме повітря — за ніжний подих вільного, запашного степового вітру, могильні підземні згуки — за чудову музику степу, гнітючу, пекельну темряву — за дивну, теплу, ласкаву, зоряну літню ніч. І вони, люди, дійшли свого.

Проминув рік, і Воронько навіть забув про все. Тільки вряди-годи, після тяжкої, неприємної праці, дрімаючи біля своїх ясел, бачив він казкові, чарівні сни. В його конячій голові виникали пишні картини минулого, й він часто-густо довго не хотів розплющувати очей, аж поки твердий закаблук старого Антипа не доводив йому, що то — сон, мрія, й більш нічого.

— Повернись! назад! проклятий! — кричав тоді своїм хрипучим голосом дід Антип, й важкою зашкарублюю долонею бив Воронькові по теплих, вогких, м'яких ніздрях. Воронько спросоння високо підкидав голову, прищуливши вуха й уникаючи дідового кулака, й довго ще не міг прийти до пам'яті — де він і що він. — Ач який! ба — спить собі... Солодко, мабуть, заснулося. Ще, може, й приснилося гарненьке, хе!.. Но! здох би ти йому ще маленьким!.. — лютував старий конюх, шарпаючи за повід і виводячи коня із стайні, щоб запрягти в партію порожніх вагончиків.

Воронько ніяк не міг звикнути до такої дідової непостійності, збагнути, чого він часом так лютує. Адже ж він буває іноді таким лагідним, зве Воронька товаришем, навіть братом. В глибинах свого конячого серця почував він, що й дідові, мабуть, ввижаються чудові сни минулого, але свідомість, що все те — річ безповоротня, робить діда сказаним.

Були ще хвилини, й навіть по декілька разів на день, коли на Воронька невиразно, ніби з імлі сучасного, віяло чудовим минулим. Це тоді саме, коли старий Антип приносив у ясла оберемок свіжого, запашного сіна, що так його любив Воронько. Сіно так гарно пахло чимсь рідним, дорогим, але далеким... А то проходила повз стайню юрба м'явих шахтарів, що допіра спустились в шахту згори, й сердешний кінь чулими ніздрями удихав з їхньої брудної одежі приємний п'янкуватий запах сонячного променю й тепла.

***

Нудно в шахті... Воронько тільки й знав, що возив по рейках сюди та туди залізні вагончики: далеко в глибінь — порожні або з дубовими стойками (стовпцями), а звідтіля — повні сірого глею або чорного вугілля. Він ніколи не розмірковував (чи не тямив, чи не хотів) над тим, кому й задля чого потрібні ці блискучі тверді каменючки: впрягали його — він віз їх, важко ступаючи й оступаючись на шпалах, укритих глеяною липучою калюкою й посипаних жужелицею; розпрягали й вели до ясел — він пив, їв і спочивав.

Ось і зараз, підживившись трохи, він мусив поспішати до далекого штрека¹, щоб поодтягати звідтіля вагончики, бо побіч з тим штреком шахтарі вже вибрали вугілля й вибивали стойки, що підпирали стелю, бажаючи завалити те порожнє місце.

Дід набив тютюном люльку й, поклавши її на край ясел, не поспішаючись, напоїв коня, одгорнув рукою мішку й насипав йому гарець вівса. Потім перевернув догори дном цебро, сів на нього й почав викрешувати огню. Довго він цокав кресалом по кременю й лаяв на чим світ невість кого. Нарешті губка затлілась, червоний огник від люльки освітив настоббурчені жовта-сиві підстрижені вуси, край облупленого червоного носа й відбився в помутнілих старечих очах. Довгий хрипучий кашель хитнув сухорлявою, виснаженою довголітньою працею постаттю дідовою, дико свиснув під низькою стелею шахти, ущух на мить і знову кинув дідом наперед і назад. З кашлем вибухнуло з трухлявих грудей люте прокляття на гірке, безпросвітне життя. Потім все затихло, й тільки Воронькове пирхання й хрустіння вівса на зубах та таємничі стукання й тріск порушували мертву тишу.

— Гей-гей, дідку старий! — розітнулось по шахті. — Довго ще кунятимеш там? Подавай Воронька — час вагончики поодтягати!..

Дід Антип не поворухнувся. Він знав, що то галасує десятник, але не звернув уваги. Багацько їх бачив він на своїм віку й звик до їхніх покриків, лайки й навіть биття.

— Гукай, гукай собі на здоров'ячко, — бубонів старий, — така твоя собача служба. А наше діло слухати й робити своє... Підождеш, не собі робиш, хазяїнові! Не візьме тебе лиха година, а хазяїн не зубожіє, коли Антип спочине трохи...

Промайнуло ще з чверть години. Дід мовчав, не випускаючи з зубів своєї люльки. Він підпер голову руками, обперся ліктями в коліна й тихо дрімав. Воронько теж скінчив свій овес, не схотів мішки, а нашорошивши вуха, дослухався до чогось, повертаючи голову на обидва боки. Почулося чвакання чобіт по калюці, блиснула лампочка й освітила стайню, Воронька в ній і зігнуту постать старого конюха.

— Чи ви бачили отаке? — обурився десятник на дідову недбалість. — Він спить, га!.. Ось я тебе як потягну отсим батогом, то ти знатимеш мені, шкарбане нікчемний, як спати, коли діло жде...

І десятник підняв із землі батога. Дід схопився, притоптав пальцем потухлу люльку і сховав у кишеню. Метушливо почав він одв'язувати від ясел повода, замахнувшись на Воронька кулаком.

— Ну-ну, не дуже кричи, — бурчав він. — Багацько вас знайдеться таких командирів...

— Щоб зараз мені кінь був у штрекові, — кинув десятник і зник.

— Зараз, зараз, прояво, бачиш, що одв'язую, не повилазило ж тобі!.. Диви, який лютий, галасує... Назад, проклятий!..

Старий одв'язав повода й повів Воронька низькою мокрою продольною до штреку. Коливаюче світло дідової лампочки одсвічувало в краплях на стінах мільйонами іскор. Густа темрява жахливо тремтіла й посувалася далі й далі.

Воронько почував себе неспокійно й ворухив вухами, виловлюючи з гробової тиші таємні шерехи, ще незнайомі йому. Що ближче до штрека, звідкіля вже доносилося стукання сокир у стойки, невідома тривога опанувала його істотою. Він перелякано повертав голову праворуч і ліворуч, сіпаючи поводом. Дід махнув на нього лампочкою й погано вилаявся. Але Воронько не помітив того, захоплений гострим передчуттям наглого лиха. Ноги несамохіть ступали обережніш, тіло здригалось. Страшно... Стосажнева товща зловісно мовчала, похмуро нависши над головою.

Ось і штрек. Ласкаво замиготіли праворуч шахтарські каганчики під низькою страшною стелею, котру підперто було вже тільки кількома стовпчиками: більшість було повибивано й поскладано у вагончики, що стояли низкою на рейках вздовж штрека.

— Насилу спромігся! — гукнув десятник, почувши чвакання кінських копит. — Запрягай швидше та поодтягай вагончики: зараз завалюватиме.

¹ Штрек — довга печера під землею, те саме, що й продольна. — Приміт. авт.

— Но! — повернувся дід до Воронька.

Але Воронько, піднявши голову й гостро напружившись, зі скаженим переляком дивився в глибінь штрека й ловив вухами йому самому тільки чутні звуки.

— Но! бодай ти йому здох, анахтемо! — запінився дід і підняв ногу, щоб штовхнути коня.

Воронько присів на задні ноги, захріп і посунувся назад в темряву. «Чи не здурів оце кінь!» — здивувався дід.

Десятник нетерпляче вчепився за повода і з усієї сили потяг Воронька до себе. Кінь смикнув головою, вирвав у нього з рук поводи й, стукаючи копитами по рейках та шпалах, зник в п'їтмі.

— Що за лиха година! ніколи не траплялось раніш такого, — розвів руками десятник.

Страшна думка блискавкою промайнула старому шахтареві в голові. Він не своїм голосом гукнув:

— Хутчій тікай, хлопці, зараз завалиться!.. Скотина чує лихо...

Не треба було вдарте гукати. Шахтарі ледве встигли вихопитись, як важка стеля в стовбі¹ й над штреком, з надзвичайним грюкотом і тріском, завалилася, пощепивши товсті дубові підпори на тонісінькі трісочки.

Мабуть, з хвилину стояли люди нерухомі, скам'янілі, пополотнілі від жаху; смерть зазирнула їм у вічі. Нарешті, немов по команді, почали хреститись і дякувати Богові за рятунок.

А Воронько стояв спокійно в стайні. Підвівши голову, він смикав крізь щаблі запашне сіно, навіть не знаючи про те, що обрятував розумних людей від наглої смерті.

***

День за днем, місяць за місяцем, рік за роком минав нагорі, а в шахті під землею тяглась тяжка, безпросвітна довічна ніч.

Воронько возив вагончики, їв, пив. Од доброї їжі він зробився гладкий, круглий, як опецьок, але від постійної шестилітньої біганини по калюці занепав на ноги. Стоячи похнюпившись біля ясел в стайні, підгортав він по черзі то одну, то другу ногу і часто уві сні важко з присвистом зітхав.

Дід Антип давно вже зауважив, що з Вороньком діється щось погане. Не раз він підходив до нього, нагинався, стогнучи, й тикав кривим, корячкуватим пальцем коневі в коліна, вище копит, і все бурчав, все бубонів і лаявся.

— Що, товаришу, непереливки, мабуть, нам з тобою? А ти ж як думав — ми з каменю з тобою, чи що?.. Ні, брате, камінь і той не видержує, а ми ж, що не говори, живі створіння. У мене, товаришу, ще раніш твого ноги болять... і груди... ох, як болять... дихати боляче. А ти думав, ні? Ти думав, старий Антип із заліза?.. І залізо, голубе, іржавіє... То вони тільки, — дід махав рукою в темряву, — думають, що нам зносу немає, що ми ледащо... Де вже там!.. А треба, брате, держатися. Тобі що? — дурниця. Витягнуть на-гора, й доб'ють довбнею, й шкуру здіймуть, а мене, товаришу, довбнею не дістанеш і шкури не здіймеш, хоч би й забажав. Закону такого ще поки не вийшло. Та й навіщо кому моя шкура? Бубона з неї не зробиш, надто обшарпалась... А жерти треба, живота не урезониш. Ну, й тягтиму... А чим — спитай? І сам не знаю. Висмоктали, все вимотали, нічого не зосталося.

Прошло ще кілька тижнів. Воронько не міг вже стояти, перестав їсти, лягав, натягнувши повода, й тихо дрімав. Не знати було, чи думав він про що, чи, може, чекав тільки на смерть. І химерною здавалася думка, що над такою гладкою, здоровою й могутньою істотою витає смерть.

Завітав якось до стайні штейгер², прочувши, що Воронько слабий. Подивився він на лежачого коня,

¹ *Стовб* — ділянка поміж двома невеличкими печерами в шахті; шар вугілля звичайно вибирають такими стовбами, заходячи з однієї й другої печери (печі). — *Приміт. авт.*

² *Штейгер* — доглядач за роботою в шахті. — *Приміт. авт.*

не поняв віри хворобі, взяв батога й тричі оперезав Воронька впоперек. Кінь не підвівся, а тільки тривожно розплющив очі, мотнув головою і знову спустив її до землі, злегка здригаючись під шипучим хльосканням батога.

— Що з ним? — звернувся штейгер до діда Антипа.

— Ноги, сказать, ниють, — запобігливо обізвався старий, зцупивши з голови картуза. — Пройшли наскрізь вогкістю, сказать, як би риматиз...

— Ревматизм?.. Хе... Вже ти й скажеш, слухай тільки.

— Так точно, ваше благородіє.

— Ну, то нічого його й держати тут, — промовив штейгер, штовхнувши Воронька чоботом, — видать на-гора! Скажу, щоб дали другого.

— Слухаю, — муркнув десятник.

Штейгер вийшов.

— Отака-то, товаришу, — решта.

Дід, важко зітхнувши, сів на цебро біля ясел, подивився на Воронька, витяг кисет і люльку й почав колупати в ній пальцем. Дві буйні старечі сльози тремтіли на віях.

За годину прийшло чоловіка з шість кремезних байдужих шахтарів, підвели стусанами Воронька з-під ясел і повели до кліті. Там вони спугали його, повалили на кам'яні плити, скрутили вірьовками, поклали на низьку дерев'яну вагонетку й стягли в кліть. Дід Антип востаннє погладив його по крижу... Кліть піднялася, тремтячи, й Воронька обгорнула чорна-чорна страшна пільма й скажений жах. Напруживши останню силу, він рвонувся, але цупко було затягнуто вузли на вірьовках. Воронько більш не силкувався. Його підіймали, а йому здавалося, що він падає кудись глибоко-глибоко в чорну безодню. Хвилина здалася за вічність...

Що воно?.. Давно забутий пах залоскотав йому в носі. Воронько широко роздуб ніздрі й жадібно удихав його всіма легенями. Блискавкою встало перед ним все минуле, давнє... Так, так, пахне весною, він пригадав... Що це біліє вгорі?.. Світло, справжнє, сонячне світло... Ще мить — і Воронько нагорі. Бурхливим потоком полилися йому в вуха надземні вільні звуки, дивна музика степу; блискучими пасмами золотистого сяйва засміялася до нього гаряча, весела весна. Його боляче різнуло по очах, ніби хто ножем провів по них... Але Воронько радо-радо заіржав: він ще раз бачив... сонце!..

Його розв'язали, розплутали й поставили на ноги. Молодий бадьорий шахтар сіпнув за поводи: но!.. Воронько не йшов.

— Но!..

Воронько повернув голову й мазнув другого шахтаря в обличчя ніздрями.

— Та він, товариші, нічого не бачить!..

Так. Воронько осліп, осліп в ту мить, як сонце ласкаво блиснуло йому в вічі... За довге перебування в темній проклятій шахті Воронько одвик од світла, а люди, розумні люди, підіймаючи сердегу нагору, забули зав'язати йому ганчіркою очі...

ВЕСНОЮ

*...Смутно, що з такого раю
Зробили ми долину мук безкраю,
Де тільки й можна плакати-ридати.*

В. Самійленко. «Україні».

Стояла сьома година ранку. Штейгерові Сосновському й сьогодні, як і вчора, нездужалось. Але весняне сонечко так привабливо зазірало до нього в кімнату, наче хотіло dokonче викликати його на вулицю. І він мусив скоритись.

Зодянувшись у шахтьорку, звичайну робочу одежину, Сосновський вийшов на ганок. Сонце кинуло просто у вічі йому цілий сніп гарячого ясного проміння. Він прижмурився, боком, скоса подививсь на небо й усміхнувся привітною усмішкою. А сонце сміялось, раділо і з блакитного неба, і з зеленої землі, на якій сірими, прикрими плямами визначалися сірі будинки убогих шахтарських халупок, брудних і сумних. Далі розіслався широкий степ, а за ним, геть на обрію, в ранішньому тумані маячіло в садках якесь село з високою гостроверхою дзвіницею.

Будинок, де жив Сосновський, стояв скраю. Щодня йдучи до шахти, Сосновський спинявся на хвилину на хвірточці і мовчки, з радісною усмішкою любовав з далечини, з просторого степу, що, мов пишній зелений килим, слався перед ним; скрізь по степу горіли, мов краплини свіжої крові, головки яскраво-червоних воронців, і це надавало степові такої краси, що не можна було очей одірвати од нього. А в небі бриніли завзяті співці весняні, незримі жайворонки: неначе невідомий велетень-музика натягнув од землі до неба незримі струни й дзвенів на них невимовно-давній гімн весні й сонцеві, величному, палкому сонцеві, що є початком і кінцем життя... В душі піднімався якийсь чудовий, солодкий смуток, і серце од того смутку билось палкіш, водночас з чарівною музикою природи, кров буяла в жилах, вся душа сповнялась завзятим бажанням... Степ дихав... Він жив кожною своєю билінкою хисткою, кожною непомітною квіточкою, найдрібнішою комашиною, метеликом, коником, пташечкою...

Сосновський любив степ, кохався в його просторищі, любив, як вдячний син свою родину. Йому й тепер хотілось вийти насеред степу, упасти на траву, обняти його міцно-міцно й злитися з ним в єдиному подиху, в єдинім бажанні, в єдинім акорді.

— Як гарно!.. — несамохіть вирвалось у Сосновського. Він усміхнувся лагідно й повернув до шахти.

Йому треба було проходити повз шахтарську колонію. Вона зовсім не підходила до того, що було навколо. Сірими невеселими рядами стояли будинки; поміж ними без ладу розкидано було прибудовання: хліви, льохи, курники; нечепурні нужники, що стояли теж рядками, просто поперед вікнами, надавали й без того поганій картині якогось сороміцького вигляду. Побіля балаганів (так звали шахтарі свої нудні оселі) гралась на сонці задрипані, замурзані діти: в їхніх руках не було звичайної дитячої жвавості й радості; батьківська млявість од тяжкої каторжної праці наложила й на них свою пекельну печать.

— Штегар іде, — зашепотіли деякі діти, побачивши Сосновського, й дивилися на нього своїми байдужими оченятами.

Вікна подекуди було відчинено, і звідтіля несло лайкою жінок, важким духом кислої капусти, прілих онуч. Відкілясь почулось гепання в чийось спину й страшенний дитячий вереск, Сосновський повернув у той бік голову. Діти з зацікавленням звели на нього свої очі, наче ждали, що він скаже з приводу такої пригоди.

— Лушку б'ють, — мовив якийсь хлопчик; юрба дітей, ніби цього тільки й ждала, голосно зареготалась. — Она хлеб крадьоть, — насмілився хлопчик, і замурзана зграя знов зареготалась.

З одного вікна висунулось гостроносе обличчя молодої дівчини і втопило в очах Сосновського свої сірі, цікаві баньки; безсоромна усмішка тремтіла їй на устах. Сосновський знав, що то дочка коваля Коропа і що ковалиха за гроші продає на яку годину отсю дочку то одному, то другому шахтареві; знав він і те, що ковалиха потай продає шахтарям горілку, під самим носом у поліцейського надзирателя, і що в неї щовечора розпуста й пияцтво.

Сосновський насупив брови...

— Навіщо це отаке? — думалось йому. — Як гарно на світі, — весна, сонечко, степ, а тут... І чому ці халупки будовано отак, вкупі, немов місця мало?.. Чому не поставити кожний будинок окремо, обсадити його вишнями, бузком, посадити під вікнами рожу, соняшники... Як гарно було б... Та і по всьому, хіба можна знайти оправдання самому існуванню такої праці, як отся шахтарська, що завчасно псує життя людям і наближає їх до смерті?..

Він розуміє тепер, чому бідний обідраний степовик неохоче стає до роботи на шахти. Степовик воліє краще пухнути з голоду, не зібравши нічого на своїй убогій ниві, ніж заробляти на прожиток у шахті. Він — син степу: зроду степ привчив його відчувати красу свого простору, вільного запашного повітря й сонця. «На шахті — то робота кацапська», — зневажливо відповідає він, як спитаєте, чом він не йде на заробітки до шахти. Й справді: на шахтах сила робочого люду — захожого з московщини; хіба вряди-годи стрінеш наших людей, та й то тільки на поверховій роботі...

Он переступив поріг м'який заспаний шахтар, байдужо подивився довкола, потім на сонце, позіхнув голосно, не звертаючи уваги на штегаря, й знов потяг у свою нору. Шлях перейшов Сосновському товстий рудоусий надзиратель, щось буркнув під ніс і, незграбно кивнувши головою, торкнувся грубими пальцями до козирка своєї засмальцьованої шапчини з кокардою.

«На рассвете приговор приведен в исполнение», — чогось промайнули в голові Сосновського ті казенні слова, такі звичайні в останні дні громадянського життя. «Хорошо умереть на заре!» — виринали другі слова, і чорні думки, мов сполохані круки, знов линули й зникали одна за одною, лишаячи на серці якийсь тупий біль.

— Та чи справді так вже хороше на світі?.. А це, це... Яке дивно те, що утворила природа, і яке ж гидке — утворене людськими, руками... Кому воно потрібне?.. гидкі ті люди, що присилювали отсих людей жити так... так.. Не по-звірячому, ні... Звірі живуть хороше, в згоді з природою — природа по суті своїй не може бути гидкою. Вони присилювали їх жити так, як жодна тварина не живе на світі. Гидкі й ті, що скорились їм і гинуть у цих брудних оселях, де саме повітря повне зарази... Ні, вони не гидкі... вони мізерні, в їх дух пригас, голод і шахта підтягли їхню силу, душу, серце, розум, почуття; в їх не зосталось навіть звірячого природного почуття, бо й птиця знає й любить гніздо своє, а звір — кубло, і живуть вони як хотять: сміються до сонця, радіють з дітей, журяться, як їх немає... А ці?.. Вони давно вже позбулись навіть потреби в сміхові або в сльозах; злість, запекла зненависть опанувала їхньою душею, серцем, розумом. А коли й сміються вони часом, то сміються гидко, а плачуть од злості...

А сонце шалено сміялось, наче в сміхові його одбивалась уся радість світова; воно наче говорило: чому ж ви не смієтесь отак, як я? чого ви смутні, як ніч? чого ви брудні, а не ясні, як я?..

Сосновський непомітно опинився біля шахти. Не заходячи до контори, він виліз по східцях на поверх надшахтної будівлі, щоб в кліт¹ спуститись у шахту. Важко грюкаючи вагончиками з вугіллям та з глеєм, метушилися біля ствола² брудні одкатчики³. Дехто гнав вагончики по рейках, прокладених

¹ Кліть — залізна клітка, в котрій спускають у шахту і підіймають нагору людей, вагончики з вугіллям, глеєм, стойками або чим іншим. — Приміт. авт.

² Ствол — головний колодязь, котрим спускаються в шахту. — Приміт. авт.

³ Одкатчики — шахтарі, котрі одкачують вагончики з вугіллям. — Приміт. авт.

на естакаді¹ й, докотивши до перекидача, перевертав їх колесами вгору: вугіль з грюкотом та ляпанням валився униз на величезну купу вугільну. А інші котили вагончики по глею, що високим валом тягся од шахти в степ; докотивши до краю, вони власним зусиллям перекидали вагончика вгору колесами й вигрібали з його мокрий, холодний глей.

Одягнені вони були, як і звичайно, в лахміття; на ногах у них були — у кого чоботи, у кого постолы, а більш чуні. Сосновський не раз бачив їх такими, але сьогодні вони здавались йому надто нечепурними. Він вийшов на естакаду.

Боже, яка краса!.. Степ, степ і степ, скільки око сягне!.. Ген в далекій лощині ще досі біліє злегка ранкова імла: ще сонце не встигло простягнути до неї свого золотистого проміння й виссати її звідтіля. На косогорі ворушилась отара, або гуртуючись у величезну сіру пляму на зеленому тлі, або розбігаючись шматочками вздовж лощини й поринаючи в прозорій імлі. Не хотілось очей одривати од цієї надзвичайно пишної, живої картини, не хотілось лізти у шахту...

Повз шахту гадюкою звивався вузьенький шлях. По шляху торохтіла вбога повозчина, запряжена двома невеличкими шкапинами, що скидались на лошат: вони ще до того були й підстрижені. На повозці сидів похмурий селянин у драній свитці з капелюхом на голові, не зважаючи на те, що на дворі пишала весна.

В ту мить, як повозчина порівнялась з шахтою, одкатчик поставив вагончика на перекидач, і вугілля з грюкотом, мов регочучи срібним сухим реготом, посипалось униз під естакаду, піднімаючи крут себе чорну блискучу куряву. Коні раптом спинились, перелякані, й посунулись назад, аж дишель затріщав.

— Но-но! бодай ви виздыхали! — з ненавистю визвірився на них дядько.

Але одна шкапина рішучо підняла голову, упершись передніми ногами в землю й присівши трохи на задні. Мотузьяна шлейка насунулась їй на вуха. Дядько неначе ждав цього: він вихопив з-під себе ломаку й почав гатить коняку по спині. Коли це не помогло, він зіскочив з повозки й бив коняку по боках, по ногах, по вухах, бив з якимсь чортячим захопленням. Здавалось, бив він її не за те, що вона стала й заноровилась, а через те, що тією бійкою він виливав якусь давню, запеклу злість, і не на бідолашну скотину, а взагалі на все: на весну, що така вбрана й вродлива, на сонце, що весело од щастя сміялось до всього, на степ, що вабив до себе безмірним простором та красою, на солодке, запашне повітря, що ласкаво, ледве торкаючись, цілувало його...

— А, яка бридка сцена! — буркнув Сосновський. Щось здавило йому горло. Він повернув голову й дивився у другий бік; в ухах йому лунали глухі удари.

— Здорово лупіть! — звернувся не знати до кого одкатчик — Бей, я їво знаю! — додав він дядькові униз, голосно регочучи.

А жайворонки виспівували у небі свій величний гімн сонцю. Он уже й імла сливе зовсім розійшлась; видко було, як вівчар зганяв до купи шпанку. А це що виїхало на коні з балки?.. Черкес, чи що?.. Сосновський пригадав, що увесь цей степ, уся ця краса, — в одних руках у поміщика Томсона; він одразу зрозумів, чого селянин такий вбогий і чого він такий злючий на все.

Далі коні не видержали катування й, мов скажені, понесли повозку по степу. Дядько вгледів черкеса об'їздчика і вживав усіх засобів, щоб спинить коней та повернути їх на шлях. Але все було надаремне: роздратовані шкапи, позадиравши голови, несли, що єсть духу, а дядько держався за повозку і голосно гукав. Черкес угледів такий безпорядок і пустив свого коня навзаводи; ось він вже догнав повозчину, вхопився з коня за віжки, припинив лошаків, обернувся до дядька й почав шмагати його нагаєм по плечах...

¹ *Естакада* — довгий поміст на високих палях; на помості прокладено рейки; по них шахтарі котять вагончики з вугіллям; перекинувши вагончика над дірою в тому помості, висипають вугілля на землю. — *Приміт. авт.*

Сосновський одвернувся й пішов до кліті, а одкатчик аж за живіт хапався од реготу, дивлячись, як черкес вчить «хахла» їздить по шляху. Сосновський підійшов до рукоятчика.

— Навіщо воно? — прошепотів він.

— Чого звольте? — обізвався рукоятчик.

— Що?

— Я думав... ви наче щось казали...

— Дай кліть.

Рукоятчик одчинив йому хвірточку й подав смердючу лампочку, а сам стукнув машиністові гасло.

Затремтіла кодола, й кліть поволі піднялась угору.

Рукоятчик вихопив з-під неї кулаки, й вона прожогом пірнула в глибоку пащу, чорну, як ніч.

Сосновському хотілось плакати. Густа пітьма, вогка, нудна, обхопила його. Світло од лампочки тільки підкреслювало цю темряву й надавало їй якийсь зловісний відтінок. В очах йому ще й досі, мов далека зірниця, сміялось сонце, могутній бог, що він так в йому кохався; од шахтьорки штейгерової досі віяло м'яким приємним теплом, пахло промінням сонячним; лампочка чадила, як кепсько заправлений каганець, але той чад не міг перебити дратуючого паху весняного... Кліть стукала й тремтіла, мов віз, як його понесуть коні по ярах та рівчаках. Зверху за комір впало дві-три холодних краплини. Сосновський згорбився.

— А-а, чи скоро край!.. — зітхнув він. Хвилина, здавалось йому, не мала кінця. Аж ось кліть пішла тихше, вдарилась в дно, підскочила й спинилась.

Стволовий¹, побачивши штейгера, запобігливо підскочив до кліті.

— Пожалуйте, ваше благородіє.

— Ну що, як? — спитав Сосновський.

— Та нічого, все благополучно.

«Благополучно»... Якимсь глуфом здавалось йому це слово — «благополучно». Каторжна, гидка, брудна праця в повітрі, отруєнім чадом, вугільним порохом і гниллю; праця, зв'язана з небезпекою для життя, щодня наближаюча кожного робітника на годину до смерті, — це зветься «благополучно!» Праця в могилі, в царстві смерті, — чи вона ж може бути благополучною?

І пригадалась йому давня шахтарська легенда, що він чув у штейгурській школі, ще як спускався у шахту на практику.

Та казка розповідала про високу білу жіночу постать, що нібито з'являлась іноді шахтареві перед смертю...

Сосновський з жахом втопив свій погляд у темряву... Тихо-тихо, тільки й чутно, як тріщать товсті дубові стойки під страшенною стосажневою вагою землі, тріщать, мов тоненькі сухі трісочки... Десь дзюрчить вода... Тррах! луснуло поблизу, як з гармати. Сосновський трохи не впав і вчепився руками за одягу здивованого ствольного. То луснула під стелею дубова поперечка, не здержавши давління зверху: з'явище у шахті звичайне.

— Пху, чорт!.. — вилаявся Сосновський. — Прокляті нерви... Чого це я так розгвинтивсь?..

Коло ствола стояло декілька вагонів з вугіллям і глеєм, деякі на плитах, а інші ще на рейках; ствольний по одному котив їх на кліть і видавав на-гора.

— Багато видачі? — спитав Сосновський, щоб хоч трошки заспокоїтись. Серце йому тіпалось, і здавалось, що він навіть чує, як воно стукає.

— Ще не багато, ваше благородіє, може, вагончиків з двадцять... Рано ще...

Але Сосновський вже не слухав його. Він втопив погляд свій у пітьму, в штрек, що глибокою велетенською пащекою стояв йому перед очима. Пара рейок, що зникали десь у глибині, здавались йому

¹ Стволовий — шахтар, котрий на дні ствола доглядає за спусканням і підійманням кліток. — Приміт. авт.

страшенним роздвоєним жалом якогось страховища: воно роззявило свою пащу й хотіло його поглинути. Що воно?.. Здалека почувся невиразний глухий гомін, і далеко, далеко щось забіліло. Воно ворушилось і, наближаючись, все більшало. Сосновський виразно бачив високу, білу постать... Смерть зазирнула йому в вічі й обвіяла холодним духом.

— Вона!.. — затремтів він і знову вчепивсь руками в одягу ствольового.

— Та Господь з вами, ваше благородіє!.. — заспокоював його шахтар. — Чого це ви?.. То ж партія йде. Чуєте, як вагончики цокотять?.. Ви, мабуть, нездужаєте?..

А й справді — партія. Так, так, це партія... Сосновський вже виразно розпізнав білу коняку, що підтюпцем везла вагончики з вугіллям, щоразу нагинаючи голову, щоб не стукнуться лобом об навислу зверху, поламану поперечку.

— Гі-го!.. — мов навіжений, поганяв коногон, і луна здалека глухо передражнила його. «Гі-го!..» — почулось в скількох місцях зловісним реготом, ніби хто гукав у величезне барило.

— Тихше, тихше ти, ідол! — вилаяв його ствольовий.

— Чаво тише?.. Хо-хо-хо!.. Пррр... окаянная!.. Вороч!.. — мов граючись, вигукував парубок.

Але коняка й сама вже бачила, що треба на вороч¹, і ледве-ледве встигла одскочити. Коногон звичним рухом хотів одчепити барок, перехиливши голову за край вагончика, але...

Страшений хряск, грюкіт... Сосновський бачив тільки, як мигнула вниз, між вагони, лампочка, що була причеплена погоничеві на голові, і раптом погасла. Залізний вагончик з неймовірною силою вдарився об другий, одскочив і знов вдарився, під натиском задніх. Коногон як лежав, так більш і не підводивсь, навіть не ворушився.

Ствольовий підбіг до нього, вхопив за плечі й підняв, але з жахом упустив: замість голови у того була скривавлена маса.

Сосновський скрикнув несвіцьким голосом і повалився на плити..

Очунявся він під теплим, ласкавим сонячним промінням на естакаді. Коло його метушився з водою конторщик. Сосновський підвівсь з ослону і озирнувся довкола. Він не міг одразу пригадати, що йому сталося, тільки чув, що сталося щось дуже страшне, до смерті подібне... Але сонце... воно так радісно сміється з неба, силе незчисленними пасками гарячого проміння... А степ... вільний степ!.. Вже піднявся вітрець і хвилями колише густу зелену траву й тирсу... Як хороше!.. яка краса.

— Але що зі мною?.. — думав Сосновський.

Він подивився на конторщика, потім на шахтарів, що клопотались біля ствола над чимсь, і... пригадав усе...

І сонце, і степ одразу потемніли...

Сосновський встав і, непритомно ступаючи ногами, підійшов до сходів. Конторщик пособив йому злізти на землю.

Він пішов, не озираючись, додому, щоб ніколи не вертатись сюди...

А сонце сміялось і не хотіло знати нічого...

¹ На вороч — набік. — Приміт. авт.

ЗБІРКА «МАЛЕНЬКИЙ ГОРБАНЬ ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ»

Дітям праці, нужди й горя присвячую цю книжку.

Автор

МАЛЕНЬКИЙ ГОРБАНЬ

1

Квітень. Свято.

Весело й шумливо на вигоні за шахтарською слобідкою. Ген далі до залізниці зібралась доросла молодь: парубки в червоних, синіх, зелених, жовтих сорочках під пояс, у піджаках і новеньких картузах, в гарних чоботях з блискучими халявами; дівчата в різнобарвних спідницях, у вишиваних сорочках, у намисті й стрічках, у новеньких хусточках — водять короля, співаючи пісень під гармошку, а деякі сидять просто на траві, дивляться на вигадливий танок, балакають, луцять насіння.

Малеча, ближче до хат, захоплена своїм, — дівчатка окремо, хлопчики окремо. Дівчатка, порозсідавши невеличкими купками, граються в крем'яхи; хлопці, поділившись на дві лави, змагаються в м'яча. Якого не прийнято, то й той сидить тут, осторонь, і з цікавістю стежить за грою.

Біганина, галас, регіт...

Халупка, де живе дід Антип з удовою-дочкою й онуком Павликом, стоїть край слобідки, нічим не огорожена, як і всі інші шахтарські хатки. За нею починається вигін, а за вигоном, через великий шлях, зелений тепера, — барвистий панський степ.

Світить сонечко, прилікає. Тепло й радісно. Ясний, погожий день викликав з халупки навіть старого колишнього шахтаря, тепера шахтового конюха, діда Антипа.

Покурюючи люлечку, сидить він під вікном на призьбі, а поруч його — Павлик. Обоє захоплені хлопчачою грою в м'яча, обом сіяють обличчя од великої втіхи: короткими, уривчастими вигуками й гучним сміхом вони виявляють своє задоволення, ніби самі беруть участь у грі.

— Ось глянь, дідусю... ось глянь на Проньку!.. тх-х-хи-хи-хи-и! — захлинається од реготу Павлик, нагинаючи голову аж до худих, гострих колін і коливаючи великим горбом.

Хе!.. Здорово, шибеник!.. А, який, матері його мішок груш!.. Ну й біга!.. Ага, не влучив!.. Ні, брат, Проньку не влучиш! Пронька, брат, як тая куля, хе-хе-хе! — хвилюється й собі старий Антип, притуплюючи ногою, й спльовує набік.

— Тхі-гі-гі-і-іх! — аж вищить, сміючись, Павлик.

— Гоп-гоп! та-та-та-та!.. Хе-хе-хе! втік, матері його мішок груш!.. Чий такий? — питає дід ще про якого-небудь меткого пустуна.

— Який? отой... найбільший? — перепитує Павлик і показує пальцем. — То ж тітчин Явдошин... Захарко.

— Ну й прудкий! як заєць.

— Він, дідусю, тютюн курить.

— Ов?.. А, який! — обурюється дід. — Вишпарити поганця! беззпременно вишпарити ремінякою. А, який! тютюн... хм!.. А бігає здорово, матері його мішок груш!.. конем не доженеш. А-та-та-та! ач, як ушкварив! Треба, треба буде Явдосі сказати. Вишпарити брикуна, щоб не привчався казна до чого!..

— Він, дідусю, й гроші в матері краде на тютюн.

— Ов?... А, який!.. Гоп!.. хе-хе-хе! Знов на Проньці маху дав... Ну й Пронька, матері його мішок груш!.. А того... як його... треба вишпарити...

— Дідусю... піду й я до них...

— Ти?... Хм...

Дід Антип глянув скося на Павлика, сковзнув очима по горбу, по глибоких, променистих, розумних очах його, що одсвічували далеко захованим тихим смутком, і одвернувся, наморщивши чоло й наїживши свої кострубаті сиві, як попід, рясні брови.

— Хм... та-ак... туди, говориш?

— Еге.

— Розбишаки вони, сину. Ще битимуть. Ач, які зайдиголови, матері їх мішок груш!.. Пронька, Пронька — глянь, що виробля! А, який! — заминав дід мову.

Старому було ніяково. Не від того він був, щоб потішити онука. Незважаючи на його страшний, химерний горб, дід дуже любив хлопця. Але він гаразд знав вдачу всіх отих Захарків, Проньок та інших, знав, що за великим Павликовим горбом діти ще не вміють побачити чудового серця його, тому боявся, що пустуни зобидять хлопця: вже не раз доводилося йому, йдучи з роботи, рятувати Павлика й скубти за чуба напасників.

— Я, дідусю, до дівчат.

— До дівчат? — зрадів дід. — Хе-хе-хе! до дівчат, сину, можна... Дівчата, сину, — вони, той... не такі, як оті паливоди, хлопці. Вони тихі... оті дівчата. До дівчат можна — вони не зобидять.

Павлик пішов.

Дід Антип вийняв з рота люльку й дивився вслід онукові, як він ішов перехильцем, як качка, коливаючи своїм химерним горбом, і якимось кумедно махав руками, вивертаючи долоні. Невеличка рідковолоса голівка його майже ховалася за горбом.

Старий журно похитав головою, крякнувши, ніби одганяючи геть сумні думи. Притоптавши люльку корячкуватим закоптілим пальцем, він сховав її в кишеню, підвівся, покрехтуючи, й пішов у хату спочивати.

— Павлику, до нас! — гукали дівчатка, вгледівши горбаня. В нас краще, Павлику, — перебивали інші.

«У вас»... И-и, Боже сохрани!

— А ви не «Боже сохрани»? — змагалися дівчатка за Павлика.

Вони й справді любили з ним гратись, дивитись у його журні сині очі, слухати його поважну, навчаючу мову, коли він щось розповідав їм — або роз'яснюючи, як треба гратись, або розказуючи якусь цікаву побрехеньку чи довгу заплутану казочку.

II

Знав Павлик їх, тих казочок, чимало.

Ще як був меншеньким, довгими зимовими вечорами, коли набридне слухати, як бурхає за обмерзлим вікном завірюха, набридне дивитись, як скаче голка в худих материних руках, коли під свист вітру в грубі й дідове хропіння на лаві починає дріматись і злипаються очі, Павлик, бувало, каже матері:

— Спатки, мамо.

— Зараз, мій любий, — підіймає голову неня й одкладає набік шитво. — Ходімо, серце.

— Ти ж посидиш коло мене? — умовляється Павлик роздягаючись.

— Посижу, соколику, посижу. Лягай, моя дитино.

— І казочку розкажеш?

— І казочку розкажу.
— А пісеньки співати не тре-е-ба, — надимає губенята й махає ручкою Павлик.
— Пісеньки не треба, — підтакує неня.
— Пісеньки такі сумні...
— Сумні, моя дитино...
— ... і ти знову плакатимеш од пісеньки.
— Плакатиму?... Ні, любий, я не плакатиму... Спаси й помилуй Царице Небесна, — вкриває хлопця ряденцем і хрестить мати, присовує ослін до ліжка й умощується на нім.
— Ну да, плакати не треба, — щебече Павлик. — Голова болить тому, хто плаче. Ти, мамо, краще казочку.

— Казочку, казочку, моє серце. Спи з Богом!..
— Ну, розкажуй. Оту — знаєш?... де зайчик сів під дубком та й пла-а-че...
Павлик щулитья під ряденцем і лагодиться слухати.
— Гаразд, гаразд, — відповідає мати й починає довгу, цікаву казку про діда в червоних чоботях, брехливу козу рогату, про зайчика-побігайчика. — От зайчик злякався, вибіг з хати та й сів під дубком. Сидить та й плаче..

— Та й пла-а-че, — притакує, спочуваючи зайчикові, Павлик, і страдальницька тінь пробігає йому видочком, а великі очі його затягає сльозою.

З цієї сумної казкової пригоди Павликова думка починає потужно працювати. Мати скінчила одну казку, починає другу, про короленка й королівну, про Івасика-Телесика абощо, та Павлик уже не слухає, й материні слова тихим струмочком ринуть мимо.

І стоїть в думках Павликових темний, густий ліс із зеленими галявинами, а на одній галявині збудував собі зайчик манісіньку хатку, таку завбільшки, як у панового Гектора, ціпового собаки; круг тієї хатки походжає страшна, напівоблуплена, коза-дереза, з великими та гострими рогами, й чигає на зайчикове життя. З лісу, з-поза кущів, виглядають боягузи — грубий, вайлакуватий ведмідь-набрідь, придуркуватий, завжди голодний вовчик-братик і хитра лисичка-сестричка. І стискається боляче серденько Павликове жалем до сердешного зайчика й жахом за його бідолашну долю.

— Мамо, — перебиває Павлик материну казку, — а зайчик-побігайчик боїться кози?

— Що? га?... — не розуміє неня одразу несподіваного питання. — Боїться, боїться, моя дитино... Та ти, бачу, не слухаєш казочки. Може, вже годі?

— Ні, ні, я слухатиму, розкажуй.

Знову точиться нитка перерваної казки. Павлик одразу силкується уважно слухати, але потроху думки його звертають знову до лісу з його хижими звірями й сердешними беззаступними зайчиками.

— Мамо, — знов питає Павлик, — і нащо та погана коза-дереза?

— Що?... нащо — коза?... Так Бог дав, сину, — відповідає мати й гомонить далі.

І думає, думає, думає Павлик, аж поки йому голова втомиться, аж поки тиховійний сон потроху, непомітно склепить йому віки й од довгих густих вій його ляже на личко темна тінь. Та бистра думка його не заспокоюється. Скута, зв'язана своїм ворогом, міцним сном, вона ще борсається, рветься, живе — і Павлик бачить химерні, чарівні сни. Таких цікавих казок, як його сни, й неня не розкаже йому.

Пам'ять у Павлика прегарна, й він завжди пригадує свої сни до найменших подробиць і переказує їх дівчаткам, як нову казку, тільки ніколи не каже, що то сон, а з часом і сам забуває про те.

Павлик ріс, нешвидко ріс...

Через його страшний горб товариші цурались його, й він звик бути здебільшого самотнім, на самоті з своїми думками, жив ними, тішився, розважався ними. Лагідний, добрий, гарний світ нениних казок зробив і ті думки його лагідними, а серце чулим до всяких пригод, що траплялися створінням малим та

беззахисним. Павлик любив звірят, любив пташок і плакав, навіть зомлівав, коли при нім хто з хлопців розбивав пташині яєчка або скручував голови горобеняткам.

III

Підсівши до однієї купки дівчаток, Павлик почав гратись із ними в крем'яхи.

Хлопцям, мабуть, набридло гратись. За якусь дурницю вони посварились, позмагались, полементували трохи...

Той, чий був м'яч, заховав свою власність у кишеню й рішуче сказав, що м'яча більш не дасть.

Захарко вхопив його ззаду за попереk, повалив на землю й надавив коліном.

— Смерті чи життя? — питав Захарко, піднявши над хлопцем кулака.

Він чув і бачив, що так роблять і кажуть, борікаючись, дорослі — парубки, та й собі ото робив так само.

Хлопець плакав під ним.

— Облиш! не чіпай його! — гукнув на Захарка Павлик і ладен був і собі заплакати.

— Ов? — зареготав Захарко. — Чи не заступник з'явився!..

— Бо як скажу дідусеві...

Захарко пустив хлопця й підійшов до Павлика.

— «Скажу дідусеві»... — перекривив він Павлика й показав йому язика. — Боюсь я твого дідуса!..

Ось як дам тобі по горбу, тоді йди, кажи своєму дідусеві, горбатий!

— Ну-ну! — оступились за Павлика дівчатка. — Йди геть! Як ви гралися, то ми не втручались до вас.

— Ме-ме-ме! — перекривив їх Захарко й вибив у однієї з рук крем'яхи.

— Та заголосила.

— Кинь, не лізь до їх, — промовив Пронька. — Ходімо краще по катран.

— Який же телера катран? — спитав Захарко. — Ще нема.

— Досі є.

— Є вже, — запевнив хтось із хлопців.

— Нема...

— Авжеж є, — підтакнули дівчатка.

— Ну, ходімо, — сказав Захарко. — Як нема, то яєць жайворонячих пошукаємо. Хто з нами?

Всі, як один, підвелись і посунули в степ.

— Мо, й ми підемо? — вагалися дівчатка.

— Авжеж, ходімо. Катрану нарвемо.

— Нема ще?

— Є, сама бачила.

— Ходімо, Павлику?

Павлик не знав, чи йти, чи ні. Йому й кортіло, але він не спитався дідуса. Дідусь досі спить, а матері дома немає.

Він глянув на хату: не видно було нікого.

— Дідусь спить, а я не спитався.

— Ми недалечко, Павлику.

— Зараз і додому, — умовляли його дівчатка.

Йти було недалечко. Зараз за вигоном, через великий шлях, починався розкішний цілинний панський степ.

Павлик і раніш любив ходити сюди, коли дідусь був у шахті, а неня у панів на поденщині. Діти були або в школі, або також на роботі, коло шахти, і Павлик не боявся самотою мандрувати в степ.

Любо було йому сковзатись чобітками по слизькій зеленій ціліні, дихати на всі груди чистим, запашним повітрям, лягти де-небудь на горбочку й стежити за легенькими срібнокрилими хмарками в блакиті небесній. Або перейти балку й звідти дивитись, як розіслалися ген перед тобою, як на долоні, і рівні рядки шахтарських убогих халуп, і гостроверхі будівлі над глибокими шахтами, оточені високими валами сірого глею, і закурені зверху височенні цегельні димарі коло тих шахт. Люди такі дрібні-дрібні здалеку, як комашня, і хатки малі, й шахта не лякає своєю таємністю... А ти-ніби якийсь казковий цар над тим усім, або раптом хочеться тобі знятись і полетіти ще вище, аж туди, де он тріпоче в блакиті своїми крильцями дзвінкоголосий жайворонок. Йому, мабуть, дуже гарно там, вільно й усе видко.

Дітвора, як овечки без вівчаря, розбрелись по велетенському зеленому килимові: дівчатка шукали квітів, в'язали їх у пучечки, переплітаючи з волохатою, мітластою ковилою, а хлопці ганяли далеко один від одного й шукали катрану.

Павлик сів собі на горбочку й тішився з того: сині, як небо, очі його дивилися спокійно й задоволено. Чулим ухом ловив хлопець ніжну, дзвінку жайворонкову пісеньку, що висів недалечко від нього в повітрі й тріпотів крильцями. А думи — гарні-гарні, як і сни його казкові, тихо линули одна за одною, низались у пишній разок чарівної казки. Дівчатка порозбігались, а то яку б чудову нову казочку розказав їм Павлик про музику-жайворонка, що літає високо-високо й розмовляє там з небом глибоким, з хмарками ясно-сяйними; кучеряві хмарки плинуть з далекого чужого краю, од самого моря, багато бачили вони, багато чули дивного, прегарного, і є їм що розповісти сіренькому музиці...

IV

— Гей! ге-е-ей! хло-о-опці! — гукнув Захарко, нахилившись над чимсь у траві. — Гніздо-о знайшов!.. жайво-ро-о-оняче!..

— Та бре-е-е...

— Їй-бо-о-о!..

Павлик раптом насупився. Серденько йому тьохнуло й боляче занило од страху. Він хутко підвівся й перехильцем побіг і собі до хлопців та дівчаток, що нахилилися над манісіньким гніздечком, де лежало на дні четверо сіреньких, з ряботинням, яечок.

— Іду я, брат ти мій, — розповідав тим часом з захопленням Захарко, — коли це споперед мене тільки — фррр!.. Я сюди: до-овго шукав, насилу знайшов.

— Ой-ой-ой, які ж гарні-і-сінькі! — аж присідала од радощів одна з дівчаток.

— Ги-и-и! славносінькі, манюпусінькі, — підстрибувала друга, плещучи в долоні.

— Ану, я в руки візьму, — простяг руку Пронька.

— Не чіпай! не бери! — закричали на нього дівчатка.

— Чого «не чіпай»? Що вони — ваші, чи що?

— Авжеж не зачіпай, — уважно промовив Захарко, і Павликові на душі полегшало. Він знав, що коли Захарко не чіпатиме та ще й іншим накаже, то гніздечко буде ціле.

— Чого?

— Бо, як візьмеш у руки, то жайворончиха прилетить і зараз пізнає, що брали в руки.

— Ну, то що?

— І більш і не навернеться до гнізда. А ми даваймо от що зробимо: застромимо коло гнізда паличку, щоб знати, де воно, й приходитимемо дивитись щодня, як вилупляться жайвороненята, ми й позабираємо...

— Не треба забирати, — промовив Павлик.

— Чом — не треба? шкода тобі?

— Авжеж, шкода: пташка плакатиме.

— И-и! вже горбатий і скаже! — промовив Захарко. — Ти бачив, як птахи плачуть? Я он скільки горобенят драв і ні разу не бачив, щоб горобчиха або горобець плакали.

Пронька вже й паличку приніс. Застромили. Павлик одійшов набік, засмучений.

— Ходімо ще шукати! — гукнув Захарко.

— Ходімо.

— Гайда, хлопці, дівчата!..

За кілька хвилин хлопці знайшли ще одно гніздо й устромили коло нього паличку. Шукали ще.

Павлик сидів на траві й замислено, не кліпаючи, дивився в землю. Він думав про те, як прилетить пташка, побачить, що пташенят-діток немає в гніздечку, й жалібно пищатиме, битиметься крильцями, сіреним тільцем об землю й шукатиме-шукатиме. А їх немає... їх Захарко забрав і пороздирав, як роздирав видраних горобенят..

Павлик здригнувся й хутко підвівся. Побачивши, що хлопці одійшли геть, він висмикнув із землі паличку коло гніздечка й закинув її в траву. Потім, не поспішаючи, пішов до другої.

— А що то ти, горбатий, робиш? — гукнув Захарко, вгледівши, що Павлик ухопився за паличку. — Га?.. Ось я тобі!..

— Хлопці!.. та він і цю вийняв і закинув, — гукав Пронька, одшукуючи в траві перше гніздечко.

Павлик зблід, побачивши, що Захарко чимдуж наближається до нього, махаючи кулаками. Він скрикнув з жаху й заплакав.

Хижим звірям наскочив на нього Захарко, огрів кулаком по горбу, а коли Павлик упав, то він придавив його коліном і садив кулаками під ребра, під груди. Позбігались діти...

Павлик замовк.

— Що ти робиш? — кричали, плачучи, дівчатка, але боялись оборонити Павлика од озвірілого розбишаки Захарка й тільки верещали:

— Ой, не бий! не бий!

— Ой, матінко! він уб'є його!

Та вже хлопці стягли того з Павлика.

Побачивши, що Павлик уже не кричить і не плаче, а лежить із заплющеними очима, розкинувши руки й ледве дихаючи, діти, як сполохані горобці, кинулися врозтіч.

V

Павлик сидів уже й тихенько хлипав, коли дід Антип з дівчатками прибіг до нього.

— Ах ти ж, брат ти мій! А!.. — побивався дідусь, підіймаючи на руки онука. — Що наробили поганці!

— То все Захарко, діду, — щебетали одна поперед одної дівчатка.

— Трохи не вби-и-в...

— Еге... трохи не задавив, та хлопці стягли.

— Ба який!.. Ах він паршивець!.. Ну, стривай же, я тебе доскочу! начувайся... Мій хороший, мій любий... Болить, сину, де болить?... — турбувався дід.

Павлик мовчав і тихо стогнав та заплющував очі, як дуже знеможений. Йому не так боліло, як злякався він. Сам лагідний, сумирний, він і давно не міг зрозуміти, від чого все те лихе, і воно завжди лякало його. Коли він угледів був як горіли злістю, мов у вовчєняти, хижі чорні очі Захаркові, то аж зомлів з жаху.

— Ну, нічого, сину! Вже йому це так не минеться, матері його мішок груш! — заспокоював Павлика

старий Антип. — А не минеться! Якщо Явдоха не захоче вишпарити, то... я сам, своїми руками розмалюю йому спину, матері його мішок груш! А! розбій учинив! де це видано?..

— Його тепер не знайдете, діду, — розказували дівчатка, попереджаючи старого.

— Що? не знайду?

— Еге... Він як заховається, то мати шукає-шукає...

— Ну, то брехня!.. Дід знайде, матері його мішок груш!

— Він на старій шахті ховається, на зданії...

— Або в шурф залізе та й сидить на драбині, а мати й боїться спускатись...

— Прохає ще, щоб виліз...

— Боїться, що впаде в шурф.

— Ну, то дурниця! Дід не Явдоха, не злякається... Лазив він і не по шурфах... Ото, диво яке! За вуха виволочу звідти...

Розбалакуючи отак з дівчатками, дід Антип приніс Павлика до хати, роздяг його й поклав у ліжку.

— Їстки, сину, не хочеш?

— Ні, — прошепотів Павлик, запліваючи оченята.

— Ну, то ось я чаю нагрію, а тим часом і мати прийде. Покрехтуючи, старий налив великого бляшаного чайника, поставив на плитку й почав розпалювати вогонь.

Стомлений, схвильований Павлик заснув.

Смеркало. З вигону чути було веселі парубоцькі й дівчачі співи. Дід зачинив віконце; світла не світив, щоб не розбудити внука. Сів перед піччю й довго бурчав щось і покрехтував, набиваючи й запалюючи люльку. Ясно-червоне полум'я освітлювало його сиву, поруділу бороду, з закуреними кострубатими вусами, волохаті груди, що виднілися з-під розхристаної сорочки, виблискувало, вигравало на лисині, ніби намагаючись розглядити йому зморщене чоло, розсунути насуплені, настобурчені брови, розвіяти його чорні думи.

А старий і справді замислився. Думав про те, яка доля судилася його любому, нещасному, калікуватому онукові, котрого всякий здолає зобидити.

— Ех, яка там доля таким! — зітхав дід. — З їхньою долею далеко не заїдеш. Жива ненька, живий дід, то й доля жива, а помremo... Ех, дала серце, та не дала вроди... А нема вроди, нема й щастя. І за віщо покарав Господь?.. І неня ж гарна, добра людина вдалася, хай Бог дає на здоровля... Він... це він, батько... це за нього, п'яницю, Господь покарав калікою. Та він умер... йому тепер байдуже...

— Що тут?.. що сталося з Павликом? — вбігла в хату й нагло перебила дідові думки стурбована Павликова мати.

— Ссс!.. — замахав на неї дід.

— Спить? — прошепотіла вона й кинулася до ліжка, обережно нахилилася над хлопцем. Почувши, що він спить, мати підійшла до діда.

— Здоровий?.. не скалічено його?

— Ні, — муркнув дід і витяг з рота люльку, — тільки перелякано, видимо, дуже.

— Хто? Дівчатка казали мені, що Захарко Явдошин.

— Він, матері його міш...

— У панів гості... кинула все та мерщій сюди. За віщо він його? Щось там заважав робити йому?

— Дурниці!.. Ну, та я завтра знайду його, поганця!.. Я йому покажу, матері його мішок груш!..

Дід ще довго мурмотів собі, покурюючи перед огнем, і вигадував у думках, як піймати маленького злочинця, а мати взяла дзиглика, поставила коло ліжка й, важко зітхнувши, схилилася над Павликом. Очима, повними сліз і матерньої муки, дивилася вона йому в його бліде навіть у сутінку обличчя, обережно гладила по голівці, брала за худенькі ручки й здригалася, коли хлоп'я кидалося й скрикувало ввісні. Думки, темніші й безпорадніші дідових, гнітили їй серце...

Павлик прокинувся од ранкового сонечка, що заграло йому на видочку цілим снопом золотистого, сяючого проміння.

Він повернув голову до вікна й посміхнувся.

— Ні, брат, то дурне!.. — почув Павлик із сіней якись тупотняву й вовтузіння. — Од діда, паливодо, не вирвешся!.. Іди, не опинайся, а то за вуха втягну!

Павлик дивився на двері широко розплющеними очима й нічого не розумів. Озирнувся по хаті — нікого не було..

Одчинилися з грюкотом двері, й дід Антип уніс на оберемку зляканого на смерть Захарка: хлопець борсався й дригав босими ногами в повітрі.

Здивований і зляканий несподіванкою, Павлик підвівся й сів на ліжку.

— Встав, сину? — питав дід, щільно причиняючи за собою двері, щоб Захарко не чкурнув часом. — Ось, маєш... Насилу знайшов поганця! На стайні в соломі зарився. Спасибі, хлопці сказали. Ну, тепер, розбишако, начувайся! Ми тобі дамо з Павликом.

Старив вхопив хлопця за плечі й підвів до ліжка.

— Бий, Павлику, бий його, паршивця, щоб не був таким уредним.

Павлик заховав під рядно руки й злякано дивився на Захарка.

— Не хочеш?.. Бий...

— Я не бу-у-уду більш!.. — ревів бугаєм злочинець.

— Е, брат, то дурне! Хе... він не буде! ще б пак! Авжеж не будеш, бо ось як вишпаримо тебе з Павликом, то й десятому закажеш... А в мене, хлопче, ремінь до-о-обрий...

Дід пустив Захарка й почав шукати свого шахтарського пояса з доброї сириці.

— Де ж це він дівся? — клопотався дід.

Захарко притулився до стіни в кутку й вив:

— Я не бу-у-уду...

У Павлика забриніли на віях сльози.

— Дідусю... ді.. ді.. дусю... він більш не буде, — промовив хлопець, ладний заплакати.

— Хто? — обурився дід. — Він не буде? Так, так, пойма йому віри. Він удруге й голову тобі провалить, на смерть заб'є... Та де він закинувся, матері його мішок груш! Наче ж отут учора клав...

— И-и! — вив Захарко. — Я не бу-у-уду...

— Ага, ось! — зрадів дід, знайшовши нарешті те, чого шукав. — Ану, йди тепера сюди, паливодо, я тебе провчу...

— Не бу-у-уду! ой, не буду!..

Павлик хутко скотився з ліжка й, плачучи, підбіг до діда.

— Він... він не буде! Дідусю, ріднесенький... він... він... Павлик захлипав.

— Оттакої! — розвів руками здивований дід. — То це й ти плачеш?

— Він не буде, — говорив Павлик, утираючи сльози.

— Та як же тепер буде? — хвилювався старий — То це виходить, подарувати йому? Хороше діло! Він тобі й голову камінюкою просадить, а його за це по голівці, матері його мішок груш!

— Він не той... Авжеж, Захарку, ти не будеш більш битись? — хапався Павлик, щоб дід часом не встиг виконати своєї погрози.

— Я не буду, — почав заспокоюватись потроху Захарко: він бачив, що справа повертається йому на руку.

— Ми, дідусю, трохи пограємося з Захарком, — защебетав Павлик, помітивши, що дідусь уже вагається. — Пограємося, Захарку?..

— Оце дак так! — обурился старий, але не хотів журити онука й одійшов од хлопця. — Ну, та стривай... Це тобі так не минеться! Піду, нехай хоч мати тебе той... матері твоїй мішок груш! Ач, яким вовком дивиться!

Дід вийшов і заціпнув за собою двері.

— Давай, Захарку, в крем'яхи, — упадав коло хлопця Павлик. — Ось у мене є... га-а-арні...

Захаркові й не хотілося, бо крем'яхи він уважав дівчачою грою, але не хотілося й прикрості зробити Павликові, що так ласкаво й запобігливо припрохував його.

— Давай, — згодився він і, зітхнувши, глянув на відчинене вікно.

Коли дід Антип з Явдохою, Захарковою матіркою, прийшли до хати, то здивовані зупинилися на порозі.

Захарко з Павликом сиділи обойко долі й, сміючись весело, любенько грались у крем'яхи.

— Дідусю, — весело гукнув Павлик, побачивши старого, — він... Захарко зовсім не сердитий... він гарний... Ми тепер часто гратимемося з ним.

— А! а! ну, що ти йому скажеш? — ляскав дід з обурення об поли руками. — Його вишпарити слід, матері його мішок груш, а він... га?... Ну, щастя маєш! — посварився дід на Захарка пальцем, а тітка Явдоха ласкаво сміялась крізь сльози.

ЯМА

Спека. Ні вітру, ні хмариночки. В'їдливий, важкий дим від кокусових¹ печей та шахтових височених димарів задушливим туманом сповняє розпечене повітря. Від того, либонь, ще більш душно, й хочеться прудко перебігти горбок, спуститись у глибоку балку, припасти вустами до прозорого струмочка з зеленим дном, що дзюркотить з-під цямрин кринички.

Над криничкою знеможено спустили ясно-зелені верби свої ніжні віти.

Це — найкращий куточок у всій окрузі. Яким побитом збереглись тут верби, та чи й були тут верби деінде, ніхто того не знає. Всі звикли завжди бачити тільки степ, степ, степ, скільки оком скинеш; жодного кущика тернового шкода шукати тут. Скрізь степ, такий пишний, різнобарвний по весні, а на тім степу брудні, закурені шахти з великими беззахисними шахтарськими слобідками круг них. Огидними гнояними виразками здаються ці шахти на дивнім лоні чарівного запашного степу.

Василько дуже любить криничку з вербами в балці. Коли череда повагом проходить повз балку, він клубочком скочується до криниці під верби, нагинається над цямринами і, гучно сьорбаючи спраглими губенятами, п'є з пригорщей холодну, смачну воду, потім сідає в холодочку або, знову нахилившись над криничкою, любує з свого гарненького личка з чорними бровенятами й великими очицями, синіми, як васильки. Він чує, як вигукує дід Сила, переймаючи від ячменю корів, сердито ляскає путою, але тут так гарно, так спокійно, що зроду-звіку не вийшов би звідсіля, та ще в таку спеку.

— Васильку! Де ти, Васильку! — гукає-таки дід, і його присадкувата, кремезна постать раптом вимальовується високо на горбі. Він пильно придивляється вниз тими старими, але ще гострими очима й, побачивши хлопця, знов гукає:

— Васи-и-лю!.. Чи не осоружний тобі хлопець? Ач, заморився як — спочиває...

Хлопець, як заєць, прудко котить угору, а дід свариться звідтіля на нього путою. Та Василько не дуже лякається: він знає, що дід Сила тільки свариться, що він тільки вдає з себе лихого, але має добряче, лагідне серце й дуже любить свого жвавого пустуна-підпасича.

¹ Частину вугілля перепалюють на кокус, ним краще палити в печах, ніж вугіллям. — Приміт. авт.

І знову череда, пилюка, спека... Полінькувато гризуть корови низеньку травичку, вкриту зжовтасірим порошком; декотрі полягали й, дримаючи, ремигають тую вбогу жуйку. Неслухняний, похмурий бугай, нудьгуючи, ходить поміж чередою і невдоволено, грубим басом, гуде: бу-у-у! бу-у-у! Йому, напевне, найгірш приходиться од спеки, бо він найгладший за всіх. Незважаючи на заборону, він знічев'я простує в німецькі ячмені. Та дід і Василько гаразд знають його шкодливу вдачу й завжди уважно пильнують його.

— Куди? щоб ти йому здох, опудало прокляте! — гукає дід Сила, а підпасич чимдуж біжить навперейми. Його міцний, як залізо, кизилловий кий дугою летить в повітрі, гепеться бугаєві в спину і відскакує на шлях. Бугай сердито реве, люто гребе землю ногами, підіймаючи круг себе страшенну куряву; далі, не поспішаючись, гордовито вертається до череди.

Дід підіймає голову й скося дивиться, чи високо підбилося сонечко.

— Гони до ставу, — наказує він підпасичеві.

А той того тільки й жде. Ставок ховається за версту звідсіль, у другій балці. За яких півгодини череда хутко поспішає згори, а бугай гучним ревом виявляє своє задоволення. Забрівши з берега по черево, корови п'ють воду, повагом, не хапаючись, смакуючи, щоб довше заживати такої втіхи.

По той бік сидить купка шахтарів: робітники лагодяться ловити рибу. Василько любить дивитись на цих химерних рибалок: вони закладають на дно ставка набій з динамітом, від котрого витикається з води кінець затравки, запалюють той кінець, і за хвилину страшний вибух розтинається навкруги, глушить рибу, й вона випливає поверх води, немов дохла. Шахтарі роздягаються, кидаються в воду й, весело вигукуючи, беруть її просто руками. Тоді й Василько гав не ловить і інколи приносить своїй матері, удові шахтарці, з десяток свіжих карасиків. Мати міцно обіймає й цілує свого улюбленця, варить добру юшку, й вони вдвох смачно вечеряють.

***

Сьогодні дід Сила не дав йому побавитись.

— Ану, гони лишень череду на той бік, — звелів старий.

Василько знав, що коли дідусь поспішається на той бік, то це значить, що там, поблизу од церкви, край шахтарської слобідки, чекатиме його церковний сторож, сивий Жолоб, з шкаликом монопольки: вони зустрінуться, сядуть просто на траву й, уважно розмовляючи, поволі питимуть горілку. Ну, та Василько і там знаходив чим розважитись. Серед степу був старий, нічим не обгороджений шурф з довжелезними драбинами, що діставали до самого дна глибокої шахти: коли в шахті траплялось яке нещастя і не було змоги вилізти з неї через головний колодязь, то шахтарі виходили на світ цим шурфом: для того й було зроблено в йому драбини; вони не діставали до поверху аршинів на два, й над ними було зроблено дощаний поміст з діркою посередині; шахтарі вилазили по драбині й ставали на цей поміст, а тоді вже й нагору. Під помостом горобці звивали собі гнізда, і Василько любив драти їх, бо йому якийсь дурень казав, що колись горобці помагали Христа розпинати.

Коли дід звелів йому гнати корів на той бік, він хутко підкачав холоші вище колін і повиганяв череду з води; тільки бугай забрів трохи не на середину ставка й стояв, ніби замислившись, полінькувато махаючи мокрим хвостом. Василько вискочив на берег, набрав грудок і почав жбурляти на непокірного, а з того боку йому завзято допомагали шахтаренята: на сердешного бугая посипались грудки. Він одразу хотів лізти далі, та хтось з того боку влучив йому по лобі; під веселий дитячий регіт бугай, задравши хвоста й люто ревучи, хутко вихопився з води й побіг за чередою.

Незабаром дід Сила сидів уже на тім боці з старим Жолобом.

Вони пили по чарці. Корови полягали й дримали, ремигаючи; тільки непосидячий бугай нудьгував і не міг знайти собі місця від спеки. Василько теж зник. Бачачи те, бугай протисся поміж чередою й пішов

просто в жито. Забрівши на ниву, він не стільки пасся, скільки топтав. Може, тільки за півгодини дід Сила побачив це.

— Васильку! Васи-и-лю! — гукнув він хрипучим голосом і озирнувся навкруги. — От ледащо! га? Бугай у житі, а його катма... Васи-и-лю!..

Ніхто не обзивався.

— Він, мабуть, у шурфі горобців дере, — спокійно промовив Жолоб, коли старий пастух підвівся.

Та вже ж ніде більш! капосне хлоп'я, — відповів дід і, ляскаючи пугою, побіг заганяти бугая. Той, почувши гукання, миттю вихопився з жита, перебіг шлях і пристав до череди, а дід пішов до шурфу, щоб зайняти звідтіля ледачого підпасича.

— Васильку!.. чи тобі не позакладало?

Знов ніхто не відповів.

— Чи не заснув він часом? ще, чого доброго, впаде в шахту...

Дід Сила надійшов до шурфа й зазирнув туди. Василько сидів на помості; спустивши руки й нахиливши голову низько між коліна, він не ворухився.

— Так і є! — вдарив старий об поли руками. — Спить, осоружний!.. Василю чуєш! Василю!..

Хлопець мовчав. Дід Сила кинув пугою об землю й мусив і собі лізти у яму, щоб розбуркати його.

Довго ждав Силу старий Жолоб, та, не дждавши, пішов і собі туди. Нахилившись над ямою, він побачив, що дід навалився на хлопця й обоє не ворухаються.

— Сило! чуєш? Сило!..

Ніхто не озивався.

— Що за напасть? — міркував Жолоб. Миттю хміль вискочив з нього; Жолоб почув, як подерлось йому волосся на голові вгору й мороз пішов поза шкірою. Ледве пересовуючи свої старечі нога, що тремтіли з переляку, він подався до шахти.

За чверть години біля шурфу стояла вже купка шахтарів. Ніхто не хотів лізти витягати старого й хлопця. Страшенно ридала сердешна вдова, Василькова мати, й рвалася в яму, але її не пускали. Прийшли інженер і штейгер, зазирнули в шурф і почали дошукуватись, з чого сталося таке лихо. Якийсь чорний од вутілля й кептяги старий шахтар, незважаючи на інженера, лаявся, що не обгорожено ями...

Далі таки штейгер добрав діла: якраз перед цим затопило шахту — й вода виперла з шахти все погане повітря в шурф.

Тим повітрям і отруїлися, загинули від нього дід Сила з своїм жвавим, веселим підпасичем.

Навкруги тихо... Чутно тільки уважний шепіт шахтарів, що лагодяться витягати померлих; здавленим, несміливим голосом штейгер дає їм поради.

Мати Василькова нічого більш не бачила й не чула; вона зомліла...

Спека, ані хмариночки. Тільки в людській душі насунули важкі хмари смутку й мовчазливої скарги на зрадливість життя.

БЕЗПРИТУЛЬНІ

Сонце сіло ген далеко за стару чорну цегельню, а з ним закотилася й блискуча, гомінка днева радість, і тихий, спокійний сум огорнув клопітну землю. Вечірня прохолода викликала вечірню тишу, повну тасмних, незрозумілих шепотів, зітханнів, шамотні. Людська говірка виразніш залунала попід шахтарськими облупленими будинками, й молодий, бадьорий парубоцький або дівчачий регіт, безладні пісні, скигління дешевої гармошки розітнулися гучніш довкола, покотилися розлогими ланами й журною луною відбилися в далеких вербах над ставком у балці.

За рядками шахтарських халупок, через копець, починалися широкі панські лани з високими житами та зеленими пшеницями. Ліворуч гадюкою звивалася й зникала в далечині залізниця з своїми темними, густими посадками; якраз насупроти чорною роззявленою пащею малювався місток під залізницею; далі, в лощині, миготів ліхтар будошника.

Китька ніколи не грався в гурті з товаришами. Перестрибнувши копець, він сідав під стіною високого жита в траві й байдуже слідкував очима за їхньою пустотою. Просто перед ним, за хатами, стриміла до неба гостроверха будівля над шахтою, з немигаючими блискучими плямами громовинного світла. Праворуч од неї розкидано було без ладу різні будови, зроблені нашвидку, риштування, купи глини, чорнів грубий барабан, і блимали тьмяно звичайні ліхтарі, — всі місця, до гидоти знайомі Китьці. Там копали нову шахту, й Китька щодня ганяв круг барабана коня, накручуючи довгу кодолу, якою витягали з глибокої проходки (колодязя) сірий, холодний, мокрий глей. Увірилося все те хлопцеві, й він ніколи не дивився в той бік, а коли не було поблизу дівтори, то, спершися на лікті, втопляв він свій погляд у землю й лежав так, нерухомо, мовчки, аж поки ласкава, злототкана красуня ніч накидала на все непрозорий серпанок свій.

Тоді він лягав горілиць і, замислившись, дивився у стемна-синє зоряне небо, милував очима далекі привітні зорі, окрасу ночі; слухав, як дзвінко ляскали в тихім повітрі голоси невгаваючої дівтори, як журно сюрчали в житі незримі цикади, підпадьомкав поблизу закоханий перепел і набридливо крякали в ставку жаби, заважаючи слухати лагідну музику чудової літньої ночі.

Про що думав Китька?.. Якби хто підійшов і спитав його: «Про що ти, Китько, мариш, лежачи в траві?», то він запевне й не зрозумів би, навіть, чого, власне, від нього треба комусь, а тільки широкими переляканими очима подивився б на нахабу, що так раптово перебив його тихий загадковий спокій.

Та, справді, й відповідати йому не було чого, бо Китька ніколи ні про що не думав окремо, а якось про все разом... Він увесь, всією істотою зливався з ніччю, з зорями, з повітрям, з пахощами ланів — і почував себе нероздільною частиною великого всесвіту... Часто-густо Китька тут і засне, було, і спить міцним гарним сном, з хорошою усмішкою на видочку, аж поки хрипкий, деручий гудок з шахти не підводить його разом із сонечком. Тоді він стрімголов біжить до своєї артілі, нашвидку вмивається, сідає з дорослими шахтарями снідати й з ними ж таки йде після сніданку на шахту поганяти коней. Де він ночував? чи вечеряв, чи ні?.. Ніхто тим не клопотався, нікому не було до того діла. Китька був сам по собі.

У хлопця не було ні матері, ні батька. Мати померла ще як йому було чотири роки, а батька позаторік задавило в шахті величезною грудкою глею, що обвалилася тоді, як він рубав вугілля. Китька був крутом сирота. Його взяв до себе двоюрідний материн брат, Китьків дядько, похмурий гладкий рядчик. А щоб хлоп'я не їло дурно хліба, дядько поставив його поганяти коней коло нової проходки.

Так Китька й працював щодня за харч та за одягу. Всі звали його Китькою; тільки дядько, вважаючи на своє поважне становище, не дозволяв собі такого легкодумства і, як треба було (рідко випадала така милість), то звав його Микитою.

Ніхто не любив Китьки. Людям, замордованим каторжною працею, ніколи було любити, ніколи й думати про такі дрібниці. Китька відповідав тим самим. Він почував надзвичайну приязнь тільки до рудої прибудної собаки Кудли, мабуть, за те, що та не мала певного захистку й тинялася од смітника до смітника, вишукуючи пожитку, і взимку ночувала, залізши до чийогось сараю так, щоб ніхто не бачив, а влітку — де попало.

Але останніми часами й Кудла зрадила Китьку, блукала невість де, а коли часом він стрівав її, то вона, крутнувши хвостом і нагнувши голову, ніби від сорому за своє зрадництво, тікала безвісти.

Сьогодні свято.

Китька ще за сонця заліз на своє місце під жито, ліг, підпер голову долонями й байдужо дивився, як шахтаренята гралися в м'яча. Його не кортіло до них, і вони знали це й не зважали на нього, немов його

й не було поблизу. Вряди-годи, коли м'яч зачочувався за копець аж до Китьки, який з хлопчиків, пере-стрибнувши рівчак, знаходив м'яча й зачіпав Китьку.

— Нудно, Китько?

Китька мовчки вовком дивиться на хлопця.

— Гайда до нас!

Мовчання. Хлопець поспішає до товаришів і в ту ж мить забуває про Китьку.

Взагалі хлоп'ята поводитися з ним лагідно, бо трохи боялися мовчазного дикуна: Китька мистецьки тямив влучати камінням і завжди при такій нагоді відступав, як лев, і жбурляючи влучно всім, що траплялося під руку, й спритно ухиляючись від граду, що сипався на нього з усіх боків.

Починало сутеніти. Дитячі постаті невиразно майоріли в темряві. Шахтаренята залишили м'яч і борікалися з дзвінким реготом і галасом. Китька перевернувся горілиць, забув про все й дивився в небо не кліпаючи, пильно, уважно, ніби хотів розгадати довічну таємницю зірок.

Зненацька почув він знайоме ймення.

— Хлопці, Кудла! — гукнув хтось голосно.

Китька миттю сів. «Невже Кудла? — промайнула йому думка. — Де вона взялася?»

— Кудла, на! на!

— Не йде, проклята...

— Пронька, винеси хліба.

— Хлопці, причепимо чайника.

— Де ж він?

— Ось я зараз.

Китька знав, що в рівчаку осторонь лежить старий бляшаний чайник, який був хлопцям ще недавно за іграшку, а потім закинуто його геть у рівчак. Знав він і те, що то «причепити чайника», тому й не завагався довго, а кинувся рятувати Кудлу. Мов опечений, вискочив він з-під жита навперейми хлопцеві, та не встиг: той вже вхопив чайника, здивовано подивився на Китьку й побіг до товаришів.

— Віддай чайника! — несамовито крикнув Китька й почув, як щось здавило в горлі, стрельнуло в ніс, затуманило очі сльозами безсилового гніву.

— Овва! — задерикувато зареготався хлопець. — Навіщо він тобі?.. Ми Кудлі до хвоста начепимо.

Китька нічого більш не промовив, а тільки зціпив зуби. Лютий гнів давив його... Важко одсапуючи, він нагнувся й мацав руками круг себе, шукаючи камінюки.

Тим часом дівтора весело реготалася. Пронька виніс з хати шматок хліба й простягнув Кудлі. Вона підгорнула хвоста, жалібно скавчала й плазувала перед ним по землі, потім взяла хліб і жадливо почала їсти, а хлопці в'язали до хвоста чайника. Кудла почувала своїм собачим серцем, що їй хочять зробити якусь прикрість, але вона хотіла їсти.

— Уже! пускай!

— Штовхони її ногою!

Кудла не йшла. Вона перекинулася на спину й благаюче дивилась на своїх катів.

В цю мить щось хряснуло. Страшений вереск і плач пронизав ніжну тишу вечорову... Мов сполохані горобці, кинулись діти врозтіч, а Кудла, перелякана лементом, чимдуж чкурнула геть. Порожній чайник теліпався у неї ззаду, бив її по ногах, грюкотів, дзеленчав по сухій землі. Кудла обкрутилася, ухопила себе зубами за хвоста, заверещала од болю й знов побігла, волочучи за собою нахабне страховисько. Чайник не давав їй бігти. Вона ще кілька разів зупинялася, крутилася на однім місці, намагаючись перегризти мотузку. Нарешті мотузок зсковзнувся з хвоста, й Кудла кулею понеслась попід житом. Їй здавалося, що за нею женуться з грюкотом і галасом..

Воно й справді чути було гомін і тупотняву. Але вона помилялася: то далеко гомоніла дівтора, сполохана несподіваною пригодою, а слідком за нею нісся, як вітер, Китька. Він перейнявся однією думкою,

одним бажанням: догнати Кудду й відчепити чайника. Хлопець біг, дослухаючись, де саме торохтить і дзвенить чайник.

Так добіг Китька до залізниці, зупинився й почав дослухатись. Здалека донісся до нього свищик паровоза й гуркіт поїзда, а навкруги було тихо. "Де ж вона ділася? — думав Китька, втопивши гострі очі в нічну пітьму. — Невже побігла?.. Ні, навряд. Десь тут, мабуть".

Він пішов поволі понад залізницею. Порівнявшись з містком, Китька раптом почув з-під нього неприємне гарчання. Видимо, ходу його почула Кудда.

— Кудда! Кудда! — ласкаво гукнув хлопець. Але вона загарчала ще дужче.

— Чудно, — дивувався Китька. — Чого вона залізла під місток? І чого вона гарчить? Мабуть, не пізнала... Хіба полізти?

Китька пірнув у чорну нору. Кудда лютим гавканням привітала непроханого гостя, але поза цим гавканням почув Китька щось інше, від чого його серденько хутко-хутко затіпалось. Він прожогом вихопився з-під містка, бо Кудда, видимо, лютувала не жартома і націлювалася підлатати штани завзятому хлопцеві.

— Щенята... У неї щенята, — посміхнувся Китька. — Ще малі, мабуть, бо тільки вищать. Тим вона й лиха така — боїться, щоб не забрав, дурна.

Він зрадів, ніби знайшов щось дороге-дороге. І пригадалося йому, як Кудда недавно ще плазувала перед хлопцями, щоб підживитись шматком хліба.

— Вона голодна, сердешна, — догадався Китька й миттю зник у темряві.

А Кудда вернулася до щенят в кубло, вирите нею під містком, і припустила їх до свого виснаженого, порожнього вим'я. Вона вже трохи заспокоїлася після недавньої пригоди з шахтаренятами, й тільки невтихомирений голод давався взнаки. Щенята (їх було аж шестеро) жадливо дорвалися до матері, та, не знайшовши молока, жалібно мурчали й скавчали. Кудда винувато облизувала їх, ніби бажала заспокоїти, приголубити й безмірною ласкою надолужити їм недостачу молока.

Над містком з шаленим гуркотом і пихтінням пролетів довгий поїзд і розсипав тисячі іскор. Скількись їх упало крізь дошки під місток, і болісно блиснули Куддині очі, повні безмежної муки й розпачу. Боляче нило сухе, плесковате вим'я, пекло всередині в шлункові, висохло в роті. Кудда не витримала цих мук, раптом схопилася, скинувши з себе щенят. Вони гепнулись об землю й заскиглили. Кудда вийшла з-під містка, підняла голову й сумно-сумно завила. Глузливим реготом донісся до неї гуркіт поїзда; з неба байдужо дивились злотистовії зорі, а з жита вразливо запідьпадьомкав ситий перепел... Довго вона вила, переміняючи тягуче виття на гавкання та на безнадійне скигління, — чи то ридала, чи то нарікала на свою собачу долю, чи, може, виливала свою зненависть і кляла весь світ...

По дорозі почулося дрібне гупання босих ніг по м'якій пилюці. Кудда вщухла й сховалася під місток: вона не хотіла виявляти свого горя перед жорстокими, байдужими людьми.

Коли гупання наблизилось, сука вороже вишкірила зуби й загарчала. Стара, замордована голодом, вона звикла тільки до стусанів, камінюк, що ними здебільшого частували її люди, не тільки малі, а й дорослі, звикла, що з підходом людини завжди треба сподіватись лиха або якої-небудь капості, тому не ждала вже ні од кого добра. Китька, почувши гарчання, зрадів, що Кудда не втекла звідсіля нікуди. Він поліз під місток, зацмокав приязно губами й простяг поперед себе величезний окраєць житнього хліба. Гострий пах свіжого хліба дражливо залоскотав у надто чулим носі старої суки: вона знишкла, але недовірливо не рушала з місця. Отже, Китька так щиро, так запобігливо тикав їй під ніс свій подарунок, що вона нарешті підвелася, обережно взяла зубами хліб, обхопила його передніми лапами й почала вгамовувати пекучий давній голод...

***

Китька спізнився до сніданку. Він прибіг просто на шахту й став до роботи.

Прийшов похмурий дядько, вилаяв скількох шахтарів за недбальство, обдивився роботу, дав деякі

вказівки старшому робітникові. Нарешті погляд свій зупинив на Китьці. У хлопця тьохнуло в серденьку. Довго дядько дивився на нього з-під насуплених брів, ніби вперше бачив його, потім нешвидко підійшов до Китьки, вхопив за чуба й тричі боляче крутнув його своєю дужою рукою. Китька зціпив зуби від болю, але не заверещав, щоб робітники не глузували, а тільки прошепотів: «За віщо?»

Дядько твердим, грубим, як з барила, голосом спокійно промовив:

— Ти навіщо учора увечері провалив голову ковалевому хлопцеві?

— Нехай не зачіпає.

— Ах ти ж поганець! Гляди мені!.. Коли ще раз почую, я з твоєї спини писанку зроблю! Чув? Китька мовчав і з ненавистю дивився кудись набік.

— Гляди ж, — не діждавши відповіді, посварився дядько на Китьку грубим м'яким пальцем і одійшов, в ту ж мить забувши про таку дрібницю, не варту його величного становища. Певна річ, що й покарав він Китьку тільки так, щоб той не забував про дядька та щоб коваль більш не докучав. Китька гаразд це тямив, тому й не дуже зважав на дядькові погрози.

Була спека. Китька нетерпляче ждав гудка, бо страшенно хотів їсти. Вже кілька разів підходив він до цебра й заспокоював голод холодною водою. З думки йому не йшли Кудлині щенятка. Він сьогодні не вмивався, й од рук його й досі чути було цуцнячий пах. Але цей пах збуджував в його гарячій голові гарні, приємні думки й викликав на видочок щасливий усміх. Ще з більшою нетерплячкою, ніж про обід, думав Китька про вечір, коли можна буде знов чкурнути туди, під місток, до Кудли.

— Стривай, — майнуло хлопцеві в голові, — а що скаже мені тітка Гапка за те, що я вчора зцябрив у неї окрасць хліба?.. Ну, та одбрешусь як-небудь. А от Кудлі треба було б принести увечері ще чого поїсти... Що б його вигадати?

Китька знав, що вдруте навряд чи вдасться пожитись з тітчиної полиці, бо вона, запевне, помітила крадіжку й ховатиме хліб, а за обідом або за вечерею також не урвеш, бо робітники, безперечно, спитують, навіщо йому такий шмат хліба?

Китька почав думати, як би його так прихитрувати, щоб нагодувати Кудлу.

Ось почувся й давно бажаний гудок. Робота припинилася. Китька розпріг коня, одвів його на стайню й прибіг до своєї казарми. Робітники вже побанили руки й лагодились обідати. Китька хутко вмився, втерся пеленою своєї брудної сорочки й сів вкупі з дорослими. На превелике диво, куховарка Гапка не тільки не лаяла його, а ще погладила по голівці й спитала, чого він не приходив вечеряти й снідати.

— Не хотілося їсти... Та я ж... — засоромився Китька, — одрізав собі...

— Бачила, бачила... Ну, та що самий хліб... А ти б повечеряв, а тоді йшов би гуляти, куди схотів...

Хлопець на мить замислився й раптом прояснів: нарешті він вигадав, як запобігти лихові!..

Прийшов вечір. Китька виголодався й підтоптався таки доволі, але, захоплений однією думкою про Кудлу, він не помічав утоми.

Перед вечерею підійшов він до куховарки й промовив непевним голосом:

— Тітко... я не буду й сьогодні вечеряти — не хочеться... й завтра снідати не буду. Дайте мені шматок хліба, й доволі... Та тільки великий...

— Оце, хай Бог милує! Як же таки два дні без вечері й без сніданку? — здивувалася куховарка. — Не вигадуй мені, сїдай вечеряти. Що з того хліба?..

— Я не хочу вечеряти, дайте хліба.

Хлопцеві дуже хотілося їсти, але він боявся, що як повечеряє, то куховарка дасть мало хліба.

— Хм... Куди ж ти підеш?

— У поле.

Вона звикла до того, що Китька часто не ночував дома, й більш не розпитувала, а одрізала йому трохи не півхліба й хотіла дати дрібок солі, та Китьчиного вже й сліду не було.

Побіг він не просто до містка, а всякими манівцями, щоб товариші не запримітили його й не

натрапили часом на Кудлине кубло. Кудли не було біля щенят: видимо, побігла десь на роздобутки. Китька повитягав з нори всіх щенят й, милуючись ними, просидів під містком увесь вечір, аж поки прибігла Кудла.

***

Прошло тижнів зо два. Щенятка вже підросли трохи й самі вилазили з кубла гратись, забігали аж у пшеницю й тим завдавали великого клопоту матері. Кудла страшенно турбувалася тоді, бігала від одного до другого, гарчала на них, вдаючи з себе сувору. Й їй і любо було дивитись, як радо граються дітки, і боязко лихої людини. Та опецькуваті собачата й самі, почувши часом ще здалека важку ходу або гуркіт поїзда, прудко котилися, підгорнувши хвости й прищуливши вуха, до гурту й ховалися під місток. З глибокої нори, що вигребла задля них дбайлива мати, блищали тільки їхні здивовані оченята й чулось ляскливе, одривчасте гавкання, в яким було не стільки того завзяття, скільки кумедного переляку.

Була неділя. Китька з самого ранку товкся біля щенят. Вони звикли до нього, й одне поперед одним лізли йому до рук, сіпали зубенятами за штани, а коли він вдавав, що тікає, вони, шестеро, висолопивши язички, як груші, котили за ним, плутались в траві, перекидалися часто на спину, не вдержавшись на кущих, слабеньких ніжках, підводились і знов бігли навздогінці. Кудла йшла ззаду й помахуючи хвостом, тривожно слідкувала переляканими очима за жвавими цуценятами. Коли Китька зупинявся й присідав або простягав до них руки, вона перша підбігала до нього й лизала йому руки, виявляючи подяку й щире приязнь.

Ось нахмарило. Граючись із щенятами, Китька й не помітив, як з півночі насунулась важка чорна хмара. Глухо розітнувся довкола перший гуркіт грому. Повіяв холодний вітрець, якийсь чужий і недоречний після нерухокої спеки, й примусив озирнутись навкруги. Тривожно захвилювались з химерним шелестом пшениці, закурилась пилюка по шляхах. Ген вдалині заторохтіла межею повозка: хлопець-підліток піднявся на ноги й завзято замахав батогом, підганяючи ледачу шкапину, щоб за дощу доскочити хати.

Хмара обхопила півнеба, й чудно було дивитись, що на другій половині неба не блукало ані хмариночки. Низько понад хлібами літали жайворонки, розшукуючи захистку: вони перестали співати й метушливо перелітали з одного місця на друге. Через залізничий вал перестрибнув чийсь собака й зник у пшениці; за ним з грюкотом покотились камінчики з валу. Кудла підняла хвіст, наїжила шерсть і хотіла бігти за ним, та роздумала і тільки скількись разів гавкнула услід.

Загриміло ближче й дужче, Китька, ляпаючи долонями, загнав щенят в кубло, а сам чимдуж ушква-рив шляхом додому.

Кудла лягла біля входу й не пускала цікавих з нори. Взагалі вона почувала себе непевно. Її не лякав блиск сліпучої блискавиці й оглушаючий гуркіт грому, не лякав і дощ: не раз періщив він їй боки, та й діти під містком гаразд були захищені від нього. Але цим разом неспокійно блищали з темної діри її очі.

Вітер дужчав. Запахло дощем. Пшениця хилилася колосом до землі, немов уникаючи незримого удару, підіймалася хвилями й знов хилилася. Вдалечині, на обрію, хмарою йшла пилюга. Дужий вітер хижо гудів під містком. Нарешті буйними краплями важко застукав дощ. Щохвилини він дужчав і дужчав, і незабаром нічого вже не можна було розібрати, oprіч гуркоту грому, реву дощу й виття вітру. Блискавиця безперестану прорізувала небо в різних напрямках. Посипався град і дрібно заторохтів по шпалах та по рейках над головою у Кудли. За чверть години під місток ринула з гори мутна, холодна вода, піднімалася все вище й вище, нарешті затопила й Кудлине кубло. Сама вона з страшенним криком ледве встигла вихопитись й випливати з бурхливого потоку на землю. Чула Кудла, як заскавчали щенята й раптом ущухли: вода залила їх у кублі й понесла за собою. Сука кілька разів кидалась проти води до містка, та годі було досягнути до нього. Сердешна мати стала осторонь і сумно-сумно завила. Буйний

град боляче бив її по голові, пронизливий вітер валив з ніг, та вона того нічого не помічала: пекуче несподіване горе затьмарило їй розум...

Вона вила...

За годину дощ перестав. Чорна хмара посунулась далеко на захід. По небу де-не-де носилися важкі ще хмарки. Проглянуло сонечко й радісно освітило мокру землю, весело одсвічувалось у калюжах, у безлічі іскор на рослинах. Знов усе ожило, загомонило. Та Кудді той блиск сонячний здавався за глузливу, образливу, недоречно усмішку з її нерозважливого горя. Вона побігла понад водою, що озером стояла у виїмці побіч з залізницею, й шукала любих загиблих дітей...

Китька підкачав вище колін холоші і, не поспішаючись, пішов навідатись до щенят. Ще здалеку почув він Куддине виття й догадався, що сталася якась страшна пригода. Серце йому застукало. Він побіг. Коли Китька поліз через воду під місток, то не побачив і сліду Куддиної нори: її замулило. Немов чим важким ударило його по голові. Він хутко вихопився звідтіль, сів на залізничному валу в мокрий пісок і гірко-гірко заривав...

ГАРАСЬКІВ ВЕЛИКДЕНЬ

Обридло Гараськові сидіти на лаві й хлипати: з вулиці долітав до нього веселий регіт та гомін шахтарських дітей. Йому кортіло до них.

Смеркало. Невеличке вікно сумно сіріло під стелею і не давало анітрохи світла.

В землянці настала вже ніч.

Гарасько хлипнув ще кілька разів, так, задля годиться.

— Ма-мо!.. ма-а-мо!.. — гукав він.

Та мати спала дуже міцно на лаві й нічого не чула.

Упевнившись, що матері йому не збудити, Гарасько вже трохи й радий був: ніхто не перешкодить. Він швидко стрибнув з лави, знайшов під лавою старі материні шкарбани, озув їх, одягся в материну драпу юнку з довжелезними рукавами й рипнув дверима.

Дітей вже не було коло землянок, тільки здалека чути було їхній гомін. Гарасько стояв, дослухаючись, і по голосу пізнав, хто саме кричав, але бігти туди вагався.

Був тихий, погожий весняний вечір. Стояв легенький туман понад одмерзлою землею; в повітрі пахло талим снігом, що брудними плямами сірів ще подекуди в ровах та під загатами. В шахтарських халупках вже всюди освітилося. Непривітно, немов могилки на кладовищі, чорнів ряд землянок-пусток з вікнами при самісінькій землі. Повз землянки проходила залізниця. Пухкаючи, шиплячи, гуркаючи пробігла «кукушка»¹, кумедно тарабанячи за собою довжелезні залізні вагони, з верхом повні вугіллям.

— У-ух! у-ух! — пронизливо вигукувала вона, ніби лякаючись, що не доцупить до місця тих велетнів.

Та й знову стало тихо. Гарасько якусь мить задивився на «кукушку», і йому дуже забажалося проїхатись на ній.

“Тепло там, мабуть, і ловко! — думав він і, уявивши собі таке щастя, досягне тільки в думці, навіть посміхнувся. — А Левко слюсарів та Колька конторщиків за-а-здрили б!.. Та він не покатав би їх: вони ніколи не приймають його до гурту гратись і боляче скубуть за чуба. От Китьку взяв би: Китька ніколи не б’ється й не любить Левка з Колькою”.

— О-у-у-у!.. — довго-довго загув гудок на шахті і густим ревом словнив тихе повітря. Тиша, збуджена важким, грубим гуком, важко застогнала луною. Потім гудок замовк, зробилося ще тихше.

¹ Невеличкий паровоз. — Приміт. авт.

Замовкли дитячі голоси й сміх. Хтось пройшов поблизу, гучно чвакаючи по калюці чобітьми.

— Мабуть, тато, — подумав Гарасько, — треба тікати до хати, а то гніватиметься!..

Але далі ступнів не стало чути. Знов усе стихло. Холодним блиском сяяли зорі; небо було безхмарне й стемна-синє, тільки на заході ще ясно зеленіла смужка.

Гарасько почував, як задубіли йому ноги від холоду й пальці на руках залякли. Він почув себе одразу таким самотнім. Зробилося страшно, схотілося плакати. Він хутко пірнув у яму під своєю землянкою, намацав руками залізну клямку і вскочив усередину. Побачивши, що мати ще не вставала, він кинув під лавку шкарбани, підійшов до матері й почав гукати:

— Ма-а-мо! я боюся... Мамо, засвітіть лампу!..

Мати не озивалася. Гарасько знав, де лампа, тямив і засвітити її, та не знав, де сірники: батько, мабуть, заніс. Вогка, холодна долівка зовсім за холодила йому ноги. Він сів на лаві й тихо плакав. Потім перестав — обридло — й почав думати, чому мати не озивається. Гнівається? Дак ні, вона добра, ласкава й любить свого пустунчика, Гараська, хоч часом і плаче чогось, дивлячись на нього. Чи все спить? Чому ж вона вже не прокидається? чого мовчить так страшно? чого?

Тихо. Зашкребла миша. З печі стрибнув кіт і напорошив уха. Де вона взялася та миша! Її ще вчора не було. Безупинно скрипів у гнилім сволиці шашель.

— Дзенннь!.. дзенннь!.. дзенннь!..

Дзвонили до церкви.

— Завтра Великдень, казали хлопці, — пригадалося Гараськові. — Дурять, мабуть. Якби й справді завтра Великдень, то мати вже напекли б пасок, накрасили б крашанок, і в хаті так смачно пахло б печеним. А в його була б новенька сорочка, й чобітки, й картуз. Він пам'ятає торішній Великдень... А вони кажуть, що завтра... Хіба такий Великдень?.. Одне, чому мати не встають ще з обід?..

Гарасько присунувсь, прислухався й торкнув матір руками за обличчя. Обличчя було холодне... Гарасько раптом схопився. Мороз пішов у його поза шкурою. Бігти?.. Але з переляку одібрало руки й ноги. Гарасько скрикнув не своїм голосом, злякав голодного кота, що дослухався в кутку, де саме шкребла миша: кіт прожогом кинувся до дверей і голосно занявкав, нагнавши на Гараська ще більшого жаху.

Рипнули двері. Хтось увійшов, важко ступаючи, й не причинив дверей.

— Ге!.. темно... Гей, хто є в хаті?.. Явдохо! га, Явдохо!..

— Тату! — несамовито крикнув Гарасько, стрибнув з лави й кинувся до ніг батькових.

— Господь з тобою! — нахилився батько над Гараськом. — Чого ти, сину?

Батько важко дихав: чи теж злякався, чи, може, від швидкої ходи. Гарасько почув притім, що від нього тхуло горілкою.

— Мати... у-у-у!.. — вже спокійніш плакав Гарасько й цупко тримав батька за полу.

— Що — мати? Не світе?.. Ах вона ж сяка-така! Га, — не світе! Стривай же, ми їй дамо, — мурмотів п'яний шахтар, шукаючи сірників у кишені. — Мабуть, їй погіршало, сердешній... Ну, байдуже, — ми зараз засвіtimo, — не плач.

— Дзенннь!.. дзенннь! дзенннь!.. — чути було знадвору в одхилені двері, і прикрий, вогкий надвірній холод запанував у хаті, а в ній і без того було зовсім не тепло.

Аж ось сірника знайдено. Шахтар налапав на столі стару, закурену бляшану лампу, довго сопів коло неї й тер один по одному сірники, поки йому пощастило засвітити лампу. Блиснуло мізерне, тьмяне світло й злегка освітило невеличку брудну землянку з обідраними стінами, по них усюди чорніли смуги патьоків від стелі; в однім місці стеля зовсім провалилася, й звідти стирчав шматок гнилого обалопа.

— Зачини двері, бо холодно, і для хворої уредно! — поважно, навчаючи, промовив шахтар і пішов до лави.

— Явдохо!..

Тихо.

— Явдохо!..

Шахтар взяв жінку за руки, нахилився над нею, зазирнув їй в обличчя й хутко одсахнувся. Одразу в голові в нього прояснішало.

Гарасько знову заголосив біля дверей.

— Вмерла... — прошепотів шахтар і перехрестився. — Вмерла, сину, твоя мати... моя... дружина. Сироти ми... сироти...

Він упав на ослін і заплакав. Гарасько підбіг до батька й припав до колін. Худий, паршивий з голодухи, кіт, зрадівши, що господар хати таки вернувся й, безперечно, незабаром усі вечерятимуть, приязно терся у нього біля ніг і ласкаво мурчав, іноді здивовано позираючи вгору..

— Дзенннь!.. дзенннь!.. — глухо гуло крізь щілини в вікні й у дверях. Шахтар підвів голову.

— А!.. ледацюга я! — скрикнув він і вдарив себе в груди кулаком. — Хіба я людина?.. Людина я?.. Ніщо...

Він став, наступивши притім котові на лапу, аж кіт страшенно заверещав, підійшов до ліжка й припав до небіжки.

— Явдохо... дружино моя вірная! прости, прости... Ах, краще б я...А!.. На кого ж ти нас покинула?.. Гараська на кого покинула?.. Гріх тобі буде, Явдохо, на тім світі! А я прохвост! Нехай мене покарає усевишній Бог. Хіба я оце роботи шукав, покинувши вас отут?.. У кума пиячили, поганці... Проклятий!..

Гараськові холодно було долі: він виїз на припічок і сидів, зібравшись та хлипаючи. Довго ще слухав він, як батько проклинав і лаяв себе, підрядчика, що не давав роботи, старшого, що перегнав їх з хати в цю гидку землянку, кликав матір, припадаючи головою до неї, плакав, кляв свою долю шахтарську і знов плакав. Так і заснув Гарасько під п'яну батькову говірку. І снилося хлопцеві, що він вже великий-великий, що його настановлено машиністом, і він їздить на «кукушці», а Левко й Колька так само малі, як і були, просять, щоб він покатав їх; та ні, не можна: ще попадають — крий Боже! — й їх заріже колесами...

Прокинувся Гарасько від гомону й метушні в землянці. Здивованими очима оглядав він юрбу жінок, здебільшого стареньких, що клопоталися — хто коло печі, хто підмітаючи долівку, хто біля столу, що стояв уже серед хати.

На столі, гарно вбрана, покрита чимсь білим, лежала Гараськова мати з спокійним, застиглим навіки, байдужим до всього обличчям; худі руки з тонкими жовтими пальцями було згорнено на грудях. Між пальці встромлено хрестик, зліплений з воскових свічок. Пахло ладаном.

Гарасько вгледів і заголосив, бо пригадав усе.

— Цить, цить, синку!

До нього підійшла чиясь старенька бабуся й ласкаво погладила по голівці. Гарасько й перше бачив її не раз, та не знав, хто вона. Підходили й інші, цікавились, ніби не бачили його ніколи.

— Прокинувся вже?

— Прокинувся, сирітка? — розпитували вони одна поперед одної. «Сирітка»... Це ж що воно таке? — промайнуло Гараськові в голові. — І батько вчора щось таке саме мурмотів. Хіба, як мати вмерли, то його не Гараськом зватимуть, а сиріткою? Він не хоче...

— Треба, сину, вмитись, прибратись, — лагідно говорила та сама бабуся. — Сьогодні такий день, Гарасю... Сльози блиснули на очах у бабусі; інші жінки, слухаючи бабусю, хлипали. — Великдень сьогодні...

— Великдень? — мимоволі вихопилося в Гараська. — А чому ж у нас нема крашанок і паски?

— Буде, все буде, голубчику. Тільки ходім, я причепурю тебе трохи.

Бабуся вмила Гараська. Левкова мати дістала з вузла чистеньку сорочечку, штанці, й бабуся хутко зодягла його, потім розчісувала й боляче скубла.

— Ну, тепер — Христос воскрес!.. Сьогодні Великдень, Гарасю.

Вона поцілувала його в губи й ткнула йому в руку писанку; інші жінки теж похристосувались і дали по крашанці. Бабуся піднесла його до матері.

— Похристосуйся, Гарасю, з ненькою: так годиться.

Гарасько поцілував неньку в холодне обличчя. Бабуся посадила його на припічок, врізала шматок паски, дала ще одну крашанку й сказала:

— Розговійся, сину, — це свячене.

— Де татко? Вони вже розговлялись?

— Вже, вже, сину. Їж на здоров'я. Татко незабаром вернеться.

Гарасько був дуже голодний; вчора він пообідав самим шматком сухого хліба й більш нічого не їв. Баби посідали на лаві, попідпирали голови руками, й тихо шепталися, поглядаючи інколи на Гараська. Ласкава бабуся вигорнула з печі в черепок декілька жарин, посипала їх ладаном, і запашний, задушливий дим хвилями загойдався по землянці. Потім бабуся підсіла до інших жінок і теж щось говорила їм пошепки; Гараськові здавалося, ніби вони боялись збудити небіжку, що лежала з таким спокійним, задумливим обличчям. Прийшла Кольчина мати, поцілувала покійницю, підійшла до жінок і тихо про щось розпитувала їх, хитаючи головою та втираючи сльози.

Увійшов батько Гараськів з другим шахтарем. Чужий дядько став хреститись, а батько підійшов до Гараська, похристосувався й, дивуючись, оглянув його з голови до ніг.

— Спасибі вам, — озвався потім до жінок і вклонився низенько, — спасибі, що не забули сирітки...

Він сів на ослоні в кутку й замислився. Сльози одна за одною котились йому по вусах, по бороді.

— Знов "сирітка", — думав Гарасько. Він стрибнув з припічка й хотів бігти на вулицю, бо давно вже чув дзвінки дитячі голоси.

— Ось на, Гарасю, — промовила Кольчина мати й наділа на нього стареньке пальто: ще вчора Гарасько бачив його ва Кольці. Потім вона насипала йому в кишеню гостинців, — горіхів і пару цукерок, — а на голову наділа шапку.

— Подякуй же ти! — гукнув батько. — Поцілуй у руку.

— Спасибі, — прошепотів Гарасько й несміливо поцілував у руку Кольчину матір; потім вибіг з хати.

На вулиці світило сонечко; земля, злегка підмерзлая за ніч, потроху відтавала. Дзвінко, мов розбиті шибки, тріскався під хлопчачими чобітками лід на калюжах. Не переставаючи, дзвонили в церкві всі дзвони. Хлопці гралась «в котка»: вони позлізали на одну землянку й звідтіля, як з гори, котили крашанки. На Гараська вони не звернули ніякої уваги.

Він підійшов до них ближче, витяг з кишені горішок і гучно розкусив. Хлопці навіть не глянули.

— Еге, а в нас мати померли, — похвалився Гарасько. Колька зупинився, подивився на нього й промовив:

— А чие ото ти пальто зодяг? Га?

— Це мені твоя мати подарувала, — відповів Гарасько.

— Подарувала, — перекривив Колька. — Ще й хвастатимеш! Геть, не заважай.

Гарасько стояв і дивився, як вони гралась.

На майдані, біля гойдалки, стояли купками дівчата й хлопці, молоді шахтарі. Хтось грав на гармонії, декотрі співали; дівчата луцили насіння, гойдалися. Гарасько хотів піти туди, та побачив, що до їхньої землянки під'їхала якась пишна пані з двома паненятами, хлопчиком і дівчинкою. Він побіг назад, додому. Пані виїзла з фаєтона й пішла в землянку, щось наказавши дітям. Гарасько не зрозумів, що саме, бо такої мови зроду не чув. Він став біля землянки, витяг цукерку й показав паненятам. Ті зглянулися один до одного й засміялись. Гарасько теж усміхнувся й заховав цукерку. Довго він стояв, дивився на них і думав, чим би їх ще здивувати.

— А в нас мати померли, — мовив він. Хлопчик і дівчинка зглянулися знов. Коло фаєтону почали збиратись цікаві: діти, дівчата, парубки. Всі мовчки витріщились на паненят, аж тим стало ніяково, і вони, мов дикі звірята, озирались на всі боки.

— Ну, чого зібрались? — гукнув візниця на цікавих. — От іще народ!.. Гетьте собі!

— Але ніхто не розходився.

Вийшла з землянки пані; її проводив батько Гараськів, без шапки, й ласкава бабуся.

— Твій? — спитала вона шахтаря, кивнувши на Гараська.

— Так точно, мій! — відповів батько, вклоняючись.

— Сердешний!.. сирітка! — промовила пані й журливо поглянула на Гараська довгим поглядом.

— Я — Гарасько, а не сирітка, — буркнув Гарасько. Він боявся, що хлопці почують, як його назвала пані, й дражнитимуть сиріткою.

— Гарасько?.. Любий, любий хлопчик! — сказала пані, усміхнувшись, і торкнула Гараськове підборіддя рукою, в м'якій рукавиці. — Ну, то на ж тобі на горіхи...

Пані витягла з великого гамана, що держала в лівій руці, п'ятака й дала хлопцеві.

Коли пані поїхала, Гарасько знову підбіг до хлопців і показав їм п'ятака. Хлопці прийняли його гратись «у котка», видурили у нього крашанку й писанку, потім продали йому за п'ятака десяток потовчених, напівоблуплених крашанок і виграли їх у нього знову.

Гарасько заплакав. Він боявся йти додому без п'ятака, щоб батько не бив. Почав казати, плачучи, щоб хлопці віддали п'ятака, але вони, сміючись, повтікали.

Смеркало. Перестали дзвонити до церкви. Всі порозходилися з майдану. Гарасько боявся, що ось-ось вийде батько й питає, де дів п'ятака. Він побіг до магазину, сів у кутку біля рундука й гірко плакав.

— Ти тут, Гараську? — почув він Китьків голос.

— Ту-у-ут, — хлипав Гарасько.

— Чого ти сюди заліз? Чого не йдеш додому?

— Не піду... Тато битимуть...

— За віщо?

— За п'ятака...

— Не битимуть. На, я одіграв у них. Та гляди, не загуби. — Китька витяг з кишені п'ятака, ткнув його Гараськові в руку й зник. Гараськові миттю висохли сльози на очах. За хвилину він опинився дома.

В землянці все було так само, як і перше, тільки з жінок зосталася сама бабуся. Якийсь старенький, присадкуватий дідок, лисий, з довгою бородою, в окулярах, читав над покійницею Псалтиря. Бабуся сиділа на дзиглику біля печі. Коли Гарасько вбіг у землянку, вона хутко підвелася, роздягла його, посадила, дала шматок паски й крашанку.

— Вечеряй, синку...

Прийшов батько: він знову десь напився. Підійшов до небіжки й почав хлипати. Дідок подивився на нього поверх окулярів, похитав головою й читав далі. Бабуся взяла шахтаря під руку.

— Ляж, засни, тобі легше буде, — прошептала вона.

— Легше? Не буде мені легше! — п'яними сльозами плакав шахтар, бив себе кулаком у груди й знов плакав. — Покинула!.. на кого?.. Мене й Гараська... Пропанці ми з ним!..

Гараськові теж плакати захотілося: шкода було матері.

— Ляж, ляж, голубе, — шептала шахтареві бабуся, заспокоюючи його. Він послухав і ліг, хоч і довго ще мурмотів, засипаючи. — Лягай і ти, — вдалася бабуся до Гараська, — час спати.

— А чого то пані приїздила? — пригадав Гарасько.

— Приїздила, серце, бо пані добра: як де почує про бідних, то й допомагає — чи грошима, чи чим там. Дала татові твоєму трохи грошей на похорон, завтра ховатимемо...

— Кого? маму?..

— Еге ж, завтра вже можна...

— Не хочу, не хочу! — плакав Гарасько, а бабуся сіла коло нього й тихо шептала йому про те, як гарно буде його мамі на тім світі у Бога, в раю. Вона бачитиме святих янголів і сама буде праведна: не знатиме більш ані горя, ні клопоту... Вона бачитиме й самого Бога, прохатиме його, щоб послав Гараськові, любому

її синочкові, щастя й долю... І скаже милосердний Бог: багацько ти, страднице, набідувалася, набралася лиха на землі, та в Бога милості на небі багато: вволю твоє прохання, рабо Божа!

І заснув Гарасько під шепіт ласкавої бабусі, і снилася йому рідна ненька з ясними, срібнокрилими янголами.

АХМЕТКА

Уся малеча шахтарської слобідки знала його, бо тільки його одного й можна було дражнити скільки вгодно, й нічого нікому за це він не казав.

— Ахметко! Ахметко! — гукають, було, діти, коли він проходить повз них, ласкаво посміхаючись. — А кобилка лопаєш? Ха-ха-ха!..

— Ги-и! — ошкіряється Ахметка й повертає до дітей. Йому дуже хочеться спіймати якого-небудь білявого пустуна й погладити по голівці, але, як тільки він поверне до юрби, уся моторна, галаслива згряя кидається врзтіч, дзвінко регочучи.

Ахметка не гнівається: він також регоче, махає руками й белькоче до них якісь свої, чудні, незрозумілі дітям слова.

— Блу-блу-блу! — перекиривляють Ахметку пустуни: їм здається, що Ахметчина мова дуже скидається на те, як гелгоче гиндик, і вони завсігди йому це нагадують, коли він забалакає.

Та Ахметка не зважає: він тільки весело посміхається, дивлячись, як кумедно вони надимають губенята й роздувають щічки. Інших Ахметчиних товаришів діти не насмілювались дражнити: то були похмурі, сердиті татари, — діти лякались їх, бо вони ніколи не сміялись, а тільки спідлоба позирали мовчки на докучливих дітлахів.

Ахметка ж був зовсім не такий, бо в Ахметки десь далеко-далеко, звідкіль приїхав він на шахти, зосталась жінка, хвора татарка, й троє маленьких татарчат, котрих Ахметка дуже любив і котрим одсилав трохи не весь свій заробіток, лишаючи собі тільки на вбогу харч. Коли йому траплялося зустрітись з чужими дітками, то він дуже радів, бо вони нагадували йому його далеких татарчат, а він так занудився за ними, так часом хотілося йому побачитись із ними, обняти й приголубити їх.

Хоч діти гаразд тямали, що Ахметка лагідний і не зобидить їх, але тікали од нього, хоч як привітно він до них не белькотав; їх лякало чорне, безвусе, закурене вугільним порохом обличчя Ахметчине, кумедна малесенька шапочка на голові й незрозуміла мова його. Чули вони також од батьків, що Ахметка татарин і їсть конятину, тому завсігди дражнили його цим.

Але останніми днями діти помітили, що з Ахметкою діється щось недобре. Смутний, зажурений блукає він поміж шахтарськими халупами, ніби шукає чогось, а чого — то видко було, що й сам не тямить.

Діти перестали боятись Ахметки і хоч до рук йому не давались, але завсігди оточували його метушливим колом і з великим зацікавленням зазирали йому в вічі, повні смутку, а часом і сліз.

— Дядю, а дядю, — несміливо, але з спочуттям звертались вони до нього, — чого ви журитесь?

— Ахмет журилі... татар нима... Ахмет помирав, — белькотав Ахметка, розмахуючи руками...

Вони слухали його уважливо, пороззявлявши роти й витріщивши оченята; але небагато з того розуміли.

— Дядю, а дядю, це ви самі zostалися? А де ж ваші?..

— Татар помирав, машин фіть-фіть, нима татар... Ахмет плакав, домою хадил...

А сталося таке.

Приїхало на шахти їх дванадцять чоловік, здорових, дужих татар, і найняли навантажувати на вагони вугілля. Поробили там зиму, весну, а влітку на шахти завітала страшна пошесть холери, вигубила

багато робітників, а поміж ними й чотирьох Ахметчиних товаришів. Решта татар полякалися, негайно взяли роцот, сіли на поїзд і втекли додому.

Ахметка не захотів їхати додому. Він був дуже вбогий, заробітків дома Біг дасть, а сім'ю треба ж було чимсь прогодувати. Він зостався на шахтах, сподіваючись роботи: інші грузчики не приймали його до своєї артілі, треба було чекати, поки начальство дасть якусь роботу в шахті.

І Ахметка чекав. Не маючи поки що роботи, котра хоч трохи розважила б його самотність, він блукав цілими днями, не знаходячи собі місця од зануди, а вночі йшов у степ і лягав просто на траві, серед запашного повітря, прислухаючись, як сюрчить коник у траві, як підпадьомкає запізнілий перепел у панських хлібах, прислухаючись до таємних шепотів ночі і вдивляючись у чорну глибінь небесну з безліччю зірок. І думав, думав, засипаючи. Йому здавалося, що зіроньки мигають йому, простягають до нього свої стрільчасті проміннячка й хочуть розказати йому про його далеку країну, про милу дружину і любих діток.

Він щоночі бачив їх уві сні, балакав із ними, голубив їх, тому прокидався завсігди веселий, бадьорий і йшов до контори на шахту, навіть наспівуючи щось по-своєму.

Але, проходячи повз землянку, де ще недавно жив із своїми земляками, він раптом переривав свою пісню й з жахом дивився на забиті дошками вікна й двері та поспішався хутчій далі, бо страшні згадки про померших товаришів наганяли на нього важкий смуток, котрого не міг він спекатися вже до вечора.

Коло контори на шахті завсігди купчився гурток робітників, чекаючи, поки покличе їх штейгер, молодий, безвусий, але гордовитий, непривітний юнак.

— А, це ти, Ахмете! — насмішкувато зустрічали шахтарі Ахметку. — Знов прихадил, работ шукал, — перекиривляли вони Ахметчину мову, думаючи, що так Ахметка краще їх зрозуміє.

Ахметка одразу не помічав, що з нього глузують: сам чистий, ймовірний, як дитина, він і всіх інших людей вважав такими, як сам, тому, зачувши своє ім'я, він радо розповідав їм про все, що наболіло йому на душі: про смерть товаришів, про свою самотність, про журбу за рідним краєм, за діточками, про безробіття... А вони дивилися, як він кумедно розмахує руками, розказуючи про все оте, й реготали.

Ахметка, як тільки вибухав раптовий сміх, здивовано зупинявся, жалібно дивився на всіх і знов починав своєї: сердега не міг зрозуміти, як можна сміятись з того, що так пекуче болить йому. Йому здавалося, що він же так докладно та зрозуміло все розказує, так переконуюче махає своїми мозоленими руками.... Чого ж вони регочуть?

Сьогодні він також розказував їм, а вони сміялись і глузували.

— Ех ти, татарин! — говорив хто-небудь з робітників, регочучи.

— Татарин і є...

— Сказано, бусурмен...

— Невіра...

— А скажіть мені, хлопці, от що, — повернувся до товариства молодий, жвавий шахтар, — чи в татарина є душа, чи нема?

— Хо-хо-ха! яка там у нього душа! — відповідали жартуни й аж за боки хапались, сміючись.

— В нього, замість душі, пара. Дмухни — вона й розвіється в повітрі.

— Авжеж, яка там душа в мухоїданина!¹

— Хіба людина з душею жертиме конятину?

— Ахмете, чому ти не йдеш у город халати продавати або старим дрантям гендлювати?

— Вещі-вещі-вещі! — химерно надувши губи, перекиривляв молодий шахтар татар, що по містах скуповують стару одіж.

Ахметка одразу сміявся разом із ними, бо не багато тямив з того, що вони йому казали, але потім догадався про глум, про кпини, про образу, одійшов набік і зажурився, глибоко замислившись.

¹ Так вимовляли робітники слово магометанин. — Приміт. авт.

— Ей ти, татарське опудало, — гукнув на нього, визирнувши з своєї конторки, пан штейгер.

Шахтарі відповідали веселим реготом, задоволені тим, що начальство жартує: вони звикли, що пан штейгер здебільшого тільки лає їх.

— Чуєш? — шговхали вони Ахметку під боки. — Їх благородіє кличуть.

Ахметка зцупив з голови свою шапочку і, притиснувши її обома руками до грудей, низько й піддесливо вклонився.

— Работ, бачка... кушай нема... Ахмет помирал... — забелькотав Ахметка й кинувся до дверей, хотів ухопити штейгера за руку й поцілувати.

— Ваше благородіє! ваше благородіє! — замурмотів, влетівши кулею, переляканий, блідний з жаху шахтар. — Пожежа в шахті!..

Регіт і говірка раптом ущухли.

— Що? — аж крутнувся на місці штейгер. — Де саме? З чого занялося?..

— Смазчик лампу перекинув в калюжу з мазутом і втік, нікому не сказавши й слова. Поки прибігли, то вже й приступитись годі: кругом палає.

Штейгер, як опечений, вискочив з конторки й подався по драбині нагору, звідки спускалися в шахту. Робітники за ним.

Ахметка здивовано подививсь їм услід і, передчуваючи, що сталося якесь лихо, поліз і собі за ними.

— Ах ви ж, сякі-такі! — метушився й лаявся штейгер, підступаючи то до одного, то до другого шахтаря з кулаками. — Ви не маєте права одмовлятись, коли вам велять. Зараз мені сідайте в кліть!..¹

Двоє робітників сміливо увійшли в кліть, а решта м'ялась і огиналась.

— Еге, полізь, — говорили вони, — а звідти чи й виберешся живим...

— Авжеж... хто його зна, що воно там робиться.

— Он гляньте, вже й дим повалив з шахти.

Ахметка, побачивши дим, зрозумів усе. Він вийшов на перед і благаючи вклонився штейгерові, боячись, що не дозволить йому стати в кліть.

— Гаразд, ставай! — муркнув штейгер Ахметці. — Ну-у! — посварився він кулаком на решту шахтарів. — Дайте вернутись, я вам згадаю. Скажи по телефону в контору, інженерові, — звелів він десятникові й сам став у кліть.

Хрюпнула за ним хвірточка, дзенькнуло гасло машиністові, запижкала, застукала машина, й кліть, підстрибнувши вгору, пірнула в шахту.

Спускались, задихаючись у диму. Півхвилини здалося за годину. Коли кліть стукнула в дно шахти, то завзягці ледве вийшли з неї: голова йшла обертом, ноги підгинались, руки були мов не свої. — А тут же дим був ще густіший

— Ей, хто тут? — гукнув штейгер.

— Я... ваш... бро... — почулося поблизу. — Сил немає... нагору б... задихаюся...

— Ну, що? як? — сипав штейгер питаннями. — Дуже горить? Де робочі?

— Там, — махнув шахтар, що стояв коло ствола. — Досі одгородили себе од диму... Наче трохи стихає....

— А це хто стоїть?

— Смазчик... очуманів...

— І його нагору!..

Штейгер, Ахметка й троє робітників помацки пішли вперед... Щодалі дим був густіший, було душно й чадно од горілого мазуту.

Зупинились: далі йти було небезпечно. Чути було, як тріщали од огню дубові сохи й перетички. Ні

¹ Кліткою шахтарі спускаються в шахту. — Приміт. авт.

гомону, ні криків тих, що були там, за огнем, не чути було. Де вони й що вони роблять, як рятуються од диму, — ніхто не знав.

— Ну, що його діяти? — безнадійно розвів руками штейгер. — Поки спуститься згори поміч, пропасти можна. Як би пробитись крізь огонь туди, до них, щоб дізнатись, що вони роблять... Та як ти його вступишиш?..

Ахметка чуттям зрозумів, що саме треба. Він намацав руками рівчак, яким збігала до цмоку вода, впав у той рівчак і перевернувся в нім, щоб обмочити себе з усіх боків; потім набрав води в пригорці й вилив собі на голову.

— Куди ти? — гукнув на нього штейгер, та було пізно: Ахметка зник у диму...

Стояти довше близько коло огню було неможливо, і штейгер з робітниками повернули назад до ствола. Спитали в рубку на гору, чи скоро прибуде допомога і знаряддя для тушіння пожежі. Їм відповіли, що зараз спускаються.

Вони чекали, хоч од диму щеміли віки на очах, стукало у висках, дерло в горлі.

— Що воно? — спитав штейгер, почувши важку ходу поблизу. Шахтарі прислухались.

— Мабуть, Ахмет вертається.

— Не згорів, виходить, — буркнув штейгер. Справді, за хвилину перед ними вималювалося з диму чорне, замурзане обличчя Ахметки й його обсмажена одежа.

— Держи, бачка, — промовив він і обережно почав спускати на підлогу зомлілого робітника, якого приніс на спині.

— Хто це? де знайшов? — питав штейгер.

Татарин щось забелькотав і замахав руками, показуючи в той бік, де була пожежа. Він важко дихав через ніс. І глибока мука вимальовувалася йому на обличчі.

З його белькотання зрозуміли тільки, що там є ще люди і що їх треба вирятувати, але ніхто не вважався йти.

Ахметка зник знову. Шахтарі похитали головами, підняли неприємного й положили в кліть, давши гасло на підіймання вгору.

Незабаром в шахту спустився інженер з робітниками.

Цілий день і ніч тушили пожежу, поки нарешті пощастило припинити огонь. Коли трохи провітрили шахту й пішли тією печерою, де працювали, рубаючи вугілля, шахтарі, то побачили, що вони щільно замурувалися од диму грудками вугілля й глею. Гукнули й почули відповідь.

— Дяка Господеві, живі, — промовили робітники, здіймаючи шапки й хрестячись.

Почали розбирати складену нашвидку пересічку й рятувати тих, що ховались за нею.

— Де ж це Ахмет? — озирався, придивляючись у всі закутки, штейгер і розповів інженерові про те, як сміливо Ахметка кинувся крізь огонь, щоб рятувати товаришів: одного проніс крізь огонь на своїх плечах, але більш не вертався, — певне, десь задихнувся в диму.

— Гей-ей! — почулося з бокової печери. — Тут людина лежить неприємна.

Штейгер побіг на голос.

— Хто там, — спитав він, побачивши старого конюха Антипа, що, присвічуючи лампочкою, придивлявся до лежачого з розкинутими руками татарина.

— Ахметка, ваше благородіє.

— Живий?

Дід Антип нахилився й засунув руку Ахметці за пазуху.

— Так точно, живий ще.

Ахметку підняли й видали нагору, де купчилось багато робітників, жінок, дітей. Жінки й діти плакали, думаючи, що їхні чоловіки й батьки загинули в шахті.

До Ахметки підійшов лікар і почав клопотатись коло нього.

Він скоро очуняв на свіжому повітрі. Лікар звелів перевезти його в лікарню.

Коли татарина поклали на візок, то підійшов якийсь робітник, обняв його й поцілував.

— Спасибі, Ахмете, — промовив він, — коли б не ти, то, може, довелося б і дуба дати в шахті.

Ахметка здивовано розплющив очі, глянув на шахтаря й приязно посміхнувся: він не звик до такої ласки.

Ахметка вже другого дня вийшов з лікарні. Йому дали роботу в шахті. Шахтарі більш не глузували з "невіри", а дітки сміливо йшли до рук і грались із ним.

Ахметка більш не журився...

ЗБІРКА «ВОНИ ПЕРЕМОГЛИ» ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ

НА ПОСТУ

Тихий, задумливий вечір спускався на велике, розкидане по нагористому берегу невеличкої річки, місто. Воно не знало спочинку ні вдень ні вночі, а гуркотіло, гомоніло, кипіло, ніби поспішало прожити той час, що випав йому від долі, — прожити й завмерти, унишкнуту хутчій навіки. А вечір, сумирний, як сама тиша, неохоче поволі покривав сю метушню, денні турботи: здавалось, що йому прикро й боляче змішувати поважний спокій, свій поетичний глибокий смуток з безладним гомоном життя. Понад річкою закурилась сріблястим серпанком в зелених кучерявих берегах сива, легенька, як чарівний сон, імла, і коли б не важкі, грубі або тонісенські, пронизливі гудки пароходів, що неслись звідтіля, то можна було б думати, що там, за городом, існує інше життя, таємне й привабливе, як чудова стародавня казка.

Сонце давно зайшло; зникли довгі передвечірні тіні. Вулиці ще більш заворушилися людьми, тільки вже більш чепурними, веселішими й спокійними: помітно було, що трудовий день скінчився, й на пішоходи з душних кімнат висипав люд, що вбачає красу тихого літнього вечора не в можливості спочити міцним сном після клопоту й важкої праці, а в самій його приємній прохолоді, в загадковім мовчанні й таємності. Присмерком не можна було в сій рухливій юрбі відрізнити інтелігентного працівника, що вийшов трохи провітрити свій мозок, стомлений у нудній конторі якої-небудь інституції, від ситого буржуа, котрого стомила спека й тяжке безділля. Вечірня сутінь і бажання розважитись, цілком використати красу журливого вечора, зрівняло всіх, і хіба тільки досвідчене око людини в сірому, що часом виринала в юрбі, дещо розбирало в сій метушні й гомоні.

Городовий Кавун сидів на кам'янім стовпчику біля будки з квасом і щохвилини позіхав смачно, зрідка перекидаючись увагами з старою жидівкою Рухлею, що на розі Архирейської й М.-Острожної вулиць продавала квас з льодом і насіння. Сухорлява кумедна фігура Каунова химерно зігнулась, і велика шабля, що стояла у нього між коліними, досягла йому до вуха. Червоне зморщене обличчя з невеличкими рудими вусами нахилилось уперед, сіро-білясті очі байдужо позирали довкола, навіть не помічаючи цікавого різнокольорового натовпу, що так залюбки топтав вузьенькі пішоходи, з захопленням човгаючи підощвами й жваво, бадьоро розмовляючи. Ледве помітно зітхало над ним важке гілля розлогого рясного каштану, й тихо шептались високі стрункі тополі. За спиною іноді уривчасто кашляла й пирскала візникова шкапа, дзвінко переступаючи з ноги на ногу.

— Пррр... ти, чортова кукло! — прокидався часом візник, сіпав віжками й знову сідав замислившись, дожидаючи, коли почується гучне — «ізвощик, подавай!»

— І-е-а!.. брр... — позіхав Кавун до сліз. — Пху! Будь ти проклят, як позіхається!.. Який воно час? — ні до кого, власне, не звертаючись, промимрив він та зараз і забув, про що спитав.

— Що, нудно? — підійшов до нього чоловічок у сірому картатому піджаці з великим чорним парасолом під пахвою. — Здрастуй, — додав він, помацавши недбало Кавуна за руку.

— А, се ви, Ниточкин?.. — обізвався до нього Кавун. — Нудно... Просто вдівительно, як воно ото люди ходять, і ходять, і ходять. Здайотсья, ліг би отсе та спав, аж чортам тошно.

— Що ж ви хатіте? — зауважила Рухля. — Кавалери з баришнями вийшли у проходку холодком, то їм одно вдовольствіє... Квасу не хатіте? — звернулась вона до Ниточкина.

— Ні, дякую. А от насіння, з нашим удовольствієм.

Він запустив п'ятерню в купу насіння, набрав цілу жменю і, сівши коло Кавуна на камінь, почав лускати, завзято спльовуючи. Вузькі очі його так і бігали по юрбі.

— Он глянь, — штовхнув він у плече Кавуна, — Цюпцюра пішов до своєї куми.

— Де? Ото?

— Еге, у брилі «здрастуй-прощай».

— Хто ж вони будуть? Письмоводитель?

— Який письменоводитель?.. Бас із собора. Там гартань, доложу вам, як у бугая.

— Да, воно, знаєте, єсть, которії...

— Куди тобі... Я, як ще не знав його, стрітив раз якось на Мало-Острожній. Дивлюсь — фігура підозрительна. Ну, канешно, прослідив, як полагається. Дивлюсь, зайшов він до бублейниці Ругніхи, — знаєш? — що коло собора бублики продає...

— Ну, аякже, канешно.

"Що за оказія, — думаю собі, — чого він туди зайшов? Невже Ругніха займається політикою?.. Розпитавсь у рябої Феньки, коли оказується... Хе-хе-хе... тут другого сорту політика, больше нащот амурів... любовного, значить, інтересу".

— Ги-и! Здорово... Да, воно буває... От, скажем, у нас, у Благовіщенській церкві...

— А ондечки з кавалером під ручку йде мадіска Машка.

— Ота чорнява?

— Ну да. Гарна, каналія. Я давно вже до неї підбираюсь — не везють. У нас, говорить, без вас є предмет. Такая стерва! І хоч би що путне, а то... Я так полагаю, що він або студент, або жидок...

— Да, вони, етії студенти...

— Ну, да ми етого предмета живо сплавимо, нам ето раз плюнуть.

— Хе-хе-хе!

— Особливо, коли нащот політики конституцію подвідьом.

— А ви, гаспадін, кого поджидаете? — перебила розмову Рухля.

— А тобі яке діло? — хутко кинув їй Ниточкин. — Може, дожидаю, а може, й ні.

— Я так, спрашую...

— Хе-хе-хе! — вишкіривсь Кавун. — Діжури в якомусь театрі, у саду. Так там теж приставляли одну малоросійську кумедію «Савка Чалой», і то же самое одін гайдамака говорив: може, говорить, Чалой, а може, й ні... Сміхотворное, доложу вам, приставленіє.

— Кому ж він говорив?

— Панові Потоцькому. У тебе, говорить, Потоцький, розум жіноцький...

— Хе-хе-хе, здорово! — реготався Ниточкин. — Ну-ну, розсердився, мабуть?

— У-у, здорово гнівався. Уб'ю, говорить, сукиного сина! А той каже: може, говорить, вб'єш, а може, й ні...

Знов обидва зареготались.

— Сміливої який, і не злякався, — дивувалась Рухля.

— Ну, аякже. Хіба ви не знаєте запорожців?..

— Е, ні, товаришко, ви помиляєтесь, слово честі, помиляєтесь, — палко щось доводив молодий панич, якийсь вродливий панночці, проходячи в юрбі повз Рухлину будку.

— Хто? Я? Ніколи, — обурилась панночка.

— А я вам говорю, що ви помиляєтесь. Народ мовчить? Знаю, що мовчить, але се мовчання подібне до пушкінового «народ безмолвствует». Розумієте?.. Народ гаразд тепер...

Ниточкин раптом нашорошив вуха, потім кинув насіння, підвівся хутко з каменю і, помабуючи парасолем, пішов за парочкою.

— Пішов на влови, — засміявся Кавун.

— Хто вони такі? — спитала Рухля: вона теж помітила щось непевне.

— Хто?.. Сволоч, он хто, — плюнув Кавун. — Шпиг, хіба ти не бачиш?.. Ото вже когось націлив.

Тим часом парочка знов показала в юрбі, йдучи назад і палко розмовляючи. Панночка зненацька кинула оком на Кавуна і, помітивши, очевидно, що тепер він вже один сидить та ще й пильно стежить за нею, хутко озирнулась, штовхнувши бесідника ліктем. Ниточкин, вдаючи з себе байдужого, плівся позаду. Панночка зневажливо змірила його з голови до ніг і, ні до кого, власне, не звертаючись, промовила голосно:

— І чого б я нишпорив?..

Потім взяла під руку молодого чоловіка й тихо, але виразно, промовила:

— Буде дощ.

— Хіба? — здивувався той і підняв голову. — Вигадайте, ані хмарочки...

— А я вам кажу, буде, бо шпиги ходять з парасолями.

— Тише, Галю, — зупинив її панич і озирнувся. Ниточкин звернув ліворуч, перестрибнув рівчак і перейшов на другий бік вулиці.

— Ха-ха-ха! — почув він услід, — спугнули птаха.

— Ги-и, здорово, маладчина баришня, — сміявся Кавун, — чисто одбрила хамлета, щоб не никав, як потайний собака.

Хтось підійшов до будки й купив на дві копійки насіння.

— А квасу не хагіте? — питала Рухля, одраховуючи здачу. — Холодний, з льодом.

— Ні...

— А-а!.. — позіхав Кавун. — Чого се мені сьогодні так спать хочеться?.. Дай квасу.

Рухля націдила йому з обв'язаної якоюсь ганчіркою діжки кухлик квасу. Він випив, утерся рукавом сірого від пороху мундира, взяв жменю насіння і повагом почав спльовувати.

Вечір непомітно переходив у ніч. За річкою край неба на обрії почав ясніти: то сходив місяць. Зірки ніжно тремтіли в високості.

— Треба, мабуть, кінчати торгівлю, щось нема покушців, — промовила Рухля й почала мляво лаштуватись додому.

Кавун не відповів. Він сидів нерухомо й про щось думав, дивлячись собі в ноги.

По вулицях по обидва боки, мов у калейдоскопі, ворушились, мінялись, проходили темні, білі, сірі постаті, чувся гомін, то тихий, поважний, то палкий, бадьорий, повний завзяття, і відразу можна було впізнати веселі молоді пари, молоде життя. Поміж дорослими бігали, гралась діти в куценьких штанцях і кумедних бриликах; дзвінкий регіт їхній додавав багато краси задумливому вечерові. По розмові й по чудному акцентові Кавун помічав, що більшість із сього натовпу були жиди.

«Найпаче пильнуй за жидами», — пригадав він суворий наказ сердитого начальства.

У відчинені вікна солдатської казарми вирвалось мелодійне рипіння гармонії, набридливо вп'ялось у серце, й воно боляче занило.

Десять люби-и-ла,
Десять позаби-и-ла,
Одного я забить не магу... —

врізався в журливу мелодію скрипучий, неприємний голос...

— А вони зовсім не такі вже страшні, — думав Кавун, слідкуючи очима за жвавими рухами молоді, і щось гарне, тепле заворушилось йому всередині. — Кажуть, ніби думки у них вовчі; ну, та у кого вони тепер людські? Всім погано стало жити на світі, всім тісно, ну й їдять один одного. Наші молоді хлопці більш уредні...

І пригадалось йому, як одного разу стояв він у тюремнім дворі недалеко од вікна, прислухаючись до голосної суперечки, що вилітала з тюрми вікном на вулицю, й дивувався тій силі завзяття, яку мали оті молоді в'язні: дуже багато треба було його, щоб так палко, весело й голосно розмовляти в тім каторжнім, кам'янім мішку. І сердито на них було, що робили різні неподобні вчинки, за котрі садовлять до тюрми, й жалко їх... хороших, молодих.

От якби тільки начальство не сердилось, то можна було б і побалакати з ними, висловити їм, що так робити нехороше, що таким молодим та гарним людям не личить сидіти по тюрмах поруч із запеклими злодіями.

І вони, хоч і зелені ще, мовляв, та гарячі, але — він знає — дуже розумні й відразу зрозуміли б його. А то... І діти, справжні діти, їй же Богу!..

— Бабуню, ви вже їдете́ до́мой? — почув Кавун біля себе веселу дитячу розмову.

— Іду, іду, а чом же мені не йти? — відповіла їм ласкаво Рухля. — Хіба тепер может бить яка торговля? Ось тривайте, допоможете бабуні.

— Се твої дітки? — спитав Кавун, глядячи по голівці чорненьку кучеряву дівчинку років шести.

— Діти?... Зачим діти? Ви ж чуєте, звать мене бабуньою.

— Так, так... гарненькі дітки. До бабусі прийшла, чорноока? — нахилився Кавун до дівчинки, ласкаво усміхаючись. Дівчисько перелякано дивилось скоса на шаблюку.

— У мене теж отака... Настя. Гарна дівчинка... І ти гарна... Як тебе звать?

— Роза, — похнюпившись, відповіла та.

— Так, так, маладчина, умниця. Велика рости, отака-а велика.

Він вхопив дівчинку під пахви й високо підняв над головою.

— Гарадавой!! — почувся поблизу прикрий, пронизливий голос.

Кавун побілів і, повернувшись, став як стовб, приклавши руку до козирка. Рухля моторніш заметушилась, складаючи свої вузли.

— Хе... его называется га-ра-да-вой...

Нецензурна лайка. Натовп зменшив ходу, розмови вщухли. Пронизливий голос луною пішов вулицями й різав вухо.

— Ето на-зи-ва-ет-ся гарадавой... хе!.. — пирхав пристав. — Он на пасту з жі-де-ня-та-мі паршівими нежності затеял... У-ух ти, — доточив він лайку, принизивши голос і блискаючи очима. — Пагаді, — засичало начальство далі, — я тебе покажу, как нужно стоять на пасту... Утром явішся ка мне, слипши?

— Так тошно, вашскобродіс, винуват!..

Пристав одійшов, пирхаючи. Вулиця знов загомонила; чутно було дуже неприємні епітети на адресу суворого начальства.

Кавун з півхвилини стояв отетерілий, нарешті звірюкою накинувся на Рухлю, пхнувши дівчинку в спину. На вулиці розітнувся дитячий лемент.

— Прибери звідсіль своїх жиденят, падлюко!

— Зачим ви обіжаєте дїтьо? — кричала Рухля. — Що воно вам ізделало?..

— Замовчи, — тупав ногами Кавун. — Прокляті! Погибелі на вас немає!

— А ти не штовхайся. Разві вона до тебе на руки лізла?..

— Міша, Роза, домой!..

Знов гомін натовпу, човгання по пішоходах, тихий шепіт тополів, зітхання каштанів. Місяць, жовтий, як цитрина, піднявся за річкою й насмішкувато дивився на місто.

Кавун підправив ремінь на плечах, обсмикав мундира й вийшов посеред вулиці «на пост».

Його душила злість і ненависть до всіх, а в серцю глибоко-глибоко, мов шашіль, скрипів червяк задрості до балакучого безмундирного натовпу.

ВЕСЕЛА ЛЮДИНА

МАЛЮНОК

Часи прийому в N-ській шахтарській лікарні надходили до краю. В дождичальні зосталося скількось жінок з немовлятами на руках та якась бабуся з пісним обличчям і єхидними швидкими очима, зодягнена в чорне і досить чепурно. Вона щось жваво, але з побожним виглядом, оповідала молодицям, а ті з великим зацікавленням дивилися їй просто в вічі й уважно слухали, пороззявлявши роти. За напіввідчиненими дверима прийомної чулось одноманітне — ні тобі плач, ні тобі гудіння хворої дитини.

Лікаря ще не було, і хворих обдивлявся фельдшер, Іван Семенович Смалець, з ротних, людина підстаркувата, але веселої й рухливої вдачі: чи то він уже такий зроду був безжурний, чи, може, то від того, що ніколи, як кажуть, не висихав, бо щодня, з самісенького ранку, від його тхнуло горілчаним духом. Другий фельдшер, молодий, Гаврило Каюченко, в сей час ходив по палатах, обдивляючись стаціонарних, доручивши всіх амбулаторних Іванові Семеновичу. Лікар завжди з'являвся під кінець прийому і то тільки заради того, аби покепкувати з підпилого Смальця й настроїти перед обідом на веселий лад.

— Еге, душко, дванадцять разів до Києва й тричі Єрусалима, — бубоніла побожна бабуся, і голос її одбивався гучною луною по великій порожній дождичальні. Привів Господь милосердний. Теперечки, душко, я спокійна, спокійна за свою душеньку і не боюся вмерти, живу — дожидаюся, коли Господь покличе до себе. Живу та тільки Богу молюся, і нічого поганого ніколи й на думку не спадає, де б не була, що б не почула, — поганого душа не приймає, бо денно й нічно думкою бесідує з янголами. Стоїш святом у служби Божої, нікого не видиш біля себе, чуєш тільки святі глаголи та божественне пеніє, а як замовкне, то прислухаєшся й чуєш, як святі янголи Божії коло вуха тільки — пурх-пурх-пурх, як метелики коло квіточки...

З прийомної висунулася Смальцева червона пика з величезним розпухлим носом і настобурченими жовта шпакуватими вусами. Пика вишкірила гнілі чорні зуби й лукаво посміхнулася, сховавши зморшками невеличкі змутнілі очі.

— То, бабуню любя, чорти.

Бабусю ніби хто шилом штрикнув. Вона схопилась зовсім не по-старечому й плюнула розлютовано.

— Пху-пху!.. А стонадцять чортів тобі на язык, гидоле!

Пика насупилась.

— Ну-ну, ти не той... Се тобі не балаган шахтарський, а присутствіє.

— Пху!.. Хай же тобі дідько з твоїми ліками, п'янице невірний.

Бабуся, не попрощавшись, хутко вийшла, а задоволений Смалець вернувся до прийомної кінчати прийом.

На ганку купчилося чоловіка з дванадцятьо робітників-шахтарів, несміливо зазираючи іноді в дожидальню. Вони чекали, поки скінчиться прийом хворих і прийде лікар, щоб обдивитись і їх, чи годяться вони стати до роботи на шахті. В дожидальню ввійшов Каюченко і, побачивши їх крізь відчинені на ганок двері, закликав у кімнату. Човгаючи чобітьми по цементовій підлозі й гучно сякаючи носи, вони навшпіннячки один за одним увійшли в дожидальню й посідали мовчки на ґратчастих лавах біля крашених сірою фарбою стін.

Каюченко ввійшов у прийомну.

— Нема ще пана? — звернувся він до Івана Семеновича. — се вже чорт, батька зна що! — обурено низав він плечима й сів на цератову канану коло столу.

Іван Семенович хахикнув.

— А ви не той... не гарячіться, бо се шкодить і відбивається на вашому красному личку. Панночки перестануть залицятись.

Він знову зареготався п'яним слинявим смішком і сів на канану поруч Каюченка. В задимілих пальцях його чадила смердюча мокра цигарка, котру він те й робив, що запалював, щоразу опікаючись і присмалюючи довгі, руді під носом, вуси.

— Ви, маєте собі, людина надто нетерпляча. Молоде, хи-хи-хи!.. Ви беріть зразок з мене...

І Смалець нахилився, повернувши голову й зазираючи Каюченкові в вічі.

— Ат, відченіться! — кинув Каюченко, підвівся з канани й підійшов до відчиненого вікна.

— Чого ж — відченіться! Ви, по-моєму... не вішайте носа й не кипить.

Смалець підняв голову, насупив брови, простяг уперед руки, ніби готуючись управляти півчима, замахав нею й тоненьким тремтячим тенором заверещав: «Плавающого, москалю, в білім кожусі по калюжі, з кораблем потопляема гріхи»... Хи-хи-хи! Се на сьомий глас...

Каюченко через плече подивився на нього напівзневажливо, усміхнувся й повернув голову знову до вікна.

— А що? Не подобається? Ну, то я вам «П'ять Хом» заспіваю. Ви знаєте «П'ять Хом»? Не знаєте? Хи-хи-хи! Як же ж так!.. Се, маєте собі...

— Слухайте, облиште краще, — повернувся раптом Каюченко.

— Не любите? А Микола Оверкович уподобав... Се з канону.

— Облиште... Що подумаютъ люди, — Каюченко махнув рукою на двері в дожидальню. — Замість того, щоб швидше відпустити їх, ви їм наспіваєте якісь ідіотські вигадки. Я більш не ждатиму. Чи се ж порядок? Дванадцять коли гуло, а він не ізволить і носа показати.

Каюченко заходив по кімнаті, нервово куйовдячи своє пишне волосся, а Смалець тихо хахикав, позираючи на його обурення.

— Воля начальства, братику, нічого не попишеш. Скільки не кипи, а буде так, як пан лікар, Микола Оверкович Висоцький, забажає. Отже, маєте собі...

— Що ви мені плещете — воля начальства! Де його сумління? Я не розумію, як можна спокійно почувати, що десь там люди тебе ждуть не дїждуться...

— Люди, братику, подождуть. На те й начальство, щоб його подождали який раз.

— Та навіщо ж? Та ще якби се тільки раз-другий, а то щоразу отаке. Нічого не розумію.

Каюченко низав плечима, плюнув у куток і знову заходив по прийомній.

— Видко одразу, юначе, що ви не зазнали військової муштри і в субординації не тямите й крихотки.

— На мою думку, — гримав, не слухаючи, Каюченко, — коли тобі важко, то ліпше ти зовсім не ходи, однаково з тебе пуття як із позаторішнього снігу.

— Е, ні, се, маєте собі, ви помилились, братику. Микола Оверкович — людина хоч і весела, а досвідчена. Ви не знаєте, а я знаю. Служив з ним, коли він був повітровим. Ось я вам розкажу, стривайте... Требушили ми якось одного сердегу в Михайлівці. Цілу зиму під снігом він лежав, та вже мужички,

виїхавши в степ орати, знайшли його. Смерділо, вибачайте, від нього так, що становий слідувальць на півгін одійшли вбік. А Микола Оверкович... хи-хи-хи!.. аж нічогісенько. Закотив рукава по сами лікті, скинувши сурдута, ріже собі та ще й шкелює з панів: «Що, — каже, — одійшли осторонь? Хіба не подобається? А мені, — каже, — байдуже. Ось понюхайте». Набере просто з кендюха в жменю, сам нюхає й їм простягає. Хи-хи-хи!.. Ні, не кажіть, людина він досвідчена. А що весела, то й нікуди. От тільки не любить таких молодих та гарячих, як ви.

— Знаю, що не любить. Ще б пак! Поліцейська душа, хазяйський наймит!.. — лаявся Каюченко.

— Не слухаю, не слухаю! — дригав ногами Смалець і затулив уха.

— Він собі висипляється десь після карт, а робітники жди. Від самісенького ранку товчуться попід вікнами. Досі животи людям попідводило...

З дожидальні, справді, чулося іноді то кашель, то важке зітхання, що скидалося більш на стогін, то тиха, несмілива розмова. Терпляче ждали робітники, поки обдивляться їх у лікарні й дадуть потрібного, задля того, щоб стати до роботи на шахті, квитка: «Годиться, мовляв, не всі ще жили вимотано на інших шахтах».

Смалець перестав змагатись; він сидів байдужно на каналі й гудів під ніс якусь псалму, насмішкувато позираючи на Каюченка, котрий знов підійшов до вікна й оперся в нього своїм зажуреним поглядом. Зараз за парканом на залізниці пихкотів і посвистував невеличкий метушливий паровозик — «кукушка», розпихаючи по шахтах порожні вагони під вугіль; бігав од стрілки до стрілки стрілочник, підносячи часом до вуст мідяного ріжка й випираючи з нього пронизливі, неприємні згуки — гасла для машиніста; метушився поміж вагонами, не жаліючи власного животіння, одважний зцепщик. Сіло сонечко, цвіли вишні в присадку під лікарнею, цвірінчали горобці, десь вигукувала дітвора. Хотілося вийти геть з сієї нудної, смердючої кімнати, та ніяково було глянути в вічі тим, що сиділи в дожидальні.

— Пху! — плюнув Каюченко й повернувся.

Смалець почав дослухатись.

— Цсс... — засичав він, вип'явшись усім тілом наперед і піднявши палець. — Здається, прийшов?.. Авжеж, з'явився.

В дожидальні заворушилося. Смалець прожогом вилетів з прийомної і ввесь обернувся в запобігливу усмішку, вітаючи лікаря, Миколу Оверковича Висоцького.

Лікар поволі, не поспішаючись, входив одчиненими дверима, гримаючи чогось на служителя. В дожидальні він обережно скинув пальто, потім бриля і все се передав Смалецьві, котрий зустрів його ще на порозі, потім тричі перехрестився в куток до великого образу.

— А-а, вже зібралися, товариші, хе-хе-хе! — привітав він робітників, котрі повставали і з острахом позирали на нього. — Здрастуйте!

— Хи-хи-хи! — захрипів за ним Смалець, повертаючись з прийомної з порожніми руками. — Зібрались, пане лікарю.

— Так точно, ваше благородіє! Давно ждемо, — загомоніли робітники.

— Од самого, сказати, ранку.

— Ну-ну, — насупився лікар, — невеликі пани. Ото — ждемо. Чи я вас силував ждати? Було б не ждати, кому завгодно.

— Та хто ж каже?.. Звісно...

— Нужда силує... Хіба ми на вас.

— Хе-хе-хе! Спасибі, спасибі. А я думав, боронь Боже, на мене. Та так же перелякався, хе-хе-хе!

— Хи-хи-хи! — окселентував Смалець, забігаючи, то з одного, то з другого боку.

— Даруйте, панове, що забарився, — додав лікар, низенько вклонившись і ледве втримуючи сміх. Смалець реготав, як божевільний, хапаючись за живіт і присідаючи. — Більш ніколи сього не буде, от їй же Богу! А то й справді думав, що на мене, та так же перелякався, хе-хе-хе!

— Та так же перелякався, — мурмотів він, входячи із Смалець до прийомної.

Робітники поглянули один на одного, потоптались ще трохи на місці й посідали мовчки, не тямлячи, що з паном.

— Добридень, юначе! — звернувся лікар до Каюченка. — Чого се ви засмутились? Оженилися, чи що? Хе-хе-хе!.. Чули?

Каюченко муркнув «добридень».

— Зовсім були перелякали товариші, хе-хе-хе!..

Лікар сів, витяг з кишені золоту цигарницю й запалив цигарку сірничком, що запобігливо витер йому Смалець. Глянувши зненацька на Смалець ніс, лікар покотився з реготу; шкода було дивитись, як тіпалося йому череп й почервоніла товста шия, а одутла пика з великими сивими вусами двигтіла й сопла, мов циганський міх.

Смалець не второпав одразу, чого то лікар регочеться і вирячив здивовано на нього свої баньки, а потім і собі почав поштиво підхахикувати.

— Хе-хе-хе! — хрипів Микола Оверкович. — Чого тобі, Смалець, носа розперло? В пику хто затопив?

Смалець ухопив себе за носа, ніби хотів упевнитись, що він на місці. А ніс його, ізсиня-червоний, і справді мав незвичайний вигляд і нагадував синій баклажан.

— Хи-хи-хи! Се все віспа, пане лікарю, — відповів Смалець.

— Що?

— Віспа... віспа прищепилася.

— Віспа? На носі?

Лікар аж рота роззявив від несподіванки.

— Еге. І прийнялася, капосна, добре прийнялася.

Каюченкові обридла ся комедія.

— Кликати робітників, чи що? — звернувся він до лікаря. — Люди ж чекають.

— Ні, стривайте. Навіщо ж ти прищепив?

— Вона сама прищепилася, — знову захахикав Смалець.

— От тобі й маєш! Як сама?.. Нічого не второпаю.

— Отже ж, прищепилася.

— Та що там довго говорити, — промовив Каюченко, — він недавно щепив дітям віспу, а потім довбав, мабуть, пальцем у носі, не побанивши рук, та вдряпнув і прищепив собі віспу.

Лікар знову здригнувся від реготу.

— Не розумію, чому тут сміятись, — спалахнув Каюченко.

— А як же не сміятися? У носі віспу прищепив.

— На мене... я б його й близько не підпускав до хворого.

— Ова! — повернувся до нього Смалець. — Який ти й великорозумний!

— Сьогодні собі прищепив віспу через свою неохайність, а завтра кому-небудь прищепить ще яку хворобу, — хвилювався Каюченко.

— Ова! — визвірився на нього Смалець. — Не дав Бог жабі хвоста.

— Ну, дурне... годі вам! Що ж тут такого? Собі ж шкоду зробив, — мирив їх лікар, — не кому іншому. Та й скільки тієї шкоди.

— Навпаки, на мій погляд, з побільшеного розміру його й без того не маленького-таки носа, вид йому має тепер якийсь більш поважний вигляд.

Микола Оверкович знову зайшовся від реготу.

— Кликатиму шахтарів чи ні? — промовив Каюченко й підвівся. — Вам, Миколо Оверковичу, треба ще зайти в палату до пошесних, бо Трегубові Макарові зовсім кепсько, чи й виживе до завтраго.

— Аг, відчепіться ви з ними!.. Валяй, Смальцю, «П'ять Хом»!

— Можна... А ти, хлопче, протє, не будь свинею, — не вгамовувався Смалець. — Бачили ми таких.

— «П'ять Хом», кажу, співай, — тупнув ногою Микола Оверкович.

— «Согрішихом, беззаконовахом»... Подумаєш, велика цяця! Не пускав би він...

— Ну-ну, се ж тільки два "Хоми", — сміявся лікар...

«... Неправдовахом перед тобою», — провадив далі Смалець.

Каюченко плюнув і одійшов до вікна.

— Не подобається?.. Аякже, так ми на тебе й подивилися. А отсієї не хочеш? Се наша медицинська: «Тілі-тілі хамамілі, арніці-арніці, спеціерум гвайїці, гумірабі-ці?!» — вивів Смалець просто над вухо Каюченкові останні ноти на манір дяка в церкві.

Каюченко мовчав і, насупившись, дивився у вікно. Пробило годину. З передпокою почулося нетерпляче човгання чобіт по цементовій підлозі й кашляння.

Нарешті лікарєві набридло сміятись.

— Клич, — звелів він Смальцеві.

Той відхилив двері в дожидальню й кивнув робітникам пальцем. Всі посунули до нього.

— Не всі, не всі, не напірай! Чого прешся! Двох давай.

В прийомну ввійшло двоє робітників: один підстаркуватий, виснажений шахтар, другий молодий, ставний, але худорлявий парубок з відбитком лякливості на виду, що свідчила про брак завзяття й практичного розуму, без котрого кепсько приходиться робітникові в житті.

— Що, земляче, ще Н-ського хліба забажалось скоштувати? — звернувся до підстаркуватого лікар.

— Точно так, ваше благородіє, — відповів той. — Таке діло. Привичноє, сказать, занятіє.

— Ну, то роздягайся ж. Обдивимось, чи ще годишся. Може, з тебе робітник, як з клоччя батіг.

— Ніт, зачим так, ваше благородіє, ми до всього можемо, — говорив шахтар, скидаючи сорочку, — чи в шахту, чи за сторожа.

— Роздягайся й ти! — гримнув Смалець на парубка, що стояв біля дверей, оглядаючи кімнату. — Чого вершу роззявив?

Парубок злякано глянув на Смальця, спинив на мить погляд на його носі й заметушився, роздягаючись. Лікар, почепивши на носа окуляри, почав оглядати підстаркуватого з усіх боків: мацав ребра, тикав пальцем у живіт, зазірав у рот, у вічі, щось записував у велику книгу на столі.

— Ану, юначе, — звернувся він до Каюченка, — дізнайтесь, чи добре він баче. Щось наче очі в нього не тєє...

— Зачим, ваше благородіє! Очі як очі, все в плепорцію, — відповів шахтар і, на виду йому промайнула тривога.

— Годі, годі, — в плепорцію. Ти краще скажи, як звать тебе? — промовив лікар, сідаючи на канапу і лагодячись писати квитка.

— Гаврило.

— Гав-рило?.. А-а!.. То в тебе два ймення: собаче й свиняче.

Смалець скажено зареготав, а шахтар стояв, нічого не розуміючи.

— А на прізвище?

— Синько, ваше благородіє.

— Так, Синько, — записував лікар, — Гав-рило Синько. Так, так, два ймення: Гав — собаче, рило — свиняче.

Каюченко обурился:

— Ви, пане лікарю, хоч би зважили на те, що тут іще декого звать Гаврилом. Се ж... я не знаю, як і назвати.

Микола Оверкович глянув на Каюченка поверх окулярів. Смалець пирхнув у жменю.

— Ах, так... Вибачайте, їй же Богу, забув, що й ви Гаврило. Ну-ну, чи добре він бачить?

— Ви грамотні? — спитав Каюченко шахтаря.

— Точно так, ази знаю.

— То йдіть же сюди, — покликав його фельдшер, поставив спиною до вікна, сам одійшов до дверей і, показуючи пальцем на табличку, що висіла на стіні, питав:

— Яка се літера?

— Ши, — відповідав йому шахтар.

— А отсе?

— Ри.

— «Ри»... Вже й скаже, — кинув лікар, обдивляючись парубка. — Хіба ж так?

— Як знаємо, так і говоримо, ваше благородіє. А як воно для нашого діла ні до чого, то нам і байдуже.

— Се, положим, ти правду кажеш. З вас, як дуже грамотний, так або прахвост, або забастовщик... сволоч, значить.

— Точно так, ваше благородіє. Ніт, будьте спокійні, ми до сього нікоторого пристрастія не іміємо.

— Так, так, і гаразд робиш. На тобі квитка. Годисься, куди вгодно.

— Покорно благодарим, ваше благородіє.

Шахтар взяв квитка, а лікар всю увагу звернув на парубка.

— Що се тобі, парубче живота підвело, ніби ти тиждень не їв?

Парубок злякано подивився на лікаря.

— Чого дивишся? Живота, кажу, підвело, — і Микола Оверкович ткнув його пальцем в живіт.

Парубок хитнувся й промовив пошепки:

— Охляв... два дні не їв...

— Охляв, — перекривив лікар. — Якби не тинялися з шахти на шахту, а трималися місця, то й не охляв би. Де до сього робив?

— На Семенівській.

— За віщо прогнали?

— Сам кинув.

— Сам?.. Ой, брешеш ти! По очах бачу, що брешеш.

— Молоде, сказано... — додав старий шахтар.

— А ти мовчи і не втручайся, коли не питаються, — визвірився на нього лікар. — Молоде... Все й лихо від сих молодих... Ану, як очі у нього? — кинув він Каюченкові. — Так здоровий, як віл. Ти грамотний?

— Грамотний.

— Я ж кажу, що так. — Микола Оверкович ще раз із підозрінням подивився поверх окулярів на парубка.

Каюченко поставив і сього, як першого, до вікна спиною і, показуючи на літери, питав:

— Се що?

— Ю.

— А се?

— Ер.

— А се?

— Ен.

Микола Оверкович підвів од столу голову й вороже подивився на парубка, насупивши брови.

— Иш ти... Та ти, бачу, професор. Хм... «Ер»... «ен»... хе! Одразу видно, що з тих...

Парубок дивився на нього переляканими очима, нічого не розуміючи.

— Ну, зодягайся, хлопче, та йди собі на всі чотири. Годі тобі стовбичити.

— А... а... квитка? — промовив глухим голосом робітник.

— Квитка?.. Хм... не буде тобі квитка: ти — хорий.

Каюченко здивовано знизав плечима.

— Та ви ж самі зараз казали, — з серцем звернувся він до лікаря, — що парубок здоровий, як віл, а бачить він як слід.

— Не ваше діло, — похмуро відказав лікар. — Робіть те, що вам велять, а вашої ради ніхто не питає.

— Але мені дивно...

— Прошу при робітниках, та і взагалі, зо мною не сперечатись, — спалахнув лікар.

В прийомній запанувала тиша. Парубок, ледве пересовуючи ноги, підійшов до одежі й почав зодягатись. Видко було, що він не сподівався вийти звідсіля без квитка, що в тім квиткові були всі його сподіванки.

— Клич інших, — звелів Микола Оверкович Смальцеві. — А ти хутчій зодягайся та геть звідсіля! Чого повертаєшся, як ведмідь за горобцями?

Входили інші робітники по двоє, роздягалися, показували себе з усіх боків. Лікар із Смальцем уважно обдивлялися їх і декому давали квитки, а дехто виходив засмучений, без квитка.

Крізь відчинене вікно знадвору почувся гомін, метушня, тривожні свищики «кукушки».

Каюченко підійшов до вікна.

— А що там таке? — спитав його лікар.

— А хто його знає. Либонь, наїхали когось. Може піти?

— Покличуть, як треба буде. — Лікар одкинувся назад, на канопі й важко відсапнув.

До прийомної вбіг, захекавшись, стрілочник.

Ваше благородіє, людину зарізало.

— Де?

— «Кукушкою».

— А ви ж куди дивилися?.. Що йому там одрізано? Смалець, піди.

— Надвоє перерізано. Сам кинувся.

— Хто ж то?

— Якийсь високий парубок. Вийшов звідсіля, підбіг до «кукушки» й кинувся під колеса. Машиніст не встиг і «кукушки» зупинити.

— От сволоч! — вилаявся лікар і гидливо скривився. — Несіть у лікарню. Смалець, піди. Стрілочник і Смалець вийшли.

Каюченко повернувся до лікаря й зісно промовив:

— Се, запевне, той парубіка, котрому ви не дали квитка.

— Ну, то що? — зиркнув на нього лікар.

— А то, що ви винуваті.

— Як саме?

— Він же здоровий і... два дні не їв.

Лікар замішався, зняв окуляри й почав їх протирати хусткою до носа.

— Хм... хто ж його знав, що він такий... необачний... Я, признаться, подумав, чи не з тих він... із забастовщиків. Дуже великорозумний... Аякже... «ер», «ен»... хм!

— Всі вони здебільшого кажуть: «ри», «ни»... А тепер, знаєте, строго. Сі, дуже вчені, взагалі елемент не того, хм!.. Оказія, та й годі...

Каюченко, взяв бриля, зневажливо зиркнув на лікаря й кинув йому, виходячи з прийомної:

— Ех, ви!.. «Ер», «ен»... Коновали ви, а не лікарі, і душа у вас коновальська. Ноги моєї не буде тут більш!..

Він люто грюкнув дверима й вийшов.

Лікар замислився на мить, заховав окуляри, потім витяг цигарницю й запалив цигарку.

Сьомку привів за вуха камеронщик.

— Ти де се отираєшся, байстрюк? — накинувся на хлопця десятник. — Чи тебе ще прохати треба?

Сьомка конвульсійно повів губами й зиркнув з-під лоба загнаним вовком.

— З-під церкви заняв: вони там лагодяться ракети пуцать: Дьомка з контори, дяків Микола та ще ціла юрба... Та таке ж уредне — насилу впіймав...

— Он ба... Чи тобі набридло служити?.. Давай гасло, — звернувся десятник до рукоятчика, вхопив Сьомку за вухо й боляче крутнув. — Гайда мені зараз у шахту, латрижнику!..

— Я не піду, — вхопившись рукою за соху, прошепотів Сьомка.

— Як то не підеш?.. А хто ж піде — я, чи що? — аж підскаочив десятник.

— Я не піду, — знову прошепотів Сьомка й озирнувся на діру зі сходами вниз.

— Ну, не вигадуй. — Микито, бери його на оберемок, я тобі дам не піду! Я тебе побастую!

Камеронщик підійшов до Сьомки, взяв його за руки.

— Ну, годі тобі, дурнику, годі, чого іритуєшся! Твоя ж...

Сьомка пручався. З усієї сили одіпхнув він камеронщика й ухопився обома руками за соху.

Очі його сипали іскри.

Робітник дужими руками одірвав його від сохи й потяг у клітку.

— Давай гасло! — звелів десятник рукоятчикові. — Иш ти, пан який, не піде!

Рукоятчик подав машиністові гасло.

— Ой, дядечку! — скрикнув з болем Сьомка, й хрипкий гук його голосу луною відбився по спустілих перед великим святом шахтових будовах. — Ой, не хочу!..

Він з хлоп'ячою силою смикав руки, бив головою Микиті груди й дригав ногами. Обличчя йому перекривилось від зусилля й жаху.

Кліть затремтіла й піднеслась угору. Рукоятчик похаливим рухом підобрав з-під неї «кулаки», на котрих вона трималась, і відскаочив.

Машина застукала, й чорна шахтова паца проглинула Микиту-камеронщика й Сьомку. Тільки сталева кодола, падаючи вниз, ритмічно здригалась.

— Гедзь напав хлопця, — нарешті промовив десятник.

Старий рукоятчик сів на дзиглика, витяг кисета з тютюном і мовчки почав робити цигарку.

— Він завжди, здається, ледаря корчив?

Рукоятчик нахилив голову й сердито шпортався у кисеті.

— Щось не помічав, — нарешті промовив. — Кожному хочеться... в таке свято...

— Хочеться, хочеться, — розсердився десятник. — Діло перш за все! Якого там чорта! Мало чого мені не хочеться.

— Можна було б і без хлопця. Яка там робота?.. Коням дав би й Микита: не така в нього робота, щоб не можна було одійти. А хлопець нехай би погуляв...

— Дідьку ти лисий! Міркуєш, як дитина, ніби перший день на шахті робиш. Чи то я даю наряд?.. Звелено — лізь, і нічого тобі антимонії розводити.

— А я хіба що кажу?..

— «Що!..» Сволочі ви всі, от що!..

Десятник плюнув спересердя й зник у діру по сходам. Старий байдужно подивився йому в потилицю, пожувавши ротом, і почав запалювати цигарку.

— Пху! — сплюнув він набік. — Гнівається... А чого, підлиза панська...

Старий загадався... Тьмяно світили електричні ліхтарі. Насовувалась ніч. Крізь широкі двері на

естокаду видно було огники на шахтарській слобідці, а з церкви чувся сумний передвеликодній дзвін, уривчасті вигуки дівчорі, що лагодилася не спати цілу ніч і зустрінути Великдень під церквою.

Сьомка вже не пручався. Він сидів на холодних плитах біля стволу й тихо хлипав. Стволовий мовчки дрімав коло стіни на ослоні. Десь дзюрчала вода, стікаючи з усієї шахти до цмока або камерона, що важко сопів у печері збоку. З другого боку, трохи далі, пирскали коні.

Микита налагодив камерона й повертався до стволу наспівуючи під ніс: "І суцим во гробіх, живот дарував..."

— Гоп-гоп-гоп-гоп! — раптом гукнув він на всі легені й став дослухатись. В кількох місцях, далеко десь, у порожніх забоях, йому відгукнулося коротким стогоном. Стволовий кинувся на ослоні від несподіванки й вирячив на нього здивовані очі.

— Хоч запали, матері його мішок груш!.. Ані духа!.. Ану, дай закурить, Данило.

Микита сів поруч із стволовим і почав крутити цигарку.

— Чого зажурився. Сьомко? — трохи згодом звернувся він до хлопця. — От дурниця! Завтра надвечір виліземо. Та й гульнемо ж, хіба так. Я, брат, доброго «гусака» придбав з червоною голівкою, хе-хе-хе!.. Пху, аж слина покотилася... Ковбасу, брат, жінка купила й свинини в хахла купила фунтів з п'ять... крашанок десятків зо два накрасила. Їж, брат, — не хочу, хе-хе-хе!..

— Пху! — сплюнув стволовий, — хоч не кажи... й без того під серцем смокче. Цілісенький день клята баба не давала їсти. Так ні з чим і на шахту поперся.

— Досадно, матері його мішок груш!.. Мені й той рік довелось в шахті розговлятись. Не пайдить, що ти його вдієш, а там же ж таке виробляють коло церкви, що, мабуть не вщитю я, втечу звідси. Церкву, брат, кругом обтикано лампочками — і зеленими, й синіми, й червоними, й хрест на церкві так само. Ловко, братець ти мій!.. Сьомка перестав хлипати і, роззявивши рота, пильно слухав.

— Уся дівчора коло церкви. Хлопці... Дьомка з контори й дяків Миколка ракети пуцатимуть, як заспівають «Христос воскрес», дак куди там — не вдержиш у хаті. Ще де те в Бога «Христос воскрес», а вся малеча вже там.

— Та воно й здоровому скортить подивитись.

— І не говори!.. А головне — люди після служби підуть розговлятись, а ми...

Камеронщик люто сплюнув на плити.

— Ну, та ні чорта! Буде й на нашій вулиці празник. Ох, і нап'юсь же!..

— М-да... п'яних сила буде.

— Та що там казати. Чоловік святові радий.

Докурили мовчки, замислившись.

— А що, Сьомко, — підвів голову Микита й ласкаво позирнув на хлопця, — ти був коли біля камерона?

— То що? — буркнув Сьомка.

— Ти тямиш, як його підмазувати?

— То що? — знов буркнув Сьомка й підозро прижмурих очі.

— То нічого... питаю...

— Не вмію.

— Ходім — вивчу.

— Нащо?

— Дурень... Вивчишся, то будеш колись камеронщиком. Ось ходім лишень. Все одно нема чого робити. Микита взяв за руку хлопця й повів до цмока. Він показав йому, як треба підмазувати машину, коли почне дуже вже грюкати, показав, як припинити її для підмазки й т. ін.

Хлопець трохи розважився. Йому подобалося, що Микита балакає з ним, як із дорослим, і показує все, до чого раніш і близько не підпускав. Він одразу все зятявив, та й зятялювати, власне, не було чого.

За чверть години вони повертались до ствола.

— Ну, і маладчина ж ти, — вихваляв Сьомку Микита, — неначе зроду камеронщик. Отож, брат, сядь отут на ослоні й дослухайся. Як тільки що, то й біжи, підмаж, значить. Чепуха одно слово, пустяк. А я, значить, на часинку додому.

— Оштрафують, а то й зовсім виженуть, — зауважив стволоний.

— От чепуха! Ти ж не скажеш?

— Та я не скажу. А як десятник побачить. Буде тобі.

— Не буде, хіба я дурний. Ось давай лишень гасло. Микита вліз у клітку. Данило зачинив за ним дверцята й ударив кілька разів по залізній штибі. За хвилину клітка з Микитою зникла вгорі, ще хвилину й у другім стволі з'явилася друга кліть.

— Чи не сучого тобі батька син! — обурився Данило; в нього душа, а в мене нема, чи що?.. Стривай же, ледащо!.. Посидь часинку без нас, Сьомо, я незабаром повернусь.

І не встиг Сьомка запротестувати, як Данило вліз у кліть зачинив за собою дверцята.

— Бери молоток, бий... раз, два, три... раз!..

— Я не хочу сам zostаватись.

— Чого, дурнику? Чи тобі вперше? Ну, годі, бий. Я зараз: тільки додому збігаю. Ти ж парубок уже...

Сьомка подав гасло й лишився в шахті сам.

Він, справді, ніколи не боявся, коли чув по різних закутках стук шахтарської копаниці, топінг ніг кінських, гуркіт вагонеток по рейках, брязкіт ланцюгів, котрими їх було зчеплено; він знав, що хоч коло стайні він і сам, але крізь по шахті є люди, й скоро він гукне, то хтось прибіжить на його голос. А тепера... Не страшно, тільки моторошно трохи, в сих німих стінах під землею.

Сьомка сів і озирнувся навкруги. Хотів думати про те, що робиться зараз біля церкви, але думки линули геть. Мимоволі став дослухатись.

Дзюрчала вода... Пирскали коні в стайні... Лущали дубові стойки під страшенною вагою землі...

Звуки всі знайомі Сьомці... Проте моторошно якомсь самому. Чи швидко вони повернуться?.. Казали, що забаром.

Щоб хоч трохи розігнати неприємне почуття, Сьомка встав і пішов до камерона, обдивився його. Ні, все гаразд.

Вернувся, ліг на ослоні. Думки, одна за одною, заворушилися у голові, і сон уникав широко розплющених очей. Згадав він про те, що колись старий забойщик Мутовкин розказував шахтарям про шахтового діда з зеленою бородою по коліна.

«... Іду ото я, братове, до свого забою, верстов, мабуть за дві од ствола... Найдальший був... Іду сам. Хлопці чогось забарилися. Іду наспівуючи. Вже й недалечко зосталось. Знаю, що недалечко, бо лампочка стала притухати: паскудний забой — огонь часто гас. Аж гульк — у самім забої, на кучі глею, сядить... Довга така зелена борода, зелені очі й сам зелений. Блим-блим тими очима... Я так і прикипів на місці, а далі прийшов до пам'яті та як дремену назад. Не тямлю, як уже й добіг до хлопців. Розповідаю їм, а вони, стерви, регочуться, не ймуть віри, кажуть, що п'яний або так приверзлося. Ідемо гуртом, в гурті й дідька не страшно. Доходимо — аж забоя й сліду нема-завалило... От вам і приверзлося...»

Сьомка підвівся і втопив зляканий погляд у хідник, що темнів праворуч... Став тривожно дослухатись... Тихо-тихо, чути навіть, як сіно хрумтить на зубах у коней... Чвак-чвак... чвак-чвак, — раптом почулося з хідника. Сьомка обмер... Серце йому дуже-дуже затіпалося й раптом боляче-боляче занило.

«Він», — блискавицею мигнула думка, але миттю погасла. Перед широко розплющеними очима вимальовувалася зелена, невиразна постать...

Серце забилося востаннє й стало, і тільки в ушах ще яку мить лунало страшне:

— Чвак-чвак... чвак-чвак!.. Нелюдський жах застиг Сьомці на обличчі.

З темряви вийшов Опецьок — молодий буланий кінь, зупинився на мить, повернув голову до світла, кліпнув очима, гучно клацаючи підковами по чавунних плитах, підійшов до Сьомки, витяг уперед голову й м'якими теплими губами мазнув його по обличчю, а потім одійшов трохи, похитав розумною головою своєю, дивуючись, видимо, що молодий конюх так міцно спить на варті, та ще й з розплющеними очима, і, важко повернувшись на плитах, почвалав до стайні, наступаючи на довгий повід.

Данило й Микита повернулись згори раді та веселі, як і слід кожному на святковий Великдень. Вони таки, не дуже поспішаючи до шахти, й устигли дома гарненько підкріпитись, тому, зійшовши на плити, несподівано відчули, що ті плити за ніч начебто зробились дуже слизькі, і не встоїш на них.

— Сьомко! Гоп-гоп-гоп! — гукав Микита.

— Христос воскрес, Сьомко! Чуєш?..

— Він спить, матері його мішок груш, і про камерона забув...

— Сьомко, — гукали вони, стоячи перед ним й похитуючись. — Чуєш, Сьомко, Христос воскрес!..

— Христос воскрес, Сьомко!..

Сьомка сидів холодний і байдужий.

Російські літературні джерела

Русские литературные источники

На развинченной гребезжащей линейке, видевшей, несомненно, времена покойного старика Юза, тронулись мы по направлению к заводу. При первом повороте он открылся нам во всей своей грозной величественности. Представьте себе легендарную средневековую крепость, зажженную со всех концов неприятельской бомбардировкой. Представьте себе лихорадочный звон набата и столбы черного дыма, сливающиеся в одну тяжелую зловещую тучу, медленно ползущую по небу, представьте себе, как вырываются внезапно из этой тучи кверху длинные огненные языки, как они трепещут, озаряя клубы густого дыма, и как выступают на мгновение из черной завесы круглые стены закоптелых башен и зубцы бастионов. Постарайтесь представить себе все это, и перед вами будет слабое подобие того впечатления, которое производит Юзовский завод, когда к нему подъезжаешь со станции.

А. И. Куприн. «В огне»

В. В. ВЕРЕСАЕВ

В. Вересаев приезжал в Юзовку дважды еще в годы своей молодости. В 1890 году он, студент-медик Петербургского университета, гостил у своего старшего брата Михаила Викентьевича, который служил техническим директором на Вознесенских рудниках А. П. Карпова (ныне это Петровский район г. Донецка). Серия очерков из жизни горняков под общим названием «Подземное царство» была написана им к весне 1892 года и вскоре опубликована в журнале «Книжки недели» под редакцией П. А. Гайдебурова.

Второй раз В. В. Вересаев побывал на Вознесенских рудниках в 1892 году, где два месяца (август и сентябрь) он как молодой врач боролся с холерой. Здесь писатель многое узнает о так называемом Юзовском «холерном бунте». Впоследствии на основе материала, собранного в Юзовке, будут написаны рассказ «На мертвой дороге» и повесть «Без дороги».

ПОД ЗЕМЛЕЙ

Скучные тут места! Безобразные здания шахт, ряды рабочих землянок, удушливый запах каменно-угольного дыма: от зданий шахт под высокими деревянными эстакадами тянутся громадные отвалы угля и «пустой породы». Черная земля, черные дороги... На всем руднике — ни одного деревца, ни одного кустика; нет ни пруда, ни ручейка. Кругом, докуда глаз хватает, — однообразная, выжженная солнцем степь.

В шесть часов утра далеко где-то раздается гудок, соседние рудники подхватывают его, и гудок проходит по всей бесконечной линии шахт. Рудник оживает: подъемные машины вытаскивают из-под земли ночную смену; от зданий шахт расходятся во все стороны черные мокрые фигуры шахтеров с чадающими лампочками. Собирается дневная смена. Раздается второй гудок, рабочие зажигают лампочки, по три, по четыре человека садятся в клеть и исчезают в шахте. Рабочие ночной смены завтракают и укладываются спать. На руднике снова становится безлюдно. Только стучат топоры плотников, строящих новую контору, да на эстакадах мелькают фигуры откатчиков; согнувшись и вытянув перед собой руки, они катят нагруженные углем вагончики и с грохотом опрокидывают их под отвалами.

В полдень на руднике опять раздается гудок. Рабочие вылезают обедать. Через час они уже снова под землей. В шесть часов вечера происходит смена. По подъездному пути приходит со станции поезд, оставляет пустые вагоны и увозит нагруженные. К девяти часам на руднике все смолкает. В тихой, душной ночи раздается только стук подъемной машины и бесчисленные сверчки без умолку трещат в щелях стен. На горизонте стоит зарево от громадных коксовых печей соседнего рудника.

В больших сапогах и непромокаемых куртках мы с штейгером стояли на «приемном полку» шахты. В черном отверстии ствола гудел канат. Рабочий принес нам лампочки. Шахтерская лампочка представляет небольшой чугунный резервуар, прикрепленный к цепочке с крючком; на цепочке укреплен щиток с надписью: «Бог в помочь!» Лампочка без стекла; горит в ней конопляное масло.

Внизу раздался звонок, канат пошел медленнее, и из отверстия шахты выплыла клеть с нагруженным вагончиком. Рабочий повернул рычаг, и клеть стала. Откатчик выдвинул вагончик и покати его по эстакаде.

Мы с штейгером взяли зажженные лампочки и вошли в клеть. Я попросил спускать себя так, как обыкновенно спускают рабочих.

— Ну, смотрите только, чтоб голова не закружилась, — с улыбкой сказал штейгер. Рабочий дал свисток.

Клеть дрогнула и начала медленно опускаться. Вскоре наверху исчез просвет, стало темно. Шахтерская лампочка чадит и коптит, по срубам игривыми струйками бежит вода. Клеть вдруг словно сорвалась и со страшной быстротой полетела вниз; сверху слышен гул быстро развертывающегося каната; голова начинает слегка кружиться; становится тяжело дышать; в ушах странно давит, словно уши ватой заложило. Вода бежит уже ручьями, как будто проливной дождь обдает нас сверху, холодные капли забираются под воротник и ползут по спине. Приходится прикрыть лампочку рукой, чтобы не погасла.

Клеть снова пошла медленнее. В срубе показалась дыра; тускло, как в тумане, замелькали чадающие огни шахтерских лампочек. Клеть стала, и мы сошли в камеру. В фантастическом свете лампочек люди кажутся непомерно большими; блузы их мокры и перепачканы, лица черны; только чубы и белки глаз ярко вспыхивают. Они неохотно снимают шапки перед штейгером и с любопытством оглядывают меня.

Мы пробрались между вагончиками, загромождавшими камеру, и вошли в темный коридор, арши-

на в два высоты; это — «продольная», по которой идет рельсовый путь к стволу шахты. В воздухе было сыро, пахло сероводородом. Под ногами хлюпала вода, где-то совсем заливавшая путь; приходилось идти, низко нагнувшись.

Мы, спотыкаясь, брели по рельсам. Вдали послышался раскатывающийся гул, как будто что-то огромное с страшной быстротой мчалось на нас. В темноте замелькал свет, и мимо нас быстро прокатился нагруженный углем вагончик, подкатываемый сзади согнувшимся рабочим; лампочка его качалась на передке. Снова все стихло. Мертво и тихо. Только вдали где-то слышны глухие, редкие удары: то забойщики бьют в «печах» уголь. Лампочка бросает неверный, колеблющийся свет на балки, подпирающие свод, играет искорками на выглядывающих из-за них породах. Взглянешь дальше — жутко: темь крошечная, непроглядная...

Мы снова отправились в путь. Привычный штейгер шел довольно свободно, чуть наклонив голову; но я не мог дождаться конца продольной: идешь, низко согнувшись, — спину ломит, колени дрожат. Соблазнившись примером спутника, выпрямишься — и начнешь считать головой перекладки, так что невольно принимаешь прежнюю позу.

Наконец мы свернули с продольной в «печь», ведущую к «лаве», где бьют уголь. Приходится ползти по норе, высотой в три четверти аршина: дорога идет круто в гору, так круто, что ползущий перед тобой человек находится уже на аршин выше тебя. Порода под ногами чрезвычайно крепкая и слоистая, скользкая, как паркет: по всему пути рассеяны острые кусочки угля. Попробуешь двигаться на четвереньках, — невыносимо больно бьешься спиной о шероховатый свод; начнешь ползти — рассеянные на пути камни дерут колени и руки.

Впереди опять мелькнул свет: мы прижались к стенам; по проходу быстро, как кошка, прополз на четвереньках рабочий, таща за собой на веревке нагруженные углем санки. Это — «саночник»; всю двенадцатичасовую упряжку он ползает взад и вперед по норе в двадцать пять сажен длины, отвозя на себе уголь в вагончики; человек обращается в четвероногое.

Вот мы и в лаве. Перед нами — низкая широкая щель, свод которой подперт стойками; в воздухе стоит густой туман от угольной пыли; кое-где тускло горят лампочки, слышны тяжелые, глухие удары кайл. Забойщики по пояс голы; мускулистые плечи и спины испачканы и исцарапаны углем; лица, волосы, бороды — все черно, и только белки глаз странно белеют. Свод настолько низок, что сидя работать невозможно: рабочий бьет уголь лежа.

Мы присели отдохнуть. Возле меня, сидя на коленях и низко согнувшись, работал плотный забойщик с курчавой головой. Острое кайло его с размаху вонзилось в стену, во все стороны с силою разлетались мелкие осколки угля.

— О-ох! О-ох! — вырывалось у него с каждым ударом; глыбы угля сыпались к его ногам.

— Ведь ишь ворочает-то! — сказал штейгер, кивая на него, — небось целковых два выработает сегодня.

— Два... — угрюмо проворчал шахтер, — Без восьми гривен — и то хорошо бы.

— Без восьми? Эка ты, тетенька! Ну, хочешь, я тебе полтора целковых от себя заплачу, а там что у тебя — больше ли, меньше ли — это уж на меня пойдет. Желаеть так?

Зубы шахтера блеснули улыбкой из-под запачканного лица.

— По рукам: два с полтиной!

— Ага! — расхохотался штейгер. — Ишь, скажите, рубль двадцать! Шахтеры захохотали.

— Без восьми гривен! Он, брат, тоже... Пальца ему в зубы не клади!..

— А много ли от этих денег останется! — по-прежнему угрюмо проговорил шахтер, свертывая папиросу.

— И очень просто: ничего и не останется, — сказал штейгер. — У Мироньча (кабатчика) небось уж теперь сердце вот как весело играет.

— Чего Мироныч? Не один тут Мироныч. А Чафонов-то, а Химыч? А Шлемзона-то позабыл? Подика, понаведайся ко всем! — сердито возражал шахтер. Кругом хохотали: перечисленные лица были все кабатчики.

Саночники, между тем, нагрузили санки, приладили веревки и полезли в печь. Мы двинулись вслед за ними.

Карабкаться по печи вверх еще было более или менее сносно, но теперь, спускаясь вниз, я никак не мог приноровиться ползти: и на четвереньках попробуешь, и ползком... А проходу, кажется, конца нет. Наконец приспособился так: опираешься рукой и одним коленом в землю, другой ногой переступаешь, — и как-то странно скоро двигаешься, то и дело ударяясь головой о выступы свода.

Мы, наконец, добрались до продольной. Голова кружится. Несколько бревен из крепи и просвечивающий между ними искрящийся уголь заходили кругом. Пламя лампочки заканчивается длинной коптящей струей дыма, — невыразимо противный, масляный запах его бьет в нос: начинает тошнить. Я присел на кучу угля. Промок я еще при спуске в шахту: мокрая одежда, пропитанная угольной пылью, неприятно липла к телу.

— Что, господин, ай устали? — с легкой усмешкой спросил саночник.

— Устал.

— Устанешь тут, — проговорил он, взглянув в глубь печи.

— Да, тяжелая работа ваша.

— Да ведь... как же не чижолая? Вот как работаешь, еле до квартиры иной раз доползешь. Не задаром копейку получаем.

Мы зашли еще в несколько забоев, дошли до другого конца шахты: здесь уголь был уже весь выработан и происходила «забутка» выработанных мест. Перед нами был откос, круто поднимавшийся вверх. На расстоянии сажени один под другим сидели рабочие; нижний из них наклонялся, брал из лежащей перед ним кучи камень, разгибался, поднимал его на весу и, откидываясь назад, через голову передавал следующему: тот таким же образом передавал камень выше, а первый снова нагибался к куче.

Дело в том, что откос слишком крут, — наклон больше чем 50 градусов; никаких санок на такой откос не ввезешь, и практикуется способ подъема камней посредством живой человеческой цепи.

— Удивительное дело! — вполголоса заметил мне штейгер. — Почему-то страшно глупеют люди при этой работе: положительно идиотами становятся.

Длинная цепь лампочек исчезла наверху в тумане пыли. Рабочие сгибались и разгибались медленно и ровно, как автоматы...

Мы пробыли в шахте еще около часу. Бесконечные, узкие норы, тусклый свет лампочек, 11—12-летние мальчики, стоящие на сквозном ветру у вентиляционных дверей, голые, черные тела людей, мрак и сырость... Станным кажется, как подумаешь, что наверху теперь ярко светит солнце, что там сухо и тепло...

Когда я воротился домой, мне с полчаса пришлось мыться, чтобы отмыть насевшую копоть и угольную пыль.

ЗАПАЛЬЩИК

Я был у знакомого инженера на соседнем руднике и видел там за работой Захара Лобача.

Шла проходка новой шахты. Углубляют здесь шахты, взрывая динамитом; Захар Лобач был запальщиком, дело которого заключалось во взрывании динамитных патронов. Все было готово к спуску, и

Захар сидел на приемном полку, покуривая папироску: я напрасно старался подметить на его лице хоть тень беспокойства или волнения. Немного прищурившись и оглядывая всех веселыми, ласковыми глазами, он разговаривал с верховым, как будто шел на самую обыкновенную работу.

Выкурив папиросу, Захар оцупал спички в кармане, взял под мышку заряженные динамитные патроны и стал в бадью. Верховой дал свисток; Захар исчез в черной глубине шахты.

Долгое время внизу все было тихо: слышались только редкие глухие удары кайла; я смотрел в ствол шахты, — там было темно, как в могиле. Прошло с четверть часа.

— Го-то-во-о-о?.. — глухо донеслось из глубины. Верховой дал сигнал машинисту; машинист положил руку на рычаг машины, готовый по первому знаку пустить ее в ход.

— Готово! — крикнул верховой.

— Па-ли-ить?

— Пали с богом!

В темной глубине мелькнул огонек, за ним другой, третий; раздался сильный удар сигнального молотка, верховой дал свисток, и машина заработала с отчаянной быстротой; канат загудел, как струна, и из ствола быстро вылетела бадья с Захаром; он соскочил на землю. Через минуту раздались в глубине шахты один за другим три тяжелых, глухих взрыва, потрясшие землю.

В следующее воскресенье возвращался я в шарабане от знакомого помещика. Вечерело, но было по обыкновению жарко; по дороге, в неглубокой балке, я обогнал шедшего откуда-то Захара.

— Здравствуйте, ваше благородие! — ласково поклонился он мне. — Домой идете? — спросил я.

— Домой.

— Садитесь, подвезу. (Дорога шла через рудник, где жил Захар).

— Ну спасибо, — сказал он и сел со мной.

Я разговорился с ним о его работе.

— Что ж работа? — сказал он. — Работа ничего, интересная. Для интересу народ и идет: 60—70 рублей в месяц зарабатываешь.

— А что, несчастья часто бывают при этих взрывах?

— Как вам сказать... Да, довольно бывает несчастий. Ведь динамит — он тоже шутить не любит. Бывают несчастья.

— Ну, а с вами бывали они?

Захар улыбнулся.

— Да вот каков я перед вами сижу, — три раза за свой век был бит динамитом, в носилках несли; в шахту два раза падал, ребра одного в боку нет; сколько раз под обвалами двое, трое суток живал; догорят лампочки, есть нечего, отощажешь, холодно; чтоб согреться, начнешь вагончики катать. Всяко бывало. Такое уж дело: лезешь в шахту, а душа тем временем у бога в закладе.

Он помолчал.

— Был я раньше стволовым, внизу у ствола шахты стоял. Сидим мы раз, папироски курим. А тут же неподалеку — динамит, порох. Запальщиком тогда у нас один итальянец был; встал он, идет запалить, папироску в зубах держит. Вдруг слышу я — запал; в ушах звон пошел, дух захватило, так и покатился в сторону, ничего не помню... Очнулся я — лампочки все потухли, кругом, слышу, ойкают; темно. Окликаю — не отвечают. Кое-как добрался я до сигнала, дал знак наверх; вытащили. Зажгли огонь: штейгер, десятник прибежали, спустились. Видим — три человека ранены, а от остальных и не осталось ничего: так, где рука, где нога лежит, кровь везде... Похоронили их всех в общей могиле; один шахтер надпись сочинил: «Шахтерская братия».

Захар усмехнулся.

— «Братия»... Кто откуда: один туляк, другой чухонец, третий вон из каких стран, а теперь все братьями стали: кровью побратались...

Мы несколько времени ехали молча.

— Много, много несчастий бывает, — задумчиво повторил Захар. — Сколько у меня тут приятелей побито, — числа-счета нет. Прошлой зимой брата родного убило. Палили они в продольной; зажгли нитки, отбежали за угол, все как следует; пошла пальба, стали они выстрелы считать... «Все»? — «Словно бы все»... Пришли, начали кайлами разбивать... Вдруг из угля выстрел — обсчитались одним. Взорвало... Царь небесный! Брата моего насмерть убило, другого исковеркало всего на отделку, — и до сих пор в больнице валяется...

Он долго рассказывал о своих товарищах, разорванных в куски динамитом, обожженных гремучим газом, погибших в обвалах шахт...

«Несимпатичный народ», — говорят про здешних шахтеров хозяева... Эти несимпатичные хозяевам люди гибнут десятками в мрачных проходах шахт, обогащая тех же хозяев.

Я видел впоследствии за работой многих запальщиков; они идут на свою страшную работу с ясным лицом, беззаботно посвистывая... Им не «жутко» в шахте, им ничего не «жутко»; это люди какой-то безумной, бешеной отваги, ставящие на карту жизнь из-за самого ничтожного пустяка, из-за ничего. Из удали они спускаются в шахту без бадьи, просто по разделам ствола, ежеминутно рискуя сорваться и полететь вниз: динамит они носят в карманах, как табак. На моих глазах был такой случай: к шахте подходил по подъездному пути поезд; какому-то шахтеру, спешившему на шахту, он перерезал путь: тот, не долго думая, нырнул под вагоны и невредимый выскочил из-под колес по ту сторону поезда. Все видевшие ахнули, а шахтер, как ни в чем не бывало, продолжал свой путь. Конечно, поезд шел нескоро, но все-таки!..

Для любителей сильных ощущений небезынтересно было бы также посмотреть на работу крепильщиков, когда они «раскрепляют» в шахте выработанные места. Лес здесь дорог, и каждая новая стойка обходится руднику в 10 копеек; ввиду этого контора не скупится платить крепильщику по 4—5 копеек за каждую выбитую старую стойку, которая еще годится в дело. Работа эта очень опасная, потому что свод, лишенный подпоры, ежеминутно грозит обвалиться и придавить рабочего.

Начинает крепильщик с конца забоя. Обухом топора он выбивает стойки одна за другой и быстро отбрасывает назад, где саночники подбирают их и увозят прочь. За первым рядом стоек следует второй, третий; летят стойки, а впереди раскрепленный свод начинает уже рушиться: огромные глыбы камней с шумом и треском валятся сверху к ногам крепильщика; пыль стоит столбом; свод над головой начинает зловеще трещать и оседать. Иногда оставшиеся стойки не в состоянии выдержать тяжести свода, бревна ломаются, как сухие прутки, и все кругом начинает рушиться.

— Спасайся! — раздается крик крепильщика, и рабочие убегают...

Вот эти-то люди в случае больших общих несчастий, как, например, взрыв газов, первыми лезут в пылающую шахту спасать гибнущих товарищей.

Скажу еще два слова о Захаре Лобаче. Как я потом узнал, он погиб этою же осенью. Дело было так: углубляли шахту, и Захар с другим запальщиком спустились вниз. Машинист был не новичок, но при запалах ему работать еще не приходилось. Снизу дали сигнал. Тут произошло нечто странное: сознание необходимости как можно скорее пустить машину в ход, сознание громадной опасности от каждой секунды промедления вдруг отшибло у машиниста всю его опытность: он растерялся. Повернул рычаг, — показалось ему, что бадья идет вниз: он нагнул рычаг в другую сторону...

— На низ канат идет! Куда правишь?! — раздался испуганный крик верхового.

У машиниста опустились руки. Он с полминуты простоял неподвижно, с тупым ужасом глядя на машину; потом вдруг схватил рычаг и поставил его как следует; канат пошел наверх.

Внизу между тем происходило следующее; запальщики зажгли затравки, быстро сели в бадью и дали сигнал. Бадья стоит. Наконец медленно начала подниматься, — поднялась на сажень, простояла и опять пошла вниз, где, шипя и разбрасывая искры, уже догорали затравки... Что делать? Шахтеры соско-

чили и бросились вырывать затравки у патронов. Бадья опять стала подниматься; товарищ Захара вскочил в нее, но Захар не успел и мог только ухватиться руками за ее края; бадья с цеплявшимся за нее человеком помчалась вверх, как стрела.

Может быть, так бы и спасся Захар, но на половине пути поперечная перекладина суживала просвет ствола шахты: Захар со всего размаха ударился об эту перекладину, сорвался и с разбитой головой полетел вниз. Почти одновременно с этим, только товарищ Захара успел выпрыгнуть из бадьи, внизу загрели выстрелы... От Захара не осталось ни порошинки.

Машинист отказался от места. Хозяин рудника предлагал ему остаться, обещал даже прибавить жалованья, но тот не согласился и навсегда ушел из этих краев.

ШАХТЕРЫ-МУЖИКИ

Дни идут. Жара стоит невероятная; не верится, что только вторая половина мая. Яркое солнце режет глаза; душно; и ветер не освежает: дунет он — словно пахнет из жерла раскаленной печи. Пожелтевшая степь однообразно тянется во все стороны; на горизонте слабо зеленеют густые леса, блестит вода; подует ветер — леса колеблются и тают в воздухе, вода исчезает... Это марево. Сохнет трава, выгорают посевы. А с севера прибывают все новые и новые толпы косарей...

В рабочей колонии тихо и безлюдно. Я не знаю, можно ли себе представить что-нибудь унылее и однообразнее этой колонии. В голой степи тянется ряд полуземлянок с отлогими крышами и еле видными оконцами; нет ни клочка тени, нет ничего, что бы говорило о желании хоть немного скрасить жилище рабочего; все деловито-сухо и казенно. Придет воскресенье, работы прекращаются, но на руднике тихо по-прежнему; нет почти ни одного пьяного, нет веселья. Получка была на Святой, новая будет только на Троицу. Шахтеры заходят друг к другу в гости и вяло разговаривают, играют в орлянку и карты (с расплатой после получки); надоест — заваливаются спать и спят без просыпу весь день. Тоска смертная: вместо отдыха — вялая дремота. Работают всю неделю, чтобы дожидаться воскресенья, и протомятся воскресенье, дожидаясь начала работы...

Тридцать лет уже стоит тут каменноугольное дело, добыванием угля занято до двадцати тысяч человек, ежегодная производительность края определяется более чем в сто миллионов пудов, — но постоянного, оседлого рабочего здесь нет и до настоящего времени. Большая часть шахтеров — пришлые из внутренних губерний, и живут они, словно на бивуаках. В этой сбродной массе пока еще мало общего: все бродит, ничего не установилось, только еще начинают вырисовываться самостоятельные типы, продукт новой здешней жизни.

Немалую часть шахтеров составляют серые деревенские мужики, пришедшие сюда с одной заботой — поправить свое распадающееся деревенское хозяйство. Больше всего их из Курской губернии, вообще дающей наибольший процент переселенцев и бродячих работников; затем следуют туляки (преимущественно белевцы), черниговцы, орловцы и др. Горькая нужда, земельная безурядица, кулаки-благотетели загнали их в здешние шахты, но мыслями они всегда дома. Мне часто приходилось тут писать или просматривать письма шахтеров на родину; в письмах этих поражала самая внимательная, мелочная заботливость обо всем, касающемся далекого деревенского хозяйства шахтера; он советует, где и как дешевле купить лошадь, напоминает о необходимости перекрыть сарай, заготовить к осени слеги и т. п. «Еще Ивану Матвееву господину Косикову», — прибавляет он, — «просим убедительно не теснить наших родителей долгом, мы в скором времени разочтемся с благодарностью, за это об вас будем Богу молить за ваши благодетельства нас бедных людей». И вот он работает здесь в

шахте, отказывает себе в самом необходимом; накопит нужную сумму денег — и уйдет отсюда, чтобы никогда больше не возвращаться.

Особенно интересовала меня здесь одна артель тамбовцев. Обыкновенная упряжка здесь двенадцать часов, — они работают шестнадцать; зарабатывают они много и живут очень скромно; после полочки, во время всеобщего пьянства, они сложатся на ведро, разопьют его и больше уже не пьют. У каждого из них уже принакоплено рублей по 200—300. Неудобства здешней жизни они переносят равнодушно, потому что все это для них только временное, на что не стоит обращать внимания.

Но не все относятся к этому так равнодушно. Из жерл двух громадных печей пышет жаром; кочегар Исаенко сидит на приступочке, поглядывая на манометр котла, и чинит сапоги. Блауза его хотя и перепачкана углем и маслом, но сидит на нем очень аккуратно: вообще все в нем аккуратно — и черные усики, и гладко причесанные волосы, и вся фигура. Родом он из Курской губернии и уже шесть лет служит тут кочегаром.

Ни у кого из здешних рабочих не встречал я такого глубокого отвращения к своей работе и такого страстного стремления вырваться отсюда на родину, сесть на землю: как в могиле томится Исаенко в своей дымной и душной кочегарке. Вечером он уходит в степь и бродит по ней целыми часами: между местными хохлами-земледельцами у него много знакомых; вместе с ними он болит душой за выгорающие всходы, вместе с ними ждет не дождется дождя. Печаль его совсем бескорыстна, потому что лично для него, кочегара, решительно все равно, стоит ли засуха или нет. В то же время радости и печали шахтерской жизни нисколько не волнуют Исаенко: в этом отношении его печалит только то, что касается лично его, — например, сокращение платы; но и к этому он относится совершенно страдательно. Года два назад здесь была большая стачка (до 2000 человек); работы прекратились, стачечники никому не позволяли спускаться в шахты; начальствующие лица выехали с рудников. Исаенко в толпе других шахтеров явился к начальнику ближайшей железнодорожной станции с просьбой переписать их всех, как не принимавших участия в стачке. К своему брату-шахтеру он относится вежливо и сдержанно, но под этой сдержанностью чувствуется глубокая пропасть, разделяющая их друг от друга.

О чем с ним ни заговори, он всегда сведет разговор на свою землю и на то, как хорошо у них в Курской губернии.

— Вы посмотрите, тут что такое: ни деревца нет, ни речки, каюты грязные, балаганы еще того грязней, ткнуться некуда. А у нас там хаты белые, чистые, кругом черешни растут, тополи; муравка на улицах... Хорошо!

— Отчего вы домой не возвращаетесь?

— Не с чем ворочаться: земля у меня в аренду сдана, ни хаты нет, ни инструменту. Вот зароблю тут рублей 500, тогда и хату построю, и лошадку заведу; жена моя в Белгороде в кухарках служит, — ее к себе потребую. А так что ворочаться? Все равно там придется в бараках жить.

Получает он в месяц 20 рублей: я его спрашивал, почему он не пойдет в шахтеры, — тогда бы он выработывал больше. Исаенко немного сконфузился.

— Спускался я в шахту, смотрел, — нет, жутко показалось: не гожусь в шахтера.

Наклевывалось ему кучерское место в Бахмуте: плата была хорошая — 150 руб. в год на хозяйских харчах. Пришел он, посмотрел, — оказывается, жить нужно будет в казарме с тридцатью рабочими. «Нет, говорит, вы мне не господа, я вам не раб», — и ушел обратно.

Так вот и живет Исаенко на своих двадцати рублях в месяц: он знает немного сапожное ремесло и берет в починку шахтерские сапоги; это служит ему вспомогательным источником дохода.

«Жутко» в шахте далеко не одному Исаенко. Тут только видишь, как велика у нашего мужика любовь к «вольному воздуху». Грузят здесь, например, вагоны углем; работа эта очень нелегкая, труднее иной шахтерской; навалив уголь на носилки, рабочие бегом сходят с ними по колеблющимся доскам на площадку вагона; носилки тяжелые, пудов 8 — 10. Нередко бывает, что наймется мужик в грузчики на

неделю, а приходит за расчетом дня через три: тяжелые носилки протирают самые грубые руки, проравшиеся кровавые мозоли делают дальнейшую работу совершенно невозможной. И все-таки приходящие мужики предпочитают эту работу шахтерской: единственная причина, — что работать приходится на вольном воздухе.

Так же относятся к шахте и местные хохлы. Им-то, казалось бы, всего выгоднее было бы работать на шахте: живут близко, от семьи и от дома не оторваны; и главное — бедность самая горькая, зимой и весной питаются Бог знает чем. А на шахту они все-таки не идут. «Натура их не принадлежит к шахтерству», — объясняет кочегар Исаенко. «Непривычно», — отвечают сами хохлы.

Если хохол и работает в руднике, то исключительно «на поверхности», но и тут возьмет цену выше обыкновенной: одну и ту же работу в помещицкой экономии он возьмется делать за 40 коп., а на руднике — не меньше как за 60 коп.

— Что ж, тебе не все равно, где бревна-то таскать?

— Та як же так? — удивленно возражает он. — Тут же, бач, шахта!

ВЕРХОВОЙ БОЙКОВ

Солнце садилось. Вечерний гудок уже прогудел. Из шахты выкачивали воду, и на приемном полку работал один «верховой», без откатчиков. Верховой был парень лет тридцати, с черными кудрявыми волосами и кривой. Сквозь грязные стекла окошка видна была пыльная степь, залитая красными косыми лучами заходящего солнца.

— Скучные у вас тут места, — сказал я, чтоб завязать разговор.

Верховой вскинул на меня глазами.

— Да-да... — неохотно проговорил он. — Привыкли.

Он помолчал; потом вдруг быстро взглянул на меня и улыбнулся.

— А зато — воля. Каждый по своей воле может жить, как хочет.

— Какая же воля?

— А как же? Ни отца тебе нет, ни матери; что заработал, то и твое: хочешь — прогулял, хочешь — спрятал, хочешь — что! Сам хозяин.

Из темного отверстия шахты, позвякивая цепями, плавно вынеслась наполненная водою бадья.

— Да-авай! — протяжно крикнул верховой.

Бадья дрогнула, остановилась и пошла вниз. Верховой захватил багром ее край, она стала на перекладину и опрокинулась. Грязная вода широко хлынула в ящик.

— По-одымай!

Цепи загремели, и пустая бадья взвилась вверх.

— На-низ!

Бадья исчезла в шахте. Верховой оперся на багор.

— У нас ведь в деревне как дело делается? — обратился он ко мне. — Живет сын в работниках. Поехал он на ярмарку, купил себе сапоги. Привез домой, показал отцу. Плохи сапоги, — так отец задками-то сапог этих самых сына по голове — раз, раз... Смотри, что покупаешь!.. Это что же такое? За мои же деньги да меня же по голове лупцают? Ну, тут уж мы этого не допускаем: что кто хочет, то и делает. Захотел вот себе крахмальную сорочку завести — и завел, и ничего мне отец не может говорить...

— Вас не Федором ли Бойковым звать? — спросил я.

— Бойковым зовут.

— Я вашего отца встретил на дороге.

Лицо Бойкова приняло неприятное выражение.

— Что же, ругался, небось, старик? — с усмешкой спросил он.

— Да, невесел был.

— Наука: не лезь не в свое дело... У меня у самого жена, дети есть. Не ему после меня наследство получать, — чего ж суется? На что хочу, на то и трачу деньги. Он сам мне еще ответ должен дать, куда он деньги подевал, что в Белеве на калачах наторговал. Спрашивал я его, — отвертывается, старый хрыч!

— Ну, я думаю, если вы ему отчета не даете, то и он может вам не давать. Куда девал? Да хоть бы тоже на крахмальную сорочку истратил: вам-то что?

— Нет, позвольте! — встрепенулся Бойков, — отец этого не может. Он для сына должен беречь. Если он себе крахмальную сорочку заведет, то я обязан его жестоко спросить...

— Да какое же вы на это право имеете?

— Да такое вот! Пускай и меня мой сын спрашивает... Пускай спрашивает, сделайте ваше одолжение! Я никогда не откажусь.

Он долго и подробно развивал мне свою теорию, по которой отец должен делать для сына все, а сын для отца — ничего.

— Ну, а что же, думаете ли вы когда-нибудь домой воротиться, на землю сесть? — спросил я, когда поднятый вопрос был исчерпан.

— Нет, куда уж! — улыбнулся Бойков. — Избаловался. Что я там делать буду? Вот помрет отец, съезжу, землю в аренду сдам и назад сюда. Много ли там выпашешь, на земленке нашей? Дай, дай Бог сыту быть. А тут тридцать рублей получай в месяц — без хлопот, без всякого такого...

По лестнице, с увязанным горшком в руках, вошла невысокая молодая женщина, босая и с платочком на голове; длинная розовая кофта с безобразными оборками стягивала ее тоненький стан; туго обтянутая грудь уродливо выпячивалась в стороны. Но лицо было очень красиво, — круглое и смуглое, с черными бровями дугой.

Опустив голову и косясь на меня из-под платка, она подошла к окну, поставила горшок и вопросительно взглянула на Бойкова.

— Ладно, — пробормотал тот, кивнув головой. — Утром сам принесу.

Она ушла.

— Это кто, жена ваша? — спросил я.

— Нет, так тут... девочку на поддержку взял. Жена у меня дома осталась.

— Как это «на поддержку»? —

— Да живем, значит, с ней. Хохлячка она, из Каменки.

Мы помолчали.

— Ну а что, если и жена ваша в деревне тоже себе парня «на поддержку» возьмет: что тогда? — спросил я.

— Да уж без этого не обойдется, — спокойно сказал Бойков. — Им ведь тоже без мужского полу тяжело. Что нам, что им — все одно.

— Ну, а когда землю свою в аренду сдадите, ведь жену вы сюда возьмете?

— Сюда.

— Что ж вы тогда с этой будете делать?

Бойков почесал в затылке, помолчал и улыбнулся. — А уж не могу вам сказать, что тогда будет.

— Ведь не с обеими же будете жить?

— Ну, где же... Разве можно? Ужь как-никак постараюсь устроиться: там видно будет.

Он все чаще начинал поглядывать на принесенный ужин, но, видимо, стеснялся есть при мне. Я распростился с ним и пошел домой.

Вот несколько отрывков из писем на родину таких шахтеров:

«Любящий и дорогой батюшка, не гневайтесь, что ничего не прислал денег. Я с самой масляной очень болен и сейчас болен, людям — задолжал 30 р. Я очень печалюсь об вас и домашних обстоятельствах, то нахожусь болен, то горюю об домашних обстоятельствах». (Парень здоров как бык и кутит напропалую).

«Не гневайтесь, дорогой папаша, что денег мало прислал. Я очень болен был месяц целый. И еще извините за прежнее время, что долго и жестоко я вас ненавидел. Я теперь оставлю все плохое»...

«Что же касается вы пишете, чтобы приехать мне домой, так извещаю я вас, что ехать домой я окончательно не согласен».

И так далее. Это отрезанные ломти: деревне их уже не видать. Они привыкли к шахтерскому труду и останутся здесь.

Пока еще, как мы говорили, оседлых рабочих здесь почти совсем нет: но есть уже целое поколение, родившееся и выросшее на здешних рудниках: народ это непоседливый, нигде не уживающийся более полугода, живущий кочевой цыганской жизнью. Эти рабочие и дают тон оседающим здесь пришлым элементам. По отзывам хозяев и инженеров, выросшие здесь шахтеры крайне несимпатичны: они буйны и непокорны, пьянствуют все отчаянно: религиозных чувств никаких, по пятнадцати-двадцати лет не бывают в церкви; родственных чувств столь же мало: молодежь бросает своих больных стариков и расходится по другим рудникам. Одиннадцати-двенадцатилетний мальчик живет уже совсем самостоятельно и родителей в грош не ставит; даст ему отец затрещину, а тот в него кирпичом. Мальчики эти служат «дверными» в шахтах, «глейщиками» (отбирают пустую породу от угля); последнюю работу исполняют и девочки-подростки; эти юнцы и юницы познали уже все блага жизни; они пьянствуют не хуже больших, разврат между ними самый широкий, сифилис царствует.

ПЕРЕКАТИ-ПОЛЕ

Если позднею осенью выйдешь здесь в поле, то в глаза бросается множество каких-то больших серых шаров, скачущих по молчаливой, безлюдной степи; шары катятся по ветру со страшной быстротой — на лошади не догонишь. Это — перекати-поле. Иногда шар застрянет в меже; овцы шарахаются от него в стороны, волы, тяжело дохнув, останавливаются и выпученными глазами неподвижно смотрят на шевелящийся шар. Дунет ветер — и шар поскачет дальше...

Таких «перекати-поле» среди шахтеров множество. Мало кто из рабочих, кроме семейных, засиживается долго на одном руднике. Чуть только повеет весной, появятся в поле жаворонки, — как шахтеры, чуя волю, начинают выходить в степь. Стает снег, зазеленеет трава — и они берут расчет. И начинается вплоть до осенней Казанской кочевка с одного рудника на другой; шахтеры ночуют в степи, поработают на руднике неделю-другую — идут дальше. Если год стоит урожайный, то хозяевам приходится плохо: рабочие бросают шахты и уходят на косовицу; наступает кризис... И только осенняя непогода снова загоняет шахтера в какой-нибудь рудник на всю зиму.

Однажды по дороге с почтовой станции меня застал сильный дождь. Я завернул в корчму, одиноко стоявшую у перекрестка.

В темной низкой комнатке пахло винными парами; по стенам были прибиты портреты высоких особ и картинка с кровавыми сюжетами, вырезанные из одного журнальчика. Хохол-кабатчик дремал за стойкой.

Я сел к столу и спросил себе пива. Народу в корчме было немного. Недалеко от стойки стоял, присло-

нясь к косяку окна, плотный, широкоплечий шахтер с окладистой бородой, с гармоникой в руках: на затылке его была лихо заломлена старая соломенная шляпа с оборванными полями. В углу сидели четыре хохла, а перед ними стоял и говорил что-то высокий человек в обдерганном пиджаке, с красным лицом, слезящимися, сконфуженными глазками и жидкой бороденкой; он выглядел сильно подвыпившим.

Как только я сел, он сейчас же подошел ко мне и стал озабоченно рассказывать о каком-то ростовском купце, у которого приказчик выкрал любовницу; мимоходом сообщил о себе, что он — мещанин, родом из Полтавы и что уж пятый год работает здесь в шахтерах; затем стал говорить о каком-то наследстве, оставленном соседним кабатчиком.

— Ты что, голова, о чужом деле печалишься? — прервал его изливания шахтер с гармоникой. — Чужое дело легко разводить. Ты свое-то разведи!

— Я свое разведу!

— Разведи! Дескать, Иван Петрович Марье Ивановне... Свое-то разведи!

— Да разведу свое! — возражал полтавец, сконфуженно хихикая. Шахтер повернулся на каблуках и пустил на своей гармонике залихватскую фиоритуру; чистые, резкие звуки так и посыпались, словно он с размаху пустил по комнате меру сухого гороху.

— Вот у нас тульский-то перехват какой! — подмигнул он мне.

— Вы туляк сами? — спросил я.

— В Тульской губернии имения мои.

— Большие имения?

— У меня? — Он заломил шляпу и широко расставил руки.

— Вся Тульская губерния моя! Куда ни взгляните — все мое.

— Да?

— Ей-Богу-с! В Туле три собственных дома есть — больница, полиция и острог. Да вот еще шляпа иностранная.

Он снял шляпу и махнул ею под носом полтавца.

— Видал, голова, шляпу аглицкую? Понюхай!

Полтавец засмеялся, для чего-то стащил свой картузишко, осмотрел его со всех сторон и, плюнув в сторону, быстро напялил на голову.

— Да уж шляпа, что говорить! — сказал он, тряхнув головой.

— Давно вы в шахтерах тут? — спросил я владельца шляпы.

— Я-то?... Да вы вот что, господин: поставьте вы мне бутылку пива хорошую, — я вот на это место сяду и все вам объясню.

— Ну, садитесь.

— Видал, голова, как господа-то нас уважают? — обратился он к полтавцу, садясь за стол.

— Ну, извольте послушать: время жительство моего в этой местности, или, просто сказать, тракте, — три года с половиной. За это время работал во французской компании, у господ Рыковских работал, у Юза, у Иловецких, в Горловке... В брянцевских соляных коях работал... Дай дух переведу! В Мариуполе в пыльщиках состоял, в Севастополе хлеб на пароходы грузил, в Керчи — соль; на Лозовой крючником был... Довольно ай нет?

— Довольно! — засмеялся я.

Он вздохнул.

— Я, милый человек мой, сам себе никак не могу угодить, а хозяину я всегда угожу. Везде, где я живу, — всегда мною интересуются; на все руки: пекарем могу быть, поваром, сейчас колидорным или дворником, — что угодно. Мороженое я такое могу сделать, — до завтра не растает, без льду, без всего: называется масляное мороженое.

— Он хозяину угодит, — сказал полтавец. — В Славянске в кучерах служил, так от барских лошадей

овес на сторону продавал: большое ему спасибо хозяин сказал. В Мариуполе тоже на рынке ненароком чужие сапоги захватил...

— И не на рынке вовсе, а на Большой улице, — поправил шахтер, посмеиваясь в бороду, и почесал затылок. — Ишь сидят! — кивнул он на хохлов. — И глупый же народ — Боже ты мой! Только и знают: «був», «шо», «аже»... А спросите, чего на шахту не идут?

— Не привыкли, — сказал я.

— Не привыкли? Небось привыкнут! А уж хозяева как бы ими довольны были: хохлу прикащик даст по зубам, — он только заворотит морду и побредет прочь; вот, как волы ихние:хватишь его поленом в бок, а он думает, что это ему ласка... Ну, а наш брат, из России, так, пожалуй, и сам сдачи даст; а нет, так уж все-таки прикащику полностью объяснит, на чем таком белый свет держится.

Дождь перестал. Я посидел еще немного, простился с собеседниками и отправился своей дорогой.

ПРАЗДНИК

*Шахтер до субботы доработает,
Получает деньги.
Идет шахтер в кабак,
Берет водку и табак.
Надувает девок, баб.*

Шахтерская песня

Начало июня. Скоро Троица, и чем ближе она, тем все больше кряхтит и морщится Апрелев.

— Чего вы?

— Уж эти мне праздники! Вот они где у меня сидят. Увидите, что тут такое будет.

В субботу вечером обе шахты опустели. Перед зданием конторы — громадная толла рабочих: теперь здесь, в конторе, сосредоточена вся деятельность: инженер, штейгеры — все там. Идет проверка расчетных книжек, подводится итог забранному по ордерам из магазина; пачки белых, красных и синих бумажек переходят из рук кассира в черные шахтерские руки. Гул стоит в конторе от множества голосов, пахнет потом.

Темнеет; в рабочей колонии начинают зажигаться огни; там необычное оживление; слышны песни, звуки гармоник. Телеги, усаженные шахтерами, с гиком и свистом исчезают в темной степи. Окрестные кабаки начинают усиленную деятельность.

Проснувшись утром, я выглянул из окна и не узнал всегда тихой, неподвижной колонии. Улица кишела народом; ярко пестрели одежды женщин, в воздухе стоял гул от человеческих голосов и лошадиного ржання. И сама колония, и степь кругом — все кипело веселою, праздничной жизнью.

Я спустился вниз, в столовую. Апрелев быстро ходил по комнате, нервно кусая усы.

— Черт знает что такое! Уже четыре года служу здесь, а никак не могу привыкнуть к этим праздникам! — проговорил он.

— Да что вам-то эти праздники?

— А вот скоро сами увидите.

Мы сели пить чай. Вошла горничная и доложила Апрелеву, что его хочет видеть какой-то человек. Апрелев вышел к нему. Пришедший оказался торгашом ярославцем.

— К вашей милости! — проговорил он. — Помилуйте, ваше сиятельство, что это делается тут на руднике? Окончательный грабеж происходит среди белаго дня.

— Что такое?

— Этак весь товар растащут у тебя, управы не найдешь. Мы съестным провиантом торгуем. Подошел к лотку шахтер какой-то, спросил колбасу: предоставил я ему колбасу самую отличную; сейчас, говорит, принесу деньги. Ушел в балаган и — пропал.

— Что же, можете вы по крайней мере указать, в какой он балаган ушел?

— Сколько угодно-с... Экий народ-то мошенник. Господи ты мой Боже!

— Ну, пойдете, — вздохнул Апрелев.

— Начинается! — обратился он ко мне. — Не хотите ли со мной идти?

Мы отправились втроем в колонию. На улице стояли воза торгошей, окруженные народом; приземистый рыжий еврей, стоя на оси телеги, быстро отмеривал аршином розовый ситец; хохол разложил на лотке сайки, баранки, калачи. Расхаживавшие по улицам шахтерки были все в новых, безобразно сшитых «немецких» платьях, многие с турнюрами. Из шахтеров одни были одеты по-русски, другие выглядели совсем господами, — с изящными тросточками, в легоньких визитках, с крахмальными воротничками. В стели за рабочими балаганами чинно и солидно гулял на самом припеке шахтер с распушенным дождевым зонтиком в руках, в черном котелке и кургузой тужурке.

Мы вошли в указанный торгошом балаган. У стола сидело за самоваром человек десять шахтеров. При нашем входе некоторые из них поднялись, другие продолжали сидеть.

— Что у вас тут такое? — недовольным голосом спросил Апрелев.

— Да вот пристал человек, говорит, колбасу у него стащили, — неохотно ответил один из сидевших. — А какая-то колбаса, тут и не ведает никто.

— Вы говорите, в этот балаган шахтер пришел? — спросил Апрелев торгоша.

— Да как же не в этот — помилуйте-с! Своими глазами видел: так и нырнул в сенцы. Ищи его теперь!

В балаган вошел молодой шахтер с серьгой в ухе, с властным и немного презрительным лицом. Он засунул руки в карманы шаровар и молча смотрел на происходившее.

— О чем спор тут? — спросил он одного из шахтеров.

— Колбасу, вишь, украли у него.

— Ты что же на артель на нашу показываешь? — сдвинув брови, обратился он к торгошу.

— Какая-то колбаса у тебя артель, милый человек, я не ведаю, — это не мое дело. Мне дело, что у меня колбасу жулик стащил да в балаган этот удрал, больше ничего.

— Если предоставим его, узнаешь в лицо?

— Как же не узнать...

— Собирай артель! — приказал шахтер с серьгой. Через три минуты вся артель была налицо. Торгош внимательно осмотрел каждого.

— Нет, нету словно, — сказал он.

— Так ты что же это, молодец, не разобравши дела, идешь инженеру жаловаться? — прищурившись, проговорил шахтер в серье.

— А кто вас тут разберет! — сердито сказал торгош. — Поискать ежели как следует...

Шахтер побледнел и закусил губу.

— Я вам заплачу за вашу колбасу, — нахмурился, сказал Апрелев.

— Нет, ваше благородие, это вы оставьте! — резко проговорил шахтер в серье. — Он на всю нашу артель поруху кладет; мы сами заплатим.

— Да если же не ваши взяли, — с чего вам платить?

— Это все равно. Нам главное дело, чтобы артель чиста была.

Он вынул кошелек и расплатился с торгошом: тот ушел очень довольный.

Радость его, впрочем, была недолга: как я потом узнал, артель подстерегла его за околицей и избила самым беспощадным образом: но денег отнимать не стала.

Воротились мы с Апрелевым домой. Прошло полчаса. Опять докладывают, — шахтер какой-то пришел.

Вагонщик Андреев, пьяный и истерзанный, пришел с жалобой на забойщика Софрона Палкина: кто-то из них кого-то выругал, кто-то кого-то ударил...

— И вот начинает он меня всяческими скверными словами ругать, — кротким, невинным голосом рассказывает Андреев. — Ты, говорит, бродяга, острожник!.. И за какую причину? Если, говорю, я бродяга, так ты позови урядника... И опять же об жене моей... По какой приятности я должен теперь жить перед народом?.. И за что же это? За всю мою хлеб-соль? Я и так, ваше благородие, тише воды, ниже травы плаваю. Я взял и сейчас его камнем в бок...

— Ну, вот видите, сами же вы драку начинаете, — говорит Апрелев.

— Это точно: об этом я вас прошу извинения. Но тем не менее он бьет меня сейчас же по уху, — раз и два! Я упал, конечно; ему мало: еще раз! Я опять упал... Это что же такое?

— Вы сами пьяны теперь: проспите, тогда и приходите.

— Нет, позвольте! А для чего ему наносить мне различные оскорбительные слова? Если бы ваша добрая милость была, так приехал бы урядник... Пушай и с моей стороны люди будут... и с его стороны...

Андреев начинает всхлипывать и, наконец, совсем плачет.

— Пушай ужь он... нас... разбирает... Я, ваше благородие, зла никому не желаю...

— Ну, хорошо! Завтра все разберем.

Андреев уходит. Через несколько минут является забойщик Софрон для оправданий. Этот ужь совсем лыка не вяжет. Громадного роста, с добродушнейшим мурлом, он, покачиваясь, стоит перед Апрелевым и мычит что-то уж совсем непонятное.

— Ну, тебе чего? — сердито спрашивает Апрелев.

— То есть, как сказать... Видите ли, как сказать, ваше благородие... Как он жаловаться приходил на меня...

— Сколько раз вам говорено, чтобы не являться пьяным! Ступай вон!

— Нет, хорошо... Позвольте вам сказать, ваше благородие... Что вы, ваше благородие, как уважаете меня... Я не такой, что, как сказать... Видите ли, что... Допьются до того, до такой степени...

Апрелев поворачивается, чтобы уйти.

— Ваше благородие, позвольте вам одно слово объяснить...

Апрелев останавливается вполборота.

— Я тебе в последний раз говорю: если ты ко мне еще раз пьяный явишься, я тебя сейчас же разочту.

Софрон покачивается на ногах и бессмысленным, бычачьим взглядом смотрит на Апрелева.

— А что, ваше благородие, хочешь я тебя вздую? — неожиданно произносит он, поднимая над головой Апрелева свой огромный кулак.

— Вон ступай!! — гаркнул Апрелев.

Софрон убрался.

Положительно ни одной минуты нет у Апрелева свободной. То и дело приходят шахтеры с жалобами друг на друга. И нельзя их не принять, потому что обещание «разобрать завтра» хоть до известной степени умеряет страсти. Два шахтера подрались, — один одному откусил ухо, тот этому — палец, оба приходят жаловаться. Тому железною лопатой содрали всю кожу с виска, тот обижен тем, что его назвали «персидской мазурой». Как ребята, из-за каждого пустяка они бегут жаловаться управляющему и клязуют друг на друга без конца.

Замечу, кстати, что нигде среди рабочих не встречал я такой жестокой взаимной вражды, как в здешней сбродной, чуждой друг другу массе. Враждуют по губерниям, — туляки с тамбовцами и рязан-

цами, великороссы враждуют с хохлами, шахтеры с обозниками и т. д., и т. д. Нужно удивляться постоянству этой вражды и той детальности, с какой происходит деление рабочих на враждующие группы.

Подходит вечер. Все пьяно. Степь кругом усеяна неподвижными телами шахтеров и шахтерок; между ними бродят еще стоящие на ногах, — и носит их во все стороны, как перекасти-поле осенью. Бешено несутся по степи парные и троечные телеги, усаженные орущими песни шахтерами; щедро утощенные хохлы-возницы не жалеют коней. За эти дни хохлы сильно наживутся: шахтеры не скупаются, — они шикуют друг перед другом пренебрежительным отношением к деньгам: наймут подводу за два рубля, а выбросят вознице пять, шесть.

Вечерком я вышел в колонию; отовсюду несутся переливы гармоник, песни. Песни самые разнообразные, как разнообразна сама шахтерская масса.

По дороге бредет пьяный шахтер и с большим чувством распевает, как «под вечер осени ненастной в пустынных дева шла местах».

Я прошелся по колонии; трезвых почти нет. У одной каютки стояла толпа народу; изнутри слышались глухие удары, пьяные мужские ругательства и женские стоны. При мне четверо шахтеров вышибли двери каюты и ворвались в нее; через минуту один из них выбежал назад с разбитым в кровь лицом. Из темной каюты слышно было, как что-то тяжело упало на землю, слышно было кряхтенье борющихся людей. Кто-то принес из соседнего балагана лампочку, и мы вошли в каюту: стол в ней был сломан, посуда побита; у печки бледным трупом лежала растрепанная женщина, окровавленная и полуобнаженная; из ее крепко стиснутых губ, смоченных кровавой пеной, вылетало слабое хрипение. В углу рвался и старался освободиться от пут скрученный по рукам и ногам шахтер... Женщину стали отливать водой.

— Не отдышится, — заметил кто-то рядом со мной. — Он ее как бил-то, — за волосы да об печку; вон несколько кирпичей из печки вышиб, головой-то ее.

— Это кто, жена его? — спросил я.

— Жена! Любовница просто, из Марьевки... И всего-то две недели живет с ней. Девочка-то молода, вот жалко!..

За околицей колонии слышна была музыка: далеко по степи отрывисто и глухо гудел бубен, пиликали скрипки... Происходило свадебное пиршество. За одним столом сидели музыканты, за другим — почетные гости; стол был уставлен водками и закусками. В кругу, образованном зрителями, танцевали русскую, польку; польку — таким образом: кавалер и дама клали друг другу руки на спины и прыгали, высоко поднимая ноги, словно танцуя в вязком болоте. Умеющих танцевать польку было всего три-четыре пары. Остальные стояли кругом и смотрели.

Было уже темно, и поднимался месяц. Я отправился домой. В колонии у балагана переругивались. Слышен был визгливый женский голос, энергично посылавший кого-то к чертовой матери.

— Нет, ты говоришь, я какая? Я с мужем живу!

Мужской голос отвечал что-то, чего нельзя было разобрать.

— Нет, я не пьяна! — снова раздавался женский голос. — Я... погоди, дай нашим курским собраться: они вам покажут!

Мы сидели с Апрелевым за чаем, когда прибежал испуганный десятник и доложил, что в колонии побоище. Мы бросились туда. На улице шумела и колыхалась громадная толпа шахтеров и женщин; сквозь гул голосов прорывались яростные крики, ругательства и стоны; зловеще сверкали кайла и топоры... Это была уже не драка, это действительно было целое побоище, и побоище нешуточное. Жены вытаскивали из схватки израненных, окровавленных мужей. Напрасно Апрельев старался остановить побоище: пьяная, расвирепевшая толпа ничего не слушала.

Низком, по балке, нарочный скакал верхом за урядником...

Прошло пять дней, а работы еще нигде не начались; они не начнутся до тех пор, пока в кармане

шахтера останется хоть один грош; никакие штрафы не испугают его. Почти два месяца он работал без отдыха, — теперь на его улице праздник, и праздник этот он празднует всюю. Исчезли крахмальные сорочки, пиджачки и тросточки: все это за четверть цены спущено в окрестные кабаки. Многие уже ходят без сапог... Работы начнутся скоро.

НЕВЕНЧАННАЯ ГУБЕРНИЯ

Опять стоит засуха; хлеба, поправившиеся было от дождя, теперь безнадежно погибают; степь выгорела и повсюду видны большие плешины сухой, растрескавшейся земли.

За новой шахтой нанятые хохлы выдывают земляной кирпич для предполагающихся построек. Весело смотреть на работу этих здоровых, красивых молодцов. Два парня, смуглые и курчавые, стоят босиком в большой круглой яме; помочив заступ в воде, они берут со дна ямы месиво из глины и соломы и накладывают его в тачки; мускулистые, засученные по локоть руки ровно и не уставая взбрасывают заступ. Другие два парня отвозят тачки к пирамидкам уже готовых кирпичей; там несколько молодых женщин и девушек раскладывают месиво в формочки. Грязны все, в глине и поту, солнце жжет, но работа идет быстро и весело.

Парень в яме воткнул заступ в землю и крикнул девушку подлить воды. Она зачерпнула в котелок и подошла. Тот взял заступ и медленно начал копать ямку для воды.

— Чого ж гукаешь, та и сам не зготовив.

— Подыждешь!

Он нарочно подольше копал ямку. Девушка стояла ждала, тоненькая и стройная, как украинский тополь.

— Ну, лей!

Она вылила.

— Ще!

Она снова зачерпнула. Другой парень прокатил мимо тачку и как будто нечаянно толкнул девушку; та покачнулась и чуть не упала в воду.

— Та трясьця тобі, — стоять не вмiєшь! Чи ноги у тебе, чи що?

Девушка, беззвучно смеясь, подошла и вылила котелок в яму.

— Ще!

Она снова принесла. Парень все требовал еще и еще. Та наконец догадалась. — А, щоб вас!

И последний котелок вылила прямо на спину парня. Все захохотали: парень быстро нагнулся, схватил кусок мокрой глины и пустил им в убегавшую девушку; она нырнула за горку кирпичей и оттуда метко бросила в парня камешком.

Прошел шахтер в испачканной углем блузе, с кайлом на плече, и презрительно покосился на разыгравшихся хохлов. Они сразу осеклись и молча принялись за работу. Девушка наклонилась над формочкой.

Шахтер медленно и бесцеремонно оглядел ее и прищурился.

— Что, девка, жарко у вас тут? Пойдем в шахту ко мне: там холодок, хорошо!

Девка зарумянилась, исподлобья взглянула на него и усмехнулась. Хохлы угрюмо и молча работали.

— Ей-богу! Чего тут, с мужиками-то с этими? У нас там веселее! Девушке, видимо, льстило его внимание. Она стала отвечать.

— Беляев, иди скорей, штейгер кличет! — крикнул кто-то с эстакады.

Шахтер пошел к зданию. У ворот два старых хохла-поденщика собирались тащить бревно для крепи. Шахтер протолкнулся между ними, с серьезным лицом встал на бревно, качнулся на нем раза два и так же серьезно пошел прочь. Хохлы медленно повернули головы и долго смотрели ему вслед...

Славная девушка!.. И какие все красивые и стройные эти хохлушки! Но судьбу ее не трудно предсказать. Хохлы недаром хмурились при шутках шахтера: девушка скоро оденется в немецкое платье с турнюром, бросит свою деревню и поселится на руднике.

Спросите местного хохла, что это за «Невенчанная губерния», где она находится. Хохол угрюмо нахмурится и, глядя в сторону, скажет:

— Не чулы мы про такую губернию.

Спросите о том же шахтера, он лукаво улыбнется.

— Слыхали тоже? Это наша самая и есть губерния, Екатеринославская.

Пришла новая жизнь и повернула все вверх дном. Перед местной девушкой стоят на выбор двое: с одной стороны — свой брат-хохол, неповоротливый мужик, с другой — развязный, веселый шахтер: с ним жить — работать не нужно, одеваться будешь, как барыня, каждый день можно чай пить. Шахтер, хоть ему и есть нечего, а два раза в день чай пьет непременно.

И бегут девушки из родных деревень на рудники, бегут, чуть только подрастут; бегут и мужние жены. Где ни объявятся шахтеры, везде хохлацкая семья трещит и распадается; в селе М. только год производились разведки — и за это время вся женская молодежь деревни ушла к шахтерам... А в сердцах отцов, мужей и братьев растет глухая, тяжелая ненависть к пришельцам-шахтерам. И ненависть эта не остается без проявления: хохлы умеют жестоко мстить. При мне был такой случай. Десятник с соседнего рудника зашел в кабак одной деревушки, из которой полгода назад он сманил бабу: муж этой бабы три раза вытребовывал ее к себе — и она три раза снова убегала к любовнику. Кто-то из хохлов увидел десятника в кабаке и сообщил мужу; вся деревня собралась, подстерегла десятника за околицей и заколотила его дубинами насмерть.

Вообще вражда между шахтерами и местными хохлами крайне жестокая. Шахтеры при каждом удобном случае колотят хохлов, хохлы — шахтеров. Это два враждующих лагеря, которые не знают между собой перемирия.

«Невенчанной» прозвали Екатеринославскую губернию шахтеры, и прозвали по праву. Мало у кого из шахтеров есть здесь законные жены. Мне рассказывали, что на одном крупном руднике, когда рабочие пришли за получкой, приказчик «для смеха» велел женатым законным браком стать в одну сторону, незаконным — в другую: вторых оказалось втрое больше, чем первых.

Но у большинства шахтеров дома есть свои законные жены; решившись окончательно осесть здесь, шахтер сдает свою землю в аренду, а семейство выписывает к себе; и вот тогда разыгрываются здесь те мрачные, кровавые трагедии, для которых такой богатый материал дают условия здешней, не установившейся, не перебродившей жизни...

Из «незаконных» женщин есть здесь такие, которые все время, лет 15—20, живут с одним шахтером совсем, как в законном браке; другие живут с одним и в то же время на стороне еще с пятью шахтерами валандаются; третьи, наконец, поживут месяц с одним, потом переходят к другому.

— Ну, а стара станет? — спрашивал я рассказывавших мне шахтеров.

— Что ж, что стара? Все найдется кто-нибудь. А нет, — так иди на работу: авось не всю силу вымотала, что-нибудь да осталось. А то — в милостыню с ребятишками. Иная уж разбаловалась, работать-то не хочется, привыкла задаром жить, — ну, стянет что-нибудь, поймают ее, молотят-молотят, — дня три полежит да Богу душу и отдаст... Прежде, когда еще не так теснили шахтера, и так бывало: поживет шахтер с девкой, надоест она ему, — в степу много шурфов разбросано, — поведет ее да и столкнет; ищи ответчика.

Спрашивал я как-то Исаенко, почему он не выпишет к себе сюда жену.

— Сюда? Да если ей только мысль такая придет, я об нее все палки обломаю, какие на свете есть палки. Она тут в одну неделю так избалуется, что век не поправишь. Тут что честная, что нечестная — всем цена одна. Работать ей нечего, хозяйства тоже нету, чтоб настоящее было... Вы посмотрите, что тут бабы день-деньской делают — лежит одна, а другая у ней в голове ищет, — только и работы всего. Скука. Ну, и делают разврат, мужчин через себя разоряют.

И Исаенко совершенно прав: что честная, что нечестная — всем здесь цена одна. Пьянство, разврат, наряды — вот их жизнь. Семьи здесь нет, нет совершенно. Нет и жены; есть только любовница-тунеядка, прожигающая молодые силы в буйных кутежах. Спросите здешнюю шахтерку, есть ли у нее дети.

— Бог миловал, — ответит она с улыбкой.

В начале августа я уехал из донецкого края. По сторонам дороги плелись толпы возвращавшихся с юга косарей; запыленные, с черными, загорелыми лицами, в дырявых рубахах, они шли, шли — и конца им не было. Подъедешь к станции, — у платформы целые бивуаки тех же косарей. Тяжело было расспрашивать их; у всех история одна: ранней весной вышли из дому и все лето проскитались, как милостыни, вымаливая работы.

— Да, мозолей сколько угодно, и на руках, и на ногах, а в кармане пусто, — неизменно заканчивает рассказчик; да разве другой с усмешкой возразит:

— Ну, на руках не так чтоб много: все больше на ногах.

Слушаешь их — и невольно шевелится вопрос: да неужели же вправду так-таки и не нужна ни на что эта громадная рабочая сила, даром гибнущая из года в год?

Поезд мчался на север. Под раскаленным небом уныло тянулись выжженные солнцем, молчаливые поля; ветер проносился по ним, крутя пыль... Страшный голодный год надвигался.

А. И. КУПРИН

В Донбассе А. И. Куприн побывал в 1896 году. Будучи корреспондентом киевских газет, он посетил Юзовский металлургический и Дружковский рельсопрокатный заводы, угольные шахты. В сентябре этого же года на страницах газеты «Киевлянин» появился его очерк «Юзовский завод», материалы которого писатель позднее использовал в повести «Молох». А в 1899 году в журналах «Киевское слово» и «Донская речь» были напечатаны очерки «В главной шахте» и «В огне», также связанные с впечатлениями А. И. Куприна о Юзовке.

В ГЛАВНОЙ ШАХТЕ

Раннее летнее утро. Солнце только что выкатилось, и однообразные голые холмы кажутся посыпанными мелкой золотой пылью. Печальные картины развертывает перед нами Область Войска Донского — эта русская Америка, как принято называть ее в передовых статьях.

Едешь час, едешь два, три часа, едешь целые сутки, и только и видишь, что эти огромные крутобокие холмы, на которых солнце выжгло всякие признаки растительности. Раза два в день мелькнет где-то далеко в стороне глубокая балка: на дне ее разбросаны жалкие кусты орешника, и тут же на скате приле-

пилась крошечная деревушка с ее пятью белыми домиками под соломенными крышами, с низкими заборами, сложенными из желтого плитняка. Но балки скрываются за неожиданным поворотом, и опять пред путником выжженные холмы, да голубое, синеющее от зноя небо, да стрепеты, плавающие, не шевеля крыльями, в небе. А между тем эти холмы, наводящие тоску своим скудным однообразием, скрывают в недрах богатства, которых никогда не истощат бельгийские акционерные компании, полонившие и продолжающие полонять Донецкий бассейн. Я мог бы, конечно, привести несколько столбцов сомнительных цифр, говорящих о возрастающей годовой добыче угля и железа, о количестве рабочих и о том, в продолжении скольких лет мог бы отоплять весь земной шар донецкий пласт каменного угля. Но так как читатель мог бы без всякого затруднения почерпнуть эти цифры не только в «Вестнике финансов», а и в географии для среднеучебных заведений, то я оставляю статистику в покое. Меня гораздо более интересует, как глядит на эти вопросы в их экономическом, общественном и моральном значении наш возница, казак Илья Похлебин, спина которого уже вторые сутки трясется на облучке пред нашими глазами. Вот он оборачивает к нам свое бронзовое, морщинистое лицо, защищенное от солнца широкополым «брилем» из грубой соломы, и говорит, указывая кнутом куда-то влево:

— А вон и Гладковская шахта, барин.

Я и моя спутница напрягаем зрение, глядя в указанном направлении, но куда же нашим городским глазам сравняться с зоркими глазами степняка? Здесь, в этом безбрежном просторе окаменевших волн, нет ни одного пункта, ни одной приметы, по которой казак Похлебин мог бы ориентировать наше зрение. «Вон, вон... там, где облачко... правее облачка», — старается направить нас Похлебин. Мы пристально смотрим правее облачка, но ничего не видим, кроме дрожащего от жары прозрачными струйками, «мреющего» воздуха. Только спустя полчаса словно вылезает из-под земли, показывается на горизонте высокая, красная фабричная труба, почерневшая сверху от копоти.

— Это и есть Гладковская шахта?

— Эге... это труба... что воздух тянет... потому в шахту с одного конца этый самый воздух машиной напускают, а с другого, значит, труба его вытягивает. Так воздух скрозь и цинкунирует по шахте. А без воздуха в шахте беда: сейчас это тябя гац...

— А посторонних пускают на шахту? — спрашиваю я.

— Отчего не пущать. Пущают.

— Так что и нас пустят посмотреть!

Илья оборачивается назад и равнодушно оглядывает мою физиономию. Потом скашивает глаза на мою соседку.

— Отчего ж... И вас пустят, — заключает он свои наблюдения. — Отчего не пустят... н-но, ты-ы! Азарай-си-и! — кричит он зверским басом на левую лошадь. — И народу на Гладковской шахте работает — страшное дело.

— Много?

— Прорвища народу. Если всех подсчитать — с подводчиками, с нагрузчиками, со всем — тыщ пять наберется. Можно так сказать — гнездо! Да это что еще!.. Есть такие заводы, где и по двадцати тыщ работает. Вот взять хоть Юзовский завод, или Дружковский, или вот Криворожье... В ином месте года три тому назад пустое поле было, а теперь глядишь — целый город... и магазины всякие, и трактир с машиной, и сады пивные, и больницы — все тебе есть.

— Так что жить стало лучше?

Илья энергично махает рукой.

— Ка-кое лучше! Народ все пришлый — озорной народ. Со всей России сюда прут. Придет-то он, может, и толк-толком, а через год так испакостится, что и узнать нельзя. Воруют, пьянствуют, разбойничают. Нельзя! Потому уж компания такая. Тут и рязанские, и московские, и калуцкие, с хохлов тоже, с Кавказа... У всех семьи дома остались. Зарботки большие, а работа тяжкая, ну и того... замotalись божьи чело-

вечки... Еще некоторые большими артелями приходят — ну там, грабари, что ли, каменщики, плотники владимирские — те так вместе и держатся и домой вертаются благополучно... А те, что в шахтеры идут, — совсем пропаду-щие!.. Да и как иначе? Помилуйте: человек двенадцать часов из-под земли не вылезает и так каждые сутки, круглый год. В шахте — ни свету ему, ни воздуху, а вышел наружу — тоже отдохнуть надо, попить, поесть. Зато уж как дорвется человек до вина этого самого — только его и видели. И работу бросит, и все... До тех пор не опамятуется, пока с себя последней рубашки не проплет, а там опять за работу...

— Да ведь небось они там гроши получают, на шахтах-то?

— Н-ну не-нет... Совсем не гроши... Плохо-плохо, если рублевку в день... А ведь есть и такие, что по три рубля в сутки наколачивают — это где работа не поденная, а от куба. Иной восемнадцать часов подряд из шахты не выходит. Да ведь как работает-то — спина трещит! Лошади, и той не в силу будет. А так-то вот две недели. А потом, — Илья выразительно засвистал, — пошла чертить. Отвлеченный, я вам скажу, народ. Перепьются, и сейчас у них первая мода, чтобы товарища кайлом по башке садануть. Прямо — убивцы. Да на что лучше: позапрошлым годом один шахтер своего товарища зарезал — можно сказать, друга лучшего — и за что! Опохмелиться ему, видишь, захотелось, а у того в кармане пятак денег был. Так он его за пятак за этот самый... Наррр-од!

— Да, мне приходилось в газетах читать, что у вас здесь делается... На заводы, говорят, нападают...

— Всего у нас есть... — мрачно отозвался Илья, — всего... Народ отчаянный, пьяный, его на все подтолкнуть можно. Ему все одно, когда на каторгу идти: сегодня ли, завтра ли... а то и так свои товарищи в драке убьют... Уже раз в такую жизнь человек попал — коне-ец!

— Здесь, я вам скажу, такой случай был... Работал на одной шахте молодчик, из купеческого звания... пропился, значит, до того, что в шахтеры попал. Работал он долго, должно с год. Ну и парень же был! В работе ли, в пьянстве ли — лютей его никого не было. Одно слово — коновод... И вдруг однажды приезжает за ним жена. Ну, прямо из себя картина, андик — можно сказать. И вся это она в перстнях золотых, в сережках, платье на ней шелковое. «Где мой муж? Где мой муж?»

— Вот он твой муж, возьми, целуйся с ним.

Купчиха так и разахалась: «Ах, ах, ах, до какого ты себя вида допустил». Сейчас его в спинжак одела, в шляпу... и цепочку золотую... На прощанье он всех своих товарищей вином напоил, каждому дал по рублю денег, и потом она его увезла домой... Ну, поговорили, поговорили об нем, да и позабыли... Только проходит месяц, другой — трах, — является опять мой голубчик. Ни пальта на нем, ни спинжака, ни шляпы — чуть не в чем мать родила — все с себя пропил! «Товарищи милые, здравствуйте! Уж как же я по вас соскучился...» Ну, и те тоже рады... Так он и по сию пору в шахтерах состоит.

— А из ваших, из местных жителей, разве никто в шахтах не работает?

— Мало. Так... которые больше из гольтепы. Да и зачем мне шахты, если я на своих двух лошадках зарабатываю в сутки те же три рубля? Опять-таки у нас земля — хлебом занимаемся. Или вот еще аренда. Сдали опчеством в аренду землю, — недры, значит, эти самые, — вот мы и богаты...

— Хорошо платят?

— Платят вот как. Взять хоть криворожских. Господами заделались: завели платье цивильное, чаи распивают... Тут у нас недры многих прокармливают. Только не всем это на пользу идет. Около нас, я вам доложу, жил один помещик — десятин девяносто у него земли было. Пропойца такой, каких свет не создавал: до того дошел, что эту самую водку лопал в кабаке с мужиками. Ну, натурально, земля у него была во всех банках заложена, так что он и сдавал-то ее в аренду за одни проценты. Хорошо-с... Только вот приезжают французы. Вырыли шурфы, поковыряли, посмотрели — да так с бацу этому помещику и предлагают: хотите двадцать пять тыщ, и чтобы вы больше никакого касательства к этой земле не имели, а мы сами на себя и банки и все берем. Ну, как уж не хотеть, коли у человека в брюхе щелкает? «Хочу, говорит, сделайте такое ваше одолжение». И что же вы думаете? Получил он эти двадцать пять тыщ, да ка-ак закубрит, как закубрит... В полгода от вина сторел, даже не успел всех денег просвистать. Вот как.

Между тем мы уже подъезжаем к Гладковской шахте. Рядом с выходящей из-под земли трубой, которую мы видели еще издали, возвышается огромное, каменное, двухэтажное здание. На крыше этого здания вращаются два вертикальных колеса, по желобкам которых скользят канаты, уходящие внутрь. Мы подъезжаем к воротам и быстро проносимся мимо сторожа-черкеса, стоящего около них в своем живописном народном костюме, в косматой папахе, с длинным кинжалом за поясом. Повсюду на шахтах и на заводах можно видеть в качестве сторожей если не осетинов или ингушей, то черкесов. За ними укоренилась репутация преданных людей. «Уж если черкес нанялся, то ему хоть бочку золота рассыпь, он и смотреть не захочет...»

Однако последние вооруженные нападения на заводы заставляют думать, что и черкесы не на высоте своей репутации.

Мы в конторе. Светлый коридор. Налево и направо двери с дощечками: «Материальная часть», «Бухгалтерия» и так далее. Нас вводят в кабинет инженера, который оказывается жирным бельгийским буржуем, с земляным цветом лица, с черными мешками под глазами, залитыми желчью, с двойным подбородком и с хрипящим, как у старого мопса, голосом. Он долго и недоверчиво расспрашивает нас: не приехали ли мы из соседней шахты (вероятно, в качестве соглядатаев?), не корреспонденты ли мы и вообще не имеем ли мы каких-нибудь злохидных затаенных намерений против шахты и ее администрации. Мы уверяем его на сомнительном французском языке, — русский язык ему совершенно неизвестен, несмотря на то, что он в России уже десятый год, — в искренности и чистоте наших побуждений и в доказательство предъявляем ему наши паспорта. Он внимательно, с многозначительным лицом перелистывает их, держа вверх ногами, и возвращает нам их обратно. Затем он делает поклон моей спутнице и с кислой улыбкой замечает, что, к сожалению, он не может дать даме позволения спуститься в шахту. «Пусть *madame votre eouse* (во-первых, вовсе не «*eouse*») извините меня», — говорит он, вручая мне билетик. «Но вы позволите ей поглядеть хоть сверху?» — «Oh, certainement, *madame, je vous en prie!*»

Мы проходим двором, где и земля, и заборы, и самый воздух пропитаны угольной пылью. Уголь повсюду сложен в длинные двускатные кучи в рост человека. Таких куч целые ряды, а в каждом ряду их сотни. Между этим угольным царством извивается узкая колея железной дороги, и по ней снуют немилосердно, пронзительно, свирепо крича, крошечные паровозики — «кукушки». Мы добираемся до здания шахты и входим во второй этаж.

Дежурный штейгер подходит к нам с не особенно гостеприимным «что вам угодно, господа?». Мы показываем ему билетик с разрешением, и он успокаивается. Место, где мы находимся, представляет из себя нечто вроде огромного длинного сарая, разделенного аркой на две «неравные половины». В меньшей помещается паровая машина, опускающая и поднимающая платформы. В большой, как раз посредине, находится прямоугольное отверстие, обнесенное со всех сторон решеткой. Это отверстие и есть начало «главного ствола». Две железные крытые платформочки служат для сообщения шахты с поверхностью земли. Движения их рассчитаны так, что, когда одна из них подымается, другая в то же самое время опускается. От отверстия идут два рельсовых пути, приспособленных для маленьких пустых вагоночек. Здесь же мы видим нечто вроде железной клетки. В ней помещается: плательщик, выдающий рабочим задельную плату, и десятник, ведущий им наряд. На большой черной доске отмечается мелом количество выработанного каждым шахтером угля.

Между тем штейгер оглядывает мой городской костюм и спрашивает не без иронии:

— Вы в таком виде в шахту намерены спуститься?

— Да, намерен. А разве это почему-нибудь неудобно?

— Г-м... Это зависит от вкуса. Предупреждаю вас, что вы выйдете из шахты черный с головы до ног.

— Да, это, правда, не особенно приятно.

— Кроме того, вы вернетесь оттуда с насморком, потому что вам придется попасть под проливной дождь.

— Что же мне теперь делать?

— Я могу вам помочь в этом отношении. У нас есть запасные клеенчатые плащи и кенги. Так что если вам будет угодно?..

Я, конечно, принимаю это предложение с изъявлениями удовольствия и через несколько минут уже облечен в клеенчатый плащ с капюшоном и в тяжелые калоши гигантских размеров. В одной руке у меня железная палка с острым наконечником, в другой — лампочка. В голове у меня вертятся смутные воспоминания о «Мартыне-рудокопе». Спутница моя смеется и находит, что я более похож на тех игрушечных капуцинов, которые предсказывают погоду.

Мне предстоит спуститься в компании штейгера и шестерых шахтеров. Они сходятся с разных сторон к отверстию ствола. Физиономии не внушают никакого доверия и кажутся бледными из-под покрывающего их угля. Одежды сборные, случайного характера и растерзанные. У каждого в руке инструмент и лампочка.

Эти лампочки представляют собой не что иное как цилиндрическое стекло, помещенное в футляр из частой проволоки. Внутри стекла есть маленький резервуар, наполненный маслом и снабженный фитилем. Вот и все. Проволочный колпак имеет предохраняющее значение: он делает невозможными взрывы газа, наполняющего шахты. Не полагаясь на осторожность русского рабочего, администрация рудников прибегает и еще к одной мере: перед тем как выдать спускающемуся вниз шахтеру лампочку, крышку проволочного футляра закрывают наглухо, расплющивая между двумя пробоями свинцовую пломбу, которую вынуть без клещей никак нельзя. Но и такая заботливость не всегда предохраняет от ужасных катастроф. Невзирая на строгие запрещения и уповая исключительно на русского бога, самого главного из богов, шахтеры умудряются приносить с собой под землю табак и спички.

— Сейчас мы спустимся, будьте готовы, — говорит штейгер.

Платформа, бывшая наверху, медленно опускается и исчезает в черной зияющей дыре. Некоторое время слышится рокотание скользящих канатов и пыхтение поршневой паровой машины. Потом из отверстия издается звук — сначала слабый — приближающейся платформы, которая ходит своими углами в пазах. Есть что-то грозное в этих несущихся из бездны звуках. Через три минуты платформа плавно выскользает из-под земли, механически приподымая вверх одну из решеток, окружающих отверстие ствола. На платформе стоят две вагонетки с крупными мокрыми кусками угля. Двое рабочих тотчас же впрягаются в эти вагонетки и бегом мчат их по рельсам. Мы всходим на платформу. Штейгер пересчитывает нас и кричит механику: «Букет!» (иными словами, люди спускаются). Этот удивительный сигнал остался от того отдаленного времени, когда людей спускали под землю в больших бадьях. Такая бадья, наполненная торчащими во все стороны человеческими фигурами, имела действительно вид живого букета. Механик дает вниз условный знак — двойной удар железного молотка.

— Держись за стенку, — советует мне штейгер.

Клетка дрогнула, и тотчас же я испытал удивительное ощущение. Мне показалось, что ноги мои приобрели вдруг странную легкость и почти отделяются от пола. Вслед за тем я почувствовал, что стремглав лечу вниз. Сначала мимо нас неслась с одуряющей быстротой круглая стена колодца, освещенная откуда-то бледным светом. Потом внезапно, в один миг, наступила полная тьма. Слабые огоньки ламп чуть-чуть освещали красноватым блеском черные, неподвижные, бородатые фигуры шахтеров. Штейгер говорил мне что-то, наклоняясь к самому моему уху, но платформа ходила с таким грохотом, что я не слышал его слов.

Но на середине пути вниз я испытал странное ощущение; мне вдруг показалось, что наша клетка, не останавливаясь ни на секунду, не замедляя хода, даже не дрогнув, понеслась вверх так же плавно, как она до сих пор падала вниз. Штейгер по моему растерянному лицу догадался о моих чувствах и крикнул мне на ухо смеясь:

— Ничего, ничего... Мы продолжаем падать... Это так всегда кажется тем, которые в первый раз. Потом это проходит.

Немного не доходя до дна, платформа опять перевернула направление и легко, упруго, бережно стала на грунт. Кто-то растворил дверцу нашей клетки.

Штейгер был прав. Едва выйдя из вагона, мы попали под настоящий ливень грунтовых вод, которые отовсюду стекаются к главному стволу и падают вниз целыми потоками. Те рабочие, которые внизу разгружают и нагружают платформу вагонетками, одеты в такие же клеенчатые плащи, в каком был и я. Дождь с силою барабанил по этим плащам.

Шахта начинается высоким мрачным сводом, высеченным в антраците. В начале этого свода горят вставленные в стены керосиновые факелы, и от их колеблющегося света уголь слабо поблескивает там и сям на изломах. Общее впечатление грандиозное и тяжелое: такими в детстве рисовались сказочные подземные пещеры, в которых живут великаны, обедающие мальчиками с пальчик. Воздух влажный, теплый и затхлый. Дышишь с трудом и чувствуешь, как сильно и часто пульсируют жилы.

Я шел вслед за штейгером по магистральной шахте. Скоро замер вдали огонь керосиновых факелов. Наши лампочки чуть-чуть освещали дорогу, между тем как по стенам бегали и трепетали длинные смутные тени. Сводчатая галерея перешла в узкий коридор с бревенчатым потолком и такими же стенами. Где-то в стороне слышалось журчание бегущей воды. Сверху время от времени падали тяжелые теплые капли... Я шел осторожно, с тем напряженным, неприятным чувством, которое порождает темнота, ежеминутно натываясь ногами на проложенные посередине шахты рельсы. Странно — я уже желал света и зелени, я уже раскаивался, что любопытство завлекло меня сюда, где надо мною висят и точно давят меня миллионы пудов земли и каменного угля.

Вдруг спереди послышался тяжелый топот лошадиных копыт и грохот колес, катящихся по рельсам. Мы прижались к стенке, и мимо нас рысью пробежала лошадь, кажется — белая. Она влекла за собою две вагонетки, наполненные через верх углем. На первой из вагонеток сидел, небрежно свесив вниз ноги и болтая ими, рабочий. По этому поводу штейгер рассказал мне несколько интересных вещей. Эти лошади, эти благородные животные, созданные для приволья степей, осуждены на многолетнюю жизнь в шахте. Раз спущенная вниз на платформе лошадь остается в шахте до самой смерти. От постоянной работы во мраке она через год, много полтора, совершенно слепнет и, по-видимому, мирится со своим горестным положением. Удивительней всего, что она какими-то своими лошадиными, непонятными для человека, путями научается ориентироваться во времени. Когда кончается ее упряжка, то есть шесть часов непрерывной работы, то уже ни за что не удастся удержать лошадь в ее лямке. Она протестует против лишней минуты и — едва распряженная — галопом мчится в свою конюшню.

Вдруг впереди нас в густом мраке мелькает красноватая звездочка. Через пять минут мы подходим к этому месту. Здесь идет работа. Двое шахтеров — черные, чуть освещенные фигуры — сидят на земле и острыми кайлами бьют в грунт. Отбив кругом довольно большой кусок, шахтер подводит под него снизу острый конец инструмента и выворачивает его. Изредка подъезжает с вагонетками товарищ этих двух рабочих, забирает отработанный уголь и везет его к главному стволу. Уголь поднимают вверх, и там четвертый и последний участник кучки довозит его до склада.

Шахтеры работают сосредоточенно, молча. Все это народ суровый, необщительный: к молчанию их приучает жизнь под землей, в душном воздухе под давлением миллионов пудов грунта, где слова, сказанные громко, звучат шепотом.

Работа эта тяжелая, изнурительная, опасная. Хорошо еще, если пласт угля велик и даст возможность работать стоя, или на коленях, или сидя. Но бывает, что толщина пласта не превышает аршина. Тогда шахтер работает лежа на спине, причем бьет кайлом над своей головою. От этой трудной работы часто засаривает глаза, и, чтобы извлечь из глаз мельчайшие частицы угля, требуется немалое искусство, которое у шахтеров развивается практически.

Большую часть работа в шахте производится в совершенной темноте, потому что рабочие, обязанные по контракту работать с своим собственным освещением, экономят на масле.

К опасностям шахтерского ремесла относится также постоянная возможность обвалов, о которых так много писалось в этом году в газетах. Ответственность за эти катастрофы всецело падает на высшую администрацию шахт, потому что, при внимательном наблюдении за работами и при хорошем креплении шахты бревнами, обвалы не должны и не могут случаться. Но так как администрация, с одной стороны, принимает во внимание страшную дороговизну в этой степной местности лесного материала, а с другой — совершенно правильно рассчитывает на отважную беспечность рабочих, то и меры безопасности принимаются только для казенной очистки совести, а обвалы продолжают ежегодно совершаться то здесь, то там.

... Магистральная шахта идет в прямом направлении чуть ли не на целых две версты и дает множество разветвлений. В иных местах для передвижения вагонеток пользуются наклоном почвы, как движущей силой. Нагруженную вагонетку спускают вниз на канате, а пустую поднимают наверх при помощи ворота.

Более часа ходили мы по этому подземному лабиринту. Иногда нам приходилось сгибаться и ползти чуть не на четвереньках по низким наклонным коридорам. Иногда нам преграждала путь длинная неподвижная лужа воды, в которой огонь лампочек отдавался жирным блеском. Все время мы слышали где-то в отдаленье сопенье и чмокание насоса, выкачивающего из шахты грунтовые воды.

Порою мелькал вдали слабый красный огонек лампочки. Мы подходили к шахтерам, которые с молчаливым, озлобленным напряжением совершали свой тяжелый труд. Большинство из них работало совершенно нагишом, и вид этих желтых сухих мускулистых тел, измазанных углем, производил на меня болезненное, гнетущее впечатление. На мое: «Бог на помощь» — один из рабочих, не подымая головы, не обернувшись, отвечал угрюмым голосом: «Спасибо!» — и с той же суровой энергией продолжал свой упорный труд.

Я должен сознаться, что, когда мы возвратились назад и подходили к главному стволу, я невольно все учащал и учащал шаги. Когда же через несколько минут мы подымались наверх, радостное чувство света и свободы властно озарило мою душу. В то же время я не мог не подумать о сотнях тысяч людей, осужденных на целые годы и десятки лет тяжелой, молчаливой подземной работы.

Платформа наконец остановилась, и я вышел из нее, жмуря глаза от нестерпимо яркого дневного света. Моя спутница спросила меня смеясь:

— Ну, что? Интересно в царстве гномов?

Это сравнение поразило меня. Я действительно только что вернулся из царства неутомимых, суровых гномов, которые остались теперь на страшной глубине полутора сажен под нашими ногами и с той же угрюмой настойчивостью продолжают свою бесконечную работу, выражающуюся в колоссальных, многомиллионных цифрах годовых итогов. И я понял, что стыдно, а может быть, даже несправедливо, осуждать этих усталых, «отвлеченных» людей в том, что иногда жажда жизни дерзко и буйно берет у них перевес над общепринятыми понятиями о достоинстве человеческой личности.

В ОГНЕ

Меня давно тянуло на Юзовский завод. Все, что рассказывали о нем сведущие люди, дразнило и возбуждало мое любопытство своей сказочной грандиозностью. Надо отдать справедливость нам, русским, — мы очень мало знакомы с интересными местами нашего отечества.

По крайней мере, когда мне прошлой весной удалось, наконец, посетить Юзовку, я должен был сознаться, что подобного тому, что мне пришлось там увидеть, я еще никогда не видел в своей жизни и что впечатления, вынесенные мною оттуда, навсегда останутся в моей памяти яркими неизгладимыми чертами. Картина, нарисованная моим воображением по чужим рассказам, оказалась совсем слабой, ничтожной и бледной в сравнении с настоящей картиной этого чудовищного громадного царства огня и железа, этого волшебного и в то же время страшного апофеоза человеческого ума, труда и знания.

Я часто замечал, что чем ближе подъезжаешь к какому-нибудь крупному промышленному центру, тем все больше и больше чувствуешь себя охваченным его влиянием. Так, например, еще за много десятков верст до Баку только и слышишь разговоры, что о мазуте и Нобеле, о цистернах, фонтанах и о нефтяных остатках. Ни о чем другом люди как будто бы и знать не хотят. Не только воздух пропитан запахом нефти, но даже и на человеческих лицах ее грязные коричневые следы. На полесских железных дорогах ничто не интересует пассажира, кроме шпал, дубовых клепок, сухостоя комлевых концов. Слева и справа, вдоль полотна, видишь сложенные в правильные штабели дрова, бревна и доски, и от Ровно до Вильно тебя преследует смолистый аромат свежего леса... Точно так же, начиная от самого Харькова, я почувствовал на себе влияние угольного и рудного царства. На станциях все чаще и чаще стали попадаться партии рабочих с черными от угля лицами, на которых резко и странно выделяются белки. Посыпались технические термины: шурф, торцовый слой, коксующийся и некоксующийся уголь, колчедан, флюс, какие-то проценты сгораемости и бог знает какие еще слова. Перед глазами замелькали вагоны с клеймами в виде скрещенных молота и кирки, и во рту я ощутил противный приторный вкус серы, который потом долго-долго преследовал меня. Приехали мы в Юзовку ранним погожим майским утром. Нас было двое: я и мой спутник — москвич с ног до головы и человек довольно оригинальный. Я с ним познакомился в вагоне.

Он ехал по делам своей фирмы в Екатеринослав, но, узнав, что я пробираюсь в Юзовку, совершенно неожиданно предложил себя в попутчики. Так как самая неожиданность этого предложения указывала до известной степени на присутствие в характере моего случайного знакомого покладливости, решительности и страсти к новым впечатлениям, то я внутренне положил, что его мне посылает сама судьба, и поэтому без колебаний согласился разделить с ним все трудности, удовольствия, а также и материальные издержки экскурсии.

Надо сознаться, что приезд наш не был особенно замечен на станции, тем более, что мы прибыли в вагоне товарного поезда, на котором значится: 40 человек — 8 лошадей. Отсюда, естественно, следует, что мы не хотели сделаться предметами особых оаций со стороны железнодорожного начальства.

Тут кстати будет заметить, что екатеринославские железные дороги, — в сущности, престранные дороги. На них так и кипит товарное движение. Не проходит четверти часа, чтобы к станции не подполз, как гигантский змей, длинный-предлинный товарный поезд. Когда вы сядете, эти левиафаны то и дело мелькают мимо ваших окон, то перегоняемые вами, то идущие вам навстречу. Зато пассажирский поезд полагается только один на целые сутки, и участь его поистине плачевна в этом торопливом круговороте руды и угля. Это участь бедного, но благородного и застенчивого молодого человека в европейской одежде, попавшего в бесцеремонную толпу крупных миллионеров Кит Китычей, серых, засаленных и массивных, скорых на грубое слово и тяжелых на руку. Европейскому молодому человеку некогда, он спешит по важному делу, но медлительно-важное шествие денежных тузов мешает ему, и вот он учтиво извивается, вежливо дает встречному дорогу и терпеливо выжидает, пока соблаговолит проследовать мимо него, переливаясь и пыхтя, толстая золотая мошна.

Ни на одной станции вы не добьетесь даже приблизительного разъяснения: когда придет этот несчастный пассажирский поезд и сколько он простоят в своей почтительной нерешимости продолжать путь. Здесь принят самый широкий масштаб для опозданий! Минуты обращаются в часы, часы растягиваются в сутки. Поэтому нет ничего удивительного, что я и мой спутник предпочли реальный товарный

поезд проблематическому пассажирскому. На развинченной дребезжащей линейке, видевшей, несомненно, времена покойного старика Юза, тронулись мы по направлению к заводу. При первом повороте он открылся нам во всей своей грозной величественности. Представьте себе легендарную средневековую крепость, зажженную со всех концов неприятельской бомбардировкой. Представьте себе лихорадочный звон набата и столбы черного дыма, сливающиеся в одну тяжелую зловещую тучу, медленно ползущую по небу, представьте себе, как вырываются внезапно из этой тучи кверху длинные огненные языки, как они трепещут, озаряя клубы густого дыма, и как выступают на мгновение из черной завесы круглые стены закоптелых башен и зубцы бастионов. Постарайтесь представить себе все это, и перед вами будет слабое подобие того впечатления, которое производит Юзовский завод, когда к нему подъезжаешь со станции. Нам пришлось пересечь все местечко, прежде чем мы добрались до гостиницы. Хотя и говорят, что это местечко образовалось всего только несколько лет тому назад и образовалось с быстротой, достойной новых американских городов, однако это обстоятельство не мешало бы ему быть хоть немного почище и получше в санитарном отношении. Гостиница оказалась под стать местечку — грязная, унылая, с трактиром и органом внизу и с целым рядом клоповников наверху. Мы оставили в ней свои вещи и тронулись дальше.

Все местечко сбегает вниз по отлогости широкого оврага. На другой стороне этого оврага лепятся домишки рабочей колонии. Все они — один в один: белые стены, два окна и высокая красная крыша.

И стоят они так близко и так правильно друг возле друга, что производят издали впечатление какого-то военного лагеря. Завод обнесен кирпичной стеной. Мы приказали извозчику везти нас в контору. Надо сказать, что это был самый трудный момент нашего путешествия. Мне еще раньше приходилось слышать, какими формальностями, расспросами и задержками сопровождается на всех металлургических заводах разрешение осмотреть здания, машины и работы. Трудно решить, что в этих мелочных придирках играет главную роль: боязнь ли печатной гласности, или вопросы конкуренции и профессиональной тайны.

Инженер, к которому нас проводили, встретил нас очень вежливо, но с явно заметным оттенком сухости, недоверия и уклончивости.

— Видите ли, господа, — сказал он, не глядя на нас и поигрывая карандашом, — я, собственно, не имею полномочий допускать частных лиц к осмотру завода... Бывают случаи, что приезжают с других заводов... Согласитесь, что это нам не может быть особенно приятным.

Мы поспешили успокоить его, что мы ничего общего с металлургическим делом не имеем и что нами руководит только просвещенная любознательность. Однако наше заявление не удовлетворило инженера.

— Да и вообще, — продолжал он, — администрация завода не одобряет этих посещений. Знаете ли, могут проникнуть в печать какие-либо превратные толки...

Было ясно, что он деликатно отказывает нам в нашей просьбе. Но тут нас неожиданно выручила чисто московская активность моего спутника.

— Да господи боже мой! Что же мы в кармане, что ли, ваш завод утащим? — изумленно и наивно вскричал он, разводя руками. — Ехали, ехали люди — и вот, — нате подите!..

Должно быть, искренность его восклицания повлияла на инженера. Он надавил кнопку электрического звонка и приказал вошедшему сторожу проводить нас к Ивану Николаевичу.

Об этом Иване Николаевиче у меня остались самые приятные воспоминания, соединенные с чувством глубокой признательности. В продолжение почти четырех часов он, как новый Вергилий, водил нас по всем закоулкам этого грохочущего и пышущего огнем ада, и надо было слышать и видеть, как умело и терпеливо, с какою готовностью и как понятно объяснял он нам все его детали. Мне очень жаль, что по окончании осмотра мой москвич со свойственной широкой русской натуре бесцеремонной простосердечностью пытался предложить Ивану Николаевичу довольно крупную мзду. Иван Николаевич,

до сих пор любезный и предупредительный, сразу охладел к нам, и я почувствовал, что наши хорошие отношения навеки испорчены.

Для меня является загадкой и в настоящее время положение на заводе этого милого человека. Он был одет в кожаную шведскую куртку, руки у него были грубые и загорелые, лицо выпачкано углем, но разговор его отличался непринужденностью и изысканностью и свидетельствовал о громадном запасе технических сведений.

Описать впечатление, которое сразу производит завод на нервного и неподготовленного человека, нелегко. Это какой-то ревущий, звенящий и пылающий хаос. В центре его стоят на каменном фундаменте огромные железные башни доменных печей — их, кажется, шесть. Каждую из них окружают по четыре каупера. Кауперы — высокие цилиндры, построенные так же, как и доменные печи, из огнеупорного кирпича и покрытые снаружи железом. Назначение их — передавать в домны нагретый воздух, и вся эта грозная колоннада, тонущая вершинами в черной туче дыма, ревет и содрогается от огня, бушующего в ее внутренностях.

Справа и слева длинные, крытые стеклом галереи. Повсюду торчат высокие тонкие газоотводы, под которыми бурно мечутся снопы пламени. Движение так и кипит повсюду. Крошечные паровозики-кукушки с пронзительным свистом прорезывают по всем направлениям литейный двор, неожиданно пропадаая в туннелях и выскакивая из них; сотни подвод, нагруженных углем и рудой, тянутся медленными нескончаемыми вереницами; в тумане густой известковой пыли кишмя кишат темные человеческие фигуры, и чувствуется, что во всем этом муравейнике не пропадает даром ни одно движение, ни один взмах руки, что какая-то единая и странная воля управляет этим водоворотом людей, машин и животных.

Прежде всего мы осмотрели отделение воздуховодных машин. Если признаться откровенно, я ничего не понял в этом отделении. Массивные стальные поршни ходят в огромных цилиндрах, окрашенных коричневой краской, нагнетая воздух в толстые трубы: чудовищные маховые колеса вращаются со страшной быстротой, но их движение совершается почти беззвучно, и только на лице чувствуешь упругое колебание воздуха, содрогającegoся от стремительного бега этих стальных масс. Отсюда, накачиваемый гигантскими машинами, воздух идет в кауперы, согревается там до черт знает скольких тысяч градусов и только тогда поступает в доменные печи, образуя в них такую тягу, о какой, верно, не имеют представления даже в аду.

Сзади доменных печей навалены целые горы руды, каменного угля, известняка. Смотришь на них и думаешь, что этого запаса должно хватить по крайней мере лет на пять. Но беспрерывно одна за другой въезжают на эстакаду телеги, наполненные углем и рудой, возвращаются порожняком, чтобы тотчас же привезти новый груз. Около каждой домны устроена подъемная машина с двумя вагонами. Когда наполненный вагон подымается вверх, пустой опускается вниз. Ни днем, ни ночью не прекращается это однообразное движение. Раз доменная печь зажжена, она беспрерывно горит до самого конца своего существования, требуя все нового запаса горючего материала. Если она погаснет — она уже больше никуда не годится. И без того время от времени заводятся в домнах настылы, имеющие на заводском языке название «жуков». Плохо дело, если «жук» принимает размеры «козла»; но уже если в доменной печи появился «медведь», тогда можно с уверенностью сказать, что ее ждет близкая гибель.

По узкой ажурной винтовой лестнице вы взобрались на самый верх доменной печи — да храни алах от такого путешествия людей, страдающих головокружением. Когда смотришь себе под ноги, то видишь, что люди, копошащиеся внизу, превратились в букашек, и если в эту минуту в инстинктивном страхе схватишься за перила лестницы, то чувствуешь, что они скользки, точно их вымазали жиром...

Наверху, под доменными печами и кауперами, устроено нечто вроде площадок, соединяющихся между собой узкими, железными мостиками. С этих площадок открывается удивительный вид на весь завод и его окрестности: внизу кипучий водоворот заводской деятельности, дальше пестрая путаница домов и улиц местечка, еще дальше зеленый волнующийся простор убегающих вдаль полей...

Широкое отверстие доменной печи прикрито сверху железным колпаком, который может подыматься и опускаться на цепи, приводимой в движение лебедкой. Рабочие, с ног до головы красные от рудной пыли, круглые сутки заняты тем, чтобы питать это ненасытное чудовище. Каждую минуту подымается снизу вагонетка, наполненная углем, рудою или флюсом. Ее тотчас же переворачивают вверх дном над отверстием домны, так что все ее содержимое остается на стенках колпака. Когда таким образом на колпаке нагромоздится определенное и достаточное количество этой смеси, которая носит на заводском языке характерное наименование «калоши», старший рабочий подает условный знак, цепь лебедки разматывается и колпак быстро падает в разверстую пасть домны, сбрасывая с себя вниз всю наваленную на него кучу. Это самый великолепный и поразительный момент. Горящие внутри домны газы, сжатые до сих пор в узком пространстве, вдруг получают выход и мгновенно устремляются вверх. В продолжение нескольких секунд огромный огненный столб ревет и бушует над домной, потрясая до основания ее железный корпус... Вихрь угольных осколков бьет в лицо, густой серный дым наполняет легкие и судорожно сжимает горло, и неопытному зрителю, побледневшему от этого сильного ощущения, кажется, что во чреве железного чудовища произошла какая-то страшная катастрофа, грозящая гибелью. Но колпак подымается опять вверх, пламя исчезает, и только где-то, глубоко под ногами, еще долго слышится его гневный, постепенно утихающий ропот. Внизу, у подножия домны, из узкого круглого отверстия медленно вытекает густая огненная змейка шлака. Она извивается по проделанным для нее желобам и, стекая в большие железные котлы, застывает в них в виде грязного зеленого леденца. Когда шлак вышел в достаточной степени, приступают к выпуску металла. Четверо или пятеро рабочих берут тяжелый стальной лом, сажени около полутора длиною, и раскачивают его, а старший литейщик, одетый в кожаные рукавицы, направляет в это время его острие как раз в то место, замазанное огнеупорной глиной, откуда должен вылиться металл. Раздаются два-три гулких удара — и вдруг мощная, ослепительно-яркая струя расплавленного чугуна со свистом и шипением вылетает из пробитого отверстия, разбрасывая вокруг себя целый фейерверк крупных золотых звезд. В песке, покрывающем литейный двор, заранее приготовлены для металла желобки и каналы, по которым он течет в котлы, стоящие на рельсах. Когда котел наполнен, к нему прикрепляется паровик-кукушка и с пронзительным свистом мчит его по извилинам рельсового пути. В то же время готовится проба. Рабочий, вооруженный ковшом, осторожно разгоняет пену шлака, застывающую в виде темных корок над огненным потоком, зачерпывает металл и выливает его в сделанную в песке узкую дырочку. Через несколько минут песок разгребают и застывшую в нем палочку чугуна несут в заводскую лабораторию, где она подвергается всякого рода испытаниям.

Следующая инстанция, которую должен пройти выпущенный из домны чугун, — это бессемеровские котлы. На массивной каменной кладке помещается огромная реторта, качающаяся на горизонтальной оси. Ее наполняют сверху жидким металлом, затем пропускают сквозь нее сильную струю воздуха, и чугун обращается в сталь. В то время, когда происходит процесс бессемерования, внизу ожидают порожние котлы. Человек, следящий за действием реторты, нажимает на какой-то рычаг, и она медленно осторожно поворачивается на оси и наполняет котел с такой же ловкостью и тщательностью, с какой опытная хозяйка разливает чай...

Потом мы осматривали мастерскую, в которой происходит приготовление и отливы моделей. Остов модели вырезается из дерева и смазывается сверху какой-то особой глиной. Эта работа не из легких: кроме механической ловкости и навыка, она требует некоторых технических знаний, и потому модельщики принадлежат к числу рабочих, получающих наибольшее жалованье на заводах.

«Кукушка» непосредственно от бессемеровского аппарата привозит котел к модельной мастерской. Подвижный кран, гибкий, ловкий и послушный, как хобот фантастического животного, схватывает котел за ушки, подымает его на воздух и бережно несет над десятками человеческих голов. Над каждой моделью, врытой в землю, кран останавливается. Длинными клещами нагибают котел набок, и из его

носики тонкой, брызжущей искрами струйкой летит металл в отверстие модели. Все это делается быстро, точно и аккуратно, почти в полнейшем молчании. Наполненную модель засыпают сверху землей. Сразу очень трудно различить засыпанные места, и я только удивляюсь, как это мы умудрялись не попадать в них ногами, несмотря на заботливые предупреждения нашего чичероне.

По другую сторону доменных печей расположены рельсопрокатное отделение и отделение сварочных печей. В этом визжащем, грохочущем и пылающем столпотворении положительно невозможно разобраться непривычному человеку... Вы так оглушены и ошеломлены, что не можете расслышать ни слова из объяснений проводника, кричащего над самым вашим ухом, но вы стараетесь обмануть его, кивая головой и улыбаясь. Иногда вы слышите предостерегающее восклицание: «Посторонитесь!» В то время, когда вы растерянно соображаете, с какой стороны — сзади, сбоку или спереди — вам грозит опасность, чья-то услужливая, но грубая рука с силой отталкивает вас и мимо вашего лица, нестерпимо обжигая его, быстро проносится в воздухе раскаленная добела масса...

То и дело разверзаются широкие заслонки печей, и вы невольно закрываете глаза от ослепительного блеска и жаркого дыхания их страшных пастей, которые то и дело глотают стопудовые куски рдеющего холодным пурпуром металла, чтобы через несколько минут выбросить их обратно накалившимися добела. И когда вы смотрите на подвижные черные фигуры людей, копошащихся в этом море огня, вам невольно приходят в голову наивные рассказы об участи грешников, которых поджаривают в аду проворные бесенята.

Рельсопрокатка представляет из себя сарай, шагов, по крайней мере, полтораста в длину, со стеклянной крышей и с широкими арками в стенах. Все его пространство занято станками, которые хотя и различаются величиной и форматами, но в сущности одного и того же устройства. Два стальных горизонтальных вала, почти касаясь друг друга, вращаются в разные стороны. На середине каждого из них имеется выемка, приходящаяся как раз против выемки на другом вале. Кусок раскаленной мягкой стали протискивается в это отверстие и протягивается сквозь него, утончаясь и удлиняясь под давлением вращающихся цилиндров.

Поразительное, чисто сказочное зрелище! Вы видите, как из глубины сварочной печи появляется блестящий белым огнем кусок стали — аршина в два длиной и около аршина высотой. Минута — и он уже, подхваченный краном, плавно несется в воздухе и опускается в нескольких шагах у ваших ног. Рабочие клещами направляют его в станок, и размяченная масса, уступая страшному давлению станковых валов, сжимается, как пряник, вытягивается и медленно пролезает сквозь отверстие станка, но она не успевает опуститься на пол, как невидимые катки уже несут ее к следующему станку, у которого выемка немного уже, чем у первого. И, таким образом, она проходит от одного конца мастерской до другого, делаясь все уже, все длиннее и извиваясь при выходе из станков, точно огромный красный червяк. Наконец она вырастает до десятка футов в длину... и, не помещаясь в пространстве между стеной сарая и станком, принуждена взбегать вверх по наклонному дощатому помосту.

Теперь она окончательно приняла форму рельса и остается ее только распилить на куски определенной длины. И вот стальная круглая пила, делающая сотни оборотов в секунду, вонзается в раскаленный металл, наполняя всю мастерскую невыносимым визгом и разбрасывая далеко вокруг миллионы огненных брызг. Мастера захватывают крючьями отрезанные куски рельсов, оттаскивают в сторону и складывают правильными рядами. Но рельсы еще далеко не остывают, и вы можете видеть добродушную фигуру рабочего, который, ткнув кусок сала на лучинку, сосредоточенно поджаривает его над рдеющими красными полосами.

Всеми движениями многочисленных станков управляет один человек. Он стоит на возвышении, похожем на капитанскую рубку на пароходе, и зорко следит за действием машин. Одного движения рукоятки ему достаточно, чтобы заставить валы всех станков вращаться в ту или другую сторону. Мы около часа пробыли в рельсопрокатном отделении и все-таки не могли достаточно налюбоваться на

ловкую и смелую работу мастеров. В то время, как мы закрывали лицо руками, когда мимо нас пронеслись раскаленные рельсы, они в своих вязаных фуфайках, с руками, обнаженными наполовину, почти прикасались телом к пылающему металлу, дерзко поработав его стихийную силу...

Только по прошествии многих дней сумел я разобраться и отдать себе мало-мальски ясный отчет во всем виденном. Нам показывали самые разнообразные машины. Какие-то огромные стальные челюсти отрывали куски раскаленных железных прутьев и выплевывали их в виде готовых гаек и болтов. Тысячепудовые молоты, управляемые движением маленького рычажка, которым без труда мог бы распоряжаться ребенок, расплющивали, как тесто, огромные массы металла. С визгом вращались тяжелые колеса токарных станков, разбрасывая красивые медные и железные стружки... Целый лабиринт стержней, приводных ремней, маховиков, шатунов и поршней... И куда ни глянешь, повсюду огонь, серый дым и лихорадочно-спешная работа с ее неумолчным шумом...

Возвращались мы из Юзовки поздней ночью, и долго еще из окна вагона нам было видно колоссальное зарево завода. Полнеба светилось зловещим красным светом. И по временам, когда сильнее вспыхивали огни доменных печей, низко ползущие над заводом тучи внезапно озарялись грозным кровавым сиянием, мною овладевало какое-то сложное и странное чувство, похожее на суеверный ужас перед той гигантской картиной человеческого труда, которая только что пронеслась передо мною в ошеломляющей панораме.

В НЕДРАХ ЗЕМЛИ

Раннее весеннее утро, прохладное и росистое. В небе ни облачка. Только на востоке, там, откуда сейчас выплывало в огненном зареве солнце, еще толпятся, бледнея и тая с каждой минутой, сизые предрассветные тучки. Весь безбрежный степной простор кажется осыпанным тонкой золотой пылью. В густой буйной траве там и сям дрожат, переливаясь и вспыхивая разноцветными огнями, бриллианты крупной росы. Степь весело пестреет цветами; ярко желтеет дрок, скромно синеют колокольчики, белеет целыми зарослями пахучая ромашка, дикая гвоздика горит пунцовыми пятнами. В утренней прохладе разлит горький здоровый запах полыни, смешанной с нежным, похожим на миндаль, ароматом павилики. Все блещет, и нежится, и радостно тянется к солнцу. Только кое-где в глубоких и узких балках, между крутыми обрывами, поросшими редким кустарником, еще лежат, напоминая об ушедшей ночи, влажные синеватые тени. Высоко в воздухе, не видные глазу, трепещат и звенят жаворонки. Неугомонные кузнечики давно подняли свою торопливую, сухую трескотню. Степь проснулась и ожила, и, кажется, будто она дышит глубокими, ровными и могучими вздохами.

Резко нарушая прелесть этого прелестного утра, гудит на Гололобовской шахте обычный шестичасовой свисток, гудит бесконечно долго, хрипло, с насадою, словно жалуясь на что-то. Звук этот слышится то громче, то слабее. Иногда он почти замирает, как будто обрываясь, захлебываясь, уходя под землю, и вдруг опять вырывается с новой неожиданной силой.

На огромном зеленеющем горизонте степи только одна эта шахта со своими черными заборами и торчащей над ними безобразной вышкой напоминает о человеке и человеческом труде. Длинные красные закопченные сверху трубы изрыгают, не останавливаясь ни на секунду, клубы черного, грязного дыма. Еще издали слышен частый звон молотов, бьющих по железу, и протяжный грохот цепей, и эти тревожные металлические звуки принимают какой-то суровый, неумолимый характер среди тишины ясного, улыбающегося утра.

Сейчас должна спуститься под землю вторая смена. Сотни две человек толпятся на шахтенном

дворе между штабелей, сложенных из крупных кусков блестящего на изломах каменного угля. Совершенно черные, пропитанные углем, не мытые по целым неделям лица, лохмотья всевозможных цветов и видов, опорки, лапти, сапоги, старые резиновые калоши и просто босые ноги — все это перемешалось в пестрой, суетливой, галдящей массе. В воздухе так и висит изысканно-безобразная непечатная ругань, попеременно с хриплым смехом и удушливым, судорожным, запойным кашлем.

Но понемногу толпа уменьшается, вливаясь в узкую деревянную дверь, над которой прибита белая дощечка с надписью: «Ламповая». Ламповая битком набита рабочими. Десять человек, сидя за длинным столом, непрерывно наполняют маслом стеклянные лампочки, одетые сверху в предохранительные проволочные футляры. Когда лампочки совсем готовы, ламповщик вдевает в ушки, соединяющие верх футляра с дном, кусочек свинца и расплющивает его одним нажимом массивных щипцов. Таким образом достигается то, что шахтер до самого выхода обратно из-под земли не может открыть лампочки, а если даже случайно и разобьется ее стекло, то проволочная сетка делает огонь совершенно безопасным. Это делается для безопасности, потому что в глубине каменноугольных шахт скопится особый горючий газ, который от огня мгновенно взрывается: бывали случаи, что от неосторожного обращения с огнем в шахте погибали сотни человек.

Получив лампочку, шахтер проходит в другую комнату, где старший табельщик отмечает его фамилию в дневной ведомости, а двое подручных тщательно осматривают его карманы, одежду и обувь, чтобы узнать, не несет ли он с собой папирос, спичек или огнива. Убедившись, что запрещенных вещей нет, или просто не найдя их, табельщик коротко кивает головой и бросает отрывисто: «Проходи». Тогда через следующую дверь шахтер выходит на широкую, длинную, крытую галерею, расположенную над «главным стволом».

В галерее идет кипучая суета смены. В квадратном отверстии, ведущем в глубь шахты, ходят на цепи, перекинутой высоко над крышей через блок, две железные платформы. В то время, когда одна из них подымается, другая спускается на сотню сажен. Платформа точно чудом выскакивает из-под земли, нагруженная вагонетками с влажным, только что вырванным из недр земли углем. В один миг рабочие стаскивают вагонетки с платформы, ставят их на рельсы и бегом влекут их на шахтенный двор. Пустая платформа тотчас же наполняется людьми. В машинное отделение дается условный знак электрическим звонком, платформа содрогается и внезапно со страшным грохотом исчезает из глаз, проваливается под землю. Проходит минута, другая, в продолжение которых ничего не слышно, кроме пыхтенья машины и лязганья бегущей цепи, и другая платформа, но уже не с углем, а битком набитая мокрыми, черными и дрожащими от холода людьми, вылетает из-под земли, точно выброшенная наверх какой-то таинственной, невидимой и страшной силой. И эта смена людей и угля продолжается быстро, точно, однообразно, как ход огромной машины.

Васька Ломакин, или, как его прозвали шахтеры, вообще любящие хлесткие прозвища, Васька Кирпачный, стоит над отверстием главного ствола, поминутно извергающего из своих недр людей и уголь, и, слегка полуоткрыв рот, пристально смотрит вниз. Васька — двенадцатилетний мальчик с совершенно черным от угольной пыли лицом, на котором наивно и доверчиво смотрят голубые глаза, и со смешно вздернутым носом. Он тоже должен сейчас спуститься в шахту, но люди его партии еще не собрались, и он дожидается их.

Васька всего полгода как пришел из далекой деревни. Безобразный разгул и разнузданность шахтерской жизни еще не коснулись его чистой души. Он не курит, не пьет и не сквернословит, как его одноклассники-рабочие, которые все поголовно напиваются по воскресеньям до бесчувствия, играют на деньги в карты, имеют любовниц и хвастаются этим. Кроме Кирпачного, у него есть еще кличка «Мамкин», данная ему за то, что, поступая на службу, на вопрос штейгера: «Ты, поросенок, чей будешь?» — он наивно ответил: «А мамкин!», что вызвало взрыв громового хохота и бешеный поток восхищенной ругани всей смены.

Васька до сих пор не может привыкнуть к угольной работе и к шахтерским нравам и обычаям. Величина и сложность шахтенного дела подавляет его бедный впечатлениями ум, и, хотя он в этом не отдает себе отчета, шахта представляется ему каким-то сверхъестественным миром, обиталищем мрачных, чудовищных сил. Самое таинственное существо в этом мире — бесспорно, машинист.

Вот он сидит в своей кожаной засаленной куртке, с сигаретой в зубах и с золотыми очками на носу, бородатый и насупленный. Ваське он отлично виден сквозь стеклянную перегородку, отделяющую машинную часть. Что это за человек? Да полно: и человек ли он еще? Вот он, не сходя с места и не выпуская изо рта сигары, тронул какую-то пуговку, и вмиг заходила огромная машина, до сих пор неподвижная и спокойная, загремели цепи, с грохотом полетела вниз платформа, затряслось все деревянное строение шахты. Удивительно!.. А он сидит себе как ни в чем не бывало и покуривает. Потом он надавил еще какую-то шишечку, потянул за какую-то стальную палку, и в секунду все остановилось, присмирело, затихло... Может быть, он слово такое знает? — не без страха думает, глядя на него, Васька.

Другой загадочный и притом облеченный необыкновенной властью человек — старший штейгер Павел Никифорович. Он полный хозяин в темном, сыром и страшном подземном царстве, где среди глубокого мрака и тишины мелькают красные точки отдаленных факелов. По его приказаниям ведутся новые галереи и делаются забои.

Павел Никифорович очень красив, но неразговорчив и мрачен, как будто общение с подземными силами наложило на него особую, загадочную печать. Его физическая сила стала легендой среди шахтеров, и даже такие «фартовые» хлопцы, как Бухало и Ванька Грек, дающие тон буйному направлению умов, отзываются о старшем штейгере с оттенком почтения.

Но неизмеримо выше Павла Никифоровича и машиниста стоит во мнении Васьки директор шахты — француз Карл Францевич. У Васьки нет даже сравнений, которыми он мог бы определить размеры могущества этого сверхчеловека. Он может сделать все, решительно все на свете, что ему только ни захочется. От мановения его руки, от одного его взгляда зависит жизнь и смерть всех этих табельщиков, десятников, шахтеров, нагрузчиков и подвозчиков, которые тысячами кормятся около завода. Всюду, где только показывается его высокая прямая фигура и бледное лицо с торчащими вверх усами, тотчас же чувствуется общее напряжение и растерянность. Когда он говорит с человеком, то смотрит ему прямо в глаза, но смотрит так, как будто бы разглядывает сквозь этого человека что-то такое, видимое ему одному. Раньше Васька не мог себе представить, что существуют на свете люди, подобные Карлу Францевичу. От него даже и пахнет как-то особенно, какими-то удивительными сладкими цветами. Этот запах Васька уловил однажды, когда директор прошел мимо него в двух шагах, конечно, даже не заметив крошечного мальчугана, который стоял без шапки, с раскрытым ртом, провожая испуганными глазами проносившееся земное божество.

— Эй ты, Кирпатый, полезай, что ли! — услышал Васька над своим ухом грубый оклик.

Васька встрепенулся и бросился к платформе. Садилась та партия, при которой он состоял подручным. Собственно, ближайших начальников у него было двое: дядя Хрящ и Ванька Грек. С ними вместе он помещался на одних нарах в общей казарме, с ними же постоянно работал в шахте, и при них же нес в свободное время многочисленные домашние обязанности, в круг которых входило главным образом беганье в ближайший кабак «Свидание друзей» за водкой и огурцами. Дядя Хрящ принадлежал к числу старых шахтеров, измотавшихся и обезличившихся на долгой непосильной работе. У него не было разницы между добрым и злым делом, между буйной выходкой и трусливым прятаньем за чужую спину. Он рабски шел за большинством, бессознательно прислушивался к сильным и давил слабого и в шахтерской среде не пользовался, несмотря на свои преклонные лета, ни уважением, ни влиянием. Ванька Грек, наоборот, до известной степени руководил общественным мнением и сильными страстями всей казармы, где самыми вескими аргументами служили занозистые слова, в особенности, если он был вооружен тяжелым и острым кайлом.

В этом мире буйных, пылких, отчаянных натур каждое взаимное столкновение принимало преувеличенно острый характер. Казарма напоминала собой огромную клетку, битком набитую хищным зверьем, где только злость, дерзость и сила обуславливали равноправное существование, где растеряться, оказать минутную нерешительность равнялось гибели. Обыкновенный деловой разговор, товарищеская шутка переходили в страшный взрыв ненависти. Только что мирно беседовавшие люди бешено вскакивали с места, лица бледнели, руки судорожно стискивали рукоятку ножа или молота, из дрожащих опененных губ вылетали вместе с брызгами слюны ужасные ругательства... В первые дни своей шахтерской жизни, присутствуя при таких сценах, Васька весь обомлевал от испуга, чувствуя, как у него холодеет в груди и как его руки становятся слабыми и влажными.

Если в такой зверской среде Ванька Грек пользовался некоторым сравнительным уважением, то это до известной степени говорит об его нравственных качествах. Он был в состоянии работать по целым неделям, не отрываясь от дела, с каким-то озлобленным упорством, для того чтобы спустить в одну ночь все заработанные этим нечеловеческим трудом деньги. Трезвый он был необщителен и молчалив, а будучи пьяным, нанимал музыканта, вел его в трактир и заставлял играть, а сам сидел против него, пил водку стаканами и плакал. Потом неожиданно вскакивал с перекосившимся лицом и налитыми кровью глазами и начинал «разносить». Что или кого разносить — ему было все равно: просила исхода поработавшая долгим трудом натура... Начинались безобразные, кровавые драки во всех концах завода и продолжались до тех пор, пока мертвый сон не валил с ног этого необузданного человека.

Но — как это ни странно — Ванька Грек оказывал Кирпатому нечто похожее на заботу, или, вернее, внимание. Конечно, это внимание выражалось в суровой и грубой форме и сопровождалось скверными словами, без которых не обходится шахтер даже в самые лучшие свои минуты; однако, несомненно, это внимание существовало. Так, например, Ванька Грек устроил мальчугана в самом лучшем месте на нарах, ногами к печке, несмотря на протест дяди Хряща, которому это место раньше принадлежало. В другой раз, когда загулявший шахтер хотел силой отнять у Васьки полтинник, Грек отстоял Васькины интересы. «Оставь мальчишку», — спокойно сказал он, слегка приподымаясь на нарах. И эти слова были сопровождены таким красноречивым взглядом, что шахтер разразился потоком отборной ругани, но тем не менее отошел в сторону.

На платформу вместе с Васькой вошло еще пять человек. Раздался сигнал, и в тот момент Васька почувствовал во всем теле необычайную легкость, точно у него за спиной выросли крылья. Вздрагивая и гремя, полетела платформа вниз, и мимо нее, сливаясь в одну сплошную серую полосу, понеслась вверх кирпичная стена колодца. Потом сразу наступил глубокий мрак. Лампочки еле мерцали в руках молчаливых бородатых шахтеров, вздрагивая при неровных толчках падающей платформы. Затем Васька внезапно почувствовал себя летящим не вниз, а вверх. Этот странный физический обман всегда испытывается непривычными людьми в то время, когда платформа достигает середины ствола, но Васька долго не мог отделаться от этого ложного ощущения, всегда вызывавшего у него легкое головокружение.

Платформа быстро и мягко замедлила падение и стала на грунте. Сверху водопадом падали вниз стекавшие к главному стволу подземные источники, и шахтеры быстро сбегали с платформы, чтобы избежать этого проливного дождя.

Люди в клеенчатых плащах с капюшонами на головах скатывали на платформу полные вагонетки. Дядя Хрящ кинул кому-то из них: «Здорово, Тереха», но тот не удостоил его ответом, а партия разбрелась в разные стороны.

Каждый раз, очутившись под землей, Васька чувствовал, как им овладевает какая-то молчаливая, гнетущая тоска. Эти длинные черные галереи казались ему бесконечными. Изредка мелькал где-то далеко жалкой бледно-красной точечкой огонек лампы и пропадал внезапно, и опять показывался. Шаги звучали глухо и странно. Воздух был неприятно сыр, душен и холоден. Иногда за боковыми

стенами слышалось журчанье бегущей воды, и в этих слабых звуках Васька ловил какие-то зловещие, угрожающие ноты.

Васька шел следом за дядей Хрящом и Греком. Их лампочки, раскачиваемые руками, бросали на скользкие, покрытые плесенью бревенчатые стены галереи тусклые желтые пятна, в которых причудливо металась взад-вперед, то пропадая, то вытягиваясь до потолка, три уродливые неясные тени. Невольно все кровавые и таинственные предания шахты всплыли в памяти Васьки.

Вот здесь засыпало обвалом четырех человек. Трех из них нашли мертвыми, а труп четвертого так и не отыскался: говорят, что его дух ходит иногда по галерее № 5-й и жалобно плачет... Там в третьем году один шахтер размозжил кайлом голову своему товарищу, который отказал ему в глотке воды, принесенной под землю контрабандным путем. Рассказывали также об одном старом рабочем, который много лет тому назад заблудился в галереях, знакомых ему, как свои пять пальцев. Его нашли только через три дня, обессиленного от голода и сошедшего с ума. Говорили, что «кто-то» водил его по шахте. Этот «кто-то», страшный, безымянный и безличный, как и породивший его подземный мрак, несомненно существует в глубине шахт, но о нем никогда не станет говорить ни один настоящий шахтер — ни в трезвом, ни в пьяном виде. И каждый раз, когда Васька, идя следом за своей партией, думает «о нем», он чувствует на своем теле чье-то тихое холодное дыхание, кидаящее его в дрожь.

— Ну что, Ванька, хорошо погулял? — искательно спросил дядя Хрящ, оборачиваясь на ходу в сторону Грека.

Грек не ответил и только презрительно сплюнул сквозь зубы. Накануне он целых пять дней не приходил на работу, угарно и безобразно пропивая свое двухмесячное жалованье. За все это время он почти совсем не спал, и теперь его нервы были возбуждены до крайней степени.

— Н-да, братец мой, хорошо, нечего сказать, — не унимался дядя Хрящ. — Как это ты десятника-то облаял? Очень прекрасно...

— Не зудит, — коротко отрезал Грек.

— Чего зудит, я не зужу, — отозвался дядя Хрящ, которому всего обиднее было то обстоятельство, что ему не удалось принять участия во вчерашнем разгуде.

— А только, братец мой, тебе теперь конторы не миновать. Позовут тебя, друга милого, к расчету. Уж это как пить дать...

— Отстань!

— Чего там отстань. Это, голубчик, не то, что в трактире бильярды выворачивать. Сергей Трифонович так и сказал: пускай, говорит, он теперь у меня хорошенько попросится. Пускай...

— Замолчи, собака! — вдруг резко обернулся к старику Грек, и его глаза злобно блеснули в темноте галереи.

— Мне что ж! Я ничего, я молчу, — замялся дядя Хрящ.

До места работы было почти полторы версты. Свернув с главной магистрали, партия еще долго шла узкими коленчатыми галерейками. Кое-где нужно было нагибаться, чтобы не коснуться головой потолка. Воздух с каждой минутой делался сырее и удушливее. Наконец они дошли до своей лавы. В ее узком и тесном пространстве нельзя было работать ни стоя, ни сидя: приходилось отбивать уголь, лежа на спине, что составляет самый трудный и тяжелый род шахтерского искусства. Дядя Хрящ и Грек медленно и молча разделались, оставшись нагими до пояса, зацепили свои лампочки за выступы стенок и легли рядом. Грек чувствовал себя совсем нехорошо. Три бессонные ночи и продолжительное отравление скверной водкой мучительно давали себя знать. Во всем теле ощущалась тупая боль, точно кто-то исколотил его палкой, руки слушались с трудом, голова была так тяжела, как будто ее набили каменным углем. Однако Грек ни за что бы не уронил шахтерского достоинства, выдав чем-нибудь свое болезненное состояние.

Молча, сосредоточенно, со стиснутыми зубами вбивал он кайло в хрупкий, звенящий уголь. Време-

нами он как будто бы забывался. Все исчезало из его глаз: и низкая лава, и тусклый блеск угольных изломов, и дряблое тело лежащего с ним рядом дяди Хряща. Мозг точно засыпал мгновениями, в голове однообразно, до тошноты надоедливо, звучали мотивы вчерашней шарманки, но руки сильными и ловкими движениями продолжали привычную работу. Отбивая над своей головой пласт за пластом, Грек почти бессознательно передвигался на спине все выше и выше, далеко оставив за собой слабосильного товарища.

Мелкий уголь брызгами летел из-под его кайла, осыпая его вспотевшее лицо. Выворотив большой кусок, Грек только на минуту задержался, чтобы оттолкнуть его ногой, и опять со злобной энергией уходил в работу. Васька успел уже два раза наполнить тачку и отвезти ее на главную магистраль, где в общих кучах ссыпался уголь, добытый в боковых галереях. Когда он возвращался во второй раз порожняком, его еще издали поразили какие-то странные звуки, раздававшиеся из отверстия лавы. Кто-то стонал и хрипел, как будто бы его душили за горло. Сначала у Васьки мелькнула в голове мысль, что шахтеры дерутся. Он остановился в испуге, но его окликнул взволнованный голос дяди Хряща: — Что же ты стал, щенок? Иди сюда скорее.

Ванька Грек бился на земле в страшных судорогах. Лицо его посинело, на тесно сжатых губах выступила пена, веки были широко раскрыты, а вместо глаз виднелись только одни громадные вращающиеся белки.

Дядя Хрящ совсем растерялся, он то и дело трогал Грека за холодную, трепещущую руку и приговаривал просительным голосом:

— Да Ванька... да перестань же... ну, будет же, будет...

Это был страшный приступ падучей. Неведомая ужасная сила подбрасывала все тело Грека, искривляя его в безобразных, судорожных позах.

Он то изгибался дугой, опираясь только пятками и затыком о землю, то тяжело падал вниз телом, корчился, касаясь коленями подбородка, и вытягивался, как палка, дрожа каждым мускулом.

— Ах, господи, вот история, — бормотал испуганно дядя Хрящ. — Ванька, да перестань же... послушай... Ах ты, боже мой, как это его вдруг?.. Пстой-ка. Кирпатый, — вдруг спохватился он, — ты останься постеречь его здесь, а я побегу за людьми.

— Дяденька, а как же я-то? — жалобно протянул Васька.

— Ну, поговори у меня еще! Сказано — сиди, и дело с концом, — грозно прикрикнул дядя Хрящ. Он поспешно схватил свою поддевку и, на ходу надевая ее в рукава, побежал на галерею.

Васька остался один над бьющимся в припадке Греком. Сколько времени прошло, пока он сидел, прижавшись в угол, объятый суеверным ужасом и боясь пошевелиться, он не сумел бы сказать. Но понемногу конвульсии, трепавшие тело Грека, становились все реже и реже. Потом прекратилось хрипение, веки закрыли страшные белки, и вдруг, глубоко вздохнув всей грудью, Грек вытянулся неподвижно.

Теперь Ваське стало еще жутче. «Господи, да уж не помер ли?» — подумал мальчик, и от одной этой мысли жуткий холод наежил волосы на его голове. Едва переводя дыхание, он подполз к больному и дотронулся до его голой груди. Она была холодная, но все-таки поднималась и опускалась чуть заметно.

— Дяденька Грек, а, дяденька Грек, — прошептал Васька.

Грек не отзывался.

— Дяденька, вставайте! Позвольте, я вас поведу до больницы. Дяденька!..

Где-то в ближней галерее послышались торопливые шаги. «Ну, слава богу, дядя Хрящ возвращается», — подумал с облегчением Васька. Однако это был не дядя Хрящ.

Какой-то незнакомый шахтер заглянул в лаву, освещая ее высоко поднятой над головой лампой.

— Кто здесь есть? Живо выходи наверх! — крикнул, он взволнованно и повелительно.

— Дяденька, — бросился к нему Васька, — дяденька, здесь с Греком что-то такое случилось!.. Лежит и не говорит ничего.

Шахтер приблизил свое лицо вплотную к лицу Грека. Но от него только пахло острой струей винного перегара.

— Эк его угораздило, — махнул рукой шахтер. — Эй, Ванька Грек, вставай, — крикнул он, раскачивая руку больного. — Вставай. что ли, говорят тебе. В третьем номере обвал случился. Слышишь, Ванька!..

Грек помычал что-то непонятное, но не открыл глаз.

— Ну, некогда мне с ним, пьяным, возжаться, — нетерпеливо воскликнул шахтер. — Буди его, малец. Да поскорее только. Неровен час и у вас обвалится. Пропадете тогда, как крысы...

Голова его исчезла в темном отверстии лавы. Через несколько секунд затихли его частые шаги.

Ваське поразительно живо представился весь ужас его положения. Каждый миг могут рухнуть висящие над его головою миллионы пудов земли. Рухнут и раздавят, как мошку, как пылинку. Захочешь крикнуть — и не сможешь раскрыть рта... Захочешь пошевелиться — руки и ноги придавлены землей... И потом смерть, страшная, беспощадная, неумолимая смерть...

Васька в отчаянии бросается к лежащему шахтеру и изо всех сил трясет его за плечи.

— Дядя Грек, дядя Грек, да проснись же! — кричит он, напрягая все силы. Его чуткое ухо ловит за стенами — и с правой и с левой стороны — звуки тяжелых, беспорядочно спешащих шагов. Все рабочие смены бегут к выходу, охваченные тем ужасом, который теперь овладел Васькой. На одно мгновение у Васьки мелькает мысль бросить на произвол судьбы спящего Грека и самому бежать очертя голову. Но тотчас же какое-то непонятное, чрезвычайно сложное чувство останавливает его. Он опять принимается с умоляющим криком тереть Грека за руки, за плечи и за голову.

Но голова послушно качается из стороны в сторону, поднятая рука падает со стуком. В эту минуту взгляд Васьки замечает угольную тачку, и счастливая мысль озаряет его голову. Со страшными усилиями приподнимает он с земли грузное, отяжелевшее, как у мертвеца, тело и взваливает его на тачку, потом перебрасывает через стенки безжизненно висящие ноги и с трудом выкатывает Грека из лавы. В галереях пусто.

Где-то далеко впереди слышен топот последних запоздавших рабочих. Васька бежит, делая невероятные усилия, чтобы удержать равновесие. Его худые детские руки вытянулись и обомлели, в груди не хватает воздуха, в висках стучат какие-то железные молоты, перед глазами быстро-быстро вращаются огненные колеса. Остановиться бы, передохнуть немного, взяться поудобнее измученными руками.

«Нет, не могу!»

Неизбежная смерть гонится за ним по пятам, и он уже чувствует у себя за спиной веяние ее крыльев.

Слава богу, последний поворот! Вон вдалеке мелькнул красный огонь факелов, освещающих подъемную машину.

Люди толпятся на платформе. Скорей, скорей!

Еще одно, последнее, отчаянное усилие... Что ж такое, господи! Платформа подымается... вот она исчезла совсем.

«Подождите! Остановитесь!»

Хриплый крик вылетает из Васькиных губ. Огненные колеса перед глазами вспыхивают в чудовищное пламя. Все рушится и падает с оглушительным грохотом...

Васька приходит в себя наверху. Он лежит в чем-то овчинном зипуне, окруженный целой толпой народа. Какой-то толстый господин трет Васькины виски. Директор Карл Францевич тоже присутствует здесь. Он ловит первый осмысленный взгляд Васьки, и его строгие губы шепчут одобрительно:

— Oh, mon brave garçon! О, ты храбрый мальчик!

Этих слов Васька, конечно, не понимает, но он уже успел разглядеть в задних рядах толпы бледное и тревожное лицо Грека. Взгляд, которым эти два человека обмениваются, связывает их на всю жизнь крепкими и нежными узами.

В Юзовке и вообще в Донбассе А. С. Серафимович был несколько раз: летом 1897 года, когда жил в Мариуполе во время гражданской войны в 1918 году, весной 1920 года, в 1926 году. Приезжал и в другое время, но не надолго. Рассказ «На заводе» впервые был напечатан в 5-й книжке журнала «Русское богатство» за 1899 год. Его создание связано с поездкой писателя на Юзовский металлургический завод летом 1897 года. История появления в печати очерка «В огне» такова. В однодневной газете «Коммунистический субботник» за 11 апреля 1920 года были напечатаны две его главы (1-я и 3-я). В сборнике «Бабыя деревня» (1923 год) к 1-й главе очерка была дописана вторая. Полностью очерк увидел свет лишь в собрании сочинений А. С. Серафимовича.

НА ЗАВОДЕ

- Послушайте, здесь место занято.
- Чего там занято! Что ж, не такие деньги, что ли, платим?
- Да что же вы захватываете? Поищите себе другое место.
- Чего нам искать, нам и тут хорошо, — стаскивая и сдвигая в угол вещи моего визави, говорит здоровенный, с красной физиономией купчина, только что ввалившийся со станции в полутемный вагон.
- Да говорят вам, я ведь из Ростова еду, — волнуется мой визави.
- Ну что ж, а мы теперича сейчас от Харцызской поедем, — преспокойно рассаживаясь, отдуваясь и вытирая вспотевшее лицо клетчатым платком, говорит купчина.
- Кондуктор, кондуктор, что это такое!.. Это ни на что не похоже... Я кондуктора сейчас позову, я начальнику станции сейчас пожалуюсь...
- У моего визави круглое брюшко и вид типичного буржуа. Является кондуктор и улаживает дело. Бьет третий звонок, но поезд еще стоит. По платформе в темноте мелькают фонари; в окна глядит угрюмая черная ночь. В вагоне полутемно: свеча над дверьми с трудом освещает скамьи, проход, вещи на полках, спящих пассажиров.
- Мой визави аппетитно причмокивает губами с видом человека, только что хорошо, приятно, с удовольствием закусившего.
- Люблю, знаете, так: выйдешь тут, на станции, выпьешь, закусишь — буфет здесь хороший, потом побеседуешь немного, а потом соснешь себе... Знаете, приятно оно как-то, не заметишь, как и время пройдет. Скучно ведь в вагоне; я ведь уж лет десять тут езжу.
- А вам далеко?
- В Юзово. А вы?
- Туда же.
- Мы помолчали. Прожурчал, заскакивая горошинкой, обер-кондукторский свисток. Из темноты отрывисто и глухо откликнулся локомотив, и поезд тронулся.
- Пересадка в Ясиноватой, кажется? — спрашиваю я своего визави.
- В Ясиноватой. Там часов семь ждать. Только я обыкновенно поезда не жду на Юзово, а прямо еду туда на лошадях.
- Недалеко разве?

— Верст пятнадцать. Тут всегда достаточно: лошади, фаэтоны. Ну, сегодня только не поеду, подожду поезда.

— Что так?

— Ночь, знаете...

— Разве тут беспокойно?

— Особенно-то так ничего не слышно, только шахты тут везде.

— Ну?

— Ну, как же! Уж шахтеры, это значит — народ такой, что ему жизни не жалко. Своя ему жизнь — тьфу! Идет он... тут вот у них фонарь, — мой собеседник показал себе на лоб, — там ведь тьма, так и копаются по колена в воде; идет тепереча, кус угля оторвался, хлоп, придавил переднего, — энтот, другой-то, за ним, ша-агай, через него, валяй дальше, чего там, скорей надо: от куба работают-то. А там сейчас, може, и его очередь, придавит, нутро и выдавит, сдохнет по-собачьи. И они совершенно как звери: есть такие, что целую неделю не вылазиют.

— Неужели же неделю?

— Целую неделю! Логово себе устроит, на уголю спит, пожрет, пожрет — и опять работать. Я их совершенно за диких зверей считаю, окончательно просто зверь, совершенный зверь, зверь дикий. Ну, ему чего же: встретил, полоснул по горлу. Ему лишь бы на водку, — своя жизнь ничего не стоит, чего же он чужую-то будет жалеть,

— Но ведь это же ужасно, неужели же неделю под землей?

— В воскресенье только вылазиют, — сейчас водка, гармоника, ругня, драка, пьяные до бесчувствия валяются, а там опять туда, под землю.

Вагон качало. Под полом все так же неустанно что-то бежало с непрерывающимся, как будто не особенно сильным, но наполнявшим весь вагон гулом, мерно постукивая через раз. Свеча догорала, мерцая и вытягиваясь, в вагоне становилось темно. Слабо в полумраке виднелись силуэты покачивавшихся, дремавших и спавших по лавкам пассажиров; по углам и между скамьями сгущалась черная тьма, в окнах по временам мелькали искры, и белыми колеблющимися видениями проносился пар локомотива.

— Скажите, пожалуйста, вы постоянно живете в Юзове?

— Как же, я уже десять лет там, лавка у меня красного товара.

— Значит, при вас был тот ужасный погром в девяносто втором году?

— Как же, как же! У меня две лавки тогда было, обе сожгли и разграбили. Было тогда чистое светопреставление. Народ, так сказать, озверел окончательно: керосином обливали, жгли. Весь базар сторел, все лавки: одно пожарище было. Камня на камне не осталось, чисто помутнение разума было, народ как с цепи сорвался... Теперь и то вспомнить страшно. Сколько народу разорилось, по миру пошло. У меня две лавки было, обе сторели: тысяч на тридцать.

Он помолчал немного, потом вдруг воодушевился и заговорил:

— Ну за то же проучили их, ух! и ловко же проучили! Военная комиссия приехала, сейчас сделала распоряжение: каждому торговцу, обиженному вообще, — патруль в двадцать солдат и один полицейский, — он, вообще, как знает местность, обычай; ну, сейчас приходят во двор:

«Есть краденое?»

«Никак нет ... помилуйте, да откуда!»

«Искать!.. А это что?»

«Не могу знать».

«Откуда же это?»

«Должно люди подкинули».

«А-а, люди! Вязать!»

Сейчас же запрягают его же лошадь, валят на телегу товар, а сверху товара прикручивают самого хозяина и едут на площадь к комиссии.

В воздухе стон, рев звериный, народ кругом за цепью напирает, тысяч двадцать, вздохи, плач, бабы убиваются, начальник ходит: «Хорошенько, хорошенько, а то и вас положат». Ну, секут... боятся, жутко было, дыхание даже как-то занималось.

Он замолчал, достал порт-табак и закурил папиросу. Потом опять живо обернулся ко мне:

— Бабы тоже грабили! В чувал слетит, напихивает сахар, башмаки, шелк, ситец, платки, всякую бакалею. Как же, ведь это невозможно! Грабили, форменно грабили, не хуже мужиков, удержу не было. Ну, как найдут краденый товар, сейчас же на площадь разложат и засыпят горяченьких, чтоб помнила. Нельзя же...

Мой собеседник докурил папиросу, задавил ее ногой, разостлав на скамье небольшой тюфячок и подушку, снял сапоги и разлегся, слегка отдуваясь и покряхтывая от удовольствия.

— Хорошо, знаете, теперь соснуть. Спокойной ночи.

— Спокойной ночи.

Я прислонился к углу сиденья. Вагон качало, и все так же что-то неустанно бежало под полом и все в одну и ту же сторону, и белые видения проносились за стеклами. Кругом все спали. Последний кусочек свечи теплился крохотным мерцающим огоньком и, наконец, потух; в вагоне стало темно.

II

— Станция Юзово, поезд стоит семь минут.

Я выглядываю в окно: раннее утро. Беру свой сак и выхожу на платформу. Станционное здание небольшое и неказистое, по полотну тянется множество путей, заставленных массой вагонов. Повсюду угольная пыль, все черно от нее. Несколько поездов, груженных углем, ждут отправки. Видно, что это «черная» станция.

Я прохожу через зал третьего класса. У подъезда стоит несколько извозчиков. Подходит еще кое-кто из публики, нанимаем одного из них и трогаемся. Проезжаем небольшую улицу, несколько домиков остаются позади. Перед нами степь, обнаженная и унылая, ни кустика, ни деревца, куда ни глянешь — все то же бурое пространство, покрытое серой пылью, сухой и горькой, да иссохшим чернобылем. Местами чернеют пашни, краснеют глиной овраги, и до самого горизонта лениво тянутся степные возвышенности, отлогие и скучные. В летний палящий зной здесь все сгорает, скручивается, засыхает, уступая место горькой пыли; зимой земля, черная и голая, то сковывается морозом, то размывается дождями, которые разом начинают лить после стужи, чтобы так же внезапно смениться опять морозами.

Лошади бегут рысью, станция позади скрылась, вокруг бурьян, иссохшая потрескавшаяся земля. Впереди показалось громадное кирпичное строение, черное, закоптелое над ним угрюмо высилась такая же почерневшая дымовая труба.

Я подумал, что уже открывается юзовский завод, но до Юзова еще верст пять. Это просто шахта. Их много разбросано здесь среди степи. Два-три десятка каменных, низких, придавленных черепичною кровлею домов вытянулись в степи, как один, выстроены по шаблону, напоминая казарменный тип. Вокруг скучно, неприятно. Нет даже дворишков. Те, кто живет здесь, выходя из дверей, прямо попадают в степь. Только мусор да груды золы указывают, что в этих казармах живут люди: никого не видно. Все население работает, быть может, тут же, у нас под ногами в глубине земли.

И я глядел на эту высокую дымовую трубу, на это почерневшее здание, на эти низкие, придавленные дома, без огорожи, без дворов, без признаков хозяйственности, брошенные посреди степи. После упорного, изнурительного труда в густом, тяжелом мраке, в узкой дыре галерей, среди струящейся отовсюду

холодной воды, среди атмосферы, пропитанной газами, ядовитыми, отравляющими дыхание, при малейшем удобном случае готовыми страшным взрывом похоронить копающихся в темноте людей, — выйти, наконец, на свет и очутиться в казарме среди голой, унылой степи, где нет домов, нет, возможности перекинуться словом со свежим человеком, за исключением своего же брата шахтера, такого же грязного, угрюмого, озлобленного. Но ведь человек не из железа: ему нужен отдых, во что бы то ни стало необходимо, так или иначе, хоть на один день отвлечься, от подавляющей обстановки и нечеловеческого труда...

И вот эти серые, пропитанные углем люди идут толпами в летний палящий зной, в осеннюю слякоть, утопая по колена в растворившемся черноземе, в зимнюю выюгу и метель, идут степью в Юзово, прямо в кабаки, где напиваются до самозабвения: больше ведь некуда. Теперь, правда, введена казенная монополия и кабаки заменены казенными лавками, но это нисколько не изменяет дела: пьют в трактирах, в гостиницах, в тайных притонах, валяются в канавах, по ямам, по оврагам, на улицах, под заборами. Те шахтеры, которые работают на шахтах, заброшенных в степи, откуда далеко до кабака, пользуются водкой, которой торгует артельная стряпуха; само собою, за риск она облагает товар крупной надбавкой.

Да, действительно, он прав, мой собеседник по вагону: «своей-то уж ему жизни, видимо, не жалко».

Шахта скрылась. Вдали маячили трубы других таких же шахт. Начиная отсюда, на многие сотни верст люди роются в подземных галереях.

Вот, наконец, и Юзово. Небольшие, под черепицей, домики стоят необыкновенно тесно на нескончаемых улицах. Дворики тесные, все жмутся, насколько возможно, плотнее друг к другу. Это потому, что земля-то, на которой стоит Юзовское поселение, принадлежит заводу, и он неукоснительно собирает с обывателей очень высокую контрибуцию за каждую пядь земли. Здесь все обложено: каждый вершок земли, каждое яйцо, проданное торговкой, каждая картофелина, привезенная мужиками, и эти деньги идут отнюдь не на благоустройство населения, а в карман заводчиков. Удивительное дело: Юзовка — это целый город с тридцатью с лишним тысячным населением, с огромными рядами каменных лавок, с кипучей торговой деятельностью, и жители его умирают без медицинской помощи, дети вырастают, не зная грамоты и школы. Дело в том, что земство отказывается затрачивать здесь средства на организацию медицины и школьного дела, считая, что, по существу, Юзовка — город и что весь доход, какой дает население, поступает целиком заводчикам, так что медицину и школьное дело пришлось бы организовывать на средства других плательщиков уезда, а это несправедливо. Завод же, который пользуется всеми доходами с населения, тоже заявляет, что школы и больницы он устраивает только для собственных надобностей и юзовцы остаются ни при чем. Они не чают, когда же, наконец, совершится отчуждение находящихся под поселением земель и организовано будет городское самоуправление.

III

— Что, как у вас тут, свободен доступ на завод? — спрашиваю я номерного в гостинице, где остановился.

— Да не дюже они любят, как кто чужой приходит. Ежели бы у вас знакомые были в конторе, так еще можно бы пропуск взять, а так ничего не увидите, не пустят, где самая работа идет. Очень они не любят чужой глаз. Студенты, значит, из заведений, которые сюда на практику приезжают, так им полное запрещение с рабочими и разговаривать-то, чтобы, значит, порядки здешние наружу не выплыли.

— А работа, видно, там тяжела?

— Куды же чижелее. Сколько народу набилось — видимо-невидимо, все из голодающих, ну, значит, плату ни к чему сбили, потому завод только и ждет, как народ станет идтить — сейчас плату понижают.

Я отправился. Прошел огромную площадь, лавки, магазины, аптеки, каменную церковь, завод-

скую больницу, школу, и с горы, где оканчивается Юзово, открылся внизу завод. Громадные почернелые заводские корпуса, дымовые трубы, гигантские усеченные конусообразные доменные печи вышли над шахтами, параллельные ряды коксостовальных печей с грудями раскаленного кокса между ними, насыпь, по которой то и дело бежали поезда с рудой, с углем, с плавнем, — все это черное, закоптелое, пропитанное угольным налетом точно после громадного пожара, виделось у меня под ногами в узкой долине, между двумя возвышенностями. Странные, резкие, поражающие ухо звуки, точно там валились груды железа или били для чего-то в огромные чугунные доски, неслись оттуда вместе со свистками паровозов вместе с тяжелыми вздохами паровиков. Дымная черная мгла, колеблясь, курилась над всем этим мостом.

Я спустился и прошел в ворота. Хаотический внешний беспорядок поражает с первого раза: груды железа, старый лом, полуразрушенные паровые котлы, черные стены зданий, громадные чугунные плиты, стальные ванны, рельсы, горы угля, груды ссыпанной руды, шлаки, перегоревшее железо, всюду, где есть только кусочек свободного пространства, его испещряют, изрезывают узенькие, вдавленные в землю рельсы, по которым суетливо бегают в этой тесноте, ежеминутно угрожая кого-нибудь раздавить, перерезать, маленькие, игрушечные паровозики, совсем не похожие на обыкновенные. Все черно, грязно, запылено. Тонкая, едкая, всюду проникающая угольная и металлическая пыль покрывает землю, рельсы, стены, крыши, трубы, паровозы, платье, лица людей, носится в воздухе, придает небу дымный оттенок и вместе с угаром отравляет и жжет легкие.

В конторе, куда я пришел, мне разрешили осмотреть завод и предложили проводника. Высокий, с голубыми глазами и длинными, как у наших украинцев, совершенно белыми, седыми усами англичанин, инженер на заводе, как истинный джентльмен, чрезвычайно предупредительный и деликатный, с первого же слова, как только мы отправились, заявил, что это — колоссальное предприятие, что оно оценивается в двадцать миллионов рублей, что ежегодно машины, постройки, все приспособления и проч. возобновляются на двенадцать процентов, что рабочие здесь благоденствуют, что они занимают прекрасные заводские домики, что жены рабочих — фешенебельные дамы, что заработная плата здесь так высока, как нигде в России, что в техническом отношении Юзовский завод — чудо искусства и знания, что...

Он вдруг приостановился.

— Позвольте узнать, вы не специалист?

— О нет, нет! — заторопился я его успокоить, — в этом отношении я совершенный дилетант.

Он остался очень доволен, и мы пошли дальше. Кругом шла беспрерывная, неустанная работа: мужики, нещадно дергая замороженных лошадей, торопливо возили руду, кокс, плавень, вывозили вон землю; с железнодорожной насыпи, из вагонов сыпалась руда, то и дело к ней подходили поезда, рабочие внизу торопливо отгребали ее лопатами.

Гигантские массивы доменных печей, точно циклопические башни, подымались своими железными боками почти к самому небу; от подножия до вершины они обшиты листовым железом. Верхушки их слегка курятся, точно жерла вулканов. Люди, лошади, телеги, паровозы, вагоны, железнодорожная насыпь — все принимает игрушечный характер у подножия этих великанов. Странно было представить себе, что всю эту массу, громадную и подавляющую, каждый кирпич, каждую заклепку, каждый железный лист и перекладину — все это вывели эти муравьи-люди, такие ничтожные и жалкие перед созданием рук своих, и эти муравьи торопливо бросали на платформу руду, кокс, плавень, и потом все это паровая машина мигом доставляла наверх и сыпала в пасть раскаленного внутри чудовища. И оно неустанно пожирало десятки, сотни, тысячи пудов, а рабочие, изнемогая от жары, от напряжения и усталости, все продолжали заполнять ненасытную утробу, не видя этому конца. Бледные, истомленные, они были черны и закопчены, точно в пороховом дыму, и пот, стекая ручьями, разрисовывал по их лицам причудливые узоры. Ни на минуту нельзя было отойти от этого прожорливого чудовища: оно требовало

к себе постоянного, напряженного внимания, требовало, чтобы возле него всегда были люди, ни на минуту не давая им передохнуть, и если его хоть на мгновение забывали, мстило тем, что внутренность его затвердевала, спекался «козел», как говорят рабочие, это значит — наступала смерть домны и ее нужно было тогда «гасить, всю разбирать до последнего кирпича и вновь складывать. Домна живет до тех пор, пока горит ее раскаленная внутренность, — а этот неугасимый огонь горит днем и ночью, зимою и летом, недели, месяцы, годы. Выплавка чугуна идет непрерывно, доменная печь никогда не охлаждается, пока она не придет в ветхость. Жар внутри домны так велик, что никакой материал не может выдержать, и стены ее давно должны были бы поплыть, как расплавленный свинец, если бы по проложенным в их толще трубам не гнали бы неустанно холодную воду. Снизу в доменные печи вдувается сжатый нагретый воздух, заставляя кокс интенсивно сгорать, он подымает температуру в нижней части домны до чудовишной высоты — 1300°.

Мы идем осматривать машину, нагнетающую в домну воздух. Когда мы входим в большое, светлое, недавно выстроенное возле доменных печей здание, меня поражает удивительная чистота, в противоположность окружавшей нас до этого грязи и пыли: все вычищено, блестит, везде лак и полировка, нигде — ни соринки; кажется, будто я попал в выставочный павильон машин. Гигантская паровая машина занимает все здание; из громадных цилиндров, бесшумно выдвигаясь, по очереди показываются и прячутся блестящие стержни поршней, под страшным давлением нагнетающие воздух; все члены машины двигаются мерно, без суетливости, спокойно и уверенно в своей могучей силе.

— Это воздуходувная машина; она по трубам нагнетает в домну воздух, который предварительно нагревается уходящим теплом, — у нас, видите ли, ничего не пропадает, — смешивается с горючими газами внутри домны, по преимуществу с окисью углерода, давая необыкновенно высокую температуру. Но тут необходимо знание, опыт и бдительность; горючие газы, как известно, в некоторых пропорциях с воздухом дают взрывчатые смеси. В Германии был уже случай, целый завод взлетел на воздух.

Я покосился на черневшие сквозь стекла дверей бока доменных печей: маленькая случайность, недосмотр — и эти черные гиганты с ревом взлетят на воздух и в одно мгновение сотрут с лица земли все, что их окружает. Перспектива не из приятных... Впрочем, завод работает более двадцати пяти лет, и шансы на такую роковую случайность незначительны.

— Машина эта новейшей конструкции и громадной силы; вот, не угодно ли взглянуть, — проговорил мой чичероне, указывая на трепетавшую под страшным напряжением стрелку манометра, — такого давления вы не встретите нигде в России, не встретите даже в Англии — он уставился на меня своими добродушными голубыми глазами и проговорил таинственно: — не встретите во всем свете!

— Гм!.. — Я подергал себе ус и сделал неопределенное лицо, чтобы не проявить скептицизма.

Мы пошли смотреть, как выпускают из домны расплавленный чугун. На площадке, густо усыпанной песком, у самого подножия домны суетились рабочие. Они торопливо лазали на коленях по песку и выдавливали круглыми скалками продольные углубления, в которые должен был стекать чугун.

Солнце подымалось все выше и выше: сквозь мглу оно казалось красноватым и нещадно палило. Жар от доменных печей делал воздух сухим и горячим, он струился над ними, дышать было нечем. У меня кружилась голова, в ушах стоял звон. В этой жаре, в дыму и копоти, среди лязга железа, грохота, свистков, охватывала какая-то странная апатия, равнодушие: ничто уже не поражало, не бросалось в глаза; казалось, больше и ожидать нечего, и я бродил за своим чичероне как автомат; обессиленный, я не находил в себе воли даже на то, чтобы отказаться от осмотра и отправиться домой.

Осторожно пробираясь между грудками шлака, угля, железных отбросов, мы прошли к длинному черному навесу. Он без конца тянулся в обе стороны. Гул, шум, нестерпимое шипение оглушили нас. Человеческий голос терялся совершенно, видно только было, как собеседник шевелил губами, рабочие передают друг другу, что нужно, мимикой и свистками.

Под навесом выдавались из земли бурые неуклюжие массы, точно спины каких-то допотопных

погребенных в земле животных. Даже среди знойной атмосферы палящего дня чувствуется, как пышет от них жаром. Это — печи, несомненно. У моих ног глубоко внизу, в яме, которую я в первый момент не заметил, завизжало железо, раскрылась чугунная дверца и нас обдало таким ослепительным жаром, что я невольно попятился. В яме рабочий, весь черный, точно обуглившийся, что-то торопливо делал перед этим жерлом; судорожно корчась, отворачивая лицо, он поминутно бросался в сторону, где его не так палил жар бушевавшего в печи пламени. Щурясь от этого палящего блеска, я стал всматриваться: рабочий, извиваясь перед раскрытым устьем печи, ворочал там огромной кочергой, выгребая сплавившуюся, спекшуюся окалину. Дверцы с визгом захлопнулись, и рабочий в изнеможении опустился на землю: пот бежал с него ручьями.

Сквозь стоявший вокруг шум и шипение послышались резкие тревожные звуки ручного свистка, тени под навесом исчезли, все разом осветилось, и меня обдало сзади жаром. Англичанин схватил меня за руку, и мы отодвинулись под навес. Что-то ослепительно яркое, сыпавшее от себя блестящие звезды, тихо и грозно подвигалось, приподнятое в воздухе. Это был большой кусок раскаленной добела стали. Его держала в воздухе большая черная металлическая рука крохотного паровозика, едва видневшегося над землей: он тихо подвигался по узеньким рельсам. Машинист, озаренный красным отблеском, стоял на площадке, держась за регулятор. Рука пронесла раскаленный кусок металла мимо нас, остановилась против печи, повернулась, разжала свои два железных пальца, и сталь погрузилась в пламя, а паровозик торопливо и быстро убежал назад. Только что он скрылся, как на смену ему показался другой; он так же торжественно нес на воздухе раскаленную сталь, которая ярко светила вокруг себя. Прокованную и обработанную сталь здесь нагревают до высшей температуры, а потом те же паровозики забирают ее и несут в рельсопрокатную.

Я не знал, куда деваться. Внизу опять раскрылась печь, и оттуда несло нестерпимым жаром, с другой стороны сыпались искры горевшей стали. У меня стало стучать в голове, как это бывает от угара. Газы, идущие в эти печи из генераторов, ядовиты; они, вероятно, просачиваются сквозь стыки труб, сквозь печи и отравляют атмосферу. Что-то тянуло меня упасть в эту яму, где рабочего сжигало жаром клочкавшего в печи пламени, или бессильно лечь под надвигавшуюся, повисшую в воздухе накаленную сталь.

Этот жар, этот шум и свист, эти бегающие паровозики, эти печи с бушующим в них пламенем, эти машины, огромные, неумолимые, страшные своей силой, — все это подавляет, оглушает, и все это требует постоянной траты нервной системы, неустанного, ни на минуту не ослабевающего внимания, напряжения, иначе на каждом шагу грозит мгновенная смерть, увечье. Да и помимо того, работа здесь такого рода, что зевать не приходится: раскаленный металл не ждет, он требует быстрой, торопливой обработки. И эта постоянная напряженность кладет свой отпечаток на лица рабочих: они серьезны, сосредоточенны, даже угрюмы, движения их быстры и ловки, но в глазах светится печальное выражение переутомления, усталости и еще особенное выражение людей, которые не видят солнца, не знают свежего воздуха и целые годы проводят среди грохота и шума, среди палящего жара печей, среди копоти и гари.

А вот несколько мужичков, только что оторванных от сохи. Их сейчас же сразу отличаешь от остальной массы рабочих: неповоротливые, наивные, с добродушными лицами, их все поражает, всему они удивляются, широко раскрывая глаза и рот и рискуя ежеминутно попасть куда-нибудь — либо под паровозик, либо в какую-нибудь машину. Работы они не боятся, но их оглушает, подавляет окружающая обстановка. И пока из этого неповоротливого, неуклюжего, добродушного землероба выварится настоящий заводской рабочий — подвижной, нервный, проворный и ловкий, ничему не удивляющийся, сравнительно развитой и выдавший виды, — много муки и душевных испытаний придется ему перетерпеть, если только, конечно, он до этого не сопьется окончательно, не будет изувечен или разможен какой-нибудь машиной. Вот их поступило три дня тому назад пять человек, а работает теперь

четверо: они принесли уже кровавую жертву богу огня и железа. Вчерашний день один из них попал под паровозик, с которого сорвался кусок раскаленного металла и мгновенно пережег несчастного пополам.

Я рад был выбраться из этого содома, и мы прошли в рельсопрокатную. Раскаленные добела стальные болванки, величиною с человеческое туловище, торопливо подкатывались, покачиваясь, на тележках по рельсам, озаряя все вокруг себя светом; машина принимала их, придвигала к вальцам, а вальцы, быстро вращаясь в разные стороны, протискивали в просвет между собою разогретую сталь, и толстая, неуклюжая болванка в два-три приема выдвигалась с другой стороны длинным прямым красивым огненным рельсом, который, точно это была тянучка, резали по мерке на несколько частей большие ножницы. Все делалось так легко, свободно, мягко и без усилий, что казалось — вальцы обжимают тесто, так и хотелось подойти и погрузить пальцы в эту мягкую, податливую массу.

— Ну, вот все, что есть интересного у нас, — проговорил мой чичероне, когда мы подошли к выходу, Мы распрощались. Я было отправился домой, но приостановился: мне вдруг захотелось самому побродить по заводу, не чувствуя над собой постоянно наблюдающего ока.

IV

Я пошел назад и опять стал бродить между машинами, между вышками шахт, между генераторами и доменными печами, тот же жар, те же измученные, усталые черные лица рабочих. Вот гулкие удары тяжелого молота по холодной стали, это гаршинский «глухарь»; он неясно виднеется в темной внутренности котла.

Несколько в стороне тянутся узкие и необыкновенно длинные, в несколько сот саженей, круглые приземистые печи для обжигания кокса. Кажется, что это сложены из кирпича для чего-то параллельно валы. От них струится горячий воздух. Внутри заложен каменный уголь, который накаляется без доступа воздуха, превращаясь таким образом в кокс. Вдоль этих печей тянутся узенькие рельсы.

Я подхожу к маленькому паровозу, поперек которого, упираясь в стенку коксостальной печи, лежит огромный металлический брус с железной головой, он очень похож на таран древних римлян, которым разбивали стены осаждаемых городов. На площадке паровоза сидит рабочий. Сквозь сажу, грязь и угольную пыль сквозит бледность и желтизна его лица: щеки впалые, грудь вдавлена, а в угрюмых глазах знакомое выражение печали.

— Здравствуйте.

— Доброго здоровья.

— Давно служите здесь?

— Одиннадцатый год.

— Тяжелая служба?

— Чижелести в ней нет, ну, только что жарко: все нутро в тебе высушит. А зимой опять спереди от печи жжет, а сзади мороз с ветром леденит, на спине сосульки.

— Сколько часов работаете в день.

— От шести до шести.

— А отдых как?

— А вот после шести и отдыхаем.

— Нет, не то я хочу спросить: совсем перестаете работать когда, по воскресеньям или среди недели?

— Нет, и по воскресеньям работаем, потому печи горят.

— Ну, а по большим праздникам?

— Все одно, и по большим праздникам, хучь светлое Христово воскресенье, хучь рождество.

— Да неужели же?! Неужели каждый день без перерыва круглый год?

— Без перерыва, — со спокойной и печальной улыбкой проговорил мой собеседник, — потому печи неугасимо горят, все одно, днем али ночью, зимой али летом. Оставить их никак нельзя.

— Да у вас нет смены, что ль?

— Как нету, есть; двое нас: один ночью работает, другой днем.

Я, не спуская глаз, глядел на этот феномен: «человек без отдыха». Ведь это триста шестьдесят пять дней стоять на одной и той же площадке, поворачивать одни и те же рукоятки, ездить из конца в конец вдоль одних и тех же печей — и это не год и не два, а целых одиннадцать лет. Но ведь есть же у него какие-нибудь потребности, есть же семья, дети, знакомые, родственники, есть же желание пойти в гостиницу, в трактир или выехать хоть на несколько часов из этого опостылевшего места куда-нибудь. Я сказал ему об этом.

— Двое нас: я да жена, а детей у нас нету. А только что насчет отдыха, так мы отдыхаем каждый день: как придешь со смены, ложишься и отдыхаешь. Ежели в церковь захотел, иди, кто тебя держит: на работу-то в шесть часов являться, а утрення-то в четыре начинается. Выпить тоже можно: иной раз придешь с работы, да и надрызгаешься с устатку; всего бывает. Кокс — это такая штука, что его безуданно выжигать надо: пропасть его требуется для завода. Ну, как же от печей отойти, никак и нельзя: не скажешь ей — подожди; и завод не ждет. Вишь сколько его коксу-то, одни домны жрут, страсть.

— А если вы заболете?

— Ну что ж, без этого нельзя; захворал, так пока поставят машиниста из какого-нибудь другого отделения. Долго только болеть нельзя: день, два проваляешься, ну, неделю там, другую, а там уж ступай, работай, ждать не станут другого замест тебя возьмут... Потому, не остановит же печь.

— Сколько же вы получаете?

— Слава богу, получаем хорошо: по рублю в день, а как праздников нету, оно и выходит тридцать рублей в месяц.

Меня поражает не только отсутствие отдыха у этого человека, но и отсутствие сознания необходимости этого отдыха и естественного на него права. Непрерывность этой грандиозной работы завода поработает его мысль сознание. Ему не приходит в голову, что ведь завод мог и должен был поставить у определенного количества печей не двух, а трех человек, и тогда у каждого бы был недельный отдых. И в то же время он находит совершенно естественным, что болеть ему не полагается, а если разрешается, так очень умеренно, потому что ведь «печи не ждут». Очевидно, для этого живого придатка заводских механизмов и приспособлений не должно было существовать известного перерыва деятельности, как его не существует для доменных и коксовальных печей, для генераторов и пр.

К нам подошли двое рабочих. Лицо моего собеседника сделалось сосредоточенным, и он оставил меня. Рабочие железными крючьями разом распахнули чугунные дверцы одной из камер коксовальной печи: оттуда пахло нестерпимым зноем. Я отошел в сторону. Паровозик подошел к самой печи; машинист с раскрасневшимся, пылавшим от жара лицом повернул какую-то рукоятку, и лежавший на паровозике железный брус весь вошел в печь и выгреб из камеры на противоположную сторону раскаленный кокс, который вывалился наружу в раскрытые с противоположной стороны дверцы. Я прошел туда. То и дело из раскрытых камер вываливался горящий кокс, вдоль печи на десятки сажней громоздились огромные огненные груды раскаленного кокса. Стоять возле не было физической возможности, волосы подымались, трещали, скручивались, платье коробилось. Несколько человек рабочих в одних портах и рубахе подскакивали и, отворачиваясь, плескали из ведер воду на горящий кокс и сейчас же стремительно бросались прочь. Вода мгновенно с легким взрывом вырывалась оттуда белыми клубами пара. Небо, облака, верхушки труб доменных печей, дальние постройки — все это дрожало в струившемся над огненной грудой воздухе.

Даже на том расстоянии, на каком был я, нельзя было стоять, я пошел дальше. Не успел я сделать и

десяти шагов, как наткнулся на нескольких рабочих, которые, раскинув руки, неподвижно, точно трупы, лежали на голой земле. Тот тяжелый, мертвый сон, который овладевает людьми, когда они засыпают на солнце, видимо, охватил их. Они спали, несмотря на ужасающую духоту и жар, с побледневшими лицами с раскрытыми ртами. Это был маленький свободный от работы промежуток, и они валялись где попало и засыпали тяжелым, расслабляющим сном.

Я вышел за заводскую ограду и стал подыматься на пригорок. Внизу, у ног снова открылся весь завод; это был целый город: чернея, подымались закоптелые здания, вышки, гиганты-домны, змеились перебегавшим отблеском огненные груды кокса, доносился все тот же лязг железа, и мгла, черная и дымная, окутывала все. Рабочих, оживлявших этот хаос, не было видно — они терялись среди построек, среди машин и механизмов.

По пригорку, на который я поднимался, раскинулось несколько улиц рабочих домиков. Небольшие, кирпичные, они были довольно удобны и поместительны. Но по расспросам оказалось, что, во-первых, за эти домики администрация завода взимает слишком высокую плату, сравнительно с заработной платой, и, во-вторых, этих построек так мало, что в них попадает самая незначительная часть рабочих. Остальная же масса ютится в поселке у частных лиц по клетушкам, подвалам, мазанкам, где царит страшная теснота, грязь, зловоние, сырость, полутьма, и за все эти удобства рабочие отдают львиную долю своего заработка, «потому больше деться некуда, не на улице же с семьей жить».

Уезжая вечером на станцию, я в последний раз взглянул на завод с пригорка; долина, где он помещался, представляла демонический вид: грохот, железный лязг, смешанные хаотические звуки, огромное пламя, вспыхивавшее над домнами и озарявшее красным отблеском черные облака, окрестности, дома поселка и утрюмые, закоптелые заводские гиганты. Людей не было видно и слышно.

В ОГНЕ

Труг — горькое проклятье.

Труг — благословенное человеком счастье.

Много лет назад на юге ехал я в Юзовку.

На одной станции наш поезд задержали. Жара, пыль, мухи — тоска.

Окруженный тревожной толпой железнодорожников, начальник в красной фуражке на все распросы сердито молчал и, не отрываясь, как и все, смотрел в далекую синеву, откуда выбегали пути.

Там засверлило, запыхало, родился белый клубочек, разросся поезд, громыхая на стрелках, поравнялся со станцией, пронесся и пропал. Начальник снял красную фуражку и перекрестился.

На одно мгновение я уловил сквозь блеснувшие огромные зеркальные стекла салон-вагона матово-точенное лицо красивой молодой женщины, цветы, бархат, надменное лицо холеного молодого человека и в глубине в ленивом кресле — тяжелого пожилого господина с огромным брюхом, обтянутым белым жилетом, по которому блеснула золотая собачья цепь. Все пропало, как сон. Начальник повеселел.

— Миллионер, миллионами ворочает, — заговорил он, молитвенно глядя в далекую синеву, где ничего уже не было, — дочь выдал замуж, свадебное путешествие, и сам с ними. Свой экспресс. Все поезда по пути задерживают, его пропускают. Пока прошел мой участок, верите ли, сердце остановилось. Случись что-нибудь, на край света загонют, — как можно! Сколько акций у него Юзовского завода!

А рудных шахт! А угольных! Да все кругом в руках их компании. Ну, слава богу, пронесло. Иван, давай звонок почтовому.

В Юзовке надо было разыскать машиниста. Пошел через базар. Огромная, глазом не окинешь, площадь вся была заставлена поднятыми к небу оглоблями, — воскресный день. И чего только тут не было! Целые возы яиц, сало в четверть толщиной, баранина, арбузы, виноград, горы белого хлеба, молоко, сметана, творог. На краю Юзовки в крохотном двухэтажном домике я разыскал семью машиниста.

Женщина, с заострившимся носом и лицом, с замученными глазами, держала желтого одутловатого ребенка; в кулачке у него был зажат обмусоленный кусочек черного хлеба. Две девочки-погодки, трех и четырех лет, цеплялись за подол матери. Мальчуган лет шести навалился животом на кошку и тиранил ее. Испитые были дети.

Тонкошей, не по летам серьезный, девятилетний мальчик, должно быть, старший, внимательно смотрел на меня большими, в глубокой синеве, глазами.

— Самого-то нету, на заводе работает.

— Да ведь сегодня воскресенье.

— Все одно работает. Вот Митя проводит вас.

В огромной раскинувшейся среди высоких обрывов лощине разлегся гигантский завод, весь задымленный. Внизу среди стлавшегося моря сизо-черного дыма плавали макушки зданий. Из этой мутно волнующейся пелены неслись грохот обрушивающихся молотов, падающего железа, сталкивающихся вагонов, гул пожирающих топок, бурное клокотание раскаленно-жидкого металла, непрерывающийся лязг, и надо всем — ад неукротимого палящего дымного солнца. Человеческих голосов не было слышно.

Мы спустились с обрыва. У заводских ворот — толпа рабочих с голодными глазами. Кто сидел, кто стоял, кто лежал и ковырял землю.

— Дожидаются, а наемки все нету, отощали дуже, — сказал мальчик. — Тут, когда ни приди, все дожидаются, хочь зимой, хочь летом, днем и ночью, так и стоят.

Я выправил пропуск, и мы прошли на завод.

В черном дыму в горькой копоти солнце пробивалось маленькое и чугунно-красное, железно метался нестерпимый грохот, лязг, скрежещущий металлический стон — люди объяснялись знаками.

Мальчик привел к бесконечно длинным, врытым, низко придавленным, чуть выглядывавшим из земли сводам. От их раскаленных кирпичей воздух знойно дрожал; печи нескончаемо тянулись параллельными рядами, а в их боках бесчисленно чернели чугунные дверцы.

Машинист поворачивает рукоятку, и железный брус громыхая, лезет с паровозика, въезжает в самую печь и выпихивает на другую сторону гору добела раскаленного кокса. Коксовальные печи.

Брус, гремя, выбирается назад, паровозик подъезжает к другим дверцам, они опять распахиваются, опять брус выгребает на ту сторону раскаленную гору кокса, и так без конца.

— Это — папаня! — закричал мне в ухо мальчик и подбежал к машинисту, всячески укрываясь руками от сжигающего жара.

Я задыхался и не знал, куда деваться.

Машинист знаками что-то объяснил. Мальчик потянул меня, и мы выбрались из ада.

— Папаня сказал, чтоб шли домой, он зараз придет, там с вами будет разговаривать.

Уже ночь стояла, черная, дымная, без звезд. Мы с обрыва смотрели на завод. Над домнами полыхало неизмеримое дьявольское пламя; обманчиво мигали не то багровые облака, не то тучи распластавшегося дыма. Человеческих голосов не было слышно. Дома на клеенчатом столе мурлыкал шипящий самовар, в тарелке белели яйца, в кувшинчике молоко, стояло масло, нарезан ситный.

Пришел машинист. Поздоровались. Детишки облепили стол и глядели голодными глазами. Машинист сел к столу.

— Мать, дай-ка чаю.

— Не дам, поешь спервоначалу.

— Ну, как у вас там?

— Да вот литературу привез.

— Доброе дело.

Он облушил яйцо, откусил да вдруг странно ткнулся в стол, уронив голову, с куском откушенного яйца во рту.

— Митька, али не знаешь своего дела?! — закричала мать.

Мальчик стал тормошить отца и тянул плаксиво:

— Папаня, да ну-у, будет! Не спи, поешь, потом будешь спать.

— Ну, ладно... хорошо... — отшатнулся тот и опять ткнулся и уронил голову. Мальчик опять его затормошил. Машинист стал вяло зевать и с виноватой улыбкой, делая усилие поднять отяжелевшие веки, сказал:

— Сморился дюже. Ну, пойду. Мы с вами утром потолкуем, я свежий буду. Вы ночуйте у нас.

В другой комнатке заскрипела кровать, и послышалось его свистящее, залиvistое дыхание.

Ребятишки сейчас же окружили стол и закричали на все голоса:

— Дай!.. Дай!.. Да-а-ай!..

Мать их оттаскивала и торопливо прятала яйца, белый хлеб, молоко.

— Цыцте!.. Зараз вечерять соберу, это папке утром.

Поднялись визг и плач. Она шлепнула одного, другого, поставила миску, налила квасу, накрошила черного хлеба, луку, и ребятишки стали носить пузатыми деревянными ложками.

— Почему ваш муж и в воскресенье работает?

— Господи, — сказала она, — да ведь всегда. Ни праздников, ни воскресных дней нету, печи-то бесперечь горят, не тухнут. Только что на Пасху — два дня, да на Рождество — день, а то круглый год. Двенадцать часов проработает, двенадцать его товарищ, так и сменяются.

— А если заболел?

— За все время полагается только три недели болеть, ежели больше — за ворота. У моего-то воспаление легких было. Пролежал три недели, доктор сказал, — еще поправиться надо, а он стал на работу, — семья. Доктор велел кормить, а сами видите, какой едок, в рот не вопхаешь. Придет, только бы до постели добраться. Обед пошлешь, на завод, от жары не ест. Только что утром перекусит. Она вытерла глаза и высморкалась в уголок платка.

— Ребятишек жалко. Да на двадцать два рубля в месяц не дюже раскормишься. Яйца-то как подорожали, разве мысленно!

— Этого-то вот в училище надо бы отдать, просится, а мы в трахтир определяем, в мальчики... куды же деться?

Она опять всхлипнула и вытерлась уголком.

Всю ночь меня давило. Будто земля провалилась в черный провал несказанных размеров и будто весь провал застлало дымом, и будто стоит в нем с серым железным лицом громадный человек, и черные ямы вместо глаз, только железные плечи выставились из дыма, и будто в руках у него четыреххвостка, и вплетены в нее железные концы, и в дыму не слышать человеческих голосов, а все знают — там полно людей, и несутся оттуда железный стон и ляг, и надрывающий металлический грохот, и нет этому конца, и нет ему предела...

Пришлось недавно мне опять проезжать через Юзовку, теперь Сталино. Зашел в знакомый домик. Встретила молодая женщина приветливо, с ребенком на руках. — Вам Митю? Он сейчас придет.

Подождал. Хлопнула дверь. Вошел с бледно-темным от сажи и огня лицом молодой рабочий, в грязном, замасленном и прожженном костюме. Я назвался.

— А-а, как же, помню. А меня бы не узнали, мальчишкой ведь был тогда. Садитесь, пожалуйста, вот

сюда. Анюта, дай нам чайку. Папаша помер, года через два после вас... чахотка. Замучили. Я на его месте теперь. Мамаша с старшей сестрой уехали.

— Что же, тяжело и теперь?

— Как же не тяжело, в огне. Ну только, разумеется, не то, что было. Во-первых, семичасовой рабочий день, работа сменами, во-вторых, выходной день есть. Опять же профессиональный союз, завком, — ну, да совсем другое. Как же. Недаром революция пришла. Конечно, трудно, и деньги задерживают, и продукты, и спецодежды не добьешься. Ну, да ведь знаешь, не на век, а все понемногу лучше, — гляди и вылезем. Теперь по крайности надежда есть — вылезем, беспременно вылезем, а ведь тогда беспросветно.

И я вспомнил, как много лет назад стоял на станции. Жара, пыль, мухи — тоска.

Начальник станции в красной шапке, с напряженной тревогой на лице. Толпа железнодорожников, жадно глядевшая в даль убегающих путей. А там засверлило, запыхало, родился белый клубочек, разросся в поезд, и он, громяхая, на стрелках, пронесся мимо станции и пропал. Начальник снял красную фуражку и перекрестился.

На одно мгновение я уловил сквозь блеснувшие зеркальные стекла салон-вагона матово-точное лицо красивой молодой женщины, цветы, бархат, надменное лицо холеного молодого человека и в глубине, в ленивом кресле тяжелого пожилого господина, с огромным брюхом, обтянутым белым жилетом, по которому блеснула золотая собачья цепь. Все пропало, как сон. Да, все пропало, как сон: оттого Митя так твердо уверен, что вылезем.

III

Как же не вылезть? Кровососов с золотой собачьей цепью уже и след простыл. А народ взялся навести порядок, строить новую лучшую жизнь.

Вернулся я из Сталино в Москву, на свою Пресню. И что же увидал?

По Пресне шли воскресники. Кусал мороз усталые, красные, но веселые лица.

Шли дружно, и дружно шла над ними густая, не вмещающаяся в улице песня, — говор, смех, шутки.

Стояли кучки народу, удивлялись и смотрели.

— И чево радуются! — говорили бабы на углах, поджав стынувшие руки. — Голодные, холодные, раздетые, квартиры-то нетопленные, да еще сказывают, задарма работают по воскресеньям.

А им бросали молодые оживленные голоса с веселыми сверкающими улыбками:

— Эх, мать! Да потому-то и радуемся, что, впроголодь, не одетые, свою, а не чужую судьбу строим. Ты глянь, сколько на Александровской дороге дров перекидали, сколько провианту выгрузили, сколько для деревни мануфактуры погрузили. А это все для нас да для вас. То-то и весело. Ты глядишь в книгу, да видишь фигу. А ты разуй глаза: какой день для трудящихся-то начинается! Гляди, ты гляди, что будет! Вольная жизнь, ласковая жизнь, и счастья полно человеческого.

И в народе тоже светлели лица и говорили:

— Стало быть, правда. Чего бы им тянуться? Я сам видел, как работают, — горит в руках. Знамо, на себя работают, не на другого. Пойти и нам, видно, в энто воскресенье поработать. С каждого по нитке, а голому миру рубаха огромная, всех оденет.

А над пресненцами уже плыло густо, дружно, могуче, покрывая дома и улицы:

Вста-ва-ай, про-кля-тьем заклеянный,
Ве-есь ми-ир го-лодных и ра-бов...

В 1916 году будущий писатель приехал в Юзовку на металлургический завод, чтобы наладить приемку снарядов, К. Г. Паустовский поселился в гостинице «Великобритания», в которой в свое время останавливались А. И. Куприн, А. С. Серафимович, а несколькими годами позже — металлурги М. А. Попов, И. П. Бардин, художник А. А. Касаткин, прославленный артист В. Дуров, поэт В. Маяковский. О своем пребывании в Юзовке писатель рассказал во второй книге автобиографической повести «Беспокойная юность».

ГОСТИНИЦА «ВЕЛИКОБРИТАНИЯ»

В Юзовке я поселился в дешевом номере гостиницы «Великобритания». Это зловонное логово было названо так в честь страны Юза и Бальфура — двух британцев, владевших в Донском бассейне огромными заводами и шахтами.

Теперь от прошлой Юзовки не осталось и следа. На ее месте вырос благоустроенный город. Тогда же это был беспорядочный и грязный поселок, окруженный лачугами и землянками.

Скопления этих землянок назывались по-разному: Нахаловка, Собачевка, Кабыздоховка. Мрачный юмор этих названий лучше всего определял их безрадостный вид.

В котловине рядом с поселком дымил тот самый Новороссийский металлургический завод, куда меня прислали налаживать приемку снарядов.

Дым шел не только из заводских труб. Дымили самые здания цехов. Дым был желтый, как лисья шерсть, и зловонный, как пригорелое молоко.

Неправдоподобно багровое пламя качалось над жерлами доменных печей.

С неба сыпалась жирная сажа. Из-за дыма и сажи в Юзовке исчез белый цвет. Все, чему полагалось быть белым, приобретало грязный, серый цвет с желтыми разводами. Серые занавески, наволочки и простыни в гостинице, серые рубахи, наконец, вместо белых, серые лошади, кошки и собаки.

В Юзовке почти не бывало дождей, и жаркий ветер днем и ночью завивал мусор, пыль и куриный пух.

Все улицы и дворы были засыпаны шелухой от подсолнухов. Особенно много ее накапливалось после праздников.

Грызть подсолнухи называлось по-местному «лузгать». Лузгало все население. Редко можно было встретить местного жителя без прилипшей к подбородку подсолнечной шелухи.

Лузгали виртуозно, особенно женщины, судачившие около калиток. Они лузгали с невероятной быстротой, не поднося семечки ко рту, а подбрасывая их издали ногтем.

При этом женщины успевали злословить еще так, как умеют злословить только мещанки на юге, — с наивной наглостью, грязно и зло. Каждая из этих женщин была, конечно, «в своем дворе самая первая». Несмотря на сплетни и лузганье семечек, женщины еще успевали драться. Как только две женщины с звериным визгом вцеплялись друг другу в волосы, тотчас собиралась гогочущая толпа, и драка превращалась в азартную игру — на победительницу ставили по две копейки. Банк держали старожилы-пропойцы. Деньги собирали в рваный картуз. Женщин нарочно стравливали и дразнили. Бывало, что в драку постепенно ввязывалась вся улица. Выходили распояской мужчины. Шли в ход свинчатки и кастеты, трещали хрящи, лилась кровь. Тогда из «Нового Света», где жила «администрация» шахт и заводов, на рысях приходил взвод казаков и разгонял дерущихся нагайками.

Трудно было сразу понять, кто населял Юзовку. Невозмутимый швейцар из гостиницы объяснил мне, что это «подлипалы» — скупщики поношенных вещей, мелкие ростовщики, базарные торговки, кулачье, шинкари и шинкарки, кормившиеся около окрестных рабочих и шахтерских поселков.

Заводы дымили со всех сторон. Шахты стояли по горизонту серыми и пыльными пирамидами своих терриконов.

Гостиница «Великобритания» заслуживает того, чтобы ее описать, как давно вымершее ископаемое.

Стены ее были выкрашены в цвет грязного мяса. Но это владельцу гостиницы показалось скучным. Он приказал покрыть стены модной тогда декадентской росписью — белыми и лиловыми ирисами и кокетливыми головками женщин, выглядывавшими из водяных лилий.

Неистребимый запах дешевой пудры, кухонного чада и лекарств стоял повсюду. Электричество горело тускло, читать при его желтушном свете было нельзя. Все кровати были продавлены, как корыта. Коридорные девушки в любое время дня и ночи «принимали гостей».

Внизу в штопаном и перештопанном сукне бильярда отцелкивали «пирамидки» испитые юноши с кепками набекрень и в галстуках бабочкой. Каждый вечер кому-нибудь проламывали кием голову.

Играли по-крупному. Деньги кляли в лузы, но зорко следили, чтобы их не крали так называемые «поддыхачи» — мелкий бильярдный люд.

Стены между номерами в гостинице были очень тонкие. По ночам я слышал вздохи, стоны, грубый торг, а временами — душераздирающий женский вопль. Тогда вызывали швейцара, дверь номера выламывали, оттуда выскакивала с рыданиями растерзанная женщина, чаще всего знакомая коридорная девушка из этой же гостиницы, а за ней выволакивали какого-нибудь мутного парня с мокрой челкой. Он мычал и бил всех наотмашь направо и налево.

Его связывали, уводили, пиная в спину, и приговаривали:

— Опять обсчитал девушку, холера! Который раз! Удавить тебя мало.

К рыдающей девушке сбегались подружки. Она, захлебываясь, показывала им зажатые в кулаке деньги — доказательство, что ее обсчитали. Девушки сообща пересчитывали деньги, ахали и говорили, что всех мужчин надо облить серной кислотой.

Непременным участником скандалов был низенький седой коммивояжер — представитель фирмы готового платья «Мандель и компания». Он носил просторный вишнево-красный костюм и желтые ботинки с выпуклыми носами. Он всегда утешал обиженных девушек.

— Ты, Муся, — говорил он, — должна относиться ко всему с философским спокойствием. Бери пример с меня.

— А идите вы знаете куда! — отвечала сквозь слезы Муся. — И подавитесь своими советами. Знаю я ваше философское спокойствие!

Но старик не смущался.

— Древние элины, — говорил он, — полагали, что спокойствие есть основное условие счастья. Основное условие! Ультима рацио! Понимаешь? И подумаешь, на сколько он тебя обсчитал?

— На рубль, гад! — отвечала девушка, переставая плакать.

— Вот тебе рубль. Утри слезы, умойся, оденься, стань прелестной, как прежде, и принеси мне в номер бутылку вина, боржом и печенье.

— Идите вы знаете куда! — говорила возмущенно девушка. — Это чтоб я за рубль к вам пошла? Старый пацук!

Но старик не обижался. Он ходил по коридору, засунув руки в карманы, и напевал:

Под знойным небом Аргентины,
Где женщины, как на картине,
Где небо южное так сине,
Там Джо влюбился в Кло.

Был в гостинице и всеобщий любимец, так называемый «Дядя Гриша — воды тише».

Это был картавый затертый человек с русой бородкой и синими детскими глазами. Чесучовый пиджак он носил на голом теле, стыдливо запахивал его и всегда дрожал, будто от холода, на самом же деле от перепоя.

Рассказывали, что дядя Гриша — сын сенатора из Петербурга, окончил лицей, промотал огромное состояние в Париже, потом был тапером в кино (по-тогдашнему «иллюзионе»), а теперь живет за счет человеческой жалости и перехватывает рубль или два на вечеринках в качестве непревзойденного игрока на гитаре и певца жестоких романсов.

Дядя Гриша был так несчастен, что даже владелец гостиницы, тучный господин в котелке, во вздернутых клетчатых брюках, пожалел его и дал ему работу — кипятить в кубе воду для чая. За это дядя Гриша жил бесплатно в комнатке, где стоял этот куб.

Тесная эта комнатка была своего рода гостиничным клубом. Там собирались «вечные постояльцы», играли в подкидного дурака, в домино, гадали, обсуждали все происшествия, а девушки шгопали чулки, шили и гладили.

Однажды в комнате у дяди Гриши отпраздновали день рождения коридорной девушки с нашего третьего этажа — Любы. На этот праздник пригласили «из уважения» четырех жильцов, в том числе и меня. Была на празднике пожилая женщина — зубной врач Фаина Абрамовна, сотрудник харьковской газеты, высокий человек, ходивший на костылях, и аптекарский ученик Альберт — веснушчатый юноша с нежной кожей. Он все время понимающе и презрительно улыбался,

Старый коммивояжер пытался прорваться на именины, но девушки его не пустили.

Девушки все были нарядные, а Люба, бледная, молчаливая, в черном платье, была похожа, по словам Альберта, на «королеву Марго».

Взволнованная Люба изредка подымала длинные ресницы, внимательно взглядывала на нас, и каждый раз меня поражал чистый блеск ее глаз.

Не верилось, что это та самая Люба, что недавно ночью рыдала, прикрыв рукой на груди разорванную батистовую рубашку и, стиснув голые круглые колени, проклинала во весь голос плотного черного постояльца из 34-го номера, охальника, по ее словам, и поддеца.

Дядя Гриша побрился и надел розовую рубаху с чужого плеча, заколотую медной булавкой с изображением гусеницы.

Сели за стол, уставленный несвежими закусками из гостиничного ресторана и бутылками рябиновки. Посреди стола стоял большой букет фиолетовых бумажных роз.

Люба подошла к дяде Грише и пригладила его редкие волосы. Дядя Гриша поймал на лету Любину руку и пожал ее. Тогда Люба на минуту прижала к своей груди его дрожащую голову. Она смотрела при этом за окно поверх головы дяди Гриши, и глаза у нее были спокойные, как всегда.

Раскрасневшиеся, довольные девушки настойчиво нас угощали. Они ласково заглядывали в глаза и говорили:

— Да покушайте же, пожалуйста, шобы Люба была всегда счастливая и здоровая. Да не стесняйтесь, пожалуйста! Это все свежее, только что из кухни, вы не думайте.

Люба сидела между дядей Гришей и мной.

— Хочу вас спросить, — сказала мне Люба, — чего это вы все сочиняете? Каждый раз, когда я в номере у вас прибираю, — всюду листочки валяются. Про что вы пишете? Про сердечную жизнь?

— Да, — ответил я. — Про счастливую жизнь, Люба.

— Была бы я интересная, — вздохнула Люба, — вы, может, и про меня удачно написали. Целый роман. А люди бы читали и плакали слезами

— Пей, Любка! — крикнула Муся. — Пока горе тебя не поломало.

Глаза у Любы потемнели.

— Уймись! — тихо сказала она. — Я с горем заодно жить все равно не буду.

— Да я просто так, — ответила Муся. — Я ж тебе симпатизирую, Любка.

— А песни вы тоже пишете? — снова спросила меня Люба. — На эту дуру Муську вы, между прочим, не обращайтесь внимания.

— Нет, не пишу. Стихи когда-то писал. И знаю много стихов.

— Чувствительных?

— Да, пожалуй.

— А вы прочитайте.

— Ну что ж, — ответил я. У меня от выпитой рябиновки уже началось легкое «кружение сердца». — Я прочту вам одной. Сегодня — ваш праздник.

— Неужели одной? — спросила Люба и немного подержалась за серебряное колечко у меня на мизинце.

— Чье это кольцо?

— Мое.

— Неправда, не ваше.

Все уже сильно шумели. Я на минуту задумался: что бы прочесть понятное и простое?

«Все равно, — подумал я, — поймет она или нет!» И я начал немного нараспев говорить:

Нет, не тебя так пылко я люблю.

Не для меня красы твоей блистанье.

Люблю в тебе я прошлое страданье

И молодость погибшую мою,

Шум за столом стих.

Когда порой я на тебя смотрю,

В твои глаза вникая долгим взором:

Таинственным я занят разговором,

Но не с тобой я сердцем говорю...

Я остановился.

— Ну! — резко сказала Люба. — Раз уж начали читать такое, так рвите сердце.

Я говорю с подругой юных дней,

В твоих чертах ищу черты другие,

В устах живых — уста давно немые,

В глазах огонь угаснувших очей.

Одна из девушек с шумом втянула воздух и всхлипнула.

— Стихи поэта Лермонтова, — сказал дядя Гриша, настраивая гитару, — лучше петь, чем читать.

Он взял мягкий аккорд и запел приятным сильным тенором:

Выхожу один я на дорогу,

Сквозь туман кремнистый путь блестит...

— Подхватывайте! — приказал он, и гитара снова печально заговорила у него под пальцами. — Все подхватывайте!

Ночь тиха, пустыня внемлет богу

и звезда с звездой говорит

Все тихо спели окончание строфы. Люба сидела, облокотившись на стол, опираясь подбородком на сложенные руки, и пела, глядя за окно. Глаза ее сияли. Дядя Гриша играл, подняв голову, и на щеке у него блестела слеза.

Дверь внезапно отворилась, и в комнату вошел плотный черный человек со сладкими восточными глазами, постоялец из 34-го номера.

— Любочка — цыпочка, — вкрадчиво сказал он. — Я до вас. Выйдемте на некоторое время. Мне страх как надо с вами поговорить.

— Поговорить? — спросила Люба и обернулась. — Тебе надо со мной поговорить? В твоём номере?

— А хотя бы и так. Номерок подходящий.

Люба встала.

— Сам знаешь, какой у меня день. Так и то лезешь, потерпеть не можешь, подлюга! Вон отсюда!

— Любка! — взвизгнула Муся, но было уже поздно. Люба схватила бутылку с рябиновкой и изо всей силы швырнула ее в черного человека. Бутылка ударила его по голове и разбилась. Он схватился за лицо руками, размазал по толстым щекам кровь, смешанную с рябиновкой, попятился в коридор, споткнулся о порог и молча рухнул навзничь.

— Убью! — дико закричала Люба. — Всех поубиваю, как бешеных котов. Всех! Не трогайте меня! Не лезьте! В Сибирь пойду, на каторгу, а с вами, с гадами, рассчитаюсь!

Она упала на стул и положила голову на стол.

— Девушки! — сказала она с тихой тоской. — Подружки мои дорогие! Неужто даже отмыться нам не дадут! Девушки! — закричала она и затряслась. — Я будто светлый сон видела. Спасибо тебе, дядя Гриша, спасибо, родненький мой. Спасибо вам всем.

Она захлебнулась слезами и закашлялась. Дядя Гриша стоял рядом с ней, дрожал и глотал слюну.

Я взял Любу за плечи. Даже сквозь платье я чувствовал, какие они были горячие.

Я понимал, что ей надо сказать то главное, что говорят человеку раз в жизни, чтобы его спасти. Но я не мог сказать этих главных слов о любви, помощи. Я не мог их сказать, как бы ни хотел этого. Может быть, надо было солгать, если бы была уверенность, что от этого Любе станет легче. Мои слова уже были сказаны давно, там, в Белоруссии, когда Леля, умирая, слегка оттолкнула меня и в глазах ее стояли, не проливаясь, глубокие слезы.

Да и не мои слова были нужны Любе. Слова эти должен был сказать дядя Гриша. Но что он мог, этот спившийся, дрожащий, хлипкий старик, живущий на свете из жалости.

И я ничего не сказал. Я взял руку Любы и пожал ее, а она быстро взглянула на меня сквозь слезы от слез ресницы и погладила меня рукой по щеке.

Как бы ни ухмылялись серьезные люди, что бы они ни говорили о сентиментальности, я пронес этот взгляд через жизнь и никогда его не забуду.

В коридоре послышались быстрые шаги, звон шпор, громкие голоса. Я оглянулся. Весь коридор был заполнен толпой испуганных постояльцев гостиницы.

В комнату вошел тощий пристав с городовыми. Городовые вежливо придерживали пашки.

— Прошу вас, барышня, — сказал городской сурово и как будто с сожалением.

Люба быстро встала и вышла, ни на кого не глядя. Она даже ни разу не обернулась.

Черного человека унесли. Девушки плакали, обнявшись, а дядя Гриша судорожно пил рябиновку — стакан за стаканом, как воду.

Тогда человек на костылях, молчавший весь вечер, подошел к двери, закрыл ее и сказал:

— Мы — свидетели. На суде следует сказать, что этот человек накинулся на Любу с бранью и побоями и она ударила его бутылкой, защищаясь. И этот старик, — человек с костылем показал на дядю Гришу, — на суде должен быть трезвым, как стеклышко. И показать то же, что все.

Тогда встал дядя Гриша. Он пристально посмотрел на человека на костылях и сказал очень веско:

— Милостивый государь! Не вам учить меня законам благородства по отношению к женщине. Я всосал эти качества с молоком матери. Если судьба довела меня до падения, то это никому не дает права оскорблять мое достоинство. Я вам прощаю только потому, что вы поступили по-рыцарски.

И дядя Гриша крепко пожал руку человеку на костылях.

С этого вечера у меня что-то резко надломилось в сознании. Все, чего я раньше чурался, теперь меня не пугало. Я перестал относиться к людям так мимолетно, как относился раньше.

С тех пор я понял, что надо искать каждый проблеск человечности в окружающих, как бы они ни казались нам чуждыми и неинтересными.

Есть в каждом сердце струна. Она обязательно отзовется даже на слабый призыв прекрасного.

Вскоре после этого случая с Любой я перебрался из гостиницы «Великобритания» на завод, в чертежную комнату при снаряжном цехе.

Помог мне в этом чертежник Гринько — вялый чахоточный человек, бывший эсер. Он зашел однажды ко мне в номер, ужаснулся гостиничной вони и уговорил меня переехать в чертежную, хотя мне оставалось жить в Юзовке уже недолго. В чертежной работал только один Гринько. Я приходил из цеха поздно и ночевал на деревянном диване.

Жизнь завода была так далека от удушливой жизни в гостинице, что казалось, между заводом и «Великобританией» протянулись сотни верст.

Каждый вечер после работы я ходил в бессемеровский цех. Часами я мог смотреть, как из исполинских вращающихся печей, похожих на стальные груши высотой в три этажа, льется расплавленная сталь.

По ночам я ходил смотреть на каждый выпуск чугуна из доменных печей. Зрелище было зловещее. Чугун лился по канавам в землю, дымясь багровым паром. Все вокруг было густо окрашено только в два цвета — черный и красный. Рабочие в зареве жидкого чугуна были похожи на выходцев из ада.

Иногда я ходил в рельсопрокатный цех. Огромные вальцы, вздрагивая и скрежеща, заглатывали раскаленные добела стальные болванки и мяли их в своей металлической холодной пасти, чтобы выбросить вместо толстой болванки длинный брус. Он быстро шел из одних вальцов в другие, все время вытягиваясь, пока не превращался в темно-багровый рельс.

Готовые рельсы катились около самых ног по железным каткам, мерцая сотнями искр.

Все вокруг гремело, скрежетало, лязгало, свистело паром, дымило, сыпало искрами, ухало и звенело. Сквозь грохот доносились протяжные крики: «Берегись!». Рабочие быстро катили на стальных тачках раскаленные болванки. Если встречный не успевал вовремя отскочить, на нем начинала тлеть одежда. Кран проносил над головой такую же раскаленную болванку, придерживая ее в воздухе, как краб, двумя стальными клешнями.

Гринько уходил из чертежной поздно. Он был холостяк, и домой его не тянуло. Когда Гринько уходил, я ложился на деревянный диван и читал. Мне нравилось, что в чертежной был слышен близкий гул завода. Было спокойно на душе от сознания, что рядом бодрствуют всю ночь сотни людей. Я лежал, читал, смотрел на висевший на стене портрет старика. Это был Бессемер, изобретатель нового литья стали. Потом я засыпал, и мне казалось, что я сплю в поезде, — сквозь сон я слышал подрагивание, гул и звон. Гринько, сидя за своим наклонным чертежным столом, длинноносый, с падающими на шею волосами, напоминал карикатуру на Гоголя. Сходство усиливалось еще тем, что Гринько носил черную шляпу и черный плащ с застежками в виде львиных голов. Такие плащи носили в одно время морские офицеры.

Я однажды рассказал ему о санитарном поезде. Он в ответ рассказал мне о том, как Соколовский освободил его из тюрьмы.

Я старался не говорить с Гринько на политические темы. Меня смущало то обстоятельство, что бывшего эсера приняли на работу в военный цех, да еще чертежником.

Гринько обо всем говорил с презрительной усмешкой, явно скучая, и только изредка в глазах его загорался короткий злой блеск.

Я заметил, что рабочие относятся к Гринько с насмешкой. Они звали его за глаза «отставной козы барабанщиком», явно намекая на его уход с революционной работы.

Однажды, когда я просвечивал снарядные стаканы электрической лампочкой, я нашел засунутую в снаряд записку:

«Не доверяйте соседу по чертежной. Записку спалите».

Я сжег записку и начал с тех пор присматриваться к рабочим, подававшим снаряды. Но лица у них были непроницаемые.

За день до моего отъезда из Юзовки я нашел в стакане прокламацию, отпечатанную на гектографе. В правом ее углу были оттиснуты слова:

«Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»

Это была большевистская прокламация, призывавшая к превращению империалистической войны в войну гражданскую.

Я прочел прокламацию и засунул ее в тот же снарядный стакан. Когда после обеденного перерыва я пришел в цех, прокламации в стакане не было. Рабочие поглядывали на меня, улыбаясь, но никто не сказал ни слова.

Поезд на Таганрог уходил вечером. Я попрощался с Гринько.

— А вы меня зря боялись, — сказал он, сидя, нахохлившись, за своей конторкой и не подымая глаз, — я, правда, бывший эсер. Но теперь я анархист. Он помолчал и уныло добавил, как бы совершенно не веря собственным словам:

— Анархия — это единственное разумное устройство человеческого общества.

— Ну что ж, — сказал я, — помогай вам бог!

— Или вы оппортунист, — сказал Гринько так же тихо, но уже злым голосом, — или циник. А я думал, что имею дело с передовым юношей.

— У меня в документах написано: «Мещанин города Василькова Киевской губернии». Чего же вы от меня хотите! Во всяком случае, я вам благодарен за гостеприимство и потому ни в какие споры лезть не хочу.

— А вы, кажется, далеко пойдете, — уже грубо, не скрываясь, сказал Гринько.

— Ну, так далеко, как вы, я не пойду! За это я ручаюсь. Прощайте.

Я взял свой чемодан. Гринько сидел все так же нахохлившись, смотрел на меня маленькими глазами, сопел и молчал. Я вышел.

Ночью я дожидался в сумрачном буфете на станции Ясиноватой поезда в Таганрог и думал, что вот пройден еще один небольшой этап жизни и вместе с ним прибавилось горечи. Но, как это ни странно, горечь не только не замутила, а, наоборот, усилила веру в приход прекрасных дней, в приход всенародного освобождения.

Оно придет, говорил я себе. Оно не может не прийти хотя бы потому, что в самом ожидании его уже заключена огромная плодотворная сила.

БІБЛІОГРАФІЯ БИБЛИОГРАФИЯ

I

1. Донецкий областной государственный архив. Фонд 10. Юзовская городская управа. Юзовка, Бахмутского уезда, Екатеринославской губернии; Фонд 633. Документы из переписки Екатеринославского жандармского управления и департамента полиции о революционном движении в Донбассе; Фонд Р — 2109.
2. Днепропетровский областной государственный архив. Фонд № 11. Канцелярия Екатеринославского Губернатора.
3. Екатеринославская земская газета. — 1917 г., № 49 (11 мая 1917 г.), с. 3.
4. Краткий обзор горнозаводской промышленности и движения разных грузов в Екатеринославской губернии. — Екатеринослав: Издание Екатеринославской Земской Управы. — 1897. — 49 с.
5. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — 35 с.
6. Обзор Екатеринославской губернии за 1883 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — 40 с.
7. По Екатерининской железной дороге. Вып. II—й. Издание управления Екатерининской железной дороги. — Екатеринослав: Типо-литография Екатерининской железной дороги. — 1912. — 336 с, с илл.
8. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В. П. Семенова — Тянь-Шанского. — СПб.: изд. А. Ф. Девриена. — (В пер.). Т. 14: Новороссия и Крым. — 1910. — 983 с.
9. Устав Юзовского спортивного общества. — Юзовка: Типография Беликова, 1911 г.
10. Центральный государственный исторический архив. — СПб., Фонд 630; Фонд 1498.

II

11. Александров В. Е. Лутугин. — Донецк: Донбасс, 1971. — 163 с.
12. Альтер М. Для великой пользы отечеству. — РиО, № 7, 24 сентября, 1993 г.
13. Бабешко А. А., Левицкий М. Ю. Донецкий футбол. XX век. История, статистика, фотографии. — Донецк: Сталкер, 1998 — 464 с.
14. Васильева Л. А. Джон Юз и Юзовка // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. ДКМ, выпуск 3. — Донецк: ООО «КИТИС». — 1995. — 65с.
15. Васильков И., Цейтлин М. Солнечный камень, ч. 1 и 2. — М.: Углетехиздат, 1951. — 720с.
16. Володин Г. По следам истории. Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода имени В. И. Ленина. — Донецк: Донбасс. — 1967 г.
17. Гнатко О. И. Ветер с дальнего поля. — Донецк, «КИТИС», 1999. — 86 с.
18. Гонимов И. А. Старая Юзовка. 1869 — 1905. Сталинский металлургический завод. — М. — К.: ОГИЗ, 1937, — 327 с.
19. Денисов Е. Б. Велосипедный спорт в нашем крае (1896 — 1914 гг.) // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. ДКМ. Выпуск 1. — Донецк: ООО «КИТИС», — 1992. — с. 87—88.
20. Для великой пользы отечеству — РиО, №7, 24 сентября 1993 г.
21. Донбасс — земля обетованная. — РиО, №4, 24 сентября 1993 г.
22. Донецк. Исторический очерк. — Донецк: Донбасс, 1981. — 327 с.
23. Донецкий машиностроительный завод имени Ленинского комсомола. Ред. кол.: А. Б. Бондарев, Т. Ф. Билан и пр. — Донецк, 1989.
24. Жизлов Н. И., Никольский И. Л., Сапицкий К. Ф. Донецкий каменноугольный бассейн. — Киев: Укртехиздат, 1955. — 66 с.
25. Залесский М. Д. Очерк по вопросу образования угля: Изд. Геологического комитета, 1914. — 75с.
26. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. К.: УРЕ, 1970. — 992 с.
27. История рабочих Донбасса. — Т. 1—К.: Наукова думка, 1981 г.
28. Корнилов Д. В. Донбасс, или «Новая Америка». — Донецкий край, № 310, 15—21 апреля 1999 г, с 3.
29. Лисянский А. С. Конец Дикого поля. Историко-краеведческий очерк. Под ред. докт. истор. наук, проф. Е. В. Чистяковой. — Донецк: Донбасс, 1973. — 131 с.
30. Лихолобова З. Г., Бочаров В. В. Проблема возникновения Юзовки (Донецка) в освещении Т. Фридгута // Вісник Донецького університету, сер. б: Гуманітарні науки, вип. 1., 1998. — с. 24—29.
31. Мевьюс А. Будущность горнозаводского промысла на Юге России. — СПб, 1867.
32. Мейен С. В. Из истории растительных династий. — М.: Наука, 1971. — 126 с.
33. Мельников Н. В. Горные инженеры. — М.: Наука, 1974. — 270 с.
34. Менделеев в Юзовке. — Донецкий край, № 310, 15—21 апреля 1999г. — с. 3.
35. Пірко В. Заселення Степової України в XVI—XVIII ст. — Донецьк: Український Культурологічний центр, 1998. — 124 с.
36. Рабочая биография. Фотоальбом. — К.: Мистецтво, 1989. — 130 с.
37. Рогатин Н. Н. Введение в специальность. — М: Изд-во МГИ, 1975. — 163 с.
38. Розанов Е. А. Спорт нашего города. Записки из истории Донецкого спорта (1900—1965 годы). — Донецк: Облполиграфиздат, 1990. — 123 с.
39. Розен Б. Я. Повесть о горячем камне. — М: Недра, 1969. — 96 с.
40. Сапицкий К. Ф. Введение в специальность. — Донецк: Изд-во ДПИ, 1977. — 32 с.
41. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866 — 1913 гг. Составленъ под редакцію П. К. Соколова, томъ первый 1866 — 1889 гг. — типографія Губернского Земства. 1914. Отдѣлъ пятый. Экономическія мѣропріятія и улучшение сельского хозяйства, — с. 670.
42. Справочная книга «Фабрики и заводы» Екатеринославской губернии. Издание годъ 1-й. — Екатеринославъ, Типографія Братства Св. Владимира, 1902 г. — 300 с.
43. Jheodore H. Friedgut Jusovka and Revolution. — V. 1—2. — Princeton university Dress, 1989.

III

44. Страна огня. — Донецк: Донбасс, 1979 — 330с. Т. 1 — 330 с Т. 2 — 386 с.
45. Тимофеев П. Т. Добрые дела не исчезают. Фольклорный сборник. — Москва, : Молодая гвардия, 1987 — 144 с.
46. Тимофеев П. Т. Пісенний фольклор робітничого середовища Донбасу (на матеріалі записів 20-х рр. XX ст.). — Донецьк: Юго-Восток, 1997. — 182 с.
47. Черкасенко С. Ф. Твори: В 2-х т. — К., Дніпро, 1991 Т. 1 — 650 с., Т. 2 — 671 с.

З М І С Т

Вступ	5
--------------------	----------

Частина I. Витоки міста

Чи була Юзівка Диким полем ?	11
Факти, документи і коментарі	15
Як Х'юз став Юзом	17
Факти, документи і коментарі	31
Послідовники і конкуренти	35
Факти, документи і коментарі	43
Переплетіння культур чи нова культура ?	45
Факти, документи і коментарі	55
Спорт як спосіб життя	56
Факти, документи і коментарі	66
Так зароджувалось громадянське суспільство	70
Факти, документи і коментарі	84
Від селища до міста	86
Факти, документи і коментарі	96

Частина II. Погляд із Англії

Джон Х'юз (Юзівка) 1814 – 1889	101
Слово нащадкам	160

Частина III. Юзівка в фольклорі і літературі

Шахтарський та обрядовий фольклор	169
Шахтерские песни	170
Шахтерские частушки	173
Песни обрядовые свадебные	175
Українські літературні джерела	193
С. Ф. Черкасенко	
В царстві праці	194
Збірка «На шахті»	197
Чорний блиск	197
Чепуха	200
Необережність	203

П'яниця	205
Воронько	208
Весною	213
Збірка «Маленький горбань» та інші оповідання	218
Маленький горбань	218
Яма	226
Безпритульні	228
Гараськів Великдень	234
Ахметка	239
Збірка «Вони перемогли» та інші оповідання	243
На посту	243
Весела людина	247
Малюнок	247
Великодня ніч	254

Російські літературні джерела 258

В. В. Вересаев

Подземное царство	259
Под землей	259
Запальщик	261
Шахтеры-мужики	264
Верховой Бойков	266
Перекази-поле	268
Праздник	270
Невенчанная губерния	274

А. И. Куприн

В главной шахте	276
В огне	282
В недрах земли	288

А. С. Серафимович

На заводе	295
В огне	304

К. Г. Паустовский

Гостиница «Великобритания»	308
----------------------------------	-----

Бібліографія 315

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	5
-----------------------	----------

Часть I. У истоков города

Была ли Юзовка Диким полем	11
Факты, документы и комментарии	15
Как Хьюз стал Юзом	17
Факты, документы и комментарии	31
Последователи и конкуренты	35
Факты, документы и комментарии	43
Пересечение культур или новая культура?	45
Факты, документы и комментарии	55
Спорт как способ жизни	56
Факты, документы и комментарии	66
Так зародилось гражданское общество	70
Факты, документы и комментарии	84
От поселка к городу	86
Факты, документы и комментарии	96

Частина II. Погляд із Англії

Джон Хьюз (Юзовка) 1814 – 1889	101
Слово потомкам	160

Частина III. Юзівка в фольклорі і літературі

Шахтерський и обрядовый фольклор	169
Шахтерские песни	170
Шахтерские частушки	173
Песни обрядовые свадебные	175
Украинские литературные источники	193
С. Ф. Черкасенко	
В царстві праці	194
Збірка «На шахті»	197
Чорний блиск	197
Чепуха	200
Необережність	203

П'яниця	205
Воронько	208
Весною	213
Збірка «Маленький горбань» та інші оповідання	218
Маленький горбань	218
Яма	226
Безпритульні	228
Гараськів Великдень	234
Ахметка	239
Збірка «Вони перемогли» та інші оповідання	243
На посту	243
Весела людина	247
Малюнок	247
Великодня ніч	254

Русские литературные источники 258

В. В. Вересаев

Подземное царство	259
Под землей	259
Запальщик	261
Шахтеры-мужики	264
Верховой Бойков	266
Перекати-поле	268
Праздник	270
Невенчанная губерния	274

А. И. Куприн

В главной шахте	276
В огне	282
В недрах земли	288

А. С. Серафимович

На заводе	295
В огне	304

К. Г. Паустовский

Гостиница «Великобритания»	308
----------------------------------	-----

Библиография 315

Фонд підтримки прогресивних реформ
Фонд поддержки прогрессивных реформ

Юз і Юзівка

Юз и Юзовка

Общая редакция
Гайдук В. А.

Художественный редактор и корректор
Мозговой В. И.

Дизайн и верстка
Борнацкая В. А.

Технический редактор
Соломович В. В.

Сдано в набор 1.09.99. Подписано к печати 22.02.2000
Формат 62 x 84/8. Бумага мелованая.
Гарнитура Балтика. Печать офсетная.
Усл. Печ. Лист. 20. Заявка 9-173. Тираж 1000 экз.

© ООО «Фирма «Кардинал», 2000

Адрес: ул. Куйбышева, 260, г. Донецк, Украина, 83122
тел.: +38 0622 573613

Напечатано с готовых фотоформ АТ «Книга»
04655 МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.